

AZERBAYCAN HALK YAYINLARI

AZERBAYCAN
İSTİKLÂL MÜCADELESİ
tarihi

HÜSEYİN BAYKARA

kutuphaneci - eskikitaplarim.com

HÜSEYİN BAYKARA

**AZERBAYCAN
İSTİKLÂL MÜCADELESİ
TARİHİ**

İSTANBUL — 1975

GENÇLİK BASIMEVİ
1975

BU ESERİMİ ADLARI BİLİNEN VE BİLİNMEYEN, BİR KISMI ARKADAŞLARIM OLAN AZER-BAYCAN İSTİKLÂL MÜCADELESİNİN AZİZ ŞEHİTLERİNE BAĞIŞLIYORUM...!

ÖNSÖZ

Bölşevikler 1917 Ekim ayında hükümet darbesiyle iktidara geldikten sonra, 2 (15) Kasım 1917 de «Sovyet Halklarının Hukuku Deklerasyonu»nu şöyle yayınlamışlardı: «Çarlık zamanında Rusya Halkları sistemli bir şekilde bir birlerine düşürülmekte idi. Bu siyasetin sonucu ma-lumdur: «Bir taraftan insan kıyımı ve yağmalar, öbür taraftan Halkların «Esareti».

Bu alçakca, bir birine düşürme siyasetine luzum yoktur, ve geri gelmemelidir. Bu siyaset Sovyet Halklarının «Hür ve Dürüst» şekilde birleşmelerine dönüşmelidir.

Halk Komiserleri Sovyeti bu belge ile Rusya'da milletler arası münasebetlerde, kendi çabasının esaslarını ilan eder:

- 1 — Rusya Halklarının müsavâtı ve hâkimiyeti.
- 2 — Rusya Halklarına hür ve özerk olma hakkı, mustakil devlet kurarak Rusya'dan ayrılmaya kadar tanınmaktadır.
- 3 — Bütün milli-dini imtiyazlar ve milli sınırlamalar kaldırılacaktır.
- 4 — Rusya'da bulunan azınlık milletler ve etnik gurupların hür gelişmeleri sağlanacaktır.

16 (3) Aralık 1917 de Sovyet Hükümeti. bütün Rusya ve Doğu'daki müslüman emekçilerine çağrıda bulunarak, şu kararı almıştır: «Kendi milli hayatınızı hür ve engelsiz olarak kurunuz. Bu sizin hakkınızdır. Biliniz ki, sizin hakkınız Rusya'nın bütün halklarının hakları gibi, ihtilal ve

onun iktidarı tarafından korunacaktır.

Bu deklarasyonu Sovyet hükümeti başta Lenin olmak üzere imzalamış ve bundan sonra 1918 de, 1919 de ve 1920 de toplanan çeşitli sovyet kongrelerinde Lenin'in ağızından döne döne, söylenmiş ve yayınlanmıştır. (Dekretiy Sovetskoy Vlasti 1957 sh. 40, Ejegodnik Bolşoy Sovetskoy Antsiklopedii 1972 sh. 7)

Birinci dünya savaşının, maddi ve manevi anlamda insan varlığına gerek olan her şeyi yıkıp götürdüğü ve yok ettiği bir çağda, dünya tarihinde görülmedik bir şekilde Lenin ve arkadaşlarının savurduğu bu yalan, aldatıcı beyanname, milyonlarca çaresiz ve saf insanlara bir çıkar yol gibi göründü. Bu aldatıcı vaatler Rusya tarihinde görülmüş ve işitilmiş vaatler değildi. Lenin Rus halkının ve esir milletlerin düştükleri perişanlık içinde, geçirdikleri ruh bunalımını eyi anlamış ve sezmişti. Bütün başarısını bu önsezisine borçludur.

Rus ordusuna barış vadederek Rus halkını dört yıl sürecek bir iç savaşa götürmüş, köylüye toprak vereceğini vadederek onu Rus tarihinin geleneksel köleliğinin yeni bir şekli olan «Kolhoz» a sürüklemiş, işçiye fabrikalara sahip olacaksınız diyerek onları en basit grev hakkından dahi yoksun bırakmıştır. Bu sloganlar Bolşevikleri iktidara getirdi. Şimdi iktidarda sürekli olarak kalabilmek için Rus esiri milletleri elde etmek lazımdı. Hürriyet, adalet, istiklal bekleyen esir milletleri, bu vaatlerle Bolşevik ihtilali açlığa, ölüme, sürgüne, kütleler halinde kırığına götürecekti, milyonlarca insan mahvolacaktı. Ancak bütün bu zulüm ve terörün adı «Kurtuluş» olacaktı Rus politika terminolojisinde...

Yakın yıllar içerisinde Dünya kamu oyu önünde, açığına bir «Rus tipi» Doğu Almanya, Macaristan ve Cechoslovakya kurtuluşları (?) yapılacaktı, Rus tankları ile, Polonya'da ikinci defa ve yeniden «Kurtulacak»tı, Dünya'ya

Berlin «Utanç divarı» olayı getirilecekti.

Bütün bunlar bilinmektedir, ayrıca üzerinde uzun boy-
lu durmak okuyucuyu yorar. Burada kısaca bazı olaylara
değinip geçeceğiz. Yüz yılların Çarlık Rus rejimine karşı
isyan bayrağını açanlar, Rus halkının esirliğini bütün dün-
yaya açıklayan ve protesto eden Rus yazar ve düşünür-
leri Tolstoy'lar, Dostoyevski'ler ve çağdaşları idi. Şimdi
ise Rus Bolşevik rejimine karşı Rus halklarının esirliği se-
sini yansıtan Pasternak, Soljenitsin, Sinyavski, Saharov ve
çağdaşlarıdır. Bu kuşağın eski çarlık devri ve burjuva ka-
pitalist düzeni ile hiç bir ilgisi yoktur. Bunlar Sovyet dev-
ri kuşağıdır. Bunlara önemsiz gibi bakmamalıdır. Bunlar
zülüm ve esaret kurucusu rejimlerin yıkılacağını haber ve-
ren öncülerdir. Bunlar yarım yüz yıldan daha az bir dev-
rin yetiştirdiği ve halkın protesto sesini yansıtan fedailer-
dir.

Bolşevik Rus esiri milletler arasında da, böyle fedai-
lerin yetiştigiine ve isyan bayrağını açarak milletin hak ve
hürriyet davasını yapan kahramanların yetiştigiine hiç
şüphe edilmesin. Ne varki, bunların sesleri Kremlin Nas-
yonal Komünistlerinin kurdukları demir perdeyi aşip bize
ve dünyaya gelemiyor.

Artık Rus esiri mlletler, Çarlık olsun, Sovyet olsun,
Menşevik (Sosyal - Demokrat) veya ESER (Sosyalist Re-
volyutsiyoner) bulunsun, bunların hiç birisinden kendileri-
ne kurtuluş ve hürriyetin gelmiyeceğine inanmışlardır.
Plehanov ve Martov'un temsil ettiği Rus Sosyal Demokrat
(İlimli Sosyalist) partisinin programında esir milletlere en
ufak bir hak tanınmamaktadır. (Milyukov: Rossiya Na Pe-
relome sh. 218-219, Paris 1922). Es'erler Ocak 1906 kongre-
sinde programlarında esir milletlere guya bazı haklar ta-
nıyor gibi pek çelişkiil esaslar kabul etmişlarsede 1917 Şu-
bat ihtilalinde bu esasların hiç birisini (ES'ER) Kerenski
Rus esiri milletlere vermemiştir. (Programma Partii Sot-

siyalistov Revolyutsiyonerov - 1911, sh. 7).

Giyubner'in coğrafya istatistiği tablosuna göre 1925 yılında dünyada 68 mustakil devlet bulunuyordu. (Prokopoviç: sh. 10) Geçen yıl Birleşik Milletlerin 25 ci yılı kutlandığı zaman dünyada mustakil devletlerin sayısının 130 civarında olduğu görülüyordu. Yarım yüz yıl içerisinde dünyada mustakil devletlerin sayısı yarı yarıya çoğaldığı halde Rus esiri halklardan veya türklerden bir tek devlet mustakil olamamıştır.

Etnik yönden tam türk olan ve iliklerine kadar komunist olmayan veya Sovyet Rus devletinin siyaset ve taktik oyunlarının cahili bulunmayan hiç bir kimse, Sovyet Rusya'da insan haklarına saygı gösterildiğini ve hukuk anlamında bir özerk federasyon idaresinin varlığını kabul edemez.

Yayınlamakta olduğum «Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi» adını taşıyan bu kitap, sekiz yıllık bir çalışmanın ürünüdür. Birinci kitabım «Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri, XIX yıl» adını taşıyordu, «Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü» tarafından yayınlanmıştı (1966). Azerbaycan hakkında Azerbaycan dışında bu konuda bir kitap yazmak önce kaynak bulma yönünden çetin bir iştir, bunu aydın çevre takdir eder. Daha başka engelleri, üzücü olayları burada ayrıntılı olarak açıklamayı yersiz buluyorum. Benim bu iki kitabımın eksikleri olmadığını iddiaya kalkışacak değilim. Ancak şunu söyleye bilirim ki, bu kitapları okumak zahmetine katlanan ve meraklanan okuyucular, bu kitaplarda Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi'nin ne idüğü hakkında esaslı bilgiler bulacaklar. Bu kitaba kaynak olan bazı eserlerin Sovyet Rusya'da yayınlanması, genişlemesine ve derinlemesine incelenmesi yasaktır. Rus Sovyet rejimi halkların geçmişine ait ne varsa unutturmayla çalışmaktadır. Azerbaycan'da Bolşevik anlamında istiklâl, hürriyet, adalet, sosyal reformlar,(?) sözün ona ne var-

sa, hepsi Lenin'in kurduğu Sovyet rejiminden gelmiştir, daha önce bu halk içinde bu yönde hiç bir şey yapılmamıştır, propağandası sürüp gidiyor. Bu şartlar altında yazarlar Sovyet rejiminden önceki Azerbaycan siyaset tarihine gerektiği gibi eğilemezler. Benim bu kitapta bulup yayınladığım kaynaklar ve olaylar bu sebeple ne içerde (Azerbaycan'da) nede dış dünyada bilinmemektedir.

Bütün eksikleriyle birlikte yayınladığım iki kitap «Azerbaycan Medeniyet Tarihi» ile «İstiklal Mücadelesi Tarihi» Azerbaycan istiklal dâvâsının bir alfabetesidir. Geleceğin Azerbaycan kuşakları içinden bu konuda daha iyi eserler verecek olanlar çıkacaktır. Azerbaycan halkının geçmişini ve mücadelesini bilenler ve yapanları zaman eritmektedir. O halde gelecek kuşak bu davaları nasıl ve nereden öğrenecektir? İşte bu kitapları bana yazdıran sebepler bunlardır.

Çevremde bulunan yakın ve uzak dostlardan, bu kitabın yazılışı sırasında beni kınayanlar olmuştur. «Yahu sen kiminle uğraşıyorsun? Bak ABD Başkanı Ford, Vladivostoka Brejnev'i ziyarete geliyor.» Böyle kısa görüş ve eleştirmelere aşağıda ki, cevabı veriyorum: Tarihin garib cilveleri ve sürprizleri vardır. Yarının tarihi de çok sürprizli olacaktır. Birinci dünya savaşında zafer sarhoşluğu içinde bulunan Anglo-Saksonlar (İngiltere ve Amerika) Filistinde Yahudi'lere bir yurt, sonra da bir İsrail devleti kurdular. Bu tarihi olay Amerika ve Batı dünyasını XX yüz yılın son çeğreği başında petrol bunalımına sürükledi. İngiltere'nin egoist ve zülümkâr imperyalist imparatorluğunu batırdı.

Birinci dünya savaşı içinde Alman Genel Kurmayı, Lenin'i, Rusya'yı içinden çökürtsün diye, ona özel bir tren hazırlayıp İsveçe geçmesini sağladı ve her türlü yardımda bulundu, Lenin Rusya'yı içinden yıktı ve bir Sovyet devleti kurdu. Brest-Litovsk anlaşmasıyle Almanlara istediklerini

verdi ve Rus'ları aşağılatıcı bir barış imzaladı ve Almanlar hedeflerine ulaştıklarını sandılar. Lenin'in kurduğu Sovyet Devleti Brest Litovk anlaşmasından 25-26 yıl sonra koca Alman devletini ikiye, Berlin'i dörde böldü.

Tarihin garib cilvesi olarak yakın tarihimizde geçen bu iki olaydan daha kuvvetlisini gösteremem.

Sovyet Rus İmparatorluğu'nun incelemesinde Rus milletin, toptamının Rus ana vatanında ve sömürgelerinde 130 milyon olduğunu göstermiştik. Bu, Rus halkının hepsinin Sovyet rejiminden memnun olduğu iddia edilemez. Komünist Partisi mensupları içinde bile memnun olmayanlar pek çoktur. Hele Rus halkı içinde ve önemle gençlik çevresinde komünizme inanan kimse kalmamıştır. Lenin'in komünist cenneti vâdi iflas etmiştir. Bu olay dışında bu gün çarların varisi olarak Moskova'da Kremlin sarayında yerleşen Rus Bolşevik Nasyonal Komünist Junta-sı, Rus halkından başka Rusya içinde ve dışında 250 milyondan çok olan medeni halkları esaret ve ağır baskı altında tutmaktadır. Bu durum ne kadar devam edecektir? asıl mesele budur... Her zaman söylediğim ve yazdığım gibi Rus İhtilali bitmemiştir.

Rus ihtilalinin sahnesinde bir kaç önemli seans daha oynanacaktır.

Kitabın bir kaç yerinde kaydettiğim gibi Azerbaycan istiklal mücadelesinin «Pan-İslamizm» veya «Pantürkizm» ile hiç bir ideolojik ilgisi yoktur. Her Demokratik Cumhuriyet'te olduğu gibi vaktiyle Azerbaycan'da da böyle partiler olmuştur. Şimdi bu partiler ve programları ancak tarih sayfelerinde bulunuyor.

Bolşevik Rus orduları Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra Azerbaycan istiklal mücadelesi ikinci dünya savaşına kadar yeraltına geçmiş ve zaman-zaman dağlarda kırsal bölgelerde isyan ve gerilla şeklinde çok kanlı olarak sürmüştür.

Böylelikle Azeri'ler için çok ağır şartlar altında 20 yıl süren bu mücadele devrinde hiç bir ülkeden veya devletten Azerbaycan'a en ufak bir yardım yapılmamıştır.

Azerbaycan'ın işğalinin 50 yılığı dolayısıyla 1970 yılında Brejnev'in sadık mareşali Greçko ve «KGB» başkanı general Antropov'u (İkisinde Politbüro üyesidir H.B.) yanına alarak aniden Bakû'ya gelmesi ve Azerbaycan halkına göz dağı verircesine, Napolyon vari jestlerle Rus işğal ordusuna Bakû'nun geniş caddelerinde geçit resmi yaptırması esir Azerbaycan halkının ve Azerbaycan'ın uzak ve yakın komşularının gözünden kaçmamış ve yadından çıkmamıştır.

Kendi kuşağıyla mücadelenin içinde bulunan bir istiklalci için öz halkının esirliğı tarihini yazmak ne kadar acı ise, halkının esaretten kurtarmak için çabasını ve kurtuluşa inanmasını da görmek o kadar övündürücüdür.

Sağlık durumunun, yaşımın ve çevremın elverişli olmadığı bir zamanda bu işi yapmak dayanıklı sinir gücü istiyordu... Kitapta yapılan bazı sözler ve diziliş yanlışları için kimseyi kınamıyorum, Konu Türkiye basın dünyasına o kadar yabancı ki...

Kitabımı bitirirken «Azerbaycan İstiklal Mücadelesi» nin bilinen ve bilinmeyen Aziz Şehitlerine Ulu Tanrı'dan pek çok Rahmetler diliyorum. Aziz ve Mukaddes şehitlerimiz Mücadele sürüyor ve sürdürülecektir...

Hüseyin Baykara

ŞİŞLİ - İSTANBUL 28/5/1975

ÖZERKLİK ÖYKÜSÜNDEN...

YAKINDA DİDARIN NASİB OLMASA,
ÜMİTSİZLİK BENİ DÜŞÜRMEZ YASA,
ALARAK ELİME DEMİRDEN ASÂ,
BİR GÜN HUZURUNA GELECEĞİM BEN !

AHMET CEVAT
Azerbaycan şairi

**AZERBAYCAN
İSTİKLÂL MÜCADELESİ
TARİHİ**

**«İstiklâl, o sönmeyen muabbet bir meş'ale,
Gönüllerde tutuşur, gözlerde sönse bile...!»**

**Gültekin (Emin Abid)
Azerbaycan şairi**

KUZEY AZERBAYCAN COĞRAFYASI VE EKONOMİ

Kuzey Azerbaycan, Kafkasya'nın güney doğu kısmını ihtiva eden ve bugün «Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği» ne dahil bulunan on altı Cumhuriyetten biri sayılmaktadır. Bu ülke, doğuda Hazer Denizi, kuzeyde Dağıstan, kuzey batıda Gürcistan, güney batıda Ermenistan Cumhuriyetleri, güneyde de İran Azerbaycanı ile çevrilidir. Eski Rusya İmparatorluğunun Bakû ve Gence vilâyetleriyle Erivan vilâyetinin Zengezur ve Şarur kazaları eski İlisu Hanlığı'nı vücuda getiren Zakatala bölgesi, kuzey Azerbaycan arazisini teşkil eder. Bununla beraber, Hazer Denizi sahilinde bulunan Avşaran (Abşeron) yarımadası etrafında bulunan Nargin ve Vulf gibi adalarla Kızıl Ağaç körfezindeki Sarı Ada, Duvan ve daha bir çok küçük adalar da Azerbaycan'a aittir. Kafkas Azerbaycanı'nın yüzölçümü, Azerbaycan Cumhuriyetinin 1919 yılında neşrettiği bir istatistiğe göre, 94,137 kilometre karedir. Şu kadar ki müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti, askeri işgal ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne dahil edildikten sonra yüzölçümü küçülmüştür (1920). Çünkü arazi üzerinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu arada Karayazı ile Borçalı nahiyeleri Gürcistan'a terkedilmiş ve Kazak'ın bir kısmı ile Zenge-

zur kazası Ermenistan'a bırakılmış, Nahçıvan'a ise, Azerbaycan himayesinde, muhtariyet verilmiştir.

Orta zaman İslâm Tarih ve coğrafyacılarının «Şirvan», «Arran», ve «Mugan» ve Alban adlarını verdikleri ülkeler, sonradan Azerbaycan ünvanı altında toplanmıştır. Tabii ve beşeri evsaf itibariyle birçok hususiyetlere malik olan Kuzey Azerbaycan, ekseri devirlerde kâh İran, kâh Osmanlı devletlerinin ve 1828 den itibaren de tamamen Rus'ların idaresi altında kalmıştır. 1917 Rus ihtilâli üzerine 28 Mayıs 1918 de milli «Müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti» ilân edildi. İki yıl devam ettikten sonra Kuzey Azerbaycan 1920 de «Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği»ne, kızıl ordu gücü ile işgal edilerek zorla katılmıştır.

Azerbaycan, toprak yapısı itibariyle birbirinden farklı muhtelif tabii mıntıkalara ayrılır. Doğu ve orta Azerbaycan'da düz, alçak araziye mukabil bilhassa batı ve güney batıda zirveleri karlarla kaplı yüksek dağlar, yaylalar mevcuttur. Azerbaycan'ın kuzey kısmını, Abşeron yarımadasındaki küçük tepelere dayanan Kafkas dağlarının güney doğu ucu teşkil eder. Abşeron yarımadası, taşlık ve alçak ovalara malik olup arasıra ba'zı tepeler yükselir. Bu yarımada üzerinde muayyen yerlere yayılmış olan petrol kuyuları büyük önemdedir. Burası kaynar suları, yanar gazlarıyla tamamiyle bir ateş yurdudur; sarsıntı eksik olmaz. Civarındaki küçük adaların ekserisi, yeraltından gelen tazyiklerle yükselerek deniz yüzüne çıkmıştır. Bu mıntıkaya Bakû, Kuba kazalarıyla Şamahı, Nuha ve Zakatala kazalarının kuzey kısımları dahildir. Orta kısmını, bütün memleket boyunca uzanan, Kür (Kura) ovası teşkil eder. Kür'ün, her iki tarafı, geniş bozkırlar sahasıdır. Mugan, Karabağ, Şirvan, Acınur, Şırak ve Borçalı bozkırlarını ihtiva eden bu mıntıkada suyun azlığı dolayısıyla bitki de oldukça fakirdir. Şimdi «Kür» nehri üzerinde Mingçeşevir'de yapılan barajdan sulanır. Bu bölgenin Hazer denizi sahillerine yakın kısmında deniz seviyesinden 26 metre aşağıda olan yerlere, büyük çöküntülere tesadüf edilir. Bu orta kısım, Kür ve Aras nehirlerinin getirdiği alivyon toprakla dolmuştur. Bu kısma giren kazalar ise: Kazak, Ağdam, Ağdaş, Salyan ile Şamahı, Nuha, Zakatala'nın güney ve Şamhor ile Gence kazalarının da kuzey kısımlarından ibarettir. Azerbaycan'ın güney batı kısmını, Küçük Kafkas dağları teşkil eder. Küçük Kafkas'lar, Karabağ'dan Salyan'a kadar Kür nehri üzerinde azametli bir dağ silsilesi halinde yükselirler. Bu mıntıkaya Dağlık Karabağ, Cebraill kazaları,

Şamhor ve Gence kazalarının da güney kısımları dahildir. Azerbaycan'ın Lenkeren kazasını teşkil eden güney batı köşesi, ayrı bir durumda olup bu kısım Talış sıra dağlarının doğu yamaçlarıyla kaplıdır. Lenkeran'ın arkasından yükselen Talış dağları güneyde İran'ın Gilan mıntıkasına kadar sokulur, buralar, Kuzey Azerbaycan'ın en çok yağmur alan ve yazın fazla sıcak ve verimli olan mıntıkasıdır.

Kuzey Azerbaycan'ın iklimi karasaldır, muhtelif mıntikalarda iklim, denizin yüzeyinden yüksek veya alçak olmasına, büyük ve küçük Kafkas dağlarının tesirine tabi olmak üzere farklar gösterir. Doğuda Mugan bozkırı adıyla anılan aşağı Kür havzası sıcak memleketlere has bir iklime sahip olduğu gibi, bilhassa batıda ve güney batıda tepeleri daima kar ile örtülü yüksek dağlara ve bu dağ eğrilerinde kışın doğu memleketlerindeki kadar soğuk mıntikalara tesadüf olunur. Kür nehri ile Aras'ın aşağı kısımlarındaki geniş, alçak ovaların iklimi kuru ve sıcaktır (Ortalama derece artı 13:15, en sıcak ayda artı 25, en soğuk ayda ise eksi 2). İlkbaharı erken başlar, yazı sıcak olur; kışı ılımlı ve az karlıdır. Bu hal, bilhassa göçebe halkın hayvan sürülerini bütün sene mer'alarda otlatabilmesine müsaittir. Bu sahada yağmur umumiyetle azdır. Küçük Kafkas dağlarının yamaçları, yani Karabağ soğuk iklime sahiptir. Buralarda kış, pek sert (ekşi 10) olup çok uzun sürer. Hazer denizi sahilindeki göl ve bataklıklar, senede 300 milimetre (Cevat - 270, Bakü-228, Alyat-189) ve daha yüksek olan batıdaki bozkırlara ise (ya'ni Mil ve Karabağ bozkırlarına) 300 den 450 milimetreye kadar yağmur düşer. Büyük ve Küçük Kafkas dağlarının yamaçlarında yağış daha fazladır. Lenkeran iklim bakımından da daha ayrı bir vaziyettedir. Buradaki dağ silsilesinin yamaçları denizden gelen rutubeti alıko-dukları için bu mıntıkada yağmur çok olur (senede 1220 milimetre kadar), yaz ayları yağmursuz, kurak geçer. İlimi, Suptropiktir.

Kuzey Azerbaycan'ın Kür ve Aras başlıca nehirlerini teşkil eder. Arazi, doğrudan doğruya Hazer'e dökülen ufak ırmaklarla sulanan kuzey doğu ile güney doğu kenarları müstesna, bu iki nehirin havzasına dahildir. Kür ve Aras'ın Azerbaycan orta mıntikasının tabiat ve iktisadiyatına tesirleri de fevkalâde büyüktür. Bunlardan Kür nehri, Gürcistan'a komşu olan Azerbaycan hududuna dahil olduktan sonra da Şirven-Karabağ bölgelerini ayırır. Uzunluğu, 1330 kilometredir. Banka ilerisinde Hazer denizine

dökülür. Doğu Anadolu'da Pasın suyu adı ile Bingöl dağlarından çıkan Aras nehri ise, Kal'a suyunu ve soldan Arpa çayını aldıktan sonra gürleşir. Arpa çayıyla yukarı Aras, Türkiye-Ermenistan, aşağı Aras ise Azerbaycan-İran hudutlarını teşkil eder. Aras'ın uzunluğu, takriben 1100 kilometredir. Suyu tatlı ve iyi cins balıklarla doludur. Azerbaycan'ın başlıca gölleri, batıda Gökçe-göl ile Kepez dağı dibinde «Gök-göl» dür. Gökçe-göl, deniz seviyesinden 1926 metre yükseklikte ve sönmüş volkanlar ortasında olup genişliği 1400 kilometre karedir. Gökçe-göl, Alabalıklarıyla meşhurdur. Gök-göl ise, bir kilometre eninde, ve iki buçuk kilometre uzunluğundadır. Bu iki gölden başka bilhassa doğuda Bakû civarında memleketin tuz ihtiyacını temin eden tuz gölleri vardır.

Kuzey Azerbaycan, tabii servetleri bakımından her türlü ihtiyaçlarını kendi istihsal eden memleketlerdendir. Azerbaycan Cumhuriyeti, güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin iktisaden en zenginidir. Merkez şehri olan Bakû ile petrol, âdetâ iki eş anlam hükmüne girmiştir. Petrol, bu muntakanın en büyük servetini, baş ürününü teşkil eder. Eski Arap tarihçileri tarafından Bakû'ya «ARZ-UN-NEFATA» deniliyordu. Bugün cihan siyasetinde en mühim rolü oynayan petrol, Araplar zamanında dahi malûm idi. Bakû petrollerinin hasılatı Derbend (BAB-ÜL-EBVAB) muhafızlarına vakfedildiği Arap kaynaklarında kayıtlıdır. Bakû etrafındaki bu petrol kaynaklarından «Markopolo» da meşhur seyahatnamesinde bahseder. Birçok zamanlar ilkel araçla az miktarda üretilen petrol, ocakların makineleştirilmesinden sonra süratle inkişaf etmeğe başladı. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Bakû petroleri, cihan petrol istihsalâtında ikinci mevki tutuyordu. Burgu makineleri gece ve gündüz faaliyet halindedir. Bakû'dan Sabuncu ve Surahâni'ye gidildiği zaman petrol kuyularının uzun kuleleri âdetâ büyük bir orman manzarası hissini verir. Sovyet Rus işgalinden sonra Bakû limanında «Neft taşları» denen bölgede denizdende petrol üretimine başlanmıştır.

Bakû ve civarı, Azerbaycan iktisadiyatında pek mühim bir rol oynamış ve oynamakta bulunmaktadır. Petrol, Bakû'dan Batum'a uzatılan 890 kilometrelik demir borular (pipe-line) ile başınca gönderilmekte ve Batum limanından da yabancı memleketlere ihraç edilmektedir. Petrol, Azerbaycan'da bilhassa Abşeron yarımadasıyla Bakû çevresinde çıkmakla kalmayıp, kazalarda da üretilir.

Kuzey Azerbaycan'ın petrolden başka diğer belli başlı maddeleri bakır, demir, kobalt, kurşun (Karabağ'da), kömür, magnezit, natriyum sülfat, göl ve kaya tuzları ile cüz'i miktarda altın ve gümüş (Karabağ'da) vardır. Zengezur ve Gence bütün Kafkasya'nın zengin bakır madenleri olan bir mıntıkasıdır. Kedebe (Gence dahilinde) ve Katar (Zengezur dahilinde) de bakır madeni ocakları vardır. Demir madeni, Gence havâlisinde (Taşkesen'de) mevcuttur. Cevat Han'ın zamanında Gence civarındaki demir ocakları işletiliyordu. Kaya tuzu Nahçıvan ve göl tuzu da Abşeron yarımadası, Bakû'nun şimalindeki göllerden istihsal edilir. Altın madeni, Akstafa nehri kaynaklarının kumlarında ve az miktarda bakır madenlerinde görülür. Bundan başka Şamah'ın yakınındaki Nail dağında olan Kedebe'de ve batı Aroğva derelerinde de altın mevcuttur.

Bu madenler sırasında, az miktarda kükürt (Gence civarında), magnezit (Kepe dağı eteğinde Çaykent civarında), aliminyum istihsaline yarıyan Alünit (Gence dahilinde Zağlık'da), Sülfat de soud, perit de soufre, natriyum sulfat, şap (Şamhor'da) zımpara (Gence ve Kara-kulak'ta) ve Asbes (Saribaba-Şuşa'da) da vardır.

Azerbaycan ovalarının çoğusu pelin nebatını ihtiva eden çokrak bozkırlardan ibarettir. Ancak Kür ve Aras nehirlerinin sahillerinde kavak, Tamarix ve muhtelif söğüt ağaçlarından ibaret ormanlar vardır. Büyük ve küçük Kafkas dağlarında da ormanlar bulunur. Büyük ve Küçük Kafkas dağlarında ormanlar 2000 metre yüksekliğe kadar uzanır. Daha yukarı kısımlarda Alpin çayır sahaları başlar. Talış yamaçları ancak bu mıntıkaya has cinsleri de ihtiva eden pek zengin ormanlarla örtülüdür. Talış'ın etrafında **Suptropik** mıntıkadaki nebatlar gür ve taşkındır. Bunlar arasında ipek akasya, Hazer giladiçyası, demir ağacı v.s. mevcuttur. Sahil boyları ile aşağı Kür ve Aras havzalarının bataklık mıntıkalarında saz ve kamış bulunur. Doğuda Lenkeran sahasının iklimi sıcak memleketlere has bitkilerin yetişmesine çok müsaittir. Yüksek mıntikalarda sıcaklığın düşüklüğü dolayısıyla bitkilerin hayat devresi 6-8 haftaya inhisar eder. Ormanları teşkil eden ağaçlar, yaprak dökkenlerle çam cinsinden ibarettir. Kuzey Azerbaycan'ın hayvanlar âlemi de zengindir. Dağ kaçisinden tutunuz da tilki, ayı ve tavşana kadar her türlü yaban hayvanları ve neveleri çok kuşlar vardır. Bozkırlarda ceylân bulunur. Talış ormanlarında kaplan, sırtlan ve büyük kirpiye tesadüf olunur. Sazlık ve

çalılıklarda yaban domuzu, çakal ve yaban kedisi bulunur. Hazer denizi sahilindeki göl ve bataklıklar, kuzeyden gelen ve bu çeşit yerlerde yaşayan kuşların kışlık yatağıdır. Kür nehri ile Aras nehri çevrelerini ihtiva eden mıntikalar balık avcılığı bakımından müstesna bir mevkiye olup, buraları âdetâ birer balık tarlası gibidir. Salyan şehri mühim bir balık merkezidir. Yayın, mersin, sazan gibi muhtelif cins tatlısu balıkları tutularak konserve yapılır, havyar üretilir. Mühim miktarda özellikle istihsal olunan siyah havyar, dış ülkelere ihraç edilir.

İpekçilik Azerbaycan'da Kafkasya ötesinin diğer mıntikalarında olduğu gibi, eski asırlardan beri malûmdur. İhracat malı olarak memleketin iktisadiyatında büyük bir rol oynamıştır. Başlıca mıntikaları Nuha, Gök-çay, Ağdaş, Zekatala kazalarıyla dağlık Karabağ ve Nahçıvan'dır. 1927 senesinde 1400 ton ipek kozası üretilmiştir. Azerbaycan eskiden ipek tohumunu ekseriyetle Bursa'dan alıyordu. Tütün, pek aşağı bir neviden olup bunun 9/10 u Zekatala ve Nuha kazalarında yetişir. Bunlardan başka sebze ziraati de kayda değer mahsul ,bölgenin ihtiyacına yeter durumdadır. Yerli halk arasında ise karpuz ekimine rağbet daha çoktur. Memlekette yetiştirilen karpuzlar, büyük mikyasta dış piyasalara sevk edilir. Glyoyrrhize bitki çoğunlukla Kür ve Aras nehirlerinin ovalarında yabani halde yetişir. Bunun 8-16 bin tonu bulan mahsülü tamamen İngiltere ve Amerika'ya sevk edilirdi. Azerbaycan iktisadiyatında, bayvancılık da mühimdir. Hayvancılık, sadece çiftçiliğin bir yardımcısı halinde olmayıp aynı zamanda müstakil bir san'at olarak da büyük bir rol oynamaktadır. Türk'ler arasında halâ göçebe ve yarı göçebe halinde hayvancılık muhafaza olunmaktadır. Bunun sebebi, Kuzey Azerbaycan'da Alp'in çayırırlarla örtülü yüksek mıntikalarla, havası sıcak olan bozkırların bir arada bulunmasıdır. Büyük ve küçük Kafkas'ların Alpin çayırırları mükemmel yazlık birer otlaktır. Bozkırlar ise, kışlık otlak vazifesini görür. Hayvan sürülerini İlkbaharda bozkırlardan yüksek, dağlık mıntıkaya, sonbaharda ise dağlardan bozkırlara sürmek zarureti hayvancılığın göçebe şeklinin muhafaza edilmesine sebep olmuştur. Halk hayatında ve hattâ edebiyatta yer bulan bu hayat tarzı, Azeri Türkleri muhitinde Dağ göçü ve Aran göçü ta'biriyle meşhurdur.

Kuzey Azerbaycan'da, eskiden bilhassa Bakü'da petrol ocakları, petrolün tasfiyesine mahsus rafinerilerden başka bir çok tütün

fabrikaları, bez fabrikası, çimento fabrikası, un ve konserve fabrikaları, tuz sanayii mevcut olduğu gibi Şeki'de, Gence'de Şamahı ve Nahçıvan'da da ipek fabrikaları vardır. Gence, Kürdemir ve sair kasabalarda pamuk temizleyen, yağını çıkaran fabrikalar vardı. Kuba, Şirvan, Karabağ ve diğer yerlerde güzel ve dünyaca tanınmış seccade, kilim ve halılar dokunmakta idi. 1920 den sonra harp ve ihtilâl yılları esnasında bu müesseselere Ruslar tarafından el konmuştur. Petrol ve ham petrolden alınan sair makine, sanayi yağları, buğday, arpa, pamuk, yün, ipek, balık, havyar, meyan kökü, tütün, yağ, safran, susam, üzüm ve meyvalarla bakır ve muhtelif hayvanat, el sanayii mamulâtından halı, kilim Kuzey Azerbaycan'ın başlıca ihraç maddelerini teşkil eder. Bunlardan başka eskiden mevcut olan yerli ormanlardan meşe, palamut ve ceviz kütükleri ihraç edilmektedir. Kür nehri kıyılarında yetişen meyan kökü, Gence'de bulunan fabrikada işlenmekte ve sonra sıvı halinde Avrupa'ya sevkedilmektedir. Azerbaycan'da iktisadi bir kalkınma fikri, daha Çarlık hâkimiyeti esnasında doğmuştur. Bu ölkü 1905 inkılâbı tesiriyle en yüksek dereceye varmış ve bu tarihten itibaren Türkler, ticaret sahasına atılarak büyük terakki göstermişler, en sonra muvaffak olarak Kafkasya'nın iktisadi vaziyetine hâkim olabilmişlerdi. Kuzey Azerbaycan, vaktiyle dünyanın en mühim transit memleketlerinden birini teşkil etmişti.

Kuzey Azerbaycan'da ulaşım araçları oldukça mükemmeldir. Demiryolları, tamamen Devlet malıdır. Azerbaycan dahilindeki demiryollarının umumi uzunluğu 1.000 kilometre kadardır. Başlıca üç esaslı hat mevcuttur. Birincisi, kuzey doğuda Bakû - Derbend hattı olup 200 kilometre kadardır. Bu hat, Bakû'dan itibaren Hazer'in batısındaki ovalık sahili takip eder. İkincisi, Bakû - Tiflis - Batum hattıdır. Kafkasya demiryollarının esas olan bu hattın umumi uzunluğu 950 kilometre kadar olup, bunun Azerbaycan dahilindeki kısmı 471 kilometredir. Bakû'yu Batum'a bağlayan bu hat, orta Azerbaycan'ı baştan başa kat'eder ve geniş bozkırlardan geçer. İki tarafında ve hat üzerinde Azerbaycan'ın en mühim kasabaları bulunan bu hat, memleketin iktisadiyatı bakımından büyük bir ehemmiyeti haizdir. Üçüncü hat, Bakû-Culfa hattıdır. Bu hattın Azerbaycan dahilindeki uzunluğu 408,5 kilometredir. Diğer hatlara nazaran daha yeni olan bu hat, Karadonlu'dan itibaren Gümrü (Leninakan'a) kadar Aras'ın sol sahilini takip eder. Bu yolun Erivan'a ve Türkiye hududuna kadar giden şube hat-

ları vardır. Bundan bir kol da Culfa'dan Tebriz'e kadar uzatılmıştır.

M. S. Ülkütaşır: Kuzey Azerbaycan Coğrafiyası, İslam-Türk Muhitülmaarifi, c. I-N 45, sh 707 den 712 ye kadar.

Pr. Ahmet Zeki Velidi: Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası, Azerbaycan Yurt Bilgisi, 1932-İstanbul.

Bolşaya Sovetskaya Antsiklopediya, c. I-Moskova, 1926-7.

SOVYET KAYNAKLARINA GÖRE SON YAKIN YILLARDA AZERBAYCAN EKONOMİSİ

Azerbaycan'ın toprak genişliği 86,6 km². dir. 5,5 bin km² Nahçıvan ve 4,4 bin km² Dağlık Karabağ toprakları bu toplama dahildir. Nüfus 5,3 milyondur (Ocak 1972 istatistiğine göre). 60 üretim bölgesine taksim edilmiştir. 59 şehiri ve şehir tipinde 120 sitesi vardır. Başşehir Bakü 1.291,5 bin nüfusludur. Azerbaycan'da etnik toplum şöyledir: Azerbaycan'lı toplam nüfusun %73,8, Rus %10, Ermeni %9,4 ve kalan miktarı başka halklar teşkil ediyor. (Bu sayım 1970 istatistiğine göredir.)

Bir milyon üçyüz on beş bin kişi işçi,memur ve uzman endüstri ve tarım üretiminde çalışmaktadır. (Bu miktar 1970 yılından 42 bin kişi fazalıdır.) 1971 yılında 1 milyar 220 milyon ruble ülke çapında yatırım yapılmıştır. (Türk lirası ile 20 milyar lira.) 1971 yılında tarım sektöründen 859 milyon ruble gelir sağlanmıştır. (Tahminen 13 milyar lira.) 1971 yılında 381 bin ton pamuk - kütü üretilmiştir. 1 Ocak 1972 yılında Azerbaycan'da 429 Sovhoz olmak üzere 948 kolhoz vardı. Bunlardan 7 balıkçı kolhozu idi. Tarım sektöründe 971 yılında 504 bin ton kimyevi gübre sarfedilmiştir. 1970 yılına göre 1971 de milli gelir %4 artmıştır.

Üretim özellikle yün, ipek, dokuma, konfeksiyon, halı ve halıcılık yan sanayii, trikotaj, kösele ayakkabı yapımı, buz dolabı, süt sanayii, nebati yağ, üzümçülük ve başka yönlerde çok artmıştır.

1970 yılı istatistiğine göre beş milyon yüz on bir bin halkdan şehirde yaşayanlar 2,511 milyon, köyde yaşayanlar 2,550 milyondur. Azerbaycan'da nüfus kilometre² başına 58,7 kişi düşüyor. Nahçıvan'da 211,1 bin nüfus vardır. Şehirde nüfus 35.000 dir.

Dağlık Karabağ'da 154.000 nüfus vardır. Stepanakert adlı merkez şehirde nüfus 31,6 bindir.

1971'de önemli sanayi ürünlerinin üretimi şöyledir:

1 — Petrol	19,2	milyon ton.
2 — Tabii gaz	5800	milyon m. ³
3 — Çelik	730,5	bin ton
4 — Haddeden geçmiş siyah metal	602,9	bin ton
5 — Demir cevheri	1383,4	bin ton
6 — Elektrik enerjisi	12,3	milyar kilovat.
7 — Çimento	1455,1	bin ton.
8 — Kimyevi gübre	488,6	bin ton.
9 — Pamuklu dokuma	132,6	milyon metre.
10 — Yünlü dokuma	8,9	milyon metre.
11 — İpekli dokuma	20,1	milyon metre.
12 — Trikotaj elbise	5200	bin parça
13 — Kösele ayakkabı	11000	bin çift
14 — Et	54,5	bin ton.
15 — Süt ve sütten üretilen gıda	86,9	bin ton.
16 — Konserve	175,3	milyon kutu.

TARIM YÖNÜNDE EKİLEN TOPRAK ALANLARININ YÜZ ÖLÇÜMLERİ.

1 — Pamuk	205,9	bin hektar.
2 — Buğday	345,4	"
3 — Bahçe ürünü ve patates	56,3	"
4 — Hayvan yemi	356,4	"
TOPLAM...	1128,7	bin hektar.

Bir milyon yüz yirmi sekiz bin yedi yüz hektar.

Büyük baş hayvan üretimi :

1 — 614,4 bin başı manda ve inek olmak üzere	1575	bin baş.
2 — Koyun ve keçi	4477,9	" "
3 — Domuz	121,2	" "
4 — Deniz ürünü miktarı nedense hesaba katılmamıştır, balık, siyah havyar ve başka üründür bunlar. Kanatlı hayvanlar da gösterilmemiştir.		

Hayvandan elde edilen ürün :

1 — Kesilmiş, ayıklanmış temiz et	95,3	bin ton
2 — Süt	485	" "
3 — Yün	7,6	" "
4 — Yumurta	426,3	milyon

Yukarda gösterilen istatistik miktarlar hepsi 1971 yılına aittir. (Ejgodnik Bolşoy Sovetskoy Entsiklopedii, sahife 98, 99, 100 — 1972) Madenler üretimi gösterilmemiştir.

Azerbaycan'ın şimdiki Sovyet Rus İmparatorluğuna kendi topraklarından çıkararak ve Azeri halkının alın teri olarak yaptığı iktisadi ve mali katkı çok eksiklerle gösterilen hesaba göre kuş bakışı bundan ibarettir. Şimdi Sovyet Rus İmparatorluğunun Azerbaycan sömürgesine verdiği mali katkıya bakalım:

1 — 1972 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti bütçesi 1.398.583 (bin) rubledir. Yani bir milyar 398 milyon ruble. Sovyet kuru bir İngiliz lirası 2 ruble olduğuna göre (Ejgodnik s. 71) 1972 yılında Azerbaycan bütçesi 799 milyon İngiliz lirasıdır. İşte buna karşılık Azerbaycan'ın verdiği ürün Sovyet kaynaklarına göre yukarıya çıkarılmıştır. Yalnız petrol 19 buçuk milyon ton olduğuna göre bu günkü Arap ülkelerinin petrole istedikleri ve aldıkları değer üzerinden hesaplanırsa tahmin ederimki Sovyet Rus İmparatorluğunun Azerbaycan sömürgesinden aldığı, Azerbaycan'a Sovyet Plan idaresinin tayin ederek verdiği bütçeden en az bin beş yüz misli fazladır. Buna karşılık bu gün Azerbaycan maliyesinde 100.000 dolar döviz bulunmaz. Azerbaycan maliyesinin mali işlerde Türkiye'nin bir vilayet maliyesi kadar yetkisi yoktur. Her şey Moskova'da planlanır. Yıllık üretim miktarı da Moskova'da planlanarak planın tahakkuk ettirilmesi için sömürgelere gönderilir. Komünist partisi yerli teşkilatı gözcülük eder ve planın tamamlanması için teşvik edici propağanda yapar. Öbür taraftan «K.G.B.» gizli polis teşkilatının korkutucu terörü vardır. Bu iki ağır manevi kırbaç altında Kremlinde oturan Rus Nasyonal Komünistleri Sovyet Rus İmparatorluğu sömürgelerini idare eder ve sömürürler. Sömürgelerde üretim planının tahakkuku için çok çalışan işçi adı verilen (kölelere) aldatıcı Lenin veya Sovyetler Kahramanı nişanı verilir.

1972 de Sovyetler Birliği adı verilen devletin bütün bütçesi: «Gelir 173,8 milyar, gider 173,6 milyar rubledir.» (Ejgodnik s. 71) Bu bütçenin aslan payı Askeri harcamalara ayrılır.

Azerbaycan'da kurulan Sovyet Rus sanayi tesisleri Sovyet iktisadi ve askeri stratejisi düşünülerek ve planlanarak kurulmuştur.

1970 de Azerbaycan'dan Rus içerlerine taşınan mal ve eşya tutarı 50,30 milyon tondur. Azerbaycan'a gelen mal ve eşya miktarı 44,02 milyon tondur. Başka cumhuriyetlere Azerbaycan'dan

gönderilen mal ve eşya miktarı 24,14 milyon ton olup, başka cumhuriyetlerden Azerbaycan'a taşınan mal ve eşya miktarı 17,86 milyon tondur. (Sovetskiy Soyuz, Obşşiy Obzor, Moskova 1972, sahife 756, 757, 792, 793.)

1972 Sovyet istatistiğine göre Azerbaycan'da yaşayan nüfus 5,3 milyon olduğuna ve bu nüfusun 73,8% miktarı Azeri bulunduğu göre yukarda gösterilen 799 milyon İngiliz lirası olan yıllık bütçeden Azerbaycan sömürge halkının payına düşen masraf kolayca anlaşılır.

Azerbaycan'da üretilen pek çok üretim dalları istatistiğe alınmamıştır.

Sunu belirtmek isterizki Azerbaycan'dan Rus içerlerine ve gerek başka cumhuriyetlere taşınan mal ve eşya Azerbaycan sömürgesinde üretilen mal ve eşyadır. Moskova Rus planlama teşkilatının önceden pahladığı miktarda götürölmektedir. Azerbaycan'a yapılan mal ve eşya nakliyatı ise yukarda kaydetdiğimiz gibi Sovyet Rus iktisadi ve askeri stratejisi ihtiyacına göre Azerbaycan'da kurulan sanayie gereken ham madde veya yarı işlenmiş mallardır. Azerbaycan halkının ihtiyacı için değildir. Azerbaycan toprakları Azeri halkının yiyeceğini, giyeceğini ve yaşayışını karşılayacak kadar berekttedir.

Rus ana vatanından başka Ermenistan ve Gürcistan Azerbaycan petrolunu ve hava gazını kullanır, bu iki ülke Azerbaycan'a hiç bir şey vermez.

HANLIK, ÇARLIK VE MİLLİ İSTİKLÂL DEVRİNDE AZERBAYCAN'DA TOPRAK REJİMİNE GENEL BAKIŞ.

Azerbaycan'da toprak rejimi, geçirdiği devirlere göre değişik kaideler ve şekiller almıştır. Bu sebeple bizde bu konuyu devirlere uyarak inceleyeceğiz. Önce, Rus istilasından evvelki Hanlık devri toprak rejimini ele almak lazımdır. İkinci devir. Rus Çarlık idaresinin Azerbaycan'a getirdiği Rus medeniyetinin (?) orijinal bir eseri olan Krepostnoy: Kölelik toprak rejimidir. Yani, köylü sürdüğü ve ekip biçtiği toprağın sahibi olan (Begin ve Ağanın) kölesidir, kuludur. Toprak mülkiyeti ile (Hak) yönünden bir ilgisi olmadığı gibi, şahsi hak bakımından toprak üzerinde, hiç bir hakka sahip değildir ve işlediği toprağa bağlı bir kuldur.

Üçüncü devir, Azerbaycan istiklâli devri 1918-1920 devridir. Bu devirde, Azerbaycan'da toprak rejimi konusunda bir önemli değişiklik yapılamamıştır. Yirmi aylık istiklâl zamanında, toprak rejimi konusunu ele almaya imkân olmamıştır. Ancak, istiklâl zamanı hükümet iktidarını elinde tutan «Musavat» partisi programında toprağın Beg'ler ve Ağa'lardan parasız alınarak, hazine toprakları ile birlikte topraksız köylüye parasız verilmesi esası kabul edilmişti. Azerbaycan'da toprak rejiminin dördüncü devri, Kızıl Komünist Rus işgal idaresinin getirdiğı «Kolhoz ve Sovhoz» kölelik rejimidir. kallektif ziraat diyorlar buna. Bu rejimin Beyaz Rus çarlık-Kölelik rejiminden hiç bir farkı olmamıştır. Bu rejimin Rusya ve Azerbaycan'da ve başka Rus sömürgelerinde kurulması on milyonlarca köylünün kanının akmasına yol açmıştır. Bu konuyu bütün dünya bildiğı için tafsilata girmiyeceğiz. Kolhoz üyesi çiftçiler ürünlerini devlete verirler. Çiftçilerin yaşamaları ve geçimleri için kolhoz idaresi, ne verirse onunla yetinirler. İtiraz hakları yoktur, hiç bir hürriyete sahip değiller.

HANLIK ÇAĞINDA AZERBAJCAN'DA TOPRAK REJİMİ

Hanlık devri toprak rejimini Kur'an ve onun hükümlerine uygun olan şariat tayin ediyordu. Bu rejim, Hazreti Muhammed'in «Toprak, ancak onu diriltecek kimselere mahsustur» — Min ihya erzen meyyiten nehyü leh—» hadisine dayanıyordu. Türkçesi «Toprak ekenindir» anlamına geliyor. Kur'an toprağın Allah'a ait olduğunu tastik eder. Tatbikatta, Allah'ı yer yüzünde temsil eden padişahlar, hanlar toprağın hakiki sahibi olmuşlardır. Nazari olarak, bir toplumun üyesi olan her şahıs şariat ve gelenekçe topraktan faydalanmak hakkına malik idi. Nerede olursa olsun boş bir toprağı — bizim şimdi yürürlükte bulunan medeni kanun hükmünce — «Zilyed» olarak tasarruf edebilirdi. Bu tasarruf için padişah, han veya imam'dan izin almak gerekli ve yeterli idi. Ancak, el konarak, sürölüp ekilecek olan, yâni, hukuk dili ile zilyed'lik suretiyle tasarruf edilecek olan yerin: toprağın başkası tarafından, böylelikle tasarruf edilmediğı ve bu toprağın vakfa ait bulunmadığı şartı vardı ve bu cihetin anlaşılması gerekti. Toprağı zilyed olarak el koyan kimse, üç yıl toprağı işlemez, sürüp ekmezse bu hakkı kaybederdi. Şehirlerde mülkiyet esasına göre, bir ev sahibi olmak ve ufak bağı malik bulunmak mümkündü, ve bu taşınmaz mallar irsiyet şeklinde varis'e intikal

ederdi. Alınıp satılabilirdi. Bunların dışında kalan topraklar, hanlık çağında üç cinse ayrılmıştı.

- 1 — Boş, ahalisiz topraklar.
- 2 — Meskûn yerler, (topraklar).
- 3 — Sahibi bulunan «Halise» topraklar.

Birinci cins topraklar ormanlar ve otlaklardan ibaretti. Hanların şahsında hükümete ait bulunuyordu. Bu yerler özel şahıslara kiraya verilebilirdi. Ormanlardan ise, herkes parasız olarak istediği gibi faydalanabilirdi. Bu topraklardan ziyedlik suretiyle tasarruf ederek istediği gibi faydalanabilirdi. Bu topraklardan ziyedlik suretiyle tasarruf etme şekli ve bu tasarruflardan hanların aldıkları vergi usulleri, her hanlıkta bir olmayıp, değişiyordu. Carlısu Sultanlığı — (Zakatala) da devlete, yani hana ait olan topraklardan alınan mahsulden, onda bir vergiye (Keşkul) deniyordu. Bundan başka, birde (Kısmet) denen bir vergi vardı. Halk, oturdukları, ve tasarruf eyledikleri yerlerin ziyed olarak malikleri sayılırdı. Bu halktan vergileri toplamak ve bu yerlerin halkını idare etmek için, Han, Beg ve Melik'leri memur gibi tayin ederdi. Memur gibi olduklarını kaydetmekten maksat şu ki, Beg veya Melik'in bu idare hakkı veraset yolu ile mirasçısına geçmezdi. Beg, Türk köylerine, Melik ise Ermeni köylerine tayin olunurdu. Bunlar, alınan vergilerden faydalanmak hakkına malik idiler. Bu Beg'lik veya Malik'liğin, babadan oğula veya kardeşten kardeşe geçtiği de oluyordu, ancak, her defasında hanın bu değişmeyi tasdik ve teyid eylemesi lâzımdı. Beg veya Melik'lerin halktan aldıkları vergiye «Avraz» denirdi. Bundan başka, Beg'in kendisine mahsus, ziraat için ayrılan toprağı, köylüler iki gün çalışarak ekmeye mecburdular. Beg'lerin ev işlerine kendi kadınlarından kullukcu, hizmetçi vermek külfetleri vardı. «Halise» diye adlandırılan ve Beg'lerin mülkleri gibi hukuki bir anlam taşıyan boş yerler vardı. Buralara Beg'ler, harb esirlerini ve başka yerlerden göç eden muhacirleri oturtmaya, iskan eylemeye yetkili idiler. Bu «Halise» mülkler veraset yolu ile mirascıya intikal eylerdi. Ancak, Han değiştiği zaman, yeni gelen Han, bu «Halise» yerlerin tasarrufunu tasdik ve kabul etmesi lâzımdı, yoksa Beg'in tasarruf hakkı iptal edilmiş sayılırdı. Bu yerleri ekip biçen köylüler, Beg'lere otuzda dört hisse vergi verirlerdi. Bundan ötürü böyle yerler Mülk adlandırılırdı Mülk olan yerlerden başka, söz gelişi (Erivan ve Nahçıvan) hanlıklarında toprağına sahip olmanın başka bir şekli «Tiyul» diye adlanırdı. Han, kendi-

sine yakın olan ve sarayına, hanlığına hizmeti dokunan kişilere «Tiyul» bahşederdi. Böyle toprağı ekip biçen köylüler hanın tayin ettiği kişilere onda bir vergi verirlerdi. Bu vergiden «Tiyul» sahibi ölünceye kadar faydalanırdı. Öldükten sonra, bu Tiyul hakkı varisine değil, hazineye kalırdı. Çünkü, toprak devletindi, Tiyul bir devlet vergisi sayılırdı. Bazen, Mülkten alınan vergi ile Tiyul bir kişi elinde birleşebilirdi. Bazende Tiyul irsi bir hak olarak kabul edilirdi, sonuç olarak Mülk şekline çevrilirdi. Hanlık çağında bilinen toprak rejimi hakkında öğrendiğimiz bu kadardır. Böyle olmakla birlikte hanlık devrinde köylülerin durumunun rahat ve refahlı ve han ve beg'in zulmünden azade olduğunu iddia edecek değiliz. Ancak, köylü Rusya'da olduğu gibi Kôle değildi ve alınıp satılamazdı. İstedığı zaman işlediği toprağı bırakıp gidebilirdi.

ÇARLIK RUS İŞGALİNDEN SONRA TOPRAK REJİMİ

Rus işgalinden sonra Azerbaycan'ın toprak rejimi bir müddet, hanlık devrinde olduğu gibi bırakıldı ve Rus istilâsına karşı koymayan Beg ve Ağa'lar elindeki toprak münasebetleri devam etti. Rus istilâsına karşı koyan Beg ve Ağa'ların idaresinde bulunan topraklar ellerinden alınarak idare için, Rus istilâsında Rus'lara yardım eden veya Rus idaresine sadık oldukları bilinen Beg ve Ağa'lara verildi. Bu durum, 1841 yılı 28 Mayıs (10 Haziran) a kadar böyle devam etti. Bu tarihte, Çarın bir fermanı ile, topraklar üzerindeki idare hakkı, Beg ve Ağa'ların elinden alınarak kendilerine aylık maaş tayin edildi. Bu tarihe kadar ülkenin idaresi askeri bir Rus idaresi şeklinde devam edip gidiyordu. Bu idarenin adına «Kamendant» komutan idaresi deniliyordu. Kafkasya ötesi ülke, iki vilâyet ve birde mahal diye üç idareye bölünmüştü. Bu idare şekli 1833 yılında Çarlık devlet şûrası tarafından tastik edilmişti. Böylelikle Rus'ların Kafkas ötesi (Zakavkazya) dedikleri Güney Kafkasya'ya, merkezi Tiflis olmak üzere, Gürcü toprakları on ilçeye ayrılıyor ve birinci vilâyet deniyordu. Azerbaycan ise merkezi Bakû olarak Gence, Şeki, Şirvan, Karabağ, Lenkeran, Kuba ve Derbend şehirlerinden kurulan ikinci vilâyet oluyordu. Mahal ise, Rus'ca idare bölüşümünde vilâyet idaresinden küçük olup; Erivan, Nahçıvan, Gümrü ve Şaragöl ilçelerini içine alıyor ve Ermeni'lerin de Azeri Türk'leri ile

birlikte yaşadıkları bölgeye ayrılıyordu.

Güney Kafkasya'da Rus askeri idaresini anlatmak için, ve bu idarenin ne idüğünü belirtmek maksadıyla Azeri olmıyan kaynaklardan ileri sürülen fikirleri bu yazıya aktaracağız.

1820 yılında Karabağ Ermeni tüccarları «Kamendant» idaresinden yakınarak gönderdikleri bir şikâyet dilekçesinde diyorlar ki: «Karabağ Mehdi Kulu Han'ın idaresinde iken biz, her türlü dilekçe ve şikâyetlerimiz için bizzat Han'ın kendisine giderdik, O'da halk içindeki itibar ve hürmetimize göre, bizimle reftar eder, maruzatımızı bizzat dinler ve adilâne hükmederdi. Rus amirleri ise, bizimle, cahil köylüler arasında hiç bir fark gözetmedikleri gibi, biz dahi, sade kamendantlardan değil, onların memurlarından bile bin türlü hakaretler görüyor, hiç bir sebep olmadan muhakemesiz, sorgusuz ve sualsiz, yaşa başa bakmadan, hizmet ve sedakatimize bakılmadan, bedeni cezaya çarptırıyoruz.» yâni dövülüyoruz.

Baron gan tarafından 1. ci Nikola'ya verilen bir raporda deniliyor ki: «Türkiye'den Rusya'ya hicret etmiş Ermeniler, kendilerine verilmiş olan yer ve yurtlarını bırakarak, kendi arzuları ile Türkiye'ye geri kaçıyorlar. Ermeni'lerin bu kaçırları o kadar çokmuş ki, kendilerini geri çevirmek için, hudut askeri kotaları artırılmıştır. Askerler, hudutta kordon kurarak, bu kaçırları önlemeye çalışıyorlar.» 1829'da Graf Paskeviç, Çara yazdığı raporda diyor ki: «Edirne muahedesinden sonra 90.000 Ermeni Anadolu'dan Rusya'ya göçmeye karar vermişlerdir. Babıâli, bunları bu karardan caydırmak üzere patrik Varfalemi'yi Erzurum'a göndermiştir. Papazın nasihat ve tavsiyelerini dinleyen Ermenil'er; Eğer gökten Hazreti İsa inse ve bize gitmemeyi tavsiye eylese O'nu da dinlemeyiz...» cevabını vermiş «Hristiyan devletin kanadı altında yaşama aşkı ve romantizmi...» ile gitmişlerdir. İşte, bir zaman sonra bir kısmı Türkiye'ye geri kaçan Ermeni'lerin kamendant idaresi zulmünden çektiklerini bu misaller gösteriyor sanıyorum. Rus administratif kuruluşları tarihçisi olan İvanenko, Azerbaycan hanlıkları zamanında, müterakki müslüman fıkına dayanan sistemli ve halk arasında oturmuş bir vergi usulü vardı, diye yazdıktan sonra, kamendantlarla hanlar arasındaki fark, «Hanlar devrinde, kadınlara bedeni ceza yoktu, Rus kamendantları erkeklerle birlikte kadınları da kırbaçlıyorlar...» diye kinayeli olarak olayı açıklıyor.

1829 yılında Güney Kafkasya'yı teftişe gönderilen senatör

Meçkinov ile Kutaysov teftişlerinin sonucunu bildirir raporlarında: «Yüz binlerce halkın hak, namus ve mülkü kamendantların keyfine tabidir. Hanlar zamanında ekseriyetle vergi toplandıktan veya başka mükellefiyetlerin istenmesinde, mahaldeki örf, gelenek ve içtimai durum ve mülâhazalara uyulduğu halde, kamendantlar, bu meselelerde sağır ve kördürler...» diye yazıyor, ve bu senatörler Tiflis'ten o zamanın adliye nazırı D.B. Daşkov'a gönderdikleri rapora şöyle yazıyorlar: «Bu zamana kadar topladığımız malûmat, bizzat Gürcistan bölgesindeki, kötülüklerle rezaletin her şekli, her türlü hududu aşarak son dereceyi bulduğunu göstermiştir. Müslüman vilâyetlerindeki idareye gelince; burada idare edenlerin zulmü ile idare olunanların mazlumluğu düşünülmesi mümkün olmıyan feci bir dereceyi bulmuştur. Burada, her türlü insanlık çiğnenmiş, adalet tamamiyle unutulmuş, kanun, cinayetin silahı, garezkârlık ve keyfi hareket amirlerin tek hareketi şekli haline gelmiştir...»

Nefedef adlı bir Rus, Nahçıvan'daki Rus adaletini, 1837 yılında şöyle tasvir ediyor: «Aynı istibdat idaresinde bulunan vilâyetteki Rus mahkemesi, kendi haliyle her türlü adalet duygusunu tahkir etmektedir. Bu mahkemeler Rus devletinin idaresine yeni geçmiş olan yerli halk ile, İran nazarında Rus idaresini sanki, rezil etmek için kurulmuştur.» (Bütün bu bilgiler 1829 ile 1860 yılları arasında Çarlık «Rus» imperyalizminin Azerbaycan'da yürüttüğü koloni siyasetine dairdir. SSB İlimler Akademisinin 1937 yılında Moskova ve Leningrad'da yayınladığı «Kolonialnaya politika rossiyskovo tsarizma ve Azerbaydjane» adlı arşiv meteryalleri ve Rus tarihçisi Potton'un Utverjdeniye Russkovo vladıçestva na Kavkaze adlı eserin 12 cildinden alınmıştır.

Senatör Kutaysöv ve Meçkinov raporlarını, ve Rus çarlık idaresinin Kafkasya'da bulunan ve bölgenin idaresine memur edilen Gan, Baron Rozen, General Paskoviç ve Vorontsov gibi yüksek memurlarından aldığı raporları inceledikten sonra, kamendantlık askeri idaresinden vazgeçilerek, sivil idareye dönülmüş ve bir aralık Beg ve Ağa'lar elinde olan araziler üzerinden, onların idare hakları kaldırılarak, yukarıda da denildiği gibi, onlara maaş bağlanmıştı. Yeni kurulan sivil idarenin esasını RUS'LAŞTIRMA siyaseti teşkil ediyordu. Ayrıca Hanlık çağında hür olan köylü, şimdi Beg ve Ağa'ların da zulmü üzerlerinden kalkınca yine hürriyetlerine kavuşuyorlardı.

Yeni kurulan sivil idare memurları, Azerbaycan sömürge-

sinde rüşvet almaya ve halkın şikâyetlerini sürüncemede bırakmaya ve kamendant rejiminden miras kalan zulüm ve işkenceye çok geçmeden başlamışlardı. Bu durum, her mahkûm milletin alın yazısıdır. Bunun üzerinde de çokça durmaya gelmez. Mesele-
nin önemli tarafı, Rus ülkesinde köylüler, krepostnoy kölelik kulluk rejimine bağlı iken sömürge olan Azerbaycan'da nasıl olurda köylü hür bulunurdu?...

İşgal edilerek esir edilen Azerbaycan'da, Rus idaresinin istinad edebileceği inanılır ve çarlık idaresini tutar, bir sınıf yaratmak lâzımdı. Bu sınıf, olsa olsa, yine topraklar üzerinden idare hakları alınarak kendilerine maaş bağlanan Beg'ler ve Ağa'lar olabildi.

General Paskoviç, çarlık idaresi esasını böylece anlattıktan sonra, Azerbaycan'da Beg ve Ağa'lara mülkiyet hakkı üzerine topraklar vererek, bir asilzadekân sınıfı yaratmak ve Rus sömürgeciliğini bu menfaat bağlarına bağlamak ve oturtmak lâzım geldiğini uzunca bir raporla ileri sürdükten sonra diyor ki: «İhanetleri görülen asilzade ailesinin tabii olarak bütün hak ve hukukları ellerinden alınır, yalnız aile efradından biri mutasavver ihaneti vukuundan önce haber verirse, ihanetkâr asile ait olan emlak ve arazinin yarısına sahip olur.»

Azerbaycan'da köylü, hanlık devrinde, hiç bir zaman köle olmamıştır. Bu hususta yine Rus kaynaklarının şahitliğine başvurmak doğru olacaktır sanıyorum. Senatör Gan, Rus çarına verdiği raporda, halkın Rus idaresinden memnun olmadığını anlatırken şöyle diyor: «Halkın Rus idaresinden bizarlığını mucip olan içtimai sebepler vardır. Bu da Beg'lerin kamendantlık idaresi ve Rus hâkimiyetinden istifade ederek, Gürcistan'da olduğu gibi, köylüleri kendilerine tabi krepostnoy kul haline getirmek yolundaki teşebbüsleridir. Halbuki İslâm dini böyle bir durumu tanımaz, krepostnoyluk Muhammedilğe zıddır.» (Yukarıda gösterilen arşiv materyalleri 1936 — sahife 307).

Azerbaycan tarihi ile meşgul olan Sovyet Rus bilginlerinden E. A. Pohomov: O soslovno pozemelnem voprose v Azerbayojane: Azerbaycan'da toprakla ilgili sınıf meselesi adlı yazısında: «Azerbaycan'da köylüler, pek az istisna ile kütle halinde şahsen hürdürler.» diyor. (Azerbaycan'ı tetkik ve tetebü eden cemiyetin ihbarı N.I. 1925 Bakü, sh. 18).

Tarihte hiç bir zaman Azerbaycan köylüsü o çağda Rus köylüsü gibi, hayvan sürüsü halinde, kırbaçla pazarlara satış için

götürülmemiş ve olur olmaz sebeplerle öldürülmemiş, aile yuvasına ve namusuna tecavüz edilmemiştir. Rus'ların Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra kurdukları kamendant idaresine ve bu kamendantların, kendilerine rüşvet vasıtaçılığı eden ve dalkavuklukta bulunan Beg'lerle birlikte köylüye karşı yaptıkları zulme karşı Azerbaycan köylüsü, sayısız çıkışlarda ve isyanlarda bulunmuşlardır. Bunlardan tarihin kaydettiği isyanlar şunlardır: 1830'da Car-Beylegan (Zakatala) isyanı., 1831'de Talış - Lenkeran isyanı, 1837'de Kuba isyanı, 1838'de Şeki ve Şuşa isyanı, ve başkaları.

KREPOSTONOV: KULLUK TOPRAK REJİMİNİN AZERBAYCAN'DA KURULMASI.

Yukarıda adları yazılı senatörlerin ve başka Rus memurlarının, tavsiyeleri ve en sonunda canından ve yaşamaktan bıkan Azerbaycan köylüsü ve şehir halkının yer yer, baş kaldırarak isyan etmeleri sonucu olarak, kamendantlık rejimi kaldırılmış ve Beg'lerin, Ağa'ların ellerinden toprakları idare etmek hakları alınmıştır. Azerbaycan köylüsü, tam hür bir duruma gelmişti hukuken, burada en âdil idare usulü ile köylü elinde bulunan toprağı işliyecek ve mahsulünden devlete tayin olunan bir miktar vergi verecekti. Ancak, böyle bir idare şekli âdilane olur ve feodal çarlık Rus emperyalizminin şerefine dokunurdu. (?) Çünkü, kendi Rus ana yurdunda ki, Rus köylüler, toprağa bağlı kul-köle idiler.

O halde, kulluk-kölelik rejimini Azerbaycan'a da tathik eylemek ve Beg'leri, Ağa'ları toprak mülkiyeti sahibi kılmak ve bu sınıfı elde ederek, bunlara dayanarak Azerbaycan'da sömürge idaresini sürdürmek ve Azerbaycan köylüsünü Azerbaycan Beg'lerine ve Ağa'larına ezdirmek emperyalist çarlık için, en akıllı bir idare şeklidir diye karara varılmıştır. Bu karara varmanın uzun müzakere ve tasarılarını buraya almıyorum. Böylelikle vaktiyle ellerinden alınan topraklar üzerinde, Beg'lere ve Ağalara mülkiyet hakkı tasarrufu tanınarak, ayrıca, o topraklar üzerinde çalışan köylüleri, Rus mujiği gibi Beg ve Ağa'ların kulları haline getirme kararı yukarda kısaca anlatılan şartlar ve düşüncelerle 6 Aralık (19) 1946 günü «Çar Fermanı» ile verilmiş oldu.

Bu ferman gereğince, Azerbaycan, Rus işgaline uğramadan önce, Beg ve Ağa'ların idare ettikleri hanlık toprakları, onların

hukuki tasarruflarına mülki olarak terkedildi ve köylüler bu toprakların sahibi Beg ve Ağa'lara çeşitli vergi vermeğe mecbur tutuldukları gibi bunların ev hizmetlerine, kadınları ve kızlarından hizmetçi, erkeklerden de işçi vermeye mükellef oluyorlardı. Köylüler arasında zabıta: polis vazifesini görmek yetkisi de, toprak sahiplerine veriliyordu. Yukarıda pek kısa olarak verilen General Paskoviç'in plânı tamamiyle kabul edilmişti. Böylelikle Beg ve Ağa'nın bir eline toprak mülkiyeti, öbür eline de polis kırbağı verildikten sonra «Tanrı bunların âdaletinden korusundu...» Azerbaycan köylüsünü...

Bütün bunlara karşılık çar, Beg ve Ağalar'dan «Yaş ve kuvvetleri gözetilmeden askere çağırılışlarında, ilk davette Çar ordusu sıralarında yerlerini almaya hazır olmaları.» emrini veriyordu.

Köylüler, ekip biçtikleri toprak karşısında Beg ve Ağa'lara aşağıdaki yükümlülük altına giriyorlardı.

1 — «Mâli cihet» vergisi vermek. Bu vergi mahsulün onda birinden ibaretti. Eğer, tarla, mülk sahibinin tohum ve tarım aracı ile ekilmiş ise, bu vergi miktarı beşte bire yükseliyordu. Bağ ve bostan (sebzelik) yerlerin mahsulünden «Mâli cihet» vergisi üçte bir nisbetinde idi.

2 — Her on aile, bir erkek ve her on beş aile bir kadın hizmetçiyi Beg ve Ağa'ya vermeye mecburdu.

3 — Mahsulden verilen «Mali cihet» vergisi toprak sahibinin ambarına veya gösterdiği yere, yükümlü çiftçiler tarafından taşınmalı idi.

4 — Her çiftçi ailesi, kendi hayvanı ile, yılda on sekiz gün mülk sahibinin toprağını karşılıksız olarak sürüp ekmeli idiler, veya mülk sahibinin göçünü, odununu taşımali veya ekinini biçmeli veya ev yapımına yardım etmeli ve böylece gösterdiği işleri görmeli idi. Toprağa bağlı olan köylü, bu işleri görmez ve görmez ise, her bir gün için mülk sahibine 20 kopik (bir altının beşte biri) para ödemeli idi.

5 — «Avraz» diye adlandırılan ve mülkedarın toprağını iki bütün gün, köy çiftçilerinin toplu halde sürüp ekmeleri şeklinde anlam taşıyan ve hanlık zamanından kalan yükümlülük, yine kalmıştı, ve hüküm ifade ediyordu. Köylüler de bu yükümlülüğü yerine getiriyorlardı.

6 — «Çopbaşı» adıyla anılan ve otlak yerlerden ötürü, han-

lık zamanından kalma bu vergide ayrıca köylüler tarafından yerine getiriliyor, ödeniyordu.

7 — Mülkedarın toprağında geçici olarak oturan göçebe çiftçiler, aile başına dört ruble ödemeli idiler.

Mülkedar, bu yükümlülüğe karşılık, 15 yaşını tamamlamış erkek çocuklar da hesaba katılmak üzere, beş desyatinden az olmamak (bir desyatın üç dönümdür.) üzere çiftçi ailesinin sayısına göre, toprak vermek mecburiyetinde idi.

Bu durum karşısında Azerbaycan köylü halkının, hali perişan olmuş ve yıllarca böyle devam etmiştir. 2. ci Aleksandır Rusya'da, 1861 yılında kölelik rejimini kaldırma fermanını vermiş ise de, bu ferman, Azerbaycan'a uygulanmamış ve yukarıda kısaca anlatılan ağır toprak rejimi, Azerbaycan'da 1870 yılına kadar devam etmiştir. 8 (21) Kasım 1870 yılında bir fermanla, Azerbaycan köylüleri de azad sayılarak kulluk toprak rejiminden kurtulmuşlardır. Gerek Rusya'da ve gerek Azerbaycan'da olsun köylü, her ne kadar kulluk rejiminden hukuken azad edilmiş iseler de, aslında yine, iktisadi yönden Beg ve Ağa'lara muhtaç olduklarından, onların istismarından ve zulmünden kendilerini kurtaramamışlardır. 1870 yılı fermanı ile, köylü mülkedarı vergi olarak, ister mahsul, isterse para verebilecekti. Toprak münasebeti vergileri kalıyordu. Vergi mahsulün %6 miktarına indirilmişti. Toprak mülkiyeti, yine Beg ve Ağa'nın uhdesine bırakılmıştı ve köylü tek başına bir parça ekip biçebileceği toprak üzerinde mülkiyet hakkına sahip değildi. Halbuki, kölelik - krepstnoy rejiminin kaldırılmasına dair olan ferman da, bu hak Rus ve Gürcü köylülerine tanınmış ve Azerbaycan köylüsünden esirgenmişti. Çünkü, toprak mülkiyetine sahip olan köylü, maddeten ve manen kalkınacak, şahsiyet sahibi olacak ve medenî ve siyasi haklara da sahip olmağa çalışacaktı. Bu durum Rus çarlık rejiminin işine gelmiyordu.

1870 fermanı Azerbaycan köylüsüne hiç bir yenilik getirmemişti. Toprağa muhtaç olan köylü, «Mali cihet» vergisini ve başka yükümlülükleri uzun yıllar yerine getirmeye ve perişanlığa düşmeye bırakılmışlardı. Mali cihet, ekincilerin mülküdara karşı canlı yükümlülüğü, çiftçilerin başka ihtiyaç ve durumlarını ıslah etme meseleleri, Çarlık Rus rejiminin 1905 ihtilalinde dahi ele alınmamış ve öylece Rus'ca Okrayna— Uc Bölgeler diye ihmal edilerek ezilmeğe terk edilmişlerdir. Bu vergi adaletsizliği köylüler arasında XIX yüz yılın birinci yarısında bir çok çıkış-

lara ve isyanlara sebep oldu. Bu zamanda yukarda gösterilen bir çok vergiler paraya çevrilmişti. Malcihet, darğalık bunlardandı. Mahsul «Töycüsü», vergisinin bir kısmı aynen kalyordu. Sursat, cütbaşı, tağarbaşı gibi vergilerdi bunlar. Biyar-Angarya ağırlaştırılmıştı. (Azerbaycan Tarihi 2 cilt, sh. 79).

Ancak, 25 (Aralık) 2. Ocak. 1912 ve 1913 yıllarında, nasılsa, bu bölgenin ekincileri hatıra gelmiş ve bir fermanla, ekincilerin Beg ve Ağa'lara karşı olan bütün yükümlülükleri para karşılığında mülkedarlardan, kendilerine mülk şeklinde toprak satın almaları şartı ile kaldırılmıştır. Alabilecekleri topraklar, şahsi mülkiyet esası üzerine işlem göreceği kanunla tesbit edilmiştir. Toprak satın alamıyan köylüler, mülk sahiplerinden icar yolu ile ve başka şekillerle toprak edinerek, sürüp ekebilirlerdi. Topraksız köylü serbest olsada, yine iktisadi durum ve geçim ve maişet derdi, Onu, Beg ve Ağa'ya bağlamış ve topraksız köylü mülkedarın, bu defa hukuki değil, iktisadi esirleri olmuşlardır.

28 MAYIS 1918 DE AZERBAYCAN İSTİKLÂLİ İLÂN EDİLDİĞİ TARİHE KADAR TOPRAK REJİMİ.

Topraklar aşağıdaki şekilde, tasarruf ediliyor ve mülkiyet böylece tayin ediliyordu:

- 1 — Hanlara, Beg'lere ve Ağa'lara ve başka toprak mülkiyetine sahip olan kimselere ait olan (Mülkedar) yerleri.
- 2 — Ekinciler tarafından ekilip biçilen umumi (Cemaat) yerleri.
- 3 — Mescitler ve ruhanilere iane edilen vakıf yerler.
- 4 — Hazineye ait devlet yerleri.

Toprağa mülk şeklinde sahip olan mülkedarların çoğu, Batı ülkelerinde veya Amerika'da görüldüğü gibi, topraklarını doğrudan doğruya işletmezlerdi. Bu toprakları işletmekte topraksız köylülerden faydalanır, hemde bu yoldan eski mülkedar sömürücülüklerini sürdürürlerdi. Onların topraklarını ekmeğe mecbur olan topraksız köylü, yine eski vergileri kısmen de olsa vermeğe katlanıyordu. Mülkedarlar, iktisadi değeri olan toprak vasıtası ile, topraksız köylüler üzerindeki zulümlerini devam ettirebilirlerdi.

1 — Mülkedar, mülk sahibi demektir.

Mülkedarların bu zamanda ekincilerden aldıkları hisseler, artık vergi demiyoruz, Çünkü, şekil ve hukukça bunlar kaldırılmıştır.

1 — Mali Cihet: yine eskisi gibi kalıyor, ancak adına «icar bedeli» deniyordu. Miktarıda eskisi gibi, mahsulün onda biri idi.

2 — Yarıcılık: Eğer ekinci, ektiği yerin tohumu ile, işçiliğin yarısını mülkedarın alırsa, mahsulün yarısı mülkedar ve ikinci yarısı kendisine ait olurdu.

3 — Rençberlik: Yeri, hayvanı ve tohumu olmayan ekinci, mülkedarın tohumu, hayvanı ve tarım aracı ile toprağı eker ve ekincilik işinde çalıştığı günler için yemeği de mülkedar verir ise, mahsul zamanı, mahallin geleneğine göre, mahsulden üçte birden, dörtte bire kadar bir miktar alır, gerisini mülkedara veririrdi.

4 — Bunlardan başka, yine mahallin şartlarına göre, mahsulden 1/3, 1/4, 1/5, 1/6, 1/7, ve 1/8 icar bedeli vermek suretiyle, mülkedarın toprağını ekip biçmek usulü vardı.

Otlak yerlerin biçilmesi, çoğu zaman ekincilere icare verilir ve biçiciler, otun üçte birini biçme karşılığında alır, geri kalanını mülkedara verirlerdi. Otlak yerler, mülkedar tarafından, malدارlık eden göçebelere desyatın (üç dönüm) hesabıyla, para karşılığında veya hayvan, süt ödenmesi şartı ile verilir. Ormanlar, mülkedarın malı ise; para karşılığında, odun ve ağaç kesmek için köylülere izin verilir. Ayrıca, bazı köylerin umumi cemaat malı sayılan baltalıkları vardı, böyle malları köylüler, kendileri idare ederlerdi.

Bazı mahallin geleneğine göre: köylülerin kendilerine mahsus «Mülk» olan yerleri vardı. Oturacakları ev yeri, harman yeri, bağ, kuru ve başka bu gibi toprak tasarrufu için birinci derecede gerekli olan yerler, köylülerin veraset yolu ile intikal eden ve alıp satabilecekleri ve icare verecekleri yerler mülk idi. Varissiz ölen ailelerin bu yerleri hazineye geçirdi.

Bunlardan başka, vakıf yerler vardı ki, bunlar ruhaniler, mescitler ve mekteplere bırakılmıştı ve idaresi de mütevellilik yolu ile yapıyordu.

Hazineye ait ormanlar, otlaklar, ekin yerleri, madenler, petrol çıkan topraklar, göller, nehir ve çaylar da vardı ki, buralardan faydalananlar, hazineye bir miktar para ödemeye mecburdular. (İktisatçı Mehmet Hasan (Baharlı) Vellili: *Azerbaycan Coğrafi-Tabii, Etnoğrafik ve İktisadi Mülâhazat — Bakü, 1921.*)

Bütün bu incelemeler gösteriyor ki, tarih boyunca Azerbaycan Türk köylüsü, şimdiye kadar ne bir parça mülk olacak top-
rağa, ne orta derecede bir refaha ve ne de bir parça hürriyete
kavuşamamıştır. Hanların zulmünden, Rus çarlığının getirdiği
krepostnoy-kulluk hukuku zulmüne ve Rus çarlığının Azerbay-
can'daki idaresinin istinadgahı olan beylerin zulmüne düşmüş-
tür. 1917 Rus ihtilâlinde sonra kurulan müstakil Azerbaycan
Cumhuriyeti zamanında bir parça hürriyet ve toprak, refah yü-
zû görecekti ki, çok geçmeden kızıl komünist Rus rejiminin ye-
niden kurduğu kolhoz ve sovhos krepostnoy esaret ve kölelik re-
jimine düşmüştür.

Çarlık rejiminin taraftarı olmakla karşılıksız ve havadan
mülkiyetine sahip oldukları toprakları, bir sömürü vasıtası ola-
rak nasıl kullandıklarına ve köylülere nasıl zulüm eylediklerine
bir misal vereceğim. 1917 Şubat ihtilâli ile, Çar tahtından fera-
gât eyliyerek, düştükten sonra, çarlık idaresinin valileri, polis
müdürleri ve başka yetkili memurları hep kaçtılar Azerbaycan'
dan. Ülkede, hükümet otoritesi diye bir şey kalmadı. Azerbaycan'
da köylüler bu anarşiden istifade ederek, beylerin ve ağaların
çiftliklerine el koydular ve çiftlikleri ve mülkedarların konakla-
rını yaktılar ve yağma ettiler, ellerine geçirdikleri yerde ağa ve
beyleri öldürdüler. Şamhor'da, Allahyarbeyli'nin çiftliğini ve evi-
ni köylüler sarmış oldukları ve yağmaya ve yangına hazırlık yap-
tıkları sırada Allahyarbeyli'nin karısı Kur'anı eline alarak bal-
kona çıkmış, Kur'anı açarak dua etmiş ve köylülere «Bizi, bu
Kur'ana bağışlayın» diye yalvarmış, köylülerden birisi elindeki
mavzerle bu kadına ateş etmiştir, mermi Kur'anı delerek, kadı-
nın kafasını parçilayarak öldürmüştür. İşte, asırların zulüm ve
sömürüsünün halk tarafından alınan bu intikamı, zulüm ve sö-
mürünün çekilmezliğine en iyi bir örnektir. (Bu hikâyeyi Bakû'
da Çeka'da tutuklu bulunduğum zaman 1925'de ölüm kamarasın-
da, bir gün, kendisiyle arkadaşlık ettiğim Şamhor'lu genç yiğit
Diliboz Oğlu'ndan dinlemiştim.) Partizan, gerilla başçısı olan bu
kahraman gençte ertesi gün kurşuna dizilmişti.

Gence ve Şamhor'da adları yukarıdaki hikâyeden hatırımda
kalan bey ailelerinin bir kısmının soyadları şöyle idi.: Zülkada-
rov'lar, Şamhorski'ler, Hasmamedov'lar, Mirza Bey Kaziyev'ler,
Ziyadhanov'lar (Karamusalı büyük köyün sahipleri), Cihangir
bey Aliyev, Şahverdiyev'ler, Şahmaliev'ler, Hanbudagov'lar, Ver-
diyev'ler ve başkaları.

MİLLÎ İSTİKLAL DEVRİNDE HÜKÜMET İKTİDARININ TOPRAK TASARISI.

28 Mayıs 1918 tarihinden sonra istiklâlini ilân ederek Azerbaycan devletinin kurulması ve yönetilmesinde rol alan Azerbaycan hükûmetinin çoğunluğunu (Müsavat) partisi teşkil ediyordu. Bu sebeple bu partinin programındaki toprak politikasını yazmak doğru olur sanıyorum.

TOPRAK MESELESİ: Milletimizin ekseriyeti rençberdir. Rençberin maişeti, hayatının temini topraklardır. Toprak abad olursa, milleda mes'ut olur. Bunun için rençber olan milleda, zahmetkes, halka toprak vermek milleda faidesindedir. Ekseriyeti rençber olan bir milleda hizmet için teessüs etmiş olan «Müsavat» fırkası cumhuriyet topraklarının umumi devlet fondu teşkil etmek üzere, aşağıdaki vechile hallolunup, rençberler arasında bölünmesini talep eder.

23 — Hazineye, sabık Rusya padişahına, padişah nesline mensub hanedana, bunun gibi mülkedarlarla, hususi maliklere mahsus bütün topraklar pulsuz (parasız) ve ivazsız alınıp, pulsuz, parasız ve ivazsız olarak zahmetkes ve rençber halka verilecektir.

24 — Bu suretle zahmetkes ve rençberlere verilecek toprak, onların kendi mülkiyetlerine verilip hemen yer üzerinde bütün hukuka malik olacaklardır.

25 — Her bir elde kalacak veya bulunacak toprağın en çok miktarı, kanunen tayin olunup, ondan artık kimseye toprak sahibi olmak hakkı verilmiyecektir.

26 — Toprak, hususi sahiplerinden alındıkça, kehrizlerle (akar su menbaları) su çıkaran makinelerin kıymeti, devlet tarafından müterakki gelir vergisinden hasıl olmuş hususi bir fond hesabına olarak sahiplerine verilmelidir.

27 — Malikiyet, yalnız toprağın üzerine olup, altındaki maddeniyat ise, devlet hazinesine mahsustur ki, bu suretle istifade olunması, hususi surette koyulacak nizam ve kanuna bağlıdır.

28 — Meşeler (ormanlar) congeller (çalılıklar), göller, düzlükler ve akar sular umumidir. Onların idaresi mahalli idareler elinde olup, hususi adamların, onlardan faydalanmasının tertibi dahi mezkûr idarelere aittir.

Bu esaslar 1919 senesinde Bakû'da Ocak 2 den 11'ne kadar devam eden fırka kurultayı tarafından kabul edilmiştir. (Azer-

AZERBAYCAN İSTİKLÂL MÜCADELESİNİN İKTİSADİ TEMELİ

XIX.ci yüz yılın son çeğreğinde ve XX.ci yüz yılın başlarında Azerbeyman'da iktisadi durum:

Petrolün, zamanımızdaki iktisadi rolü hakkında söz söylemeye lüzum yoktur. Şimdi, XX.ci yüz yılın başlarına nisbetle, petrol üretiminin dünyada bire bin artmış olduğu tahmin edilebilir. Halbuki, 1901 de, bütün dünyada üretilen petrolün yarısından fazlası Bakû'de üretiliyordu. (Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, cilt 2, sh. 358. Bakû 1960) Çarlık Rusya'sı 1864, 1869 ve 1872 yıllarında, Amerika'dan satın aldığı fotojen-gaz yağı için Amerika'ya 35.000.000 altın ruble ödemişti. Başta Nobel olmak üzere; dış sermaye 1872 de Bakû'ye geldikten ve üretimde makine kullanılmaya başlandıktan sonra Çarlık Rusya Batı'ya 1897 de 25.000.000 ve 1900 de 46.000.000 rublelik petrol ihraç eylemişti. (A. Kaspari: Pokoryonny Kavkaz sh. 500-588, St. Petersburg 1904.)

Azerbaycan'ın başka bölgelerinde üretilen bakır, tuz kobalt ve başka madenler ve ipek, pamuk, balık, havyar gibi ürünler bir tarafa bırakılsa bile, yalnız Bakû'de üretilen petrol, Azerbaycan ve Rus ülkesinin kalkınmasına yeterdi. Bakû, yalnız petrol üretim merkezi olarak değil, batı ile doğu arasında (İran, Türkistan ve Afganistan) Bakû-Batum demiryolu vasıtası ile, bir transit merkezi olması bakımından da Azerbaycan'ın iktisadi hayatında büyük rol oynamıştır. Bundan sonra vereceğimiz istatistik malûmatlar bu mesele hakkında esaslı fikirler edinmeye yardımcı edecektir.

1881 de Bakû şehrinde 1445 ticaret müessesesi varken, 1890 da bu miktar, 1711, 1900 de ticarethanelerin sayısı 2669 a yükselmişti. Bu rakamlar on dokuz yıl içinde, ticaret müesseselerinin % 87,3 miktarında arttığını gösterir. Ticarethanelerin artması ile, bunların cirolarının da artacağı tabiidir. 1892'de Bakû şehrindeki ticarethanelerin bir yıllık ciroları 35,6 milyon altın ruble iken, 1897'de 109,1 milyon altın rubleye ve 1900'de 147,7 milyon altın rubleye ulaşmıştı. Bu durum, sekiz yıl içinde ticarethanelerin ciro miktarının dört misli arttığını gösteriyor.

1887'de bankalarda ve ticarethaneler arasında 3703 ticari senet işlem gördüğü halde, 1895'de 7118 ticari senet işlem görmüş ve sekiz yıl içinde % 92,2 miktarında bir artış göstermiştir.

Ayrıca, toptan ticaret yapan müesseselerin miktarı 1892-1897 arasında artış gösteriyordu. Bir örnek vermekle bu olaya bir ışık tutalım. 1892'de Bakû'de toptan petrol ticaretiyle meşgul olan ticaret müessesesi 19 iken, 1897'de 49'a yükselmiş ve ticari ciroları 13 milyon rubleden 46,1 milyon rubleye çıkmıştır. Burada petrol üretmek için açılan kuyularda kullanılan inşaat malzemesi ticareti yapan ticarethanelerin de, ticaret hacminin arttığını ve demir, kereste, çivi gibi başka gerekli inşaat malları satışının çoğaldığına dikkati çekmek lazımdır.

1897'de bir yıllık kazancı 500 rubleye kadar olan ticarethanelerin sayısı bütün ticarethanelerin % 41,6 miktarında bulunduğu halde, umumi gelirden bu ticarethanelerin tümünün hissesine düşen kazanç % 1,6 kadar olmuştur. Yıllık gelirleri 2000 rubleye kadar olan ticarethanelerin miktarı % 79,6 iken, yıllık umumi gelirden, bu ticarethanelerin tümünün hissesine düşen kazanç % 7,4 kadar olmuştur. Yıllık kazançları 5.000 rubleye kadar olan ticarethanelerin miktarı, umumi ticarethanelerin % 20,5 miktarını teşkil ettiği halde, yıllık umumi gelirden bunların payına % 32,8 miktar kazanç düşmüştü. Yıllık kazançları 100.000 rubleye kadar olan ticarethanelerin miktarı %1,6 olduğu halde hisselerine düşen gelir, umumi gelirin % 60,4'ü oluyordu. Bu istatistikten, komünist yazarlar sıkı Marksist görüşü ile, sermayenin temerküz ederek, tek ellerde toplanmasına dikkati çekmek istiyorlarsa da, biz bu istatistikten Bakû'de ve bununla ölçülü olarak Azerbaycan'da meydana gelmekte olan ve cemiyetlerin siyasi kaderinde büyük rolleri olan orta halli tüccar ve başka meslek mensuplarının, o tarihte Azerbaycan'da nasıl teşekkül etmiş olduğu sonucunu çıkarıyoruz. Bakû'da 1878'de kurulan «Ticaret Evi: Torgoviy Dom» Hacı Zeynelabidin Tagiyov'a aittir. İkinci Sarkisov adlı bir Ermeni'ye ait olmuştur. Ticaret evi tüm sermayesi, bir tek kişiye ait bulunan büyük sermayeli ticaret müessesesine verilen addır. 1893'de «Ticaret Evi» sayısının 12'ye çıktığı ve 1899 yılının başlangıcında 38'e yükseldiği görülmektedir.

İlk «Ticaret Şirketi» Bakû'da, Nobel Kardeşler tarafından 1874'de kurulmuştur. 1890'da Bakû'da dört büyük Ticaret Şirketi bulunuyordu. 1899'da 12 büyük Ticaret Şirketi vardı ve ser-

mayelerinin tümü 44.000.000 ruble idi. XX. yüz yılın başlarında Bakû'da 39 büyük ticaret şirketi vardı.

Ticaret şirketlerinin kurulması ile, başta İngiliz sermayesi olmak üzere, Batı ülkeleri sermayesi Bakû'ya akın ediyordu. 1898 yılı ile 1903 yılı arasında Bakû'de, 60 milyon ruble sermaye ile 18 İngiliz şirketi kurulmuştur. 1894'de Bakû'de «Ak Neft Rafineri Sahipleri Birliği» adı ile bir işveren tröstü kurulmuştur. Bu tröste, büyük ve küçük olmak üzere 92 ticaret müessesesi üye olmuştur. Ak Neft: gaz yağı üreten bu rafineriler, bütün petrol üretiminin % 97'sini temsil ediyorlardı. Bu işveren sendikası üyeleri arasında rekabet olduğu ve menfaatleri birbirine uymadığı için 1897'de dağılmıştır. Bakû'de Ticaret Borsası 1887'de kurulmuştur. 1890 yılında Ticaret Borsasının bir yıllık cirosu 4,5 milyon, 1899'da ise 20,9 milyon rubleyi bulmuştu. Ticaret Borsasında o zamanlar satışı yapılan tek mal petroldü. XIX.cu yüz yılın sonlarında, yukarıda üretim hacminin artışı gösterilen petrol ticareti ile yanaşı (paralel) olarak kredi müesseseleri de, yani bankalar da kuruluyordu. 1874'de «Karşılıklı Yardım Şurası», Devlet Bankasının Bakû şubesi, 1889'da Tiflis Ticaret Bankası'nın, 1890'da Volga-Kama Ticaret Bankası'nın şubeleri Bakû'de açılmıştı. Devlet Bankası'nın Bakû şubesine ilk olarak 300.000 ruble plasmen verildiği halde, 1882'de bu miktar yarım milyon rubleye, 1884 de 800.000, 1888 de bir buçuk milyona çıkarılmıştı.

1874'de Şemsi Abdüllayev'e devlet bankasının Bakû şubesi 4.000 ruble kredi açmıştı. Bu miktar 1901'de 100.000 rubleye çıkarılmıştı. Başka Azerbaycan'lı Türk milyonerlerinden Musa Nakiyov'a 1879'da 10.000 ruble kredi verilmişken, bu miktar; 1901'de 250.000 rubleye çıkarılmıştı. Hacı Zeynelabidin Takiyov'a 1879'da verilen 50.000 ruble kredi 1901'de 300.000 rubleye çıkarılmıştı. 1893'de «Karşılıklı Yardım Şurası» adlı bankanın senet kırma hacmi 3,3 milyon ruble, Tiflis Bankası şubesi 2 milyon, Volga-Kama Bankası 2,3 milyon ruble olmuştu. Bundan başka Tiflis Bankası rehin karşılığı 999 bin ruble, Volga-Kama Bankası 196 bin ruble kredi vermiştir.

1897'de Bakû'de 7348 tüccar kaydı görülüyor. Bunlardan 192 komisyoncu, 957 lokanta, meyhane, gazino sahipleri, 5436 ise doğrudan doğruya tüccar idiler, petrol sanayii gelişmesi ile, bu sanayi ile irtibatı olan başka mal satan ticarethane dallarının artması ve çoğalması ve ticari muamelelerinin de artacağı gayet

tabii idi. Tüccarların ciroları da her yıl artmakta devam ediyordu. XIX.ci yüz yılın 90 yılında 51 ticarethanenin yıllık ciroları 250.000 rubleyi aşkın idi. Böylelikle Bakû'de yerli Türk Azerbeycan tüccarlarının da ciroları artıyordu.

1892'de Azerbaycan tüccarlarının yıllık ciroları 6,8 milyon rubleyi buluyordu. Bu miktar bütün Bakû ticaret muhيتينin cirosunun % 19 (Umumi ciro söz konusudur.) teşkil ediyordu. 1897'de yerli Türk tüccarların cirosu 21,5 milyona yükselmişti. Ve bu toplam: Bakû ticaret âleminin umumi cirosunun % 19,6 miktarına müsaviydi. Bu şekilde, Azerbaycan milli ticaret ve sanayi sermayesi de yıldan yıla artıyordu. Milli Azerbaycan sermayedarlarının başlıca mümessilleri olan H.Z.A. Takiyov'un yıllık geliri 16 milyon, Musa Nakiyov'un 16 milyon, Ş. Asadullayov'un 2,5 milyon, İ. Hacinski'nin 2 milyon, A. Rızayov'un 2 milyon, H. Dadaşov'un 2 milyon, idi. 1901 yılında Manafov, Murtaza Muh-tarov, Cebiyov, Mustafayev ve başkalarının da milli Azerbaycan sermayesindeki, yerleri önemli idi.

1890'da Azerbaycan'da bulunan 5743 ticaret müessesesinin 1943'ü yalnız Bakû şehrinde bulunuyordu. Bu sayı, bütün Azerbaycan'da mevcut ticarethanelerin ancak % 30,7 miktarını teşkil eder. Bundan da kolayca anlaşılabilir ki, Azerbaycan'da ticaret hayatının gelişmesi yalnız Bakû'ya inhişar etmemiştir. Azerbaycan'ın başka vilâyet ve kazalarında da ticaret hayatı gelişiyor ve inkişaf ediyordu. Hem bu bölgelerde, Azerbaycan Türk'lerine düşen milli sermaye payı daha fazla bir hacim ifade ediyordu. Yani, daha fazla milli ve öz Türk sermayesi idi. Ancak petrol, Azerbaycan ticaret âleminin başlıca değer eden malını teşkil ettiği için, Bakû üstünlüğünü muhafaza ediyordu. 1897'de Bakû şehrinde ticarethane adedi 2366 idi. Halbuki, bütün Azerbaycan'da ticarethane sayısı 4421 idi. Demek ticarethanelerin % 53,5 payı Bakû şehrine düşüyordu, ve 114 milyon ruble yıllık gelirden Bakû'nün hissesine düşen 109'4 milyon ruble idi. 1900'de Bakû'nün ticaret hacmi gittikçe artmasına devam ediyor ve bütün Azerbaycan'da mevcut 5468 ticarethanenin 3484'ü Bakû'de bulunuyordu. Bir yıllık 155,8 milyon ruble cirosunun 147,7 milyon rublesi yani, % 94,8 miktarı Bakû'nün payına düşüyordu. Bakû, o tarihte Azerbaycan'ın batı usulünde gelişmiş, bir ticaret merkezi olmuştu. Bütün Azerbaycan'da mevcut 20079 ticarethaneden 7348 Bakû şehri ve civarında bulunuyordu. (M. Musayev: XIX.cu asrın sonlarında Bakû şehrinin dahili ticaretinin inkişafının bazı

hususiyetleri. «İktisadiyat» dergisi 1968 - sayı 1. Bakû.) Kalan miktar Azerbaycan'ın başka bölgelerine düşüyordu. İktisat terimi ile Azerbaycan'da küçük burjua sınıfın doğuşu bundan açıkça anlaşılmalıdır.

Bakû'da petrol ve tuz sanayii ilerlerken, Azerbaycan'ın başka kazalarında da coğrafi bölge ve toprağının ürün verme yönüne göre çeşitli sanayi kolları inkişaf ediyordu. Nuha'da ipekçilik, Nahçıvan'da tuz sanayii, Gedebe ve Taşkesen'de bakır, kobalt, Hazer denizi ve Kür nehri sahillerinde balıkçılık sanayii geliyor ve artıyordu. Böylelikle Azerbaycan ticaret muhiti özüne mahsus kazanç arama karakteri ile dünya piyasasına mal satıcısı olarak çıkıyor veya tarihin sevgiyle itiliyordu. Ziraatte Amerikan cinsi pamuk kozası tohumu XIX.cu yüz yılın son çeyreğinde Azerbaycan'a gelmişti. Sulama yolu ile Amerikan cinsi pamuk üretimi artmış, çır-çır fabrikalarının artması da bunu takip etmişti. Kafkasya'da tütüncülük ziraatinin gelişmesi, sigara fabrikalarının yapılması ve yayılmasına sebep oluyordu. Hazer denizi yolu ile Rusya, İran, Türkistan'a mal gönderilmesi Bakû'de gemicilik sanayinin kurulmasına ihtiyaç gösterdi. Azerbaycan'ın demir yolu ile Rusya'nın merkezine bağlanması, mal depolarının ve demir yol imalâthanelerinin yapılmasını gerektirdi. İşte bu şekilde, Batı anlamında bir sanayi ve ticaret muhitinin doğması Azerbaycan'da kapitalizm devrine mahsus olan, kapitalist, tüccar, orta halli sınıf, esnaf ve nihayet gün kazanıp, gün yiyen ve iktisat ilminde adına proleter denen işçi sınıfını meydana çıkardı. Cemiyet hayatı birbirine girift ve zincir halkaları gibi bağlı olduğuna göre; sosyal ve iktisadi hayat, kendisine lüzumlu ve bağlı olan müesseseleri ve insan topluluklarını yarattı.

Bakû petrolünde Azerbaycan Türk sermayesini Takiyov, Nakiyov, Muhtarov ve başkaları, Rus sermayesini Kokorov, Şibayev, Benkendorf, Cubonin, Batı sermayesini, Batının meşhur kapitalistlerinden Nobel, Rotşild, Simens, Vişau ve başkaları temsil ediyorlardı. Bakû şehri gittikçe büyüyor ve nüfus da artıyordu. Böyle sanayileşme devrinde şehir nüfusunun artması her yerde görülür olaylardandır. Bakû nüfusunun artmasında Çarlık Rusya idaresinin, Rus köylülerini Azerbaycan'a göçürerek ve yerli Türk köylüsünün elinden münbit toprakları alıp, Rus köylülerine vermesi yüzünden, topraksız kalan Azerbaycan köylülerinin şehir-

de iş arama zorunda bırakılmaları da başlıca sebeplerden biri olmuştur. (Azerbaycan Edebiyatı Tarihi. cilt 2, sh. 358)

1870 yılından önce Bakû'de petrol yataklarının % 88'i yerli Türk halkın elinde bulunuyordu. Dış sermayenin Rusya'ya girmesine Çarlık mücade ettikten sonra, yerli Türk halkın elinde bulunan bu zengin petrol yataklarını, o zamana göre yüksek paralar vererek, yabancı sermayedarlar satın aldılar. Böylelikle bu yerlerin çoğu Türk'lerin elinden çıkmış oldu. (Azerbaycan Tarihi. sahife. 217-218.)

Rusya ana vatanına ve Bakû'ye, yâni Azerbaycan'a, dış Batı sermayesi aynı zamanda 1972'de gelmiştir. Azerbaycan'a gelen dış sermaye ülkeleri şunlardı: Belçika, Danimarka, Fransa, İsveç, Alman, İngiliz ve başkaları. Azerbaycan petrolü, bakırı, şebi ve tuzu ve saire maden ve ziraat ürünleri Batı dünyasına çıkmakla, Azerbaycan'lı Türk vatandaşı da Batı alemine çıkıverdi ve Batıyı gördü, tanıdı. Amerikan sermayesi sıra yönünden Bakû petrolüne yatırım yapmakta çok geç kalmıştır. Bakû'de petrol sanayiinn hızla gelişmesi, Bakû'da büyük petrol rezervuarlarının kurulmasını geliştirdi ve Bakû'da sistern vagonlar (petrol taşıyan vagon) görölmeye başladı. Kapitalizm çağına girişin bir sosyal ve iktisadi gereği olarak Azerbaycan'da büyük sanayiın gelişmesi, yukarıda da kaydettiğimiz gibi, bu sanayie gerekli malları ve eşyaları yetiştirmek ve şehrin büyümesi sebebiyle, inşaata gerekli maddeleri yetiştirmek üzre, yan sanayi küçük sanayi, imalâthanler ve esnaflığın bütün meslek ve şubeleriyle doğmasına ve kurulmasına sebep oldu. Aynı durum, Azerbaycan'ın bakır, kobalt, şeb, tuz ve başka madenler ve ziraat ürünleri yetiştiren bölgelerinde de görölmeye başladı. Yerli, Türk Azerbaycan halkından kalifiye işçi ve ustalar yetişmeye ve çoğalmaya başladı. Bu durum Batı medeniyetine girişin ilk belirtileri idi. Azerbaycan'ın bir fabrikasında çalışan, ve iş bittikten sonra; elbisesini değiştirip, kravatını bağlıyarak bulvarda gezmeye çıkan veya kahveye giden bir kalifiye işçi veya usta, sadece kol gücü ile çalışan işçi, köyün ilkel sabanına yapışan ekincisinden daha medenidir. Bu vaziyet Azerbaycan halkı için Batı medeniyetinin ilk basamağı idi. Bununla da kalmayarak, Peterburg ve Moskova'da, yüksek teknik okullarda tahsil görüp, Azerbaycan'a dönen mühendis ve teknisyen Azeri'ler, yeni kapitalist sanayiın çeşitli kollarında vazifeler alarak, idare edici kadroya karıştılar.

Bakü'da, Ak neft: gaz yağı imal eden 86, benzin imal eden 5, yağ imal eden 5, asfalt yapan 3 fabrika rafineri vardı. Bunların toplam sayısı 1890'da 101'e çıkmıştı. Bu fabrikalar, o zamanki tekniğin rafinerileri idi. Gaz yağı, benzin, yağ ve asfalttan başka petrol ürünleri de çıkarıyorlardı. Bakü-Batum demir yolunun arkasından 1907'de Bakü-Batum pipelini (petrol borusu) hattı ve petrolden başka elde edilen ve Batıya satılan ürünlerle birlikte Azeri'leri doğrudan doğruya Batı ticaret alemine sürükledi.

Bakü mazotu, Almanya ve Avusturya'ya götürülüyor ve oradaki rafinerilerde işleniyordu. Şark ülkelerinde Hindistan Çin, Hindi Çini, Avusturalya ve Japonya'da Bakü petrolü Amerikan petrolü ile rekabet ediyordu.

Nağçıvan, Cevad, Şoran ve Bakü bölgesinde üretilen tuz sanayii, küçümsenecek miktarda değildi. 1895'de, yalnız bir bölgede elde edilen tuz miktarı 887,5 bin pud ,(Bir pud 16 kilodur.) idi. 1865 yılı ile 1882 yılları arasında Kedebeı bakır madenlerinde 15,5 milyon pud bakır külçesi elde edilmişti. 1886'da bütün Kafkasya'da elde edilerek eritilen bakırın üçte ikisi Gedebeı fabrikasının payına düşüyordu.

Şimdi, milli Azerbaycan Burjuvazi'sinin Azerbaycan'daki varlığının neden ibaret olduğunu inceleyeceğiz. XX.ci yüz yılın başlarında 167 neft petrol sanayi müessesesinden 49 yani, %29,3 kısmı milli Azerbaycan kapitalistlerinin mümessillerine düşüyordu. Sayıca çok görünse de, umumi istihsal hacminde durum değişiyordu. 100.000 puda kadar petrol üreten gurupta milli Azerbaycan sermayesi % 31,3, 500.000 puda kadar petrol üreten müessese grubunda % 48,7, 1.000.000 puda kadar üretim yapan gurupta % 25, bir milyon puıdan on milyon puda kadar petrol üreten müesseseler gurubunda Azerbaycan Türk sermayesi % 12,5 idi. On milyon puıdan kırk milyon puda kadar ve bundan fazla petrol üretiminde Azerbaycan milli Türk sermayesi hemen hemen hiç yoktu. Biz, burada yine yukarıda kaydettiğimiz gibi, Azerbaycan'da milli sermayenin teşekkülünde, orta sınıfın yaygın ve kuvvetli olduğuna dikkati çekip geçeceğiz. Çünkü, bu orta sınıfın her ülkede ve halk önderliğinde oynadığı kültürel ve siyasi rol önemli olmuştur.

Burada, Azerbaycan sanayi ve ticaret hayatında Rus sermayesinin payını kaydetmek lazımdır. 167 ticaret şirketi içerisinde 21 şirket (% 11,3) pay idi. Geri kalan, şirketler ve serma-

ye Ermeni'ler, Gürcü'ler ve Yahudi'ler arasında paylaşıyordu.

1900 yılında, Bakü vilâyetinde fabrika müfettişliğinin yaptığı mahalli bir istatistiğe göre; 204 petrol sanayi müessesesinin 115 kapitalisti arasında Azerbaycan kapitalistleri umumi sermayenin % 18 miktarına sahip bulunuyorlardı. (Bu istatistiğe kazalarda mevcut olan müesseselerin milli mensubu tayin edilmemiş ve esasen kazalar, bu istatistiğe dahil edilmemiştir.)

Un ve çeltik temizleme sanayiinde Azerbaycan sermayesi, umumi yatırımın % 36 miktarını, gaz yağı kerosen, makine yağı fabrikalarında, petrol dolduran istasyon ve köprü kurma işinde Azeri Türk yatırımı % 21, Petrol-Kimya sanayiinde % 10 miktarında bir yer tutuyordu.

İpekçilik sanayiinde, Azerbaycan sermayesi çok önemli idi. Milli Azerbaycan sermayesi en çok ticaret burjuvazi'si yönünde kuvvetli bulunuyordu.

1900'de 3484 ticarethane vardı. Bu miktar, 1913'de 5226'ya yükselmişti. Bu miktarında çoğunluğunu küçük ticarethaneler teşkil ediyordu. 1902'de 5508 ticarethaneden 3035'i üçüncü derecede olup, 318'i birinci derece toptancı ticarethane idi. 1913'de 4706 ticarethaneden 2038'i üçüncü derece olup, gerisi ikinci ve ancak 139'u birinci derece toptancı ticarethane idi. Birinci derece ticarethanelerin ciro miktarları, yıllık olarak hesap edildiği zaman, bütün küçük ticarethanelerin ciro toplamını aşıyordu. Halbuki, küçük ticarethaneler, mevcut ticarethanelerin % 43,9 miktarını, birinci derecede ticarethaneler mevcudun % 2,9 miktarını teşkil ediyorlardı. Toptan ticarete esas yeri petrol satışı tutuyordu. Bu firmaların sattıkları petrol, paraya çevrildiği zaman yekûn 1459 milyon rubleyi buluyordu. Toptan ticarete, petrolden sonra gelen mallar şunlardı: Metal ve metalden yapılmış olan parçalar, kereste, şeker, pirinç, alkollü içkiler, tekstil yapısı mallar, kuru yemiş, balık-havyar mahsulleri, hayvan-et, ziraat ürünleri ve diğerleri. Böylece ticaretin artışına paralel olarak da perakendeci ticaret artıyordu. 1913'de 4470 perakendeci ticarethane vardı. (İktisadiyat dergisi: M. Musayev, 1969 N. 1, sh. 66-67. İktisadiyat dergisi, 1968 - sayı 1. aynı yazar.)

Yukarıda gösterilen istatistikte yerli Azerbaycan Türk sermayesinin önemli payı vardı. Yerli sermaye, daha çok perakendeci yönde kuvvetli idi. «Hafta Pazarı» denen ve panayır şeklini alan pazarlar, fabrika yapısı malları, tüketicinin ayağına götürüyor ve ham mallarla önemli mübadeleler oluyordu.

Bu pazarlardan Rusya ve Batı ülkelerine hem mal toplanabiliyor ve fabrikalara gönderiliyordu. Azerbaycan'da, perakendeci tüccar yalnız Rus fabrikalarında yapılan malları değil, Batı sanayii mallarını da alıp satıyordu. Rus sanayii üretim yönünde Batı sanayiine muhtaçtı, pek çok montaj parçalarını Batı'dan almadan çalışamazdı. Lenin'in kendisi, bu devrin Rus rejimini «Askeri Feodal İmperyalizm» diye adlandırıyordu. (Lenin: cilt 21, sahife. 433, Bakû 1951.) Böyle bir devirde Rus sanayii Batı anlamında ileri bir sanayi değildi.

B A L I K Ç I L I K

Azerbaycan'da balıkçılık üretimi özüne mahsus, zengin ve önemli bir yer tutmaktadır. Bu üretim ancak balık üretimine bağlı kalmayıp, dünyanın en nefis ve kıymetli ve bol, siyah hav-yarı ile daha önemli sayılmaktadır. Bu sebeple balık sanayii az zamanda petrol gibi gelişti ve ilkel üretim araçları bırakılarak, o zamanın tekniğine göre bol miktarda üretilmeye başladı. Azerbaycan'daki kapitalistler, bu kârlı balık istihsaline de el attılar. Takiyov, Mantaşev, Mailov, Lianozov ve başkaları balık sanayiinin büyük kısmını ellerine aldılar. 1898-1900 yılları arasında 2,418,7 milyon pud balık istihsal edildi. Balıkçılığın yan sanayii fıçıcilık ve konserve sanayiini meydana getirirken, deniz nakliyatı da, gemi tamirâtı tersanelerinin doğmasına yol açtı. 1900'da Bakû'da 9 adet gemi tamir tersanesi vardı. 1886'da Bakû'da 20 metal imal eden fabrika mevcuttu. Bunların 8'i demir 4'ü bakır imalâthanesi idi. Bunların yanı başında ziraatta sulama işlerinde kullanılan su çeken makinelere yarayan kazan imal eden imalâthaneler doğmuştu.

İ P E K Ç İ L İ K

Azerbaycan'da ipek üretiminde Nuha birinci yeri tutuyordu. 1861'de, bir yılda 1200 pud iyi evsafılı ipek imal edilmmişti. 1862'de Londra panayırında Azerbaycan'ın ham ipeğine ve ipek kozalarına madalya verilmişti. (Azerbaycan Tarihi, sh. 238 - Bakû 1964) Bir aralık bu ipek sanayii, ipek kurduna bulaşan hastalık dola-

yısı ile durgunlaşmışsa da 1886'da hızlı ilerlemeler kaydedilerek, yeni ipek sarma fabrikası kuruldu ve eski ipek fabrikaları tamir edilerek işe başladılar. Bu fabrikalarda 346 ipek tezgâhı vardı. İpek üretiminde ikinci yeri Karabağ işgal ediyordu. İpek kozasının mehaniki bir şekilde kurutulması, yeni bir buluş olarak ilk defa Şuşa'da tatbik edilmiştir.

İpekçilikte üçüncü yeri Ordubad tutuyordu. Buharla çalışan makine ile ilk olarak ipek sarma işine başlıyan Ordubad'dır. 1886'da dört makineli ipek sarıyıcısı fabrikada 300 pud ipek üretilmiştir. Zakatala'da 1886'da bulunan dört makineli ipek sarıyan fabrikada 86 tezgâh ve 142 iğli eşme (bükme) makinesi vardı. Güney Kafkasya'da dış ülkelere ihraç edilen ipeğin % 90 miktarı Azerbaycan'dan gidiyordu.

P A M U K Ç U L U K

Yukarıda kaydettiğimiz gibi Amerikan tipi pamuk kozası, Azerbaycan'a XIX.cu yüz yılın son çeyreğinde getirilmiştir. 1900 yılında Gence'de 35 tane çır-çır fabrikası vardı. Çır-çır fabrikaları nakliyat işleri kolay olsun diye istasyonlara yakın yerlere kuruluyordu. Çoğu zaman bunlardan portatif olanları yerini değiştiriyordu.

Ü Z Ü M V E Ş A R A P Ç I L I K

Şamahı, Göyçay, Kürdemir, Şuşa, Gence, Nahçıvan, Ordubad ve Azerbaycan'ın başka kazaları nefis üzümleri ile şarapçılığın merkezi sayılıyordu. 1872-1879 yılları arasında Gence'de 380,3 bin kova şarap üretilmiştir. Bu tarihten sonra Gence'de ve başka kazarlarda bu miktar iki mislinden fazlaya yükselmiştir. 1897'de Güney Kafkasya'da üretilen şarap miktarının % 25,3'ü Azerbaycan'ın payına düşüyordu. Şarap ihracında birinci yeri, Gence ve Tiflis, üçüncü yeri Kürdemir tutuyordu. 1885'de Gence'den 173,7 bin kova, 1894'de 483 bin kova şarap ihraç edilmiştir.

Rakı üretme yönünde 1872'de Gence'de 3624 imalâthane vardı. Bunların yıllık üretimi 75.000 kova idi. Bu miktar rakının ti-

cari değeri 91,6 bin ruble idi. Duttan rakı üretme işinde Gence birinci yeri işgal ediyordu. 1893'de Güney Kafkasya'dan ihraç edilen ispirotolu içkilerin miktarı, Güney Kafkasya'ya ithal edilen ispirotolu içkiler miktarından 2023,1 bin kova fazla idi. 1897'de Gence'de Yelendorf Alman kolonisinde Forer kardeşlerin üretimi olan konyak 19.cu Londra Panayırında Altın Madalya kazanmıştı. Bu firmanın şarapları da iç ve dış pazarlarda iyi ve kolay müşteri buluyordu. Bu firma Azerbaycan'da ilk bira istihsal eden müessesese olmuştur.

İ A Ş E E N D Ü S T R İ S İ

1886'da Bakû'da bir yılda 372 bin rublelik un öğüden buhar makineli değirmen vardı. 1899'da ise; yılda bir buçuk milyon rublelik un öğüden 28 buhar makineli değirmen bulunuyordu. Ayrıca 1,9 milyon rublelik çeltik temizleyen 6 pirinç fabrikası mevcuttu. 1897'de Gence'de üç buhar makinesi ile çalışan un değirmeni vardı.

T Ü T Ü N F A B R İ K A L A R I

1891'de Bakû'da yıllık istihsalı 660,1 bin rubleyi bulan dört tütün fabrikası bulunuyordu. Ayrıca Gence'de üç tütün fabrikası çalışıyordu. 1899'da tütün fabrikalarının üretimi 1,2 milyon rubleyi bulmuştu. Tenbaku fabrikalarından ikisi Şamahı'da 3'ü Nuhah'da bulunuyordu. 1898'de yıllık istihsalı 12,325 pud idi. Güney Kafkasya'nın tanbaku fabrikaları ancak Azerbaycan'da bulunuyordu.

Seramik sanayii ve inşaatla kullanılacak seramik, taş ocakları ve taş yontma imalâthaneleri inkişaf halinde bulunan bir ülkenin ihtiyaçlarını karşılayacak derecede artmıştı. Çimento fabrikası inşası için Lenkeran'da bir anonim şirket kurulmuştu. Sermayesi bir buçuk milyon ruble idi. Bu şirket yapıda kullanılacak hazır beton malzeme de yapıyordu. Ayrıca, şeker sanayii kurmak üzere Lenkeran'da şeker pancarı ziraati tecrübesi de yapıyordu.

NAKLİYAT

Çarlık Rusya'sının, çoğu askeri strateji düşünülerek, Güney Kafkasya'da yaptırdığı iç hatlardaki şose ve demir yolları ile 1890'da Bakü istasyonundan Rusya'ya taşınan malların çeki miktarı 55 milyon pudan fazla idi. Böylece Azerbaycan gibi Rus sömürgesinin başka (vilâyet ve kazalara yakın olan) istasyonlarından Rusya'ya taşınan malların miktarı 25 milyon pudu aşıyordu. (Azerbaycan Tarihi. sh. 247.) Bu yıllarda Azerbaycan'dan Rusya'ya gönderilen malların miktarı, bütün Güney Kafkasya'dan gönderilen malların beşte dördünü teşkil ediyordu. Petrol, Rusya'ya sarnıç-vagon ve denizden sarnıç vapurlarla Ejderhan yolu ile taşınıyordu. Bakü-Batum demiryolu Batı ile doğu ülkeleri arasında bir transit yolu olduğundan, nakliyat ve ticaret hacminin artması Bakü limanının yapılmasını gerekli kılmış ve bu liman, nakliyatı daha çok hızlandırmıştı. Buna bir misal vermek faydalı olacaktır. Batı Avrupa'ya, Amerika'ya ve İran, Afganistan ve Türkistan'a transit yüklerin taşınması için Bakü'da mevcut ticarethane büroları şunlardı. «Batum, Novorossiysk, Odessa, Poti, Feodosya, Vladivostok, Arhangelsk, Rostov, London, Liverpool, Niyuyork, Helsingfors, İstanbul, Şanhay, Kopenhag, Kenyada ve başkaları...» (Azerbaycan Tarihi. sh. 250.)

1899'da Hazer Denizi'nde 345 şilep denebilecek gemi çalışıyordu. Bunlardan 133'ü buharla hareket eden gemilerdi. Buharla çalışan gemilerin umumi tonaajı, yelkenli yemilere nisbetle % 55,8 idi.

1898'de Çarlık Rus İmparatorluğunun Azak, Karadeniz ve Akdeniz ve Baltık denizinde ki, deniz yük gemilerinin % 40 miktarı Hazer denizinde bulunuyordu. Böylelikle, açıkça görünüyor ki, Azerbaycan halkı XIX. cu yüz yılın son çөгreğinde ve XX. cü yüz yılın ilk yıllarında Batı usulü sanayileşme ve ticaret hayatının yapıcı, kalkındırıcı, ve Türk halkına milli şuurunu aşılایıcı yolda, tarihin sürükleyici çarkına kapılmış olarak ilerliyordu. Bu devrin sosyal, kültürel ve politik karakterini ileride ayrı bir bölümde vereceğiz.

Bu devirde, hanlık zamanından kalma el sanatı ve dokuma işleri, inkişaf eden yeni muhitte kolayca müşteri bulduğundan, gelişme gösteriyordu. Halıcılık, hurçlukculuk, (halı dokusu ile yapılan iki gözlü heybe) ipekten dokuma baş örtüleri ve başka el işi güzel dokuma eşyalar köylerden şehirlere ve şe-

hirlerden de büyük ticaret merkezlerine gönderiliyor ve fabrika ürünü malların yanı başında satılıyordu, sürüm Azerbaycan'da el sanatını gittikçe ince sanat yönünden mükemmelleştiriyordu. Kuba, Şuşa, Cebraıl, Gence ve Bakú halıları dış piyasalarda ün kazanmıştı. Kuba'da halı dokumakla meşgul olan kadınların miktarı otuz bine yakındı. Yalnız Haçmaz istasyonundan yılda 300.000 rublelik halı ihraç ediliyordu. (Azerbaycan Tarihi, sh. 254) Şuşa, Cevanşir, Zengezur kazalarında, halı dokumakla meşgul olan 100.000 kişi idi. (aynı eser. sh. 256.) Adına Karabağ halısı denen ve çeşitli desenleri, has yerli ve solmaz boyaları ve dokumanın zarıflığı ve sağlamlığı ile ün salan halıların ticaret merkezi Şuşa şehri idi.

İÇ TİCARET

Köy ve şehir halkının el emeğiyle meydana gelen halı ve başka dokumaların büyük pazarlara sürülmesinde «Hafta Pazarı» denen ve en önemlileri Lahıç, Baskal, Altı ağaç, Berguşat, Salyan, Vartaşen, Padar, Kutkaşın, Ağdaş, Ereş, Maslalla, Astara, Ağdam, Berde, Terter ve başka yerlerde kurulan pazarlar büyük rol oynamışlardır. Bu pazarların bazıları hemen her hafta, bir mahalli panayırın manzarasını göstermiş ve kurulduğu bölgenin iç piyasasında ve toptancı, perakendeci, ihracatçı tüccarların, ihraç edecekleri malların toplanmasında faydalı ve önemli olmuşlardır. 1870 yılında Tiflis'te çıkmakta olan «Kavkaz» gazetesi, Marsilya ve İtalya'ya gönderilen İpek dokumaların ve sarılmış ipekle, ipek kozasının en iyilerinin Ağdaş pazarından gönderildiğini yazıyordu. (Azerbaycan Tarihi, cilt 2, sh. 258) bu hafta pazarlarının sosyal hizmetleri de oluyordu. Köylüyü şehirlere yaklaşıyor ve bu iki ayrı sosyal tabakaya mensup aynı milletten bulunan toplumu birbirleriyle kaynaştırıyordu. Bu gidişle, Çarlık Rusya'sı esareti altında bulunan Azerbaycan'ın ihracat blançosu o zamanlar, daima ithalatından fazla oluyordu. ülke halkı da, Hanlık devrine nisbetle ölçülemeyecek derecede refaha ve istikrara kavuşuyordu. 1880'den sonra yün, pamuk, tütün, ipek çok artmıştı. Moskova ve Fransa'ya ihraç ediliyordu.

ŞEHİRLER

Azerbaycan istiklâl mücadelesinin Aziz Şehitleri arasına ka-

rışan iktisatçı Mehmet Hasan Velili (Baharlı) Azerbaycan «Coğrafi, Tabii, Etnografi ve İktisadi Mülâhazat adlı 1921 de Bakû'de yayınlanan kitabında, Azerbaycan'da şehir halkının artması ve şehirlerin teşekkülü hakkında ve Bakû nüfusu için şunları söylüyor: «Azerbaycan'ın tarihi hareket ve hayat merkezlerine (Şemahı'ya, Bakû'ya, Kuba'ya, Gence'ye, Erivan'a, Nuha'ya, Şuşa'ya ve bu gibi mahallere) çoktan (kent) köy ahalisi akışmıştır ve bununla da bu yerlerin ahalisi ve kalınlığı artmıştır.

Ahalinin kalınlığına, sanayiın terakki etmesi, kent tasarrufatının, balıkçılığın ve demir yolunun artması büyük tesir etti.

Başlıca hemin bu sebepledir ki, Bakû ahalisi haddinden çok artmıştır. Onun etrafında neft sanayii, onunla alâkadar olarak fabrika ve imalâthane işleri arttıkça, buraya bir tek, Azerbaycanlılar değil, Rus, İsveç, Yahudi, Alman gibi yabancılar da çok miktarda gelmişlerdir. Aşağıdaki rakamlar, Bakû ahalisinin yüz yılın müddetinde ne kadar artmış olduğunu gösterir. (ağız ve deyiş Baharlı'nındır).

Bakû'nün ahalisi :	1820 yılında	2.500 kişi
	1825 »	13.500 »
	1886 »	45.000 »
	1890 »	105.000 »
	1897 »	111.900 »
	1903 »	155.900 »
	1905 »	206.000 »
	1913 »	214.700 »
	1917 »	231.100 »

1860'da Azerbaycan halkının % 12,2'si şehirlerde yaşıyorlardı. 1897'de Bakû vilâyeti halkının % 20'si şehirlerde yaşıyordu. Bakû'da 45.000 Türk Azeri, 27.000 Rus,¹ 19.000 Ermeni ve başka milletlerden 111.000 nüfus yaşıyordu. 1886 ile 1897 yılları arasında Gence halkı % 63, Lenkeran % 107, Zakatala % 147 nisbetinde artmıştı. 1897'de Gence'nin nüfusu; 33.090, Şuşa 25.881, Nuha 24.734, Şemahı 20.007, Kuba 15363, Salyan 11.787 nüfuslu şehirler idi. 1897 sayımına göre; Azerbaycan halkı, Zakatala hariç, 1.805.788 kişi imiş. 1897 sayımının Azerbaycan halkı hakkında verdiği istatistik bilgiyi şüphe ve tereddütle kabul etmek lâzımdır. Bu hususta Mehmet Hasan Baharlı şöyle diyor. «1897 yılı-

1 — Çarlık Rus ordusu bu sayıya dahildi.

nın siyahi umumiyesi (Umumi sayımı) etraflı değil idi, zayıf idi. Çünkü, İslâm ahalisi asker alınacaklarından, toprak mükellefiyetinden ve vergi arttırılacağından ihtiyat ettikleri için; siyahe (sayıma) tutulan zaman yazılmaktan imtina ederlerdi. Göçebe halk yaylada bulunuyordu. Çar çinovnikleri (memurları) ve polisleri bilerekten bu hataları yapıyorlardı ki, müslüman halkın miktarı az görülsün.» (Yukarıda adı geçen eser. sh. 22) Bu sebeple M. H. Baharlı 1897'de Azerbaycan halkının miktarını 2.150.000 kişi olarak gösteriyor ve sayım zamanı Azerbaycan'ın hayvancılıkla meşgul olan göçebe aşiretlerin, meskun mahallerden uzakta, yaylada bulunduklarını da hesaba katmak gerekirdiyordu.

Bakü'da bulunan 204 sanayi müessesesinin 115 sermayedarı içersinde % 18'i sermayeyi temsil eden Azerbaycan Türk sermayedarları idi. Rus sermayedarları % 27 miktarı teşkil ediyorlardı. (Adlarından da açıkça görülüyor ki, Rus sermayedarı dedikleri, Çarlık Rus tebaası olan yabancıları. Benkendorf, Gubonin, Şibayev gibi. H. B.) Bu nisbetten geride kalan sermaye, dış (Batı) sermayesi idi. Un ve çeltik temizleyen fabrikalar Ağa Bala kuliyev, Zülfükâroflar, Settar Kerimov ve başka Türk'lere aitti. Yerli Azeri Türk'lerinin bu sanayie yatırımları, umumi yatırımın % 36 kısmını teşkil ediyordu. Petrol ve muştakatı sanayiinde Azerbaycan milli sermayesi % 21 idi. Petrol-Kimya sanayiinde en büyük kapitalist Selimhanov'du. Sanayiın bu kısmına yaptığı yatırım, ülkede bu kısma yapılan umumi yatırımın % 10 miktarını buluyordu. Bakü'de ilk defa tekstil sanayiine başlıyan sermayedar H.Z.A. Takiyov'du ve fabrikası da halen çalışır durumdadır. 1880'de Azerbaycan'lılar, Hazer denizindeki yelkenli gemilerin % 80'ine sahip idiler. Hazer denizindeki mevcut gemilerin % 58'i yerli Türk sermayesinin payına düşüyordu. (Azerbaycan Tarihi c.2) Deniz ve nehir nakliyatı işinde müteşebbis sermayedarları: Dadaşovlar, Hüseyinovlar, Aşurov, Manafav, Zaynalov ve başkaları idi. İpekçilik yönündeki Azerbaycan sermayedarları: Nuha'da Hacı Kerim Hacı Vahaboğlu, İbrahim Ekberoğlu, Hacı Abdul Rahimov, Hacı Mehmet Rahimoğlu ve başkalar idiler. Karabağ'da ipekçilikte Muradov ve başkaları da bulunuyordu. Balık sanayiinde milli Azerbaycan sermayesini Takiyov, Sultanov, Ahmet Mustafaoğlu, Ağa Mustafaoğlu ve başkaları temsil ediyorlardı. Azerbaycan milli sermayesini daha çok, kuvvetli şekilde ve sayıca üstün miktarda bu-

lunan, yerli Türk ticaret burjuvazisi elinde tutuyordu. Bu zümre, Azerbaycan'ın orta halli ve daha fazla yüksek çapta toptancı tüccar sınıfı idi. Bakû, Gence, Şemahı, Şuşa, Nuha, Nahçıvan, Ordubad ve başka şehirlerin tüm ticaretini ellerinde tutuyorlardı. Bu orta tabakaya ziraat yönünde teşebbüsü elinde tutan orta halli çiftçiler de dahildi. Bu, orta tabaka halkın, Azerbaycan'da özüne düşen; sosyal, ekonomik kültürel ve politik rolü, tarihin seyri içinde Batı Avrupa toplumlarında olduğu gibi yerinde ve zamanında çok güzel ifa eylediğini ilerde göreceğiz.

AZERBAYCAN'DA PROLETER SINIFIN DOĞUŞU

«Proleter» sözü XIX yüz yılın iktisatçıları tarafından pek çok kullanılmış bir kelimedir. Sonradan, Karl Marks, bu terimi kendine mal ederek, buna kendi görüşü ve teorisi bakımından hususi anlamlar vermiştir. Aslında proleter sözü; «gün kazanıp, gün yiyen işçi demektir.» Yukarıdan beri Azerbaycan'da batı tipi ve sisteminde sanayi ve ticaretin geliştiğini uzunca olarak anlattıktan sonra, bu hayatın ayrılmaz parçası olan işçi sınıfından söz etmeden geçmek olmaz.

1901 yılında Azerbaycan petrol sanayiinde çalışan işçi toplamı 26.637 kişi idi. Petrol kuyuları açma işinde çalışan işçilerin sayısı 5409, petrol rafinerilerinde çalışan işçi sayısı 3865 idi. 1897 yılında Bakû'de makine yapımı işlerinde ve buna benzer mekaniki işlerde çalışan işçilerin sayıları bu hesaba dahil değildi. Gemi tamiri tersanelerinde, Elektrik enerjisi üreten fabrikalarda, Nobel, Kavkaz Merkuri, Hazar Birliği, Şibayev, Elektrik Kuvveti, List, Mışak, Bartdorf, Eyzenşmit ve başkalarına ait olan fabrikalarda çalışan ve Nadejda, Kaspi, Dadaşov müesseselerinde ve Bakû şehri ve civarında kimyevi maddeler üretiminde (Kükürt, potas gibi.) ve bakır külçesi, balık, üretiminde ve Gence'de Kobalt, şeb ve demir madenlerinde, Nahçıvan'da tuz istihsalinde ayrıca yeterli sayıda işçi çalışıyordu.

Bunların sayılarını ayrı ayrı vermekte fayda yoktur, hem de konuyu çok uzatır. Ancak, söz gelişi bir örnek vererek geçeceğiz. 1900 yılında yalnız balıkçılık sanayiinde 6359 işçi çalışıyordu. Kısaca, şunu söylemek yerinde olurki, kapitalizm sanayinin, ticaret düzeninin gerektirdiği dördüncü sınıf Azerbaycan'a girmişti. Bütün sanayi kollarında ve yan sanayide, küçük sa-

nayide, atölye ve imalâthanelerde çalışan işçilerin umumi sayısını tahmini olarak vermek lâzım gelirse, yalnız Bakû'de 50.000 civarında olduğu kabul edilebilir. Bu işçilerin yarısından fazlası Azerbaycan'lı Türk işçilerdi. Çoğu İran Azerbaycan'ından gelmişlerdi. 22 Ekim 1917 tarihinde Bakû Sovyetine (Belediye) yapılan seçimde, Bakû'de çalışan ve İran tabi'yetinde olan 15.000 seçmen hakkı bulunmayan İranlı işçilere rağmen «Musavat» partisi çoğunluğu kazanmıştı. (Mirza Bala: Rusya İhtilâlinde Türkler, Dergi: Münih 1957. sayı 9, sh. 12.) 1891 yılında Güney Azerbaycan'da 15615, 1901 yılında ise 22776 pasaport verilmişti. (Azerbaycan Tarihi cilt 2. sh 278, Bakû 1964.) Bunların bir kısmı İran Azerbaycan'ından Kafkasya'ya gelen işçilerdi.

İşte bu İran Azerbaycan'ından gelen işçiler, başlıca Bakû olmak üzere, sanayileşen Azerbaycan'ın kol kuvvetini teşkil ediyorlardı. Ayrıca 1883, 1893, 1897, 1898 yıllarında Azerbaycan ikliminde baş gösteren kuraklık, Azeri köylülerini şehire akın etmeye zorlamıştı. Azerbaycan'da Türk'lerden sonra işçi olarak çalışan Dağıstan'lılar, Ermeni'ler, Gürcü'ler en sonra da Rus'lar geliyorlardı.

Sermayedarı Ermeni olan iş yerinin işçilerinin % 90 miktarını Ermeni'ler teşkil ediyordu. Söz gelişi, Tergrigoryan'ın bütün fabrikası gösterilebilir. 1900 yılında balık sanayiinde çalışan işçilerin hepsi Azerbaycan'lı idi. (Azerbaycan tarihi c. 2. sh. 285.) Böylece de Rus çarlık idaresi Azerbaycan sömürgesinin varlığını emiyor, götürüyordu, ve bu sömürge sayesinde de öz milli Rus vatanını ve imparatorluk sarayını besliyordu. Başka şahide lüzum yoktur. Lenin diyor ki. «Batı Rusya'nın güneyi ve doğusu Kafkasya, Orta, Asya, Sibiryâ Rus kapitalizminin bir müstamlekesi olarak ona (Yani Rusya'ya H.B.) derinlemesine olduğu kadar, genişlemesine de muazzam tesir icra ediyordu.» (Lenin: cilt 4, sh. 76. Bakû 1958).

XIX YÜZ YILIN SON ÇEĞREĞİ VE XX YÜZ YILIN BAŞINDA AZERBAJYCAN'DA KÜLTÜREL DURUM

1880 yılından sonra maarifcilerden Habib Bey Mahmutbeyli ve Sultan Mecit Ganizade'nin yorulmak bilmez çabaları ile Azerbaycan'da ilk okul derecesinde «Rus-Tatar Metkebi» adlı bir çok okullar açılmıştır. Bu okulların Azerbaycan irfan ha-

yatındaki rolü inkar edilemez. Ancak Zaman geçtikçe halk, bu okullarda çarlık idaresinin ruslaştırma siyaseti yürüttüğünü görünce bu okullardan soğudu. Azeri halkı, çocuklarına milli terbiye verecek okullar istiyordu. Milliyetçilik ruhu doğmuş, bir çok kültürel-politik cemiyetler kurulmuş ve bu kurulları maddi yardımları ile besleyen Azeri Türk burjuvazisi ortaya çıkmıştı. 1901'de Hacı Zeynalabidin Tagiyov, Bakü'da «I-Aleksandriyevski» Türk Kız Jimnazını açıyordu. Jimnaz, lise derecesinde bir okuldur. Türk sermayedarlarının yardımı ile «Saadet» mektebi de kuruldu. Tagiyov, büyük bir Türk dram tiyatrosu yaptırdı. Azeri sermayedarları Türk gazete ve dergilerine para veriyor, Batı ülkelerine bursla öğrenci gönderiyorlardı. Çarlık Rejimi, Azerbaycan'da erkek lisesi, teknikum ve üniversite gibi ilim yuvaları açmayı türklere yasaklamıştı.

XX yüz yılın sonlarında Türk pedagoglar halkın ve zenginlerin yardımı ile öz milli mekteplerini açmaya başladılar. Bu okullarda ruslaştırma yoktu. Rus dili, okutulan derslerden biri idi. Bu okulların adına «Usulu Cedit» okulları diyorlardı. Şemahı'da şair ve pedogog Hacı Seyit Âzim'in vaktiyle açmış olduğu usulü cedit okulunu arkadaşı Mirza Rıza devam ettiriyordu. Kuba'da Molla İbrahim Halil, Salyan'da Molla Ebülhasan, Bakü'da Mirza İsmail Kutsi yeni usul mekteplerin kurucuları idiler.

Şuşa'da Mir Muhsin Nevvab, ve arkadaşları (1833-1904) usulü cedit geleneğini devam ettiriyor ve halkı yeni hayatın ihtiyaçlarına uygun olarak uyarıyorlardı. Öbür taraftan Bakü'da Rus'ca çıkmakta olan ve aynı zamanda Azeri Türk'lerinin yayın organı bulunan «Kaspi» gazetesi, eski dini usuldeki mektepleri tenkit ediyor ve «Bu mektepler fanatik ve cahil mollaların ağılığı altındadır» diye yazıyordu. Usulü cedit okulları Azerbaycan'ın başka vialyet ve kazalarında da açılıyordu. Bu okullarda dersler, fonetik metodla veriliyordu. Dersler Türkçe-anadili, hesap, coğrafya, fen dersleri ve rus dilinden ibaret idi. Lenkeran'da usulü cedit okulunu açan Mirza İsmail Kâsir idi. Ancak bu yeni açılan okullar, Azeri Türk halkının ihtiyaçlarına cevap vermeyecek kadar azdı. Toplum içinde okur yazarlığın önemini bilinçle kavrayanlar çoktu okullar yeterli değildi.

1890 yılında Azerbaycan'da lise derecesinde on iki «Gimnazyum» ve bir «Realni» okul vardı. Bu koullarda okuyan

5700 öğrenciden 91 kişi Türk idi. Çarlık Azeri Türk halkın medeni ve kültürel kalkınmasına her türlü engeli yaratıyordu.

1890 yılında Şuşa'da ve Nahçıvan'da kız okulları açılmıştır. Kız okulunun açılmasında «Şuşa Hayriye Cemiyeti» ön ayak olmuştur. Bakû'da kız okuluna Hasan Bey Zerdablının karısı Hanife Hanım, müdürlük etmekte idi.

Çarlık rus rejiminin Türklerin okuma arzu ve heveslerini engellediğine aşağıdaki rakamlar çok iyi belgelerdir. Kafkasya'da 3.000 Rus'a bir, 4.800 Gürcü'ye bir, 5.400 Ermeni'ye bir, 17.300 Azeri türküne bir okul düşüyordu. 1891'de Gence'de özel Türk okul ve medreselerinde okuyanlar hariç, Rus devlet okullarında 884 Türk öğrenci okuyordu.

O tarihlerde aktüel kültür konusu, okullarda ders metodu, dil ve alfabe meseleleri idi. Alfabe meselesi, Arap harflerinin Türk diline uymadığı ve Latin alfabesinin alınması gerektiği üzerinde Mirza Fetali Ahunzade'den miras kalan bir dâvâ idi. Bu akımın yanlıları öğretmen M.T. Sıtkı ve Fridun Bey Köçerli bulunuyorlardı. 1898'de Köçerli, Tiflis'te yayınlanan Rusca «Kafkaz» gazetesinde bir seri «Arap Alfabeti ve Onun Noksanları» başlığı ile yazılar yayınlamış ve M.T. Sıtkı, bu yolda yazdığı yazıları ile Köçerli'yi desteklemişti. Dil meselesinde çoğunluk, Azeri ana dilinin yani, yaşayan canlı halk dilinin edebi dile esas olarak alınması ve işlenmesi ve derslerin okullarda bu dille okutulması fikrini savunuyordu. 1899'da Neriman Nerimanov «Türk-Azerbaycan Dilinin Muhtasar Sarf ve Nahvi» eserini yayınlamış ve fonetika, morfoloji ve senteks incelemelelerine bu eserde yer vermişti. XIX. cu yüzyılın sonlarında Fridun Bey Köçerli Rus pedogoğu A.O. Çernyayevski'nin «Vatan Dili» adlı okuma kitabını yeniden işleyerek, ekler ve değiştirmeler yaparak yayınladı. Böyle derslikler, Azeri Türk şivesinin okulda kolay öğrenilmesine ve çocuklar tarafından benimsenmesine yol açıyor ve eski medreselerin ölümüne, yeni okulların çoğalmasına ve okur yazarlığın artmasına ortam hazırlıyordu.

KİTAPLIKLAR VE OKUMA ODALARI

Azerbaycan'daki ilk okuma odalarını Bakû'da meşhur ve emektar öğretmenlerden Habip Bey Mahmutbeyli ve S.M. Ganizade açmışlardır. Bu okuma odaları için Bakû'nun Rus vali-

sinden 1894'de Dr. Neriman Nerimanov izin almıştır. Bu olay, o çağın Türk aydınları ve okur yazarları arasında sevinçle karşılanmıştır. Bu okuma odalarına Kalkuta, Kahire, Bombay, İstanbul ve başka dış ülkelerden de Çarlık Hükümeti tarafından yasak edilen yayın, dolaylı yollarla getirilebiliyordu. Okuma odaları, halk tarafından çok rağbet görmüş ve tutunmuştu. O tarihte yayınlanmakta olan «Murç» adlı Ermeni Dergisi, bu okuma odaları için şöyle yazıyordu: Ermeni kütüphanelerinden hiç birisi, bu kütüphaneler kadar okuyucuya malik değildir. Gericilerden sakınıp kütüphaneye girmekten çekinerek, gazete ve dergileri evlerine götürüp okuyan mollarlarda vardı. Bunlar gericici ve muataasıp zümrenin tenkidinden çekinerek, açıkça okuma odalarına devam edemiyor, kütüphaneye gelen yayınları alarak evlerine götürüyor ve okuyorlardı. Böylelikle elden ele dolaşan gazete ve dergiler eskiyor ve yırtılıyordu. Azerbaycan tarihinde aydın din adamları, molla ve seyidlerin ilerici cemiyetlerin kurulmasında hizmetleri çok olmuştur. 1887'de Şemahı, Kuba, Lenkeran'da birer kütüphane vardı. M.T. Sıtkı, C. Mehmetkuluzade, G.A. Şerifov, A.M. Ekberov'un teşebbüsü ile, Nahçıvanda okuma odaları ve kütüphaneler açılmıştı. XIX. cu yüz yılın son çeyreğinde Azerbaycan'ın vilayet ve ilçelerinde kitap ticaretiyle meşgul olan mağaza ve dükkânlar açılmaya başlamıştı.

Bu yazdıklarımı, okuyucular şimdiki ölçüye göre çok önemsiz olaylar sayacaklardır belki... Fakat unutulmamalıdır ki, bu olaylar, çarlık rejiminin istibdadı altında, o çağda, ilerici hamlelere yönelen esir halkın hayatında çok önemli hadiseler olmuştur.

Bir kısım Azeri aydınları, Ali Bey Hüseynzade'nin yayınlamakta olduğu «Hayat», «Yeni Hayat», «Fuyuzat», «Yeni Fuyuzat», A. Ağaev'in «Terakki» ve «İrşat» gazete ve dergileri çevresinde toplanmışlardı. Ayrıca Azeri aydınları, «Necat», «Sefa» - «Edep Yurdu», «Neşri Maarif», «Cemiyet-i Hayriye» ve başka kültürel-politik cemiyet ve dernekler çevresinde Azerbaycan toplumunun, o zamana göre olan mes'eleleri üzerine eğilerek çalışıyorlardı.

Bütün bu çabalar, Çarlık Rus rejiminin kavuşturmasına ve engellemesine rağmen fedakârlık ve mücadele ile devam ediyordu.

1905 yılının başlarında Tiflis'te M.E. Bağırzade adlı vatanperver ve millî dâvaları destekliyen bir tüccarın yardımı ile, Ce-

İl Mehmetkuluzade ve Ömer Faik «Gayret» adlı basın evini kurdular. Sık sık Çarlık Rus Polisi tarafından basılan ve arama yapılan bu matbaada, C. Mehmetkuluzade'nin «Usta Zeynel», «Kurban Ali Bey» ve başka eserleri, Abdurrahim Hakverdili'nin «Millet Dostları» piyesi, Ahmet Bey Cavanşir'in şiirleri, A.O. Çernyayevski'nin (Aslen Polonya'lıdır.) «Vatan Dili» adlı okul dersliği yayınlandı. Bundan başka, bu matbaada, bir çok kitap ve dergilerin çoğu gizli olarak basılmıştır. Bununlada kalınmamış, Azeri Türk halkına hitaben yazılan, milli-inkılapçı anlamdaki broşür ve çağrılar da bu basın evinde basılmıştır.

Azerbaycan medeniyeti ve azatlığı yolunda bu basın evinin, öz çağında Azeri Türk halkına büyük hizmetleri dokunmuştur. 1905 inkılâbından önce basın ve yayın bundan ileri gidememiştir.

Burada, o çağın Aydın Azerbaycan kuşağına rehberlik eden ünlü kişilerin adlarını kaydetmek gereklidir: Ali Merdan Bey Topçubaşı, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağayev, Celil Mehmetkuluzade, Sultan Mecit Ganizade, Necef Bey Vezirov, Haşim Bey Vezirov, Abdurrahim Bey Hakverdili, Ali İskender Caferzade, Ali Ekber Sabir Tahirzade, Mehmet Hâdi Abdüselâmezade, Abbas Sihat, Üzeyir Hacıbeyli, Habip Bey Mahmutbeyli, Feridun Bey Köçerli, Süleyman Sani Ahundzade, Ömer Faik Numanzade, Neriman Nerimanov, Reşit Bey Efendiyov, Asker Ağa Adıgözeli Korani, Mehmet Ağa Şahtahtılı, Ünsi zade Kardeşler ve başkaları idi...

Bunlardan, Azerbaycan medeniyeti ve maarifine hizmet etmekle birlikte siyasetle uğraşanlar olduğu gibi, ancak maarifci olarak kalan ve siyasete iltifat etmeyenler de vardı. Bu tablo XX. ci yüz yılın başlarında Azerbaycan'da, kültürel, politik durum hakkında okuyucuya bir fikir verebilir sanıyoruz. Bundan sonra, 1905'de birinci Rus ihtilâli gelecek ve Azerbaycan halkı da bu ihtilâl içinde kendi medeniyeti, hürriyeti ve istiklâliyeti uğrunda uhdesine düşen ödevleri yapacaktır. Bunları, sırası geldikçe göreceğiz...

AZERBAYCAN'DA TARİH İLMİ DALINDA YAZILAN İLK ESERLER

Milletlerin hayatında her devir, her çağ bir kaç yüz yılı kapsar. Bu çağların dönüm yılları da oldukça uzun sürede geli-

şir ve olgunlaşır. Azerbaycan tarihinde, yenileşme hareketinin, önce aydınların fikir dünyasında doğması ve fikirlerin hakiki halk hayatına geçirilişi yâni, Batı anlamında Rönesans ve Reformasyon çağları ve ondan sonra bu çağların üstünde kurulan hürriyet ve istiklâl mücadelesi devri, bir yüz yıldan çok bir süreyi doldurmuştur. Milletlerin uyanış-rönesans çağında, o milletin içinden yetişen önder aydın kişilerce, önce mensub olduğu milletin kimliği ve geçmiş zamanlardaki durumu araştırılır ve incelenir ve sonra geri kalmış ve bu geriliği sebebiyle yabancı imperyalist milletin esareti altına düşmüş olan halka, onun kimliği tanıtılır. Böylelikle sömürge halkı olan toplum, öz benliğini öğrenir ve geçmiş zamanlarda atalarının esaret altında yaşamadıklarını ve sözün bütün anlamı ile; öz başına, hür ve özerk yaşadıklarını ve müstakil devletler kurduklarını anlar. İstiklâl mücadelesi, böylece milletin şuura erişmesi sonucu başlar.

Azerbaycan'ı yenileşmeye götüren erdem kişilerden profesör Mirza Kâzım Bey «Derbentnâme» adlı eseri ile XX. yüz yılda ilk olarak Azerbaycan ve Kafkasya tarihi üzerine eğilmiştir. Kâzım Bey, bundan başka «Esseb-üs-seyyar» adlı eserle Kırım ve Kazan tarihini incelemiş ve uygur Türk'leri tarihi ile de uğraşmıştır. Bu eserlerin ilmi değeri hakkında kendi bilim sahamız olmadığı ve eserlerde elimizde bulunmadığı için bir fikir yürütecek durumda değiliz. Kâzım Bey'in bu incelemeleri ve Türk-Tatar gramatiği yazmış olması ve o tarihte Rus çarlığı hükümetine verdiği bir raporda Rus idaresi altında bulunan bütün Türk'lerin anlıyabileceği bir tek Türk dili yaratılması fikrini teklif etmesi ile, O'nu ilk Azerbaycan Türk milliyetçisi sayarsak yanılmamış oluruz fikrindeyim.

İkinci Tarihi eseri, Abaskulu Ağa Bakıhanlı vermiştir. Bu tarihi kıymetli eserin adı «Gülüstan-ı İrem» dir. Bu kitabın bölümleri şöyledir:

- 1 — İslâm orduları gelinceye kadar Şirvan ve Dağıstan
- 2 — Moğol istilâsına kadar Azerbaycan.
- 3 — Moğol istilâsından Sefevilere kadar Şirvanşah'lar sülâlesi.
- 4 — Sefevi'lerden Nadir Şaha kadar.
- 5 — Nadir Şah'tan (İran'la Rus'lar arasında yapılan) Gülüstan anlaşmasına kadar.

Abaskulu Ağa, bu eserini Rus imparatoruna vermiştir. Bu

eserin tatkiki ile İmparatorluk İlimler Akademisi vazifelendirilmiştir. Akademi, bu eseri, Akademik Bross'a ve Dorn'a incelenmek üzere göndermiştir. Bu iki akademisyen kitabın ilmi değeri hakkında şu fikirde bulunmuşlardır: «Abaskulu Ağa'nın eserinde, bu güne kadar Avrupa bilginlerine bilinmeyen ve Şark kaynaklarından alınma zengin bilgiler vardır. Bu bilgiler elimizde bulunan malûmatı bir hayli tamamlamaktadır. Eserde, muhtelif coğrafi mevkiiler hakkında malûmat verilmekle beraber, Şirvan ve Dağıstan'ın en eski devirlerden başlayarak en yeni devirlere kadar süren tarihinin ibret verici bir özeti sunulmaktadır. Buna göre biz, bu eseri Kafkasya ülkelerinin tarih ve coğrafyasına en faydalı ve mühim bir ilâve olarak telâkki etmekte kendimizi haklı görüyor ve müellifin emek ve himmetine karşı hürmetle muvafakatimizi beyan ediyoruz.» Bu çok esaslı mütalâaya rağmen, A. Ağa'nın eseri çarlık rejimi ve akademisi tarafından yayınlanmamıştır. Çünkü, Mirza Kâzım Bey'de belirttiğimiz gibi, Tarih ilmi, bir millete ne idüğünü ve kim olduğunu öğretir. Çarlık, her kültürel ve medeni teşebbüste olduğu gibi, bu eserin basılmasında da Kafkasya halklarının, bazen hüznü ve bazen öğündürücü şanlı geçmişlerini öğrenmelerini istememiştir. Yukarıda adları yazılı akademisyenlerin yazıları bir nezaket ve takdirden öteye gitmemiştir.

Öte yandan A. Ağa'nın, eserini Rus çarına takdim ettiği zaman yazdığı şu aşağıdaki bir kaç satır Ağa'nın vatanperverliğinin değerlendirilmesi yönünden çok önemlidir. A. Ağa diyor ki: «Ülkemin şimdiye kadar henüz yazılmamış bulunan tarihini kaleme alma zaruretinin düşünüp duruyordum. Öte yandan vatanımın tarihini yazmak için, mümkün ve müyesser olmayan bazı kıymetli vesikalardan istifade etmek imkânına sahip-tim, bütün bu haller beni, mensup bulunduğum ülkenin geçmiş hayatını yazmağa ve boş vakitlerimi bu işe hasretmeğe mecbur kıldı.» (Azerbaycan'da yenileşme hareketleri XIX. yüz yıl, 1966-Ankara, sh. 75.)

A. Ağa, yaşadığı çağda, hizmet ettiği çarlık rejimine, hiç bir «Kapu-Kulu» mevki ve maaş... ehlinden bir sıra adamı olmamıştır. Büyük ve çok asilce bir medeni cesaret göstererek, müstebid Rus çarına «Ülkemin» ve «Vatanımın» tarihini yazmak zaruretinin duyduğum deyip kestirip atmıştır. Her Azerbaycan'lı ve Kafkasya'lı bu büyük vatan evladı ile övünmeli ve O'nu rahmetle anmalıdır.

XIX. cu yüz yılın ikinci yarısında, Azerbaycan'da tarih ilim dalı Mirza Yusuf Nersesov Karabağı, Rıza Kulu Mirza Cemal Oğlu, Mir Mehdi Haşim Oğlu Hazâni, Hasan Ali Han Karadağı, Ahmet Bey Cevanşir ve Mirza Ahmet Mirza Hudaverdi Oğlu ile temsil edilmiştir.

Mirza Fetali Ahund Zade, tarih ilmi metodu yönünde de Azerbaycan aydınlarına yol göstericilik yapmıştır. O zamana kadar tarihle uğraşanlar halkın sosyal maişetini ve iktisadi-fikri gelişmesini bir tarafa atarak Ahund Zade'nin sözü ile «Tam-taraklı ibareperdazlıkla» meşgul olmuşlardır. Mirza, bunları kıyasıya ve müsamahasız bir şekilde tenkit eylemiştir. Sonradan, S.M. Gani Zade, N. Nerimanov, H. Mahmutbeyli, Fridun Bey Köçerli ve başkaları Tiflis'te Rusça çıkmakta olan «Sbornik Materyalov Dlya Opisaniya Mestnostey Plemen Kavkaza»: Kafkas kabilelerinin yerlerini yazan materyal dergisi'nde Azerbaycan tarihinin bazı problemlerini eleştirir yazılar yazmışlardır. 1882'de Tiflis'te «İzvestiya Kavkazskovo Obşestva Istorii i Arheologii » : Kafkasya Tarihi ve Arkeolojisi Cemiyeti Bildirisi» adı ile yayınlanan dergide H.S.A. Şirvani'nin halk gelenekleri ve rivayetleri ve 33 tarihi abide hakkında bilgi veren uzun makalesi yayınlanmıştır. Şirvani'nin bu yazısında, Azerbaycan tarihini ilgilendirir çok kıymetli materyal vardır.

Azerbaycan tarihi hakkında bu değerli bilgiler, Azerbaycan halkının geçmişi hakkında çok önemli ve karanlık cihetleri aydınlatmakta idi. Bilhassa, üzerinde yaşadıkları mukaddes toprakların ulu atalarından özlerine miras kaldığını ve bu topraklar üzerinde yaratılan sanat eserlerinin atalarının dehaları ile meydana geldiğini gösteriyordu. Dışardan gelen, gerek Rus ve gerek Batı tarihçi ve Arkeologları ise, öz ana ülkelerinin ve halklarının imperyalist emellerine uyar şekilde, Azerbaycan halkının ulu cedlerinden kalan eserleri başka ulusların medeniyetlerinin tesiri altında yaratıldığını iddia ediyor ve Azerbaycan halkının öz varlığını inkâr ediyorlardı. Meşhur turkolog Bartold'un bile «Rus Olmayan Halkları Nasıl Ruslaştırılmalı.» diye bir eseri vardır. (Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi sayı 716, İstanbul.) Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, Bakü'da bulunan Rus Pravoslav Kilisesi, Azerbaycan'ın en değerli şaheser abidelerinden olan Şirvanşahlar Sarayı ve Divanhanesinin sökülerek yerine kilise yapılmasını ısrarla istiyordu. Kilise mensuplarının bu haince isteklerinde Rus Çarlığının yetkili memurları bu sa-

rayı ambar olarak kullandıklarını ve faydalandıklarını ileri sürerek reddetmişlerdir. (Azerbaycan Tarihi, cilt 2, sh. 379)

İlerideki incelemelerimizden görülecektir ki, tarihin kendine göre olan gelişmesi bütün engellemelere rağmen, durmadan yürümüş ve Rus imperyalizminin bütün çelmeleri ve zulümleri boşa çıkmıştır. Azerbaycan halkı, kurtuluş ve hürriyetleri uğrunda önemli adımlar atmış, büyük fedakârlıklar yapmış, kurbanlar vermiş ve kanlar akıtarak kısa bir süre olsada istiklâllerine kavuşmuşlardır.

EDEBİ TENKİD VE EDEBİYAT TARİHÇİLİĞİ

Azerbaycan'da, edebi tenkid ilim dalını, yayan ve ülkenin irfan hayatında bu mes'eleye eğilen M.F. Ahundzade olmuştur. 1840'da Vakıf ve Zâkir'in şiirlerinden bir antoloji tertip ederek, bu antolojide şiir ve nesir yönünde yaratıcılığın önemli taraflarına değinerek açıklamalar yapmış ve değerli bir ön söz ilâve etmiştir.

Bu ön sözde, Ahundzade, «Sanat sanat içindir» felsefesini reddederek «Sanat hayat içindir» görüşünü savunmuş ve Forma için «Konuyu» feda eden yazıcıları amansız bir şekilde tenkid etmişti. Edebi janr meselesine, tenkidinde yer veren Ahundzade; «Tenkid ve Satira» ya içtimai hayatın âtalet ve köhneliğine karşı mücadelede en iyi edebi vasıta gibi bakıyordu. O, diyordu ki, «İnsan tabiatındaki pis ciheti ve çirkinliği, yalnız tenkid, kinaye ve acı istihza vasıtasıyla silip atmak mümkün olur.» Azerbaycan edebiyat tarihinde bu tarz edebi okulun S.A. Şirvani ve M.A.E. Sâbir'de örnek alacak gelenekleri vardır.

Mirza Yusuf Karabağı tarafından tertip olunan «Mecmuei eş'arı Vakıf ve sair muasirin» antolojisi şair Mirzacan Medetov'un ricası ve yardımı ile 1850'de Teymurhanşura'da yayınlanmıştır. Bu eserde, Azerbaycan şairleri hakkında biyografik ve tarihi malûmatlar vardır. Ayrıca, birbirleriyle çağdaş olan H.B. Zerdabi, S.M. Ganizade, N. Nerimanov, F. B. Köçerli, M. T. Sıtkı ve diğerleri, edebiyat tarihi ve edebi tenkid hakkında nazari ve tatbiki fikirler ileri sürmüş ve edebiyatın, sosyal ödevi halk hayatına girmek ve ilericilik yolunda sırası gelmiş meseleleri ele almak, toplumun ve modern zamanın ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde hazırlanmak olduğunu savunmuşlardır. M. M.

Nevvab tarafından XIX. yüz yıl Azerbaycan şairlerine ait bir antoloji «Tezkireyi Nevvab» adı ile ve edebiyat tarihçisi için oldukça değerli kaynak olacak bir kitap basılarak yayınlamıştır. (Bu eser Beyazıt kütüphanesinde vardır. H.B.)

Azerbaycan Türk şivesinin fonetikasi, morfolojiya ve sentaksı ve Azerbaycan dialektologyası hakkında meydana çıkan ilk eserler arasında Ağa Mirzali Mustafa Oğlu Bakuvi'nin yazdığı «Tecrüd-ül-lugat» adlı eseri, çağına göre kıymetli bir lûgat sayılır.

AZERBAIJAN'A BATI ANLAMINDA FELSEFİ, SOSYAL VE SİYASİ DEVLET FİKRİNİN GELİŞİ

Halkların adlı sanlı kahramanları vardır ki mensub oldukları milletin ve ülkenin çetin meselelerinde her zaman ve her yerde, onları ön safhada çarpışır ve vuruşur görürüz. Azerbaycan'ın fikir ve medeniyet tarihinde Mirza Fetali Ahnud Zaden'nin ve Hasan Bey Zerdabi'nin yerleri böyledir. 1875-1907 yılları arasında Zerdabi'nin yazılarında şu başlıkları görüyoruz: Kafkas-Ötesi Ülkenin Geriliği Hakkında, Kafkas-Öteki İdarelerinin Hayatından, (Kendin) Köyün Halaskârları ve bu gibi başka konular. Bu konulardan Zerdabi'nin, Kafkasya Türk'lerinin hayatından hangi meselelere el atarak incelediği anlaşılabilir. Bunlar, Rus idare adamlarının Kafkas halkına yaptığı zulmü, Kafkas halkı üzerine o zaman kâbus gibi çöken dini fanatizmi ve millet yaşayışının tenkid edilecek yönlerini ele alan, eleştiren ve kurtulma yolları gösteren yazılardır.

Mirza Fetali «Kafkas Arkeoloji Komisyonu», «Rus İmparatorluğu Coğrafya Cemiyetinin Kafkasya Şubesi», «Kafkas Ülkesi Meskün Yerlerinin Öğrenilmesi Komisyonu»nun üyesi bulunuyordu. O'nun teşebbüsü ile, yukarıda adı geçen komisyonlar yayınlarında, Kafkas halkları ve o sırada Azeri Türk'leri hayatına dair bir çok bilgi veren yayınlar yapmışlardır. Bu yayınlar arasında 1886-1906 yılları, Kafkas Naibliği İdaresi Arşivinde bulunan ve Arkeoloji Komisyonunun topladığı Kafkas-Ötesi köylülerinin iktisadi maişetinin öğrenilmesine dair materyallerin yayınlanması çok önemli olmuştur. Bu materyallerde Azerbaycan halkının hayat ve tarihine yarıyacak çok bilgiler vardır. Bundan başka, Mirza Fetali ve Zerdabi Batı Avrupa, Türkiye,

İran ve Hindistan'ın ilerici ve azatlık taraflısı olan önder kişileri ile özel ilgiler kurmuş ve yazışmışlardır. Bu münasebetler, Azerbaycan'ın bu iki halk önderi olan düşünürü üzerinde olumlu ve yapıcı etki yaratmıştır, ve onların hürriyet ve azatlık anlayışlarını zenginleştirmiştir. Bu iki Azerbaycan düşünürü, ele aldıkları konularda tenkitlerini çok müsamahasız şekilde ve mücadeleci ruhla yapmışlardır. Hareket noktası olarak öz düşünce derinliklerini ileri süren bu medeniyetçi insanlar, öbür taraftan kendi dehaları ile halkın ne idük bir güce sahip olduğunu bilerek Azerbaycan halkının köklü varlığına ve milli kuvvetine bağlı kalmışlardır.

Mirza Fetali şöyle yazıyordu: «Bizim maksadımız halkın azatlık bayrağını yükseklere kaldırmak ve halka emin amanlık (asayiş) şeraitinde öz hayatını kurmağa, firavan (refahlı) ve varlı hayata doğru gitmeğe imkân yaratmaktan ibarettir.» (Az. T. sh. 385) Böylelikle bir sıra tarihi ve felsefi eserin yazarı olan Mirza Fetali'nin «Kemalüt-dövle, Cemalüt-dövle mektupları», «Molayı Rûmi (Mevlâna Celalettin Rumi) ve onun eseri hakkında», «Filozof Yuma cevap» ve başka bu gibi derin felsefi ve siyasi yazıları şimdi bile İslâm Şarkında aktualitesi kaybolmıyan yazılardır.

Kemalüt-dövle Mektuplarında Mirza, bir taşla iki kuş vurmuştur. İran istibdadının zalim ve cahil yanını acı bir şekilde tenkid ederken sembolik şekilde «Kızım snana diyorum, gelinim sen işit» metodu ile bir taktik kullanarak Rus Çarlık rejimi istibdadını yerin dibine geçirmiş ve çürümüş Rus monorşisine hücum etmiştir. Bu şekilde Azerbaycan toplumuna ve siyasi hayatına ilk olarak o zaman Çarlık idaresince kullanılması yasaklanan şu Batı sözlerini getirmiştir: «Konstitutsiya, Demokrasi, Revolyutsiya, Despotizm, Sivilizasyon, Fanatizm, Progres, İsyân, Politika, Parlemento, Patriyot ve başkaları.»

Sonra Mirza, Kemalüt-dövle Mektupları'nda Arap'ların İran'ı bazı yerde kılıç zoruyla, bazı yerde aldatarak nasıl işgal ettikleri hikâyesini Firdevsi'nin Şahname'sinden alarak, O'nun ağzından anlatıyor ve bu vesile ile de İran ve Rus tacü-tahtına lânetler yağdırıyor. Firdevsi'den naklederek diyor ki, «Bu Arap'lar mal-devlet için kan döküb fena bir gelecek (istikbal) haritasını hazırlıyorlar. Yeni bir din getirdiklerini bahane ederek, öz faydaları için, halka zarar veriyorlar. Ak ipek üzerinde çok korku veren ve pek az ümit gösteren bir mektup yazdılar...»

(Kemalüt-dövle Mektupları, sh. 13-14, Bakü-1924)

İnsan, bu satırları okuyunca 1920 yılında komünist Rus kızıl ordusunun Azerbaycan'ı işgal eyledikleri günü hatırlarına getiriyor ve sanki Mirza Fetali ölmemiş, o günleri görmüş gibi bir ruh hali yaşıyor. Bundan da öğreniyoruz ki, ideolojiyi bahane ederek, imperyalist emellerle ülkeler istilâ etmek, halkı yağma eylemek ve milyonlarca kütleler halinde insanları sürmek ve öldürmek olaylarının tarihte geçen benzeri hareketlerin, birbirine benzeyen ortak tarafları pek çoktur. M. Fetalinin 1870 yıllarında «Bâbilik Akideleri», «Molla Ali Ekberle Mubahese», «Jon Stuart Mil Azatlık Hakkında», «Yek Kelime Hakkında» başlıklı makaleleri siyasi ve sosyal görüşlerini yansıtmaları bakımından çok önemlidir. M. Fetalinin yazılarında, «Azatlık» sözünden muradeylediği gaye, Azerbaycan'ın azatlığı ve hürriyetidir. Mirza Fetali ve Zerdabi, o çağda yazıları ve mücadeleleri ile Azerbaycan için istedikleri şunlardı: «Azad siyasi bir hayat, halk demokrasisi, ürün araçlarının geliştirilmesi ve tabii servetlerden halkın refahı için geniş surette fayda temin edilmesi, susuz ve yarı çöl olan toprakların suvarılır hale getirilerek, topraksız köylülere bölüştürülerek verilmesi, ilim ve tekniğin geliştirilmesi ve yükseltilmesi. Bütün bu nimetlerin, halk için elde edilmesi tezinin başında, onların en önde gelen ideolojik arzuları «Feodal Monarşik» rejimi zorla devirmek isteği vardı. Bu iş başarılmasından öbür işlerin başarılamayacağını daha çok Mirza Fetali idrak etmiş ve anlamıştır.

XIX. cu yüz yılın ikinci yarısında Azerbaycan'da siyasi-sosyal fikirlerin gelişmesinde S.A. Şirvani, Habib Bey Mamutbeyli, R. Efendi Zade, S.M. Gani Zade'nin ve başkalarının önemli rolleri olmuştur. Bu maarifci önderlerin bütün çabaları, Azerbaycan'ın sosyal kültürel yükselmesine ve azatlığına yönelmiştir.

EDEBİYAT VE BASIN

Azerbaycan'a bir millet olarak kurtuluş ve azatlık yolunu hazırıhyar bir çağdır. XIX. cu yüz yılın ikinci yarısı. Bu çağda, yavaşça olsa feodal münasebetlerin toplum içinde kaybolması ve değişerek yerini kapitalizm ve şehir münasebetlerine bırakması, toplumda forma, estetik anlayış normlarında değişeceği tarihin akışı içinde çok tabii olaylardan sayılır. Gerçi, Şark

poezyasının klasik estetik normları hemen ortadan silinip gitmemiştir. Ancak, yeni Edebiyatın okulu realizm olduğu için yeni doğan demokratik ve maarifcilik idelerini konu olarak almış ve ilericiğin bayrağını açmıştır. Bu çağda Azerbaycan edebiyatının konusu, halka ileriye göstermek ve gerilikle mücadele etmek olmuştur. Ayrıca, çarlığın mutlakîyet ve istibdad idaresinin zulüm ve haksızlıklarını halkın gözü önüne sermek ve onunla mümkün olan vasıta ile mubareze etmeyi halk arasında yaygınlaştırmak, edebiyatın ve edebiyatçıların baş gayeleri bulunmuştur. Bu devir Azerbaycan edebiyatının karakteristik yönlerinden biri de, halk hayatından alınan konularla halkın arasında yaşayan canlı dili, halkın anıyacağı şekilde işleyerek, edebiyatı demokratlaştırmak ve bu yolla halkın kalbine ve ruhuna sinmek ve toplum içindeki kişilere, vatandaşlara benliklerini tanıtmak, onlara şahsiyet aşılama olmuştur.

İşte bu ölçülerle Azerbaycan'da o çağda başlayan edebi hareketin öncüsü M. F. Ahund Zade olmuş ve S. A. Şirvani, C. Mehmetkuluzade, N. Nerumanov, N. B. Vezirli ve başkaları, onları izlemişlerdir. Bir taraftan köhne, eskolastik anlayış ve gerilikle mücadele etmek, öbür taraftan halka, benliğini okşiyarak vekarlı bir insan ruhunu vermek, o çağ edebiyatının siyasi ve siyasal ve sosyal vazifesi olmuştur. Bu gün bu konuları inceleyen itiraf etmeliyiz ki, o devrin edebiyatçıları ve edebiyatı vazifelerini ve tarihi rollerini hakkıyla yerine getirmiş ve başarmışlardır. Azerbaycan edebiyat tarihinde realist nesir, satira, dramaturgiya, komediya, hikâye ve başka edebi tarzlar-janrlar çok güçlü ve şuurlu şekilde bu devirde inkişaf etmiştir. Azerbaycan halkının XX. ci yüz yılın başlarında ve 1905 ihtilâli yıllarında öz milli meselelerini müdafaa etmek ve vatan, millet ve istiklalleri için büyük fedakârlıklarda bulunmak şuurunu bu devrin edebiyatına ve ediplerine borçlu oldukları hiç şüphe götürmez. Halkın vekarını bu şekilde okşiyarak, O'na öz başına bir kişi ve insan olma ruhunu ve terbiyesini vermek çok çetin bir iş olmuş, ancak başarılmıştır.

Bu çağın realist edebiyatçıları, Azerbaycan halkına yakın olmak ve O'nun siyasi ve sosyal ve ekonomik meselelerini onlara öz ana dilleri ile anlatarak, onları toplum işlerinde faal olmaya çekmek için, edebi dilin canlı halk arasında konuşulan dil olmasına önem vermişlerdir. O devirde bu dil görüşüne «Ana Dili» meselesi adını koymuşlar ve kapitalist çağı

ve şehir hayatının ihtiyacı olan anlamların işlenmesinde ellerinden geldiği kadar halkın anlayabileceği terimleri seçip kullanmışlardır. Burada ortaya çıkan «Milli Dil» meselesinde, esaret altında bulunan bir millet için çok zor iş olmakla beraber, devrin edebiyatçıları zamanına göre gereken milli dili yapmış ve eserleriyle halkın ruhuna sinmeyi ve kalbine girmeyi başarmışlardır. Edebi kitap dili ile halkın konuştuğu dili bir birine yaklaştırarak ve kaynaştırarak, mahalli şivelerin estetik özelliklerini bozmadan ve çarlık rejiminin idare sisteminden gelen terimler, teknik hayatın terimleri ve kapitalist ve banka işlemlerinin terimlerini ve sözlerini bir araya getirerek öz eserlerinde işliyerek Azerbaycan halkının «Başa düşeceği - Anlaya bileceği» dili yaratmışlardır.

XIX. cü yüz yılın 30-40 yılları arasında Azerbaycan'da yazılan eserlerin çoğusu fars dilinde yazılmışken, XIX. cu yüz yılın ikinci yarısında vatanperverlik duygularının ve milliyetçiliğin kuvvetlenmiş olması sebebiyle ilmi edebi eserlerin çoğu Azeri ana dili ile yazılmıştır. (Azerbaycan Tarihi. sh. 396)

ESTETİK NESİR

Bu devirde Azerbaycan nesrini-roman ve hikâyeciliğini S.A. Şirvani, H.B. Zerdabi, S.M. Gani Zade, Celil Mehmetkuluzade, N. Nerimanov ve başkaları temsil ederler. Şirvani'nin hikâyeleri kısalığı, dilinin sadeliği, reel hayatı tasvir eylemesi ve satirik ruhu ile ayırt edilir. «Nekir ve Münker» adlı hikâyesinin kahramanı, zeki ve akıllı, cesur bir çobandır. Bu küçük hikâyede yazar, dinin fanatik gerici tesirinden özünü kurtaran bir insanın canlı, kuvvetli ve cesaretli oluşunun örneğini veriyor. «Talibhan» adlı hikâyesinde Şirvani, yiğit ve hazırcevap köylü tipini, kuş beyinli hanlara karşı çıkarıyor. 1883'de Şirvani, küçük, yaşlı, çocuklar için sade dilde yazılan küçük hikâyeler ve temsillerden seçilmiş bir kitap yayınlamıştır. «Şair ve Tavanger» hikâyesinde, şairlere karşı, kibirli ve mütehzi tavır takınan çarlığın, yüksek devlet memurlarını, müstebit şahları ve hükümdarlara yaltaklık eden ruhanileri ele alarak tenkit ve istihza ediyordur.

Önemli olan şuki: «Azerbaycan maarifcilerinin Azerbaycan halkını maarif ve medeniyet yoluna götürmek için sarfettikleri çabalar, başka milletlerden taklit yoluyla alınan ve yapılan bir

çaba değildi.» Bu hareket başka tarihi şartlar altında, doğma halkın azatlık hareketi ile bağlı olarak, öz milli ve sosyal kökünde yetişmiş ve gelişmiş her yönlü milli kalkınma ve azatlık hareketi idi. Azerbaycan'ın milli azatlık hareketinde yukarıda adları yazılı kişilerin hemen hepsinin ve bunlardan sonra XX yüz yılın başından sonra yetişenlerin payları ve emekleri vardır.

Leh ihtilalci ve istiklâlcisi Simon Konarski'nin yer altı teşkilatı üyeleri Azerbaycan'da sürgünde bulunuyorlardı. Leh istiklâlcileri Simon Konarski'nin asıldığı dar ağacının küçük parçalarını koyunlarında mukaddes bir hatıra olarak saklıyorlardı. Leh istiklalcilerinden adları zamanımıza kadar gelebilen şunlardır.» Leh ordusu subaylarından Graf N.S. Vortsel (Albay), Graf St. Karvitskiy, N.N. Kvartano, Leh edip ve şairlerinden Vladislav Strjelnitskiy, Lada Zablotski, Leh edebiyat tarihçisi Yulian Bartuşeviç'in «Kafkasya'da Edebiyat» bölümünde adları verilen Leh şairleri daha var: «Stanislav Vinitskiy, Yan Virbitskiy, Vikenti David ve başkaları.

A. Ağa, Azerbaycan'da yukarıda bir kısmının adları verilen Leh istiklalcileri ile tanışmakla kalmamış, «Dekabrist» lerden bir kısmı, çarın emriyle Petro-Pavlovsk kalesinde asıldıktan sonra, bir kısmı Sibirya'ya bir kısmı da Kafkasya'ya sürülmüşlerdi. Bunlardan B. K. Kuhelberker, Kafkasya naipliğinde dış işlerini yönetiyordu. İşte bu idarede A. Ağa, bu Kuhelberker'in yardımcısı oldu, uzun yıllar gerek Leh istiklalcileri ve gerek Dekabrist'lerle arkadaşlık etti. Bu adamlar, A. Ağa'nın şahsiyetiyle yakından ilgilendiler. Bu yakınlık, o kadar ileri bir dereceye bulduki bunlardan bir kısmı, A. Ağa'nın eserlerini Leh'ceye, bir kısmı da Rusca'ya çevirdiler ve yayınladılar. Bu adamlar, Batı anlamında «İlerici» insanlardı. Leh'ler istiklâlcisi, Dekabrist'ler liberal demokrat idiler. A. Ağa'nın, bunların ideolojileri ile ilgilenmediğini ve bilmediğini, bunlardan etkilenmediğini düşünmek, çok yanlış bir fikir olur. Ancak, A. Ağa, Azerbaycan halkı için bunların tuttukları yolu tutamazdı. Her şeyden önce milletini bu yola götürmek için, onu hazırlaması lazımdı.

A. Ağa, özü eski Bakû hanları sülalesindendi. İkinci Mirza Muhammet Han'ın büyük oğlu idi. Bu olaylar hesaba katılırsa; A. Ağa'nın ilmi çabaları ve Rus çarlık idaresine öz Âzeri halkının medenileşmesi için yaptığı cesurca teklifler derin ve büyük bir anlam taşırlar.

1832'de A. Ağa, Rus hükümetine vermiş olduğu bir tasarıda şöyle diyordu «Maarife doğru ilk adım, mektep açmaktır. Ben, hemvatanlarımın faydası için var gücümü bu işe verirem ve öz nezaretim altında mektep açmak hakkında fikir ileri sürmeye cesaret edirem !A. Ağa, şöyle devam ediyor: «Avrupa'ya, Asya karşısında üstünlük veren-Şimdiye dek şuurlarda kök salmış cahil tasavvurların etkisiyle bazı Asya'lıların düşündükleri gibi tali ve tesadüf değil- Maarifdir. Artık Avrupa tahsili ile tanış olmuş Asya'lılar ise, öz ilimlerinin eksikliğini görüp ve mesleki birge (toplulu) yaşayış kaideleri hakkında yeteri kadar bilgiye sahip olmadığı için, düştükleri durumdan çıkış yolu tapa (bulmak) bilmir, ve öz hemvetenlerinin miskin vaziyetine büyük bir güsse (gam) ile bahırlar.» (Gosudarstvennyy istoričeskiy muzey, fond, bar Rozina g. 41 LL, 211-e16. Proyeht ücrejdeniye musulmanskovo uçilişşa, sostavlenıny mayorom Abaskuli Ağa Bakıhanovım 20 fevralya 1832 goda.)

Bu tasarısıyla A. Ağa, Batı kültürünü iyi anlamış ve iyi kavramıştı. Yeni çağın Ronesans ve Reform tarihini yazan Profesör Ya. La. Gureviç: Örtä yüz yılın sonlarında uyanış ve antik kültürün formu adlı yazısında diyor ki: «Maarifin başarılı gelişmesi, Batı Avrupa toplumlarının hayatında «Devlet» ilkesinin inkişafını çok iyi etkilemiştir. Devlet, hukuk ilkesi, inkişaf etmeden çabucak gelişmez.» (Hrestomatiya po Novoy İstorii, cilt 1, sh. 11, St. Peterburg 1914.)

Azerbaycan tarihinin ilk ilerici ronesanscısı, öz halkının durumunu iyi teşhis etmiştir. Maarif, okuma ve bu yönde ilerleme, her şeyden önce Âzeri halkına gereklidi. Maarif, medeniyet ve kültür cephesinden Âzeri halkını Polonya halkı seviyesine yükseltmek. Ancak, ondan sonra öz davalarını öne sürece ve o, davalar için Polonya'lılar gibi canlarını vereceklerdi.

Rus işgali ile Azerbaycan'da küçük küçük feodal hanlık rejimi kaldırılmış, askeri bir idare kurulmuştur. Dün «Han»ın raiyeti olan halk, bu gün Rus çarının doğrudan doğruya tebaası olmuştur. A. Ağa bu devrin yazarıdır. Bu sebeple eserlerinde halktan olan tipler ve kahramanlar yer alıyor. «Kitabi-Askerye»de, Asker'in sevgilisi, O'na zamanın sade Âzeri lehçesi sayılan dilde hitap ediyor. Dile getirilen konu, birbirini seven Asker ile sevgilisinin hür olması lâzım gelen aşkları ve şahısların «Hakları-Hukukları» meselesidir.

«Mişkatul - envar» adlı farsça yazdığı eserde, poemler yer alıyor. Bu poemlerin farsca yazılmasında ve tiplerin İran ve Hin-

distan hayatından alınmasındaki tek sebep: çarlık Rus rejiminin doğrudan doğruya tenkit edilememesidir. A. Ağa'nın bu eserleri, baştan başa semboliktir. A. Ağa, bu eserlerindeki konu ve tipleri, zalim şahlarla halkın hayatından alıyor yine konu «Hak, Hukuk, Adalet, Devlet, Zalim Padişah ve Mazlum Halk» konusudur. A. Ağa, halktan olan tipleri, doğrudan doğruya zalim şahla karşılaştırıyor ve konuşturuyor. Şahın verdiği adaletsiz hükmü satirik-gülünç şekilde tenkit ediyor. «Hudpesend emir ve tenkitçi», «Kentlinin (köylünün) Şaha şikâyeti», «Şahın tahtından el çekmesi» gibi poemlerinde, hep vatandaşın doğrudan doğruya şahla karşılaşması yer alıyor. Bütün bu yazıların altında «Demokrasi» fikrinin yattığı gözden kaçmıyor. Aşağıda bir kadının ağzından söylenen şu sözler çok anlamlıdır:

Şah gafil yaşasa halkdan devletten ,
Zevk alsa ancak o, eyşi işretten,
Devletin esası veriilr yele.

A. Ağa «Hind nağılı» Hindistan padişahının hikâyesinde, Hükmüdarın şahsında bulunması gereken vasıfları şöyle sıralıyor:

- 1 — Devleti halkın reyine uygun olarak idare etmelidir.
- 2 — Devlet başçısı akıllı, adaletli, vatanperver olmalıdır.
- 3 — Öz ülkesini ve halkını sevmelidir. Toplumun saadeti için çalışmalıdır.

- 4 — Zulme ve haksızlığa yer vermemelidir.

Bütün bunlardan da anlaşılıyorki; A. Ağa, Azerbaycan'a «Devlet, Hak, Hukuk, Adalet» fikrini getirenlerin önderi olmuştur. Yine bütün bunlar, Azerbaycan halkının öz kökünde azatlık, hak, adalet ve istiklâl anlamlarının çok önceden işlenmiş olduğunu göstermektedir. (Azerbaycan Edebiyat Tarihi-cilt 2, Bakü-1960.) ve (Azerbaycanda Yenileşme Hareketleri, H.B. Ankara-1966.)

MİRZA FETALİ AHUNDZADE'NİN SİYASET VE DEMOKRASİ GÖRÜŞÜ

M. Fetalî Ahundzade, devlet konusunu, kendi yaşadığı çağda, on dokuzuncu yüz yılın ikinci yarısında, çağın gerçeklerine uygun şekilde, özellikle 3 Mart 1872 yılında yazdığı «Mektuplar» da, halkın ihtiyaç ve isteklerine siyasi, iktisadi, mali maarif, adli ve başka yönlerine cevap verecek şekilde bir ideo-

loğ gibi ele almıştır. XIX. ci yüz yılın ortalarına rasthyan «Al-danmış Kevakib» adlı eserinde M. F. Ahundzade «Toplumdaki adaletsizliklerin, barış yolu ile ortadan kaldırılacağına inanıyor. 1850-1860 yılları ,Azerbaycan'ın tarihi gelişmesinde önemli olan yıllardır. Ahundzade'nin doğma yurdunda feodalizm tasfiye edilmektedir. 1863'de Zakatala isyanı, azatlık hareketinin genişlemesi ve güçlenmesi, Âzeri toplumunda yeni ilerici ve medeniyetçi aydınların yetişmesi, Ahundzade'yi çok etkiliyor ve bir reformator olarak, onun toplum hakkında görüşü tam bir inkılapçı şekil alıyor.

«Mektuplar» da Ahundzade önce «Siyasi ve İktisadi» eşitlik üzerinde duruyor ve diyor ki: «Tam anlamıyla azatlık iki türdür. Birincisi ruhani azatlıktır öbürü cismani (maddi) azatlıktır. Bizim ruhani azatlığımızı İslam dininin rehberleri elimizden almış ve bizi bütün ruhani işlerde alçak bir kul (köle) etmişler... Cismani azatlığımızı ise, despot hükümdarlar elimizden almış, bizi... çeşitli ağır yüklerin ve tekliflerin hammalı etmişler. Biz bu maddede dahi zalimlerin hukuksuz kulu ve zavallı bendeleri olup, azatlık nimetinden mahrumuz.» (M. F. Ahunzade Eserleri, cilt 2, Bakû-1951, sh. 3.)

Ahundzade, «Mektuplar» da Âzeri toplumun, imperyalist bir halk tarafından sömürülmesi sorununu çok büyük bir cesaretle ve samimiyetle kesin olarak ileri sürüyor, ve diyor ki: ... Bunlar neden böyle korkusuz hareket ederler? Bunlar bizim can ve malımızı koruyorlarmı? Yok. Bunlar bizim sınırlarımızı... düşmandan koruyorlarmı? Yok. Bunlar bizim için hastaneler ve okullar açmışlarmı? Yok. Bunlar bizim ticaretimize kazancımıza bir katkıda bulunmuşlarmı? Yok. Peki bunların vücudu niye lazımdır? (Eserleri sh. 31) (Burada dikkat edilecek nokta şudur muhatap Rus çarı değil, İran hükümdarıdır. Gerek A. Ağa'nın ve gerek M. F. Ahundzade'nin dahiyane metodları İran veya Hindistan hükümdarlarına hitap ederek sansür ve Rus çarlığı istibdadının takibinden kendilerini kurtarmış ve yazılarını yayınlıya bilmiş olmalarıdır. Yoksa o çağda Rusya'da «Hak, adalet, Hürriyet» varmı idi?..

«Ey İran halkı, eğer sen azatlığın neşesini bilsen ve insanlığın hukukundan haberdar olsaydın, böyle zulme ve rezalete tahammül etmezdin... Sen sayıca ve inanışta «Despotdan» üstünsün. Sana ancak yürek birliği ve istikamet birliği lâzımdır

(ki, revolyutsiye edip, itaatten kurtulasın.)» (Eserleri sh. 32-33)

Ahundzade'nin bu ihtilâlcî çıkış ve çağırışı umumileştirildiği zaman, tıpa tıp Azerbaycan ve imperyalist Rusya münasebetlerinede uygundur. Ahundzade, eserlerinin bir çok yerinde, öz doğma yurdu olan Azerbaycan'ın ve Âzeri halkının öz hak ve hukuku için savaşıacak, baş kaldıracak seviyede olmadığına hayıflanıyor, ancak bu çetin ve tehlikeli yolda yürümekten ve halkını ileri atılışlara çağırmaktan geri kalmıyor .

O, bu üzüntüsünü «Aldanmış Kevakib» de şöyle açıklıyor: «Halk, despot zulmünün tesirinden ve mezhebin çürük-boş inatından kurtaramıyor, sonuç olarak başka medenî insanlardan ilim ve fazilet yönünden geri kalışını idrak edemiyor...» Ahundzade, bu üzüntüler içerisinde, yalnız öz Azeri halkı için değil, bir Doğu'lu filozof, edip gibi azap duyarak şu soruları soruyor «Ne vakte kadar Doğuda istibdat usulü, müstemleke tazyiki hüküm sürececek...» (Eserleri sh. 38-39)

Çar 2 ci Aleksandr, 1861'de Rus köylülerini azat eder fermanını verdi ve köylüler üzerinden kölelik -krepostnoy rejimini hukuken kaldırdı. Ancak Rus medeniyetinin (?) Azerbaycana getirdiği bu kölelik hukuku hediyesini (?) Âzeri köylüler üzerinden kaldırmadı. Ahundzade, bundan büyük bir üzüntü duydu, kazalara giderek köylülerle sıkı ilişkiler kuruyor, onları sömürücülere karşı baş kaldırmaya teşvik ediyor ve onlara yardım ediyordu. O, Mirza Yusuf Han'a yazdığı mektupta (Mektuplar) «70. ci yılların fikirlerde siyasi coşkunluğun ortaya çıktığı bir zamandır.» diyor ve ilave ediyordu: «Zahiri itaate bakmayarak» zulme uğrayanların «Zalimlere» karşı besledikleri kin ve adavet büyüktür.» diyordu.

Ahundzade ve Bakıhanlı, Azerbaycan halkı ve Doğu ülkeleri için bir fikir önderi ve ideal hazinesidir. Bu fikirlerin yerini Marksizm ve Leninizm yalancı cennet vadiyle tutmuş ve Rus esiri halklara sömürücülük, kölelik, zulüm ve ölüm getirmişti.

«Padişah milletiyle ittifak etmelidir, milletiyle yürek birliği ve fikir birliği yapmalı, devlet mülkünü ancak kendisinin malı gibi saymamalıdır. Özünü, milletin vekili hesab ederek, halkın iştiraki ile kanun koysun, (gerek) «Parlamento» kursun ve ülkeyi kanuna göre idare etsin, progressif olsun ve sivilizasyon getirsin.» diyor Ahundzade... (M. F. Ahundzade: Bakû 1924-sh. 30)

XX. Cİ YÜZ YILIN BAŞINDA AZERBAYCAN'DA SİYASİ HAREKETLER

XX. ci yüz yılın başına Azerbaycan, güçlü ve kalabalık bir aydın kadrosu ile çıkmıştı. Bununla birlikte Azerbaycan'da, belirli ve programlı bir siyasi örgüt yoktu. Azerbaycan aydınlarının çoğu maarif yönünde çalışıyor ve halkın okur-yazar sayısının artmasına önem veriyorlardı. Bu aydınlara şimdiki Azerbaycan tarih yazarları, «Maarifciler» adını koymuşlardır. İşte o çağda maarifciler, Azerbaycan halkına her türlü maddi ve manevi kalkınma yolunu «Medeniyetin» açacağını iyice anlamış ve kavramış olarak bütün güçlerini bu yolda idaaalistçe harcıyorlardı. Kabul etmek lâzımdır ki, emekleri de boşa gitmiyordu. Maarifciler bu çabalarını, Rus çarlık rejiminin bütün engelleri ile mücadele ederek yürütüyorlardı. Şartlar ve ortam sağlanmadan veya ortam, zamanın gidişi ile kendinden olgunlaşmadan, işi bir de siyasi yöne dökseler di; maarifcilik yönündeki çabaları da aksar ve dağılıverirdi. Bu durum, Azerbaycan halkının geleceği-istikbali için çok tehlikeli ve zararlı olurdu. Bundan ötürü Onlar, maarifcilik yönünde insan üstü bir çaba göstererek çalışırken, halkın siyasi «Azatlık» hakları için, çalışma ortamının olgunlaşmasını hazırlıyor ve sabırla bekliyorlardı.

1901 yılında Bakû'da ilk Rus «Sosyal Demokrat» derneği kurulmuştur. Bakû, o çağda batı anlamında bir sanayi şehri bulunuyordu. Başta petrol ve petrole bağlı sanayi dalları, balıkçılık, ipekçilik, ve başka ürün yetiştiren endüstri ve endüstrinin kapitalizm çağında yarattığı işçi sınıfı Bakû'da kalabalıktı. Bakû sanaaylinde çalışan işçilerin bir kısmı Rus'tu. O çağda, Petersburg (Leningrad) şehrinden Bakû'ya, sosyalist teşkilatı tarafından gönderilen teşkilatçı Rus Sosyal Demokratları ve ayrıca ihtilâlcı hareketleri yüzünden, Çarlık idaresince Bakû'ya sürgün edilen Ruslar ve Tiflis'te kuvvetli yeraltı Sosyal Demokrat Teşkilatından gelen Gürcüler, Bakû'da da bu yeraltı Sosyal Demokrat Teşkilatını kurmuşlardı. Böylelikle Bakû'da 1901 yılında Rus Sosyal Demokrat Partisi Bakû Komitesi kurulmuş oluyordu.

Kapitalistlerin, o zamanki sosyal ve hukuk anlayışsızlıklar içinde doymak bilmez sömürücülüğü ve işçiyi hayvandan farksız olarak çalıştırmaları yanında, sosyal demokrat teşkilatı Bakû işçi

çevresinde tutundu ve başarı kazandı. Bakü sanayi işçilerinin çoğunluğunu (yarıdan fazlasını) İran Azerbaycan'ından gelen Türk Azeri işçiler teşkil ediyordu. Bundan ötürü Rus sosyal demokratları, bu Türk işçileri kendi sıralarına çekerek, kendi davalarına hizmet ettirmek için, Sosyal Demokrat Partisi Bakü Komitesine bağlı ve seksiyon şeklinde çalışan bir Türk teşkilatı kurmayı kararlaştırmışlardır. O tarihte Rus sosyal demokratları ile birlikte çalışan Azeri Türk'lerinden ihtilâl hareketine karışmış kişiler de vardı. Bu suretle 1904'de «Himmet» adlı bir sosyalist parti yeraltı şeklinde ve Türk'ler arasında ilk defa kurulmuş oldu. Bu partinin kuruluşu tarihinden sonra Azerbaycan halkına, yaşlı kara gömlekler giydirmiş olduğunu, tarih sırasında yeri geldikçe söz konusu edeceğiz. Bu parti, bir müddet Rus sosyal demokrat partisinin bir seksiyonu olarak çalışmış, 1905 ihtilâlinde sonra da, yarı müstakil bir parti olmuş, 1917 ihtilâlinde sonra müstakil bir Azerbaycan Komünist Partisi haline gelmiştir.

Azerbaycan tarihinde bundan sonra ikinci siyasi parti 1905 yılında Kafkasya'da, Ermeni'lerin Türk ve müslüman halka hücum ederek, toplu kırgın hareketi yaptıkları sırada Ahmet Ağayev tarafından kurulan «Difai» fırkasıdır. Adından da anlaşılacağı üzere Ermeni'ler tarafından Türk'lere karşı yönelen kırgın saldırısını def etmek anlamına geliyor. Kurulduğu tarihte Azerbaycan halkına çok hizmeti dokunmuştur. Bu partinin çabaları ve teşkilatından ileride söz edeceğiz. Azerbaycan siyasi tarihinde bu fırkanın adı «Müdafaa Teşkilatı» dır. Bu çeviri doğrudur. Türk ve müslüman halkın Ermeni'ler tarafından vaki hücumlara karşı kendilerini müdafaa etmesi demektir.

Azerbaycan siyasi tarihinde yer alan üçüncü parti: 1906'da 16-21 Ağustos tarihleri arasında Tataristan'da Nijni Novgorod şehrinde yapılan «Rusya» Müslümanları Üçüncü Kurultayı» kararları ile programı hazırlanan «Rusya Müslümanları İttifakı» fırkasıdır.

Dördüncü siyasi parti, Azerbaycan tarihinde, 1911 yılında kurulan «Türk Ademi Merkeziyet Musavat Partisi» olmuştur. Azerbaycan siyasi tarihini, kendi varlığı ile mezceden, asıl millî istiklâl davasını yürüten parti, işte budur. Bütün partilerden, ve Azerbaycan tarihinde oynadıkları rollerden, sırası gelince söz etmeye çalışacağız. Şimdi yine, Bakü'da 1904 yılı sonbaharında kurulan: Rus Sosyal Demokrat Partisi «Himmet» grubuna dönelim.

Osmanlı Devletinin yakın tarihinde büyük rol oynayan «İttihadı Terakki» partisinin ilk özeğini teşkil eden «İttihadı Osmani Cemiyeti» (1892) adıyla kurulan teşkilatın beş kurucusu arasında ikisi Azerbaycan'lıdır. 5 kişi: Ohri'li İbrahim Tema, Harput'lu Abdullah Cevdet, Kafkasya'lı Reşit, Diyarbakırlı İshak Sukûti ve Bakû'lü Çimen Zade Ali (Sonradan meşhur Ali Hüseyinzade.). (Tahsin Demiray: Türkiye'de Son 50 yıllık İç Politika 1955, İstanbul. sh. 4.)

Bakû'da Himmet grubunun kurulması hakkında verilen bilgiler Azerbaycan siyasi tarihinde çelişkilidir. Önce, Azerbaycan istiklâl mücadelesinde büyük emek ve çabaları olan ve son ömrünü, bu dâvaya adanarak ölen Mehmet Emin Resulzade'yi dinliyelim: 1954 yılında «Dünya» gazetesinde «Stalin'le İhtilâl» başlığı ile hâtıratından bir parça yayınlayan M. E. Resulzade, o zamanki Bakû'da (1903) Rus sosyal demokrat partisi içindeki bolşevik ve menşevik akımlardan söz açıyor ve diyor ki: «... Ez cümle ,tarafımdan teşkil edilmiş âzası türlü Rus liselerinde ve diğer orta mekteplerde Azerbaycan'lı Türk öğrencilerinden mürekkep, gizli bir mahfel vardı...» (Dünya gazetesi, 23 Mayıs 1954.) Mahfelin (derneğin) bir de şapirografla intişar eden «Himmet» adını taşıyan bir de dergisi vardı. Bolşevikler ve menşevikler, bizim mahfele de nüfuz ederek bizleri, kendi hesaplarına kazanmak istiyorlardı. Bolşevik fraksiyonunu Tiflis'e nisbetle Bakû'da daha kuvvetli idi. Bolşevik fraksiyonunu «Koba» adlı birisinin yönettiğini duymuştum. Koba'nın kendisi ile görüşmek istediğini ve «Balahana» da (bir petrol bölgesi) bir işçinin, basit evinde görüştüklerini yazıyor ve konunun proleter sınıfı ve ihtilâlde oynayacağı rol olduğunu sözlerine ekliyor.

Emin Bey, o tarihte kendisinin doğrudan doğruya bolşeviklerle birlikte çalıştığını saklıyor ve, sözlerine şöyle devam ediyor: «İhtilâlcı muhitte, yâni bolşevik-monşevik muhitte «Tekâmül» gazetesini ben temsil ediyordum diyor. Bir toplantıda, «Milli Muhalefet» cereyanının taktiği icabı olarak bolşevik görüşünü tercih eder bir ifade kullandım. Rusca'm zayıftı, menşevik olan Vişiniski, beni tenkit etti (Rusca eyi konuşamadı diye) Stalin ise, beni müdafaa ederek, yoldaş Vişiniski ,sen Türkçe konuşsan Resulzade'den daha iyimi konuşurdun? diye söyledi. Toplantıya Stalin başkanlık ediyormuş. (Dünya gazetesi, 24 Mayıs 1954.) Mehmet Emin Resulzade bu yazısında, o tarihte Azerbaycan'da milli muhalefet, siyasi hareketini kendisi Bakû'da bolşevik ve

menşevikler arasında, Tekamül gazetesi mümessili olarak temsil ediyormuş gibi gösteriyor.

Bir defa, Emin Bey'in kendisi tarafından kurulduğunu söylediği «Mahfel» «Himmet» derneği idi, bu derneğin Himmet adlı bir de gazetesi yayınlanıyormuş. İşte bu Himmet teşkilatı bolşeviklerin Azeri Türk kolunu, onların anlatışına göre Türk sekسیونunu teşkil ediyordu, Emin Bey bunun tek kurucusu kendisi olduğunu anlatıyor.

İkincisi, Bolşevikler ve Menşevikler arasında, mümessili olduğunu söylediği Tekâmül gazetesi de tam anlamıyla bir sosyalist gazete idi. Sonra, Dünya gazetesinde Emin Beyin yayınlamış olduğu hâtıralarının başlığında «Stalin'le İhtilâl» adını taşıyordur.

Bunlardan kolayca anlaşılıyorki, Emin Bey, o tarihte hiç bir zaman milli muhalefetin mümessili olmamıştır.

Böyle bir iddia ileri sürerken, bu kitabı okuyacak olanlar bizim, M. E. Rezulzade'nin, Azerbaycan istiklâl mücadelesi uğrındaki çabalarını, hizmetlerini ve rolunu inkâr ediyoruz zannetmesinler. Ancak, ilmi bir eser, her şeyden önce tarafsız ve objektif olmaya mecburdur. Bundan başka, Azerbaycan İstiklâl mücadelesi tarihini gelecek nesillere olduğu gibi vermek ve onları bu yönde aydınlatmak lâzımdır.

Şimdi, «Himmet» derneğinin kuruluşunda bir de Azerbaycan Edebiyat tarihini dinliyelim. «1904 ci yılın payızında (son bahar), Bakû komitesinin terki binde sonralar teşkilat şekli olan, Azerbaycan sosyal demokrat «Himmet» grubu yarandı (yaratıldı). Himmet teşkilatında Stalin, Neriman Nerimanov, S. M. Efendiyov, M. Azizbeyov, A. Çaparidze ve başka bolşevikler faaliyet gösterdiler.» (Azerbaycan Edebiyat Tarihi cilt 2, sh. 359 Bakû.)

Azerbaycan Tarihi şöyle diyor: «Kaydetmek lâzımdır ki, Bakû maden fehlelerinin (işçi) büyük faizini Türkler ve İranlılar (İran Azerileri) teşkil edirdiler, Müslümanlar arasında hususi iş yürütmek maksadıyla Bakû komitesi tarafından 1904 yılında «Hümnet» adlanan teşkilat yaratıldı.» Azerbaycan tarihi, bundan sonra Himmet teşkilatının yaratıcıları arasında, Azerbaycan siyasi tarihinde hiç bir zaman popüler olmıyan isimler sayıyor ve Neriman Nerimanov ile M. Azizbeyov'un sonradan

1905'de bu teşkilata katıldıklarını yazıyor. Yukarıda belirtilen Edebiyat Tarihi, 1960 yılında, Azerbaycan Tarihi 1964 yılında yayınlanmıştır. Hiç birisi M. E. Resulzade'nin Himmet grubunun yaratılmasında oynadığı başlıca rolden söz etmiyor. (Azerbaycan Tarihi cilt 2. sahife 564.)

Sovyet tarihçiliğinin şahısları ve hizmetlerini inkâr etmek vasfını bütün dünya bilmektedir. Hakikat şudur ki, Himmet grubunun yaratılmasında M. E. Resulzade ve Stalin baş rolü oynamışlardır. Resulzade 1905 ihtilâlinde sonra ve 1909 da başlıyan İran inkilâbında da Himmet teşkilâtı adamı olarak kalmış ve bu inkilâplara iştirak ederek, aktif roller almıştır. Bütün bu olaylar M. E. Resulzade'nin Azerbaycan tarihindeki rolünü gölgelemez. Daha Himmet teşkilâtı kurulmadan, Emin Bey'in, teşkilâtın parasını sarfederek, Stalini Bakû'nun Bayıl hapishanesinden kaçırmaya çalışması, Azerbaycan'ın en sol müfrit ucunda kalmış olması, hattâ o tarihte, Milli Muhalefet Cephesine karşı (Ali Merdan Bey Topçubaşı, Ali Hüseyinzade, Ahmet Ağayev ve başkaları) bulunuşu dahi, Emin Bey'in 1911 yılında İstanbul'a gelişinden sonra Azerbaycan milli davasına ettiği hizmetleri inkâr ettirmez.

Hülâsa olarak şunu söyleyelim ki, «Himmet» sosyalist teşkilâtı, Azerbaycan'da kurulan ilk Türk siyasi örgüt olmuştur.

MİLLET OLMA GERÇEĞİ

Orta ve küçük burjuva olan ve sayıları binlere varan toptancı ve perakendeci tüccarlar Azerbaycan'ın bütün vilâyet ve kazalarını kaplamıştı. Bunlar Azerbaycan'ın ithalât ve ihracatında mal toplayıcı ve satıcı yolda çok önemli rol oynuyorlardı. Bu tüccarlar yalnızca Azerbaycan'da değil, Tiflis ve Erivan ticaretinde de önemli yer tutuyorlardı. Ziraat yönünde çalışan zengin çiftçiler yetişmişti ve ülke ziraatında üretici ve yetiştirici olarak sayılır yerleri vardı. Böylelikle bu çağda Azerbaycan'da sanayi ve ticaret hayatı, Batı anlamında kapitalizm çığırına girmiş ve oldukça ilerlemişti. Azerbaycan'da hanlık devrinden kalma ayırıcı (infiratçı) toplum münasebeti yerine, halkı ve toplumun muhtelif sınıflarını birbirine bağlayıcı ve birleştirici ticaret ve şehir hayatı doğmuş ve feodal rejimi, zihniyeti ile birlikte tasfiye etmişti.

Bakü-Batum demir yolu ve pipelayn petrol borusu hattı, demir yolları üzerinde bulunan ve ihracat ve ithalat işlerinde çok yer tutan istasyonlardaki, fabrika ve imalâthaneler ve Rusya içerisine doğru derinlemesine uzanan demir yolu, Azeri Türk halkını ticaret için Rusya'nın sanayileşen merkezlerine doğru çektiği gibi Batı Avrupa'ya da çekip götürüyordu. Bu münasebet Azerbaycan halkının görgü ve bilgisini arttırmaya çok yarlıyordu. Azerbaycan Burjuvazi'si yükselmekte ve ilerlemekte olan kapitalizm çağında tüccari, rekabeti başarabilmeyi yeni tekniğe sarılmak, yaratıcı güce malik olmakla, mümkün olacağını kısmen şuurlu şekilde kısmen tarihin seyrine ayak uydurarak, idrak etmeye ve anlamaya başlamıştı. Fakat Azerbaycan, Rus çarlığının bir sömürgesi olduğu için Çarlık rejimi Azerbaycan sanayicisi ve tüccarına olanca müşkülât çıkararak çelme takmaya çalışmasına rağmen (Azerbaycan tarihi.) Azerbaycan sermayedarları bir taraftan çarlık rejiminin engelleriyle uğraşiyor, öbür taraftan da, kapitalist rekabeti meydanında büyük petrol sanayii dahil, ticaret ve sanayiın bütün dallarında öz vatanında özüne lâyık bir yer tutmaya çalışıyordu. Bir taraftan da Azerbaycan Türk milli burjuvazisi bir halkın ancak ve yalnız serveti ile var olmayacağını milli medeniyetsiz kendi servet ve ticaret hayatını devam ettiremeyeceğini tarihin gidişinden ilercici ve itici güçlerin tesiri ile anlamıştı. Millet ve toplum hayatının milli kültüre ve milli mektep, milli tiyatro ve sahneye, basına, hulâsa pek çok manevi ve moral kuruluşlara ihtiyacı bulunduğunu sezmiş ve öğrenmişti.

Bundan başka, öz vatani ve öz toprağından çıkan petrol ve başka maden ve ziraat servetlerinin kendisine ve kendi halkına ait olduğunu ve bunları yabancı imperyalist devletlerin ve kapitalistlerin yağma ettiklerini görüyor ve anlıyordu. 1880-1890 yıllarında, çarlığın ağır zalim baskısına rağmen yayınlanabilen «KEŞKUL» gazetesinde şöyle bir yazı görülüyor: «İndi bizde da-hi büyük sermaye sahibi erbâb zatlar vardır, tecrübekâr ve huşyar (uyanık) olanlarımız da az değildir. İtikâd ve itibâr lillahul-hamd (Allah'a şükür) tacirlerimiz meyanında ber karardır ki, bu hal ile bile memleketimizden ve memleketimize karışan kıt'alardan bu gün her millet kompanyaları fayda temin eylemeye girişmekte iken, bizim sermayedar olan tacirlerimizin kenardan temaşa eyleyup birbirinden ayrı durmalarına teessüf eylememek olmur. Dikkat buyurulsun...» (Azerbaycan Tarihî. c. 2, sh. 275.)

Bu yazıda açıkça deniyorki; Rus'lar, Ermeni'ler, Batı Avrupa'lılar Azerbaycan'ın servetini soyup götürüyor ve istedikleri gibi halkımızı ve ülkemizi sömürüyorlar, bizde seyirci kalıyoruz. Bu yazı Azerbaycan'da ilk milliyetçilik ruhunun doğmakta olduğunu göstermektedir. Batı Avrupa'da kapitalizm devri, milliyetçilik siyasi akımının doğduğu devir sayılır. Avrupa'da milletlerin siyasi ve iktisadi rekabeti, gümrük hudutları milliyetçilik siyasi fikir akımı hareketi olarak doğmuştur. Böylelikle, milli sermayelerine dışardan gelen sermaye ile rekabet etme imkânını sağlamışlardır. Azerbaycan'da ise, çarlığın binbir çelme takmasına ve engeller çıkarmasına rağmen, tarihin seyri ile çetin mücadelelerle doğan milli Türk Azeri kapitalistleri de bu ticari rekabet hayatı içerisinde kendilerinin ve kendi haklarının sömürüldüğünü ve bir müstemleket şeklinde idare edildiklerini idrak ediyorlardı. İşte bu idrak ve şuur içerisinde, Azerbaycan yerli sermayesinin himayesinde Azerbaycan medeniyeti kültürü, basını, sahnesi, edebiyatı, tekniği ve başka modern kurulları doğacaktır. Tarihin akışı içinde şartlar hazırlanmış demektir. Yoksa Azerbaycan'a milliyetçilik fikrini Ahmet Ağaoğlu Fransa'dan, Ali Bey Hüseyinzade, Mehmet Emin Resulzade İstanbul'dan getirdi düşüncesi yanlış ve esassızdır. Ortam hazır almadıkça, dışardan hiç bir kişi, hiç bir fikri getirip yerleştiremez bir toplum hayatına.

Eski Prag Üniversitesi profesörlerinden S. Prokopoviç diyor ki; «Kapitalizmin meydana çıkması ve iç gümrük engellerinin ortadan kalkmasının yanı başında ulaştırma yollarının gelişmesi, posta, tek bir idari rejim, ticaret ve sanayi hukukunun birleştirilmesi, tek bir dil ihtiyacını gerektiriyor..» İşte milliyetçilik fikrinin doğuşu buradan geliyor.

Yeni doğan ve birbirine girift olan, karışık kapitalist sanayi ve ticaret ve sosyal hayat bütün anlamlarını ve ihtiyaçlarını ifade edebilecek tek bir dilin lüzumunu hissettirmiştir. Çünkü, şehir ve burjuva hayatının başlaması ile milli hayat da birlikte başlamıştır. Bu vesile ile Alman sosyalizminin babalarından Otto Bauer diyor ki: «Milletin inkişaf seviyesi, istihlal ve mülkiyetin tarihi tarzını göstermektedir.» (Otto Bauer, Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie. 1924 -sahife 24,125,138.) Okurlar bu ölçüyü fazla dar, Marksist'ce bulacaklardır. Marksizm ile hiç bir ilişkisi olmayan ve bu ithamdan ázade olan Joanne milliyet meselesinde iktisadiyatın hiç bir rolü olmadığını iddia eden

Renan'a karşı şöyle dyor: «Politik ekonomiyi iyice okuyup bilmiyen ve izah etmeyen ve dış ticaret işlerine şahsen iştiraki bulunmıyan kimselere, milliyet meselesinde söz söylemeyi yasak etmelidir.» (R. Johannet, Le principe des nationalite, 1918. sh. 293-293 Prokopoviç s. 21-22.)

Konunun önemine göre, milliyetçilik ve vatanperverlik hakkında bazı filozof ve siyaset adamlarının fikrlerini belirtmeyi gerekli görüyoruz. Bauer, milliyet meselesine şöyle bir şema veriyor. «Halkların tarihi, gelecek kuşaklara iki yol ile tesir eder: 1 — Yaşama kaygısı için yapılan mücadelenin içinde, gelişen formlaşma sonucu, muayyen vücut özelliklerini irsiyet yolu ile gelecek nesle aşlamakla. 2 — Teşekkül eden, muayyen kültürel ideali terbiye, gelenek ve hukuk yolu ile cemiyet halinde yaşayan gelecek nesle vermekle. İşte, bu hareket ettirici kuvvet, bizde tarihidir, bizdeki milliyeti tayin ediyor, bizi bir millet olarak birbirimize bağlayan özü teşkil ediyor. Millet, milli karakterde, ferdin milliyetinde kendini gösterir. Ferdin milliyeti, cemiyetin tarihi geçmişi ile olan bir yanıdır, başka bir şey değildir. (Bauer, yukarıda adı yazılı eser.)

Renan milliyeti şöyle tarif ediyor: «Zengin tarihi hatıraların irsiyet yolu ile temellük edilmesi birinci unsurdur, öbürü birlikte yaşama arzusu ile atalardan umumi şekilde alınanları birlikte idare ederek birlikte yaşamak iradesidir. Millet de atalara tapma arzusu, bütün tapınaklardan üstün bir konudur. Atalar, bizleri, bizler şimdi nasılsak öyle yaptılar. Kahramanlıklarla dolu mazi, büyük adamlar ve yarattıkları şan ve şeref, işte milliyet idealinin esasını teşkil eden sosyal kapital. Geçmişin şanlı hareketlerini duyarlılıkta birlik olmak, bu hareketlerde gelecekte de birlikte iştirak arzusu ve halihazırın yaşamak için umumi irade, işte halkın yaşamasına uygun ortam. Açıkça görülüyor ki, bir topluluk olarak yaşamayı devam ettirme arzusu, öz ifadesini, milletin varlığını devam ettirmekte, kendiliğinden devamlı bir plebisit manzarası göstermektedir. (E. Renan, qu'est ce que nation? 1882. sh. 26-27)

Lenin, nasyonalist vatanperverliği şöyle anlatıyor: «Vatan toprakları üzerinde, yüz ve bin yıllarca süre içinde kökleşmiş ve derinleşmiş bir duygu.» (Lenin, eserleri. cilt 28 ,sahife. 167.) Birisi tekamülcü Marksist olan Bauer, ötekisi idealist bulunan Renan ve tarafsız bir ilim adamı filozof Joanne ve nihayet aşırı solcu Marksist Lenin. hepsi millet realitesi üzerinde şayanı hay-

ret derecede ittifak ediyor ve vatanperverlik gerçeğini ardı ardına başka sözlerle fakat, aynı anlama gelecek şekilde ifade ediyorlar. Demek Etnik toplumun, atalardan kalma maddi ve manevi mirası, vatanperverlik duygusunu meydana getiriyor. Millet varlığında etnik hususiyetin başta geldiğini söyleyen bu iki filozof, (Renan ve joanne) ve iki hem filozof hemde siyaset adamı, (Bauer, Lenin.) millet gerçeğini bir hakikat olarak kabul ettikten sonra kendi felsefelerine göre, sonuca varmada birbirlerinden ayrılıyorlar. Bilhassa sosyalist Bauer ile komünist Lenin, bu millet realitesinin yerine Marksist teoriye göre proleter kardeşliği, fikri felsefesini yerleştirmeye çalışıyorlar. Diyorlar ki, sınıf mücadelesinde sınıfların toplum içinde birbirlerine olan menfaat bağılılığı milliyet bağılılığından üstün sosyal bir ilgi yaratıyor. Lenin'in yaptığı Rus ihtilali tecrübesi ve Mao'nun yaptığı Çin ihtilali, ve nihayet Yugoslavya, Çekoslovakya Arnavutluk, Romanya olayları, Marksizm'in proleter kardeşliği teorisinin tamamiyle iflas ettiğini ve Rus komünist ihtilalinin Rus milletini, tarihte eşine rastlanmamış bir Rus şovinizmine ve Rus imperyalizmine götürdüğünü ve Çin komünist ihtilalinde Çin'i kendi jeopolitik durumu istikametinde bir imperyalizme götürdüğü, artık izah ve açıklamaya lüzum göstermiyecek kadar aşikârdır. Gerek Rus ve gerekse Rus esiri halklar nezdinde, komünist ideolojisine olan inanç sarsılmış ve iflas etmiştir. Dünyaya umumi efkârı karşısında da durum böyledir. Dünyada bir komünist cenneti yaratacağını vâad eden Lenin'in mefkuresi, nasıl Rus'ların imperyalist emellerine hizmet eden ve milletleri sömüren bir vasıta olmuş ise vaktiyle öbür dünyada, (Âhirette) insanlara cennet vâad eden Hazreti Muhammed'in İslâm dini de, Emeviler ve Abbasi'ler zamanında aynı şekilde Arap'ların imperyalist emellerine ve milletleri sömürmelerine yaramıştı.

Görülüyor ki, millet anlamı her şeyden önce bir etnik halk toplumunun varlığını ifade etmektedir. Azerbaycan'da bu etnik halk toplumu varlığı Türk olarak mevcuttur ve geçmiş de tarihin en kadim zamanlarına, bir kaç bin yıl kadar uzanmaktadır.

Durum böyle olunca, Devletler Hukuku yönünden, bir devlet naslı doğar meselesini inceleyelim. Bu meselede, devletler hukukunun dünya otoriteleri başka, başka kelimelerle hemen aynı şeyi söylerler. Eski Berlin Üniversitesi Profesörü Fransız Fon List, yeni bir devletin doğuşu için üç unsurun varlığı gerekir diyor. 1 — Halk, 2 — Toprak parçası, arazi, 3 — Devlet iktidarı

(Hâkimiyet). Devletin doğuşu (söz konusu olan) toprak parçası üzerinde yaşayan vatandaşların iradesine bağlıdır. Asla ve katiyen dış iradeye değil. (Devletler Hukuku. 1923 Riga, sahife. 64.)

Çarlık Rusya'sının dünyaca tanınmış devletler hukuku otoritesi olan, F. Martens bütün dünya dillerine çevrilmiş bulunan, iki ciltlik Devletler Hukuku eserinde diyor ki, «Muayyen arazi üzerinde kendi hakları ve menfaatleri eşit olan ve bir iktidar altında birleşen insanlar ittifakı, devletler hukuku anlamında devlettir.» (F. Martens, Medeni Halkların Çağdaş Devletler Hukuku, cilt I, sahife. 233 S. Paterburg, 1887.)

Martens, eski Roma hukucusu ve hatibi Çiçeron'un devleti tarifini aynen almıştır. Çiçeron diyor ki, «Respublica est coetus sultitudinis juris consensu et utilitatis communion sociatus.» (De republica lib. I, c. 25.) «Devlet, halk topluluğunun karşılıklı irade ve faydelerle birbirine olan bağlılığından ve birliğinden doğan bir sosyetedir.» (Doğma Rimskovo prava, D.D. Grim Peterburg 1898)

Yukarıda, millet anlamını daha çok sosyalist düşünürlerin fikirlerine yer vererek gördük. Devletin ne idüğünü de en yetkili ve büyük hukukçulardan öğrendik. Şimdi bu ölçülerle yine Azerbaycan halkını incelemeye dönelim. Bütün bu incelemelerden de anlaşıyor ki; Milletin, öz varlığını idrak edebilmesi için, ekonomik varlığın muayyen seviyesine ulaşması lazımdır. Milletin etnik birliğe ve köke dayanması gerekmektedir. Bu suretle millet fertleri arasında tarih birliği, dil birliği, ideal birliği kültür ve menfaat birliği gibi unsurlar mevcut olmalıdır. Böylelikle, milleti teşkil eden halkın, vatandaşları arasında birbirlerine bağlılık ve geçmiş, yaşanmış yüz yılların ötesinde, ulu ata ve babalarından kendilerine kalan övündürücü ve hüzün verici hatıralar umumi anlayış yaratmaktadır .

AZERBAYCAN HALKININ BİR MİLLET OLARAK MEYDANA ÇIKMASI

Bir halk toplumunun bir millet olarak meydana çıkması için, her şeyden önce, o halkın tarihinin derinliklerine inerek, içinden etnografik birliğe malik olması ve o halkın hudutları belli bir toprak üzerinde birlikte yaşaması yâni, bir toplum olarak sosyal hayat sürmesi gerekmektedir. Yüz yıllar boyunca

Azerbaycan Türk halkı, güneyde Kızıl Özen çayı, kuzeyde Kafkas sıra dağları, Doğuda Hazer denizi sahilleri ve Batıdan da Gürcistan ve Ermenistan hudutlarına kadar uzanan ve yayılan, yüz ölçümü 250.000 kilometre kare tahmin edilen bir toprak parçası üzerinde yaşiyagelmıştır. Azerbaycan halkının tarihi ve geçmiş yüz yılları, hep bu geniş ve çok verimli coğrafi bölge üzerinde, tarihin akışına uyarak, bazen müstakil devletler kurarak, bazen de esarete düşerek devam etmiştir. Sonra yine tarihin büyük bir talihsizliğine uğriyan Azerbaycan halkı, imperyalist ve sömürgeci devletler arasındaki savaşlar sonucu ikiye bölünmüş ve Kuzey Azerbaycan denilen bölge (Kafkasya Azerbaycan'ı) Rus çarlığı imparatorluğuna terkedilmiş ve Güney Azerbaycan diye adlandırılan bölge İran devleti hudutları içersinde kalmıştır. İki yüz yıla yakın zamandan beri süre gelen bu parçalanmadan sonra, çarlık ve kızıl Rus'ların öldürmelerine ve Rus'laştırmalarına ve İran'ın da bütün zulüm ve farslaştırma gayretine rağmen, Azerbaycan halkının etnik yapısında esaslı bir değişiklik olmamıştır. Ancak, durumun bu surette uzun bir müddet devam etmesi halinde yok olma tehlikesi de ortadan kalkmış değildir. İkiye bölünen Azerbaycan halkı, tarihi ve siyasi kaderin itiş ile ayrı ayrı şartlar altında ayrı ayrı (proseslere) gelişmelere uymaya zorlanmıştır. Yukarıda çizilen, bu coğrafi toprak parçası içinde yaşıyan ve ikiye bölünerek, iki imperyalist devlet tarafından sömürülen Azerbaycan halkı dil, din, gelenek, medeniyet ve toplum için önemli olan yaşama unsurları yönünden çok kuvvetli bir birliğe dayanmaktadır. Hele Kafkasya Azerbaycan'ı halkının XIX. cu yüz yılda yeniden modern Batı anlamında bir medeni millet olarak meydana çıkmasında, Batı usulü gelişen ticaret ve sanayi hayatının büyük rolü olmuştur.

Hanlık çağında, her hanlık çevresinin kendine göre kapalı ve geri olan feodol ve zayıf iktisadi bünyesi vardı. XIX. cu yüz yılın daha çok ikinci yarısında Azerbaycan'da ticaret ve kapitalizm gidişinin ilerlemesi, eski feodol sosyal ve iktisadi münasebetleri yıkmış, kökünden silmiş süpürmüştür. Böylelikle, şehirler ve vilâyetler arasında serbestçe birbiriyle ticaret yapma ve mal mübadelesinde bulunma imkânını elde eden Azerbaycan halkı birbirine yaklaşmış ve birleşmiştir. Sonra, tarih boyunca Azerbaycan halkı arasında mevcut olan ve büyük şair Fuzuli ile Molla Penah Vakıf'ın edebî Azeri lehcesinde anlaşılan dil

ile birbirlerini karşılıklı olarak anlıya gelmişler, yeni doğan sanayi ve ticaret ihtiyaçlarını ifade edecek edebi dilin yaratılmasını sağlayacak müesseseler kurmuş ve şahsiyetler yetiştirmiştir. Bu kurumlar ve şahsiyetler, ticaret ve sanayi hayatının ihtiyaçlarını ifade edecek şekilde Azerbaycan edebi dilini formlaştırıyor ve yeni hayatın, milletçe bir toplum halinde öz köküne sinmesine ve oturmasına yardım ediyordu. Batı anlamında modern hayatın ihtiyaçlarını karşılayan Azerbycan edebi dili, Azerbaycan halkının birbirlerini kendi aralarında anlamaya ve kaynaşmaya götürüyor ve medeni manasıyla bir millet olma prosesi geliyordu. Az miktarda da olsa yayınlanan kitap ve dergiler ve gazetelerde edebi dilin esasını, halk dili teşkil ettiği için, yeni doğan maarif ve medeniyet akımının temelinde demokratik unsur ve özlük vardı ve halk için, halk ile birlikte prensibi kendiliğinden ilerliyordu .

Bakû başta olmak üzere, Azerbaycan'da şehirlerin büyümesi ve şehirlerde Azerbaycan' halkının toplu halinde ticaret ve sanayi hayatının ilerliyen çarkına kendilerini kap-tırmış olmaları, halkın birbirleriyle çok sıkı sosyal ve medeni münasebetlerde bulunmalarını sağlamış ve Azerbaycan edebi dilinin teşekkülünde önemli bir rol oynamıştır. Yeni ihtiyaç-ları karşılayan Azerbaycan edebi lehçesinde Azerbaycan'ın her il ve ilçesinde yaşayan halkın lehçeleri arasında bulunan ve en güzel anlamları, ince özellikleri ile ifade eden sözler, cümleler halkın konuştuğu dile karışıyor ve Azeri edebi dili zenginleşiyor tamamlanıyor ve Azerbaycan halkının malı oluyor ve halk arasında bulunan dil birliği bu karakterde vücûda geliyordu.

«Millet» anlamını M. F. Ahundzade işlemiş, 1875'de Zerdablı bu akımı yürütmüştür. 1880'de çıkmaya başlayan «Keşkul» gazetesi bu geleneğe devam etmiş «Türk Milleti» sözlerini ve anlamını kullanmaya başlamıştır. Ünsizade kardeşler tarafından yayınlanan «Ziya» adlı gazetede «Millet», «İstibdat» «Hak» sözleri yerine göre pek çok defa kullanılmıştır. Bu zamanda başka basın ve yayın vasıtası olmamıştır Azerbaycanlıların. Çarlık Rus rejimi izin vermemiştir böyle şeylere. Bundan ötürü bu çağda Azeri Türk lehçesi halkın öz yaratıcılık dehasına terk edilmiştir. Kapitalist sanayi, ticaret ve tarım hayatı ileri hamleler aldığı için teknik, banka işleri, makineleşen tarım işleri, ticaret hayatının geniş ve çok anlamlar taşıyan sözlerini Azeri halkı, varsa Azeri Türk lehçesinden yoksa, olduğu

gibi Batı'dan alarak kullanmışlardır. Bu arada her Azerbaycan vilayetinde halk arasında canlı olarak yaşayan ve yeni ihtiyaçlara cevap veren sözler kullanılmış ve Azerbaycan çapında ve çevresinde umumileşmiştir.

Aslında Azeri Türk lehçesi Azeri halkı bu, doğma topraklarında var oldukları günden beri ana dili olarak konuşuluyordu. Burada söz konusu eylediğimiz lehçe yeni çağın millet olma anlamına ve ihtiyacına cevap veren edebi ve Azerbaycan umumi Türk lehçesidir. Kapitalist çağın endüstri, mali, makineleşen tarım ve çok geniş ve karışık ticaret anlamlarını kapsayan ve karşılayan terimler meselesi her milletin medenileşme devrinde bir problem olmuştur. Çarlık rejimi Azerbaycan halkına bu problemlerini çözmek için ve fırsatlarını vermemiş isede halkın yüksek yaratıcı zekâsı bu işide öz özüne başarmıştır. Azerbaycan maarifcilerinin bu çağda basın-yayın yönünden durumları çok yoksun olmuştur. Samet Bey Mihmandarov'un 1890 yılında gazete çıkarmak isteği reddedildiği gibi, M. Şahtahtılı'nın «Tiflis» ve N. Nerimanov'un «Taze Haberler» ve «Mektep» adlı gazete ve dergisinin yayınlanmasına da izin verilmemiştir. XIX yüz yılın sonlarında yapılan bu teşebbüslerle, M. T. Sıtkı ve S. M. Ganizade'nin bu yoldaki teşebbüsleri de bir sonuç vermemiştir.

Böyle bir zamanda ve ortamda Azeri Türk toplumu bir millet olarak ortaya çıkma bilincine erişmiştir. Çünkü milattan önce bin yılın ötesine varan bir çağdan beri atalarının üzerinde yaşadıkları ve her karış toprağını canları ve kanları ile yığurdıkları bir toprak parçası «Vatan» vardı, bu toprak üzerinde yaşayan ve zamanın itişiyile gelişen ve ilerleyen bir Azeri Türk toplumu bulunuyordu. Üçüncü unsur bu toplumun «Hakkı», idaresi, varlığını, malını, canını koruyan ve kültür ve medeniyetini yapan aydın liderleri idi. Bunların kurmaylıkları altında tarihin sahnesine çıkmak ve üzerlerine düşen «Millet» rolünü oynamak lazım gelecekti. İşte İstiklâl davası bu ihtiyaç ve idealin açığa vurulması, su yüzüne çıkması ve dile ve işe getirilmesi idi. Etnik bütünlüğe malik Azerbaycan halkı vardı, bir kaç bin yıldan beri coğrafi sınırları bilinen Azerbaycan ülkesi vardı, halkda özerkolma, istiklâle kavuşma, bilinci vardı, yalnız siyasi iktidar istiklâl yoktu. Bunu alması lazımdı, ne kadar can ve kan bahasına olursa olsun...

AZERBAIJAN TARİHİNDE «KAÇAKLAR» HAREKETİ

İstilaya uğrayan ve sömürülen, esarete düşen, zulüm ve işkenceyi çeken öldürülen ve sürülen halkla; sömüren, öldüren ve süren zâlim Rus imperyalist rejimi arasında tarih boyunca savaş devam ede gelmiştir, ve devam edip gidecektir.

Sömürülen, öldürülen halkla, zâlim imperyalist idare arasında savaş şekilleri türlü olmuştur. Bazı mahkûm halk, imperyalist idareye vergi vermemek, imperyalist idaresinin ürünü olan malları satın almamak, angaryalardan boyun kaçırmak gibi pasif «karşı koyma» şeklinde davranışlarda bulunur ve böylelikle zâlim idareyi protesto eder. Bazen protesto hareketi, fiili şekillerde imperyalist idarenin memurlarını öldürmek, idarelerini yakmak gibi baş kaldırma-isyan etme yolu olurdu. Biz, «Azerbaycan'da, Köylü Hareketi» bölümünde bu oluşlardan örnekler verdik. Azerbaycan'da, Rus işgalcilere karşı baş kaldırma hareketi, Rus çarlık idaresi Azerbaycan'ı işgal eder etmez başlamıştır. Bunun örneğini biz, «Azerbaycan'da Yenileşme Hareketi» adlı kitabımızda, Şair Zakir bölümünde vermiş bulunuyoruz. Bu, halk ve köylü baş kaldırmaları ve isyanları, özellikle 1840'da Çarlık tarafından Krepostnoy-Kölelik rejimi, Azerbaycan'a tatbik edilerek «Beyler» toprakların mülkiyetine «Sahip» kılındıktan ve toprak üzerinde çalışan köylüler «Beylerin» toprağa bağlı kölesi haline konduktan sonra, ardı arası kesilmeden devam etmiştir.

Azerbaycan'da «Kaçaklar» hareketi, Rus çarlık rejimine karşı devamlı baş kaldırma ve elde silah olarak zulme karşı koymanın bir örneğini teşkil etmiştir. Azerbaycan halkı, bu ünlü yiğitlik ve kahramanlık destanlarını yaratan kaçakları sevmiş, övmüş ve korumuştur. Çünkü bu kaçaklar, bütün Azerbaycan halk toplumunun zâlim Rus idaresine karşı yürekten duydukları kini, protestoyu yansıtmışlardır. Kaçaklar, bazen dağlarda, bazen köylerde, bazen şehirlerde, Rus kazakları (jandarma) ile burun buruna, boğaz boğaza denecek kadar yakından savaşmış ve çetin savaşlardan sıyrılıp, yiğitçe kurtulmasını bilmişlerdir.

XIX. cu yüz yılın son çeyreğinde, Gence bölgesinde bu kaçaklardan ünlü olanları; Deli Ali ve Kamber, Karabağ'da Süleyman ve Murtaza, Şuşa'da Mehmet Bey Kavalier, Zakatala'da Yusuf, Zengezur'da Nebi, Nuha'da Kutkaaşanlı Kerim Efendi Oğlu ve başkaları idiler.

Biz burada, Zengezur'lu Kaçak Nebi ,Gence'li Deli Ali ve Şuşa'lı Mehmet Bey Kavalər'den söz edəcəğiz. Bunlar, Azərbaycan'da çarlık zamanında Rus'lara qarşı yürütölen kaçaklar hərəketinin, zamanımızdaki anlımıyla «Gerilla» savaşı yapanların örnəklerini, esaret altına düşən Azeri halkın imkanlarına dayanaraq vermişlerdir.

Kaçaklar hərəketi XIX. cu yüz yılın son çeyrəğində Çarlık idaresini korkuya düşürəcək derecedə artmışdır. 1882, 1885 ve 1890 yılından sonra, ardı ardına davam etmişdir. Bu kaçaklar hərəketi dolayısıylə, o tarixlərdə Kuba'ya gələn Kafkasya askəri kuvvətləri komutanı və mülki idarə gənəl müfəttişi General Dondukov-Korsakov, kaçaklarla mücadələdə yerli idarə amirlərinə geniş yetki verməklə birlikdə, askəri birliklərin də onlara yardım etməsini emretmişdi.

Paterburg'da yayınlanan «Narodnaya Volya» gazətesi 1885'-də davlat memurlarını, mülk sahibi bəyləri korkuya düşürən kaçaklardan söz ettiğii gibi, Kafkasya'da «Kaçak Kerim'in memurları və bəyləri perişan eylediyindən...» uzun uzun yakınmışdır. 1888'də, Kuba həpishanesində tutuklular, bir kaçığı kaçırmaq için isyan etmişlər və həpishanə kapılarını kıraraq, avluya çıkmış və bekçi strajniklərlə (jandarma) savaşa tutuşmuşlar və aralarındakı kaçığı kaçırmayı başarmışlardır. Bu savaş sonunda; Rus askəri və polislərləndən ikisi ölmüş və üçü də ağır yaralanmışdır.

Huləsa, imperyalist işğalçı çarlık Rus idaresinin, hiç bir təd-biri Azərbaycan'dakı kaçaklar hərəketini önliyəməmişdir. (Azərbaycan Tarihi, cilt 2, sh. 109, Bakı 1964. Sredstva dlya borby-s razboyem na Kavkaze, Kasimov.)

Azərbaycan kaçaklarından, XIX. cu yüz yılın son çeyrəğini döldürən üç kaçığı, əldə ədəbildiyimiz belgelərə dayanaraq və duyduklarımızı da ekleyərək anlatacağız. Zengezur və Nahçıvan'da yığitçə Gerilla savaşı yürüten Kaçak Nebi Gence viləyeti, Zenguzur ilçəsi, Aşağı Mollu köyündə (şimdi kubath) doğmuşdur. Nebi'nin yoxsul babası, yedi kişilik ailesini zorlukla gəcindiriyordu. Nebi 16 yaşına vardığında, bir dəfə «Bey» O'nun babasını döğmüşdür. Bunun üzərinə Nebi, Bey'in üzərinə atılaraq, Bey'i dövdü. Bey'in şikāyeti üzərinə Nebi tutuklanaraq sürgünə məhkūm edildi. Bir firsətini bularak həpishanədən kaçan Nebi, başına bir köylü çetəsi toplayaraq, Rus çarlık rejimine və onun Azərbaycan'dakı peykələri olan bəylərə qarşı savaş açdı.

yor. Nebi'nin karısı Hacer ile baldızı Mihri de Nebi'nin Rus'lara karşı çıkışlarında Nebi'ye yardımcı olmuşlardır.

Nabi, hapisshaneden kaçtıktan sonra çar idaresinin ve çarlık rejiminin Azerbaycan'daki peykleri olan ve çarlık tarafından kendilerine geniş toprak verilerek, mülkiyet sahibi kılınan «Han ve Bey» lerin zulmünden cana gelen (yılgnılık getiren) köylülerden eli silah tutan bir kısmı, Nebi'nin etrafında toplandılar. Nebi'nin düşmanlığı çarlık rejimine han ve beylere karşı idi. Nebi, bu mücadelede fakir köylüyü ve onların haklarını savunuyordu. Nebi'nin bölgesi Zengezur ve Nahçıvan vilâyetleri idi. Azerbaycan'ın başka vilâyetlerinde Nebi'nin çağdaşlarında başka kaçak destekleri ile hareketlerini sürdürüyorlardı. İmperyalist sömürücü ve öldürücü Rus çarlık rejimine karşı çıkan bu kaçaklara, sırası geldiğinde halk hem yardım ediyor hem de O'nları överek kahramanlaştırıyordu. Bu kaçakları beslemek ve gizlemekte halk hiç bir yardımını esirgemiyordu. Nebi, Rus kazak birlikleri ile zaman zaman savaşa tutuşuyor ve sıkıştığında İran'a ve Türkiye'ye sığınıyordu. Çar idaresi, bu kaçaklık hareketini bastırmak için, insanlık dışı zulmün hiç bir şeklinden çekinmiyordu. 1894 yılı Temmuz'unun 20'sinde Nebi'nin kardeşi Mehdi, Gürcivan köyünde çarlığın casusları tarafından pusuya düşürülerek öldürüldü. Bu olaydan üç gün sonra Nebi, Gürcivan köyüne gelerek, o köyün ağalarından çarlığa hizmet etmeleri ile maruf olanları öldürdü ve Rus kazak birlikleri ile savaşa tutuşarak Aras'ın öbür tarafına İran'a geçti. Karısı Hacer'i Çiçekli köyünde bıraktı. Rus idaresi; casusları Hacer'in Çiçekli köyünde bulunduğunu curnal ettiler ve Hacer, kız kardeşi Mihri ile birlikte yakalanarak hapse atıldı. Gorus bölgesi kalesine kapatıldı. 1895 yılı Ekim ayının 28'inde Nebi, Gorus kasabasını öz çetesiyle sardı ve Rus kaymakamından Hacer'i ve baldızını istedi. Rus kaymakamı Nebi'nin bu isteğini yerine getirdi.

(Hacer'in ağzından söylenmiştir.)

Gazemet istidi yata bilmirem
Ayakta kandalak kaça bilmirem
Açar Urus'tadır aç a bilmirem,

Benim bu günümde gelesen Nebi,

Gazemet dalını delesen Nebi.

İşte böylelikle Nebi, halk kahramanı oluverdi ve halk aşık-

ları Nebi hakkında destanlar yarattılar. Aşağıda bu destanın bir kaç parçasını örnek olarak veriyoruz:

Gazemet dâhında gizlendim yattım
Goburnat gelende sıçradım kalktım
Aynalı tûfengi doldurdum attım
Koy mana desinler ay kaçak Nebi,
Arvadı özünden ay koçak Nebi...

Nebi'nin atlısı ellidir beşti,
Kırk güzel içinde Haceri seçti,
Gülleler Urus'un böğrünü deşti,
Koy mana desinler ay kaçak Nebi,
Arvadı özünden ay koçak Nebi...

Nebi'yi, Rus kazakları bir mevkide sararlar, Nebi, kükriyerek arkadaşlarının moralini yükseltir, cesaretlendirir, savaş şiddetlenir ve Nebi ile destesi çemberi yararak kurtulurlar. Nebi, bindiği meşhur boz atına şöyle söyler:

Boz, at seni baş tavlada bağlaram
Eğer beni bu vartadan kurtarsan
Ayağına altın, gümüş nallaram
Koy mana desinler ay kaçak Nebi
Arvadı özünden ay koçak Nebi...

Bu uzun destanın konu yönünden özünü Rus imperyalizmine karşı mücadele teşkil ediyor ve pek çok defa destanda Nebi «Urus'ları burda koymadı» mısraı tekrarlanıyor.

1896 yılı Mart ayında Nebi, arkadaşlarıyla Kerbela'dan dönerken Türkiye ile İran serhaddi arasında bulunan Larni köyünde önceden çarlık Rus ajanları tarafından tertiplenmiş olan pusuya kurban gidiyor ve öldürülüyor. Nebi'nin ölmesiyle destan kahramanı ölmüş olmuyor ve şimdi de Azeri halkının arasında ve kafasında, kalbinde yaşıyor.

Çarlık Rus idaresinin kaçakların ailelerine karşı yaptığı kötü muamele insanlık ve adalet kurallarına hiç bir zaman uyma-

Gazemet: Hapishane, Goburnat: Vali, Gülle: Kurşun, İsti: Sıcak, Kandolar: Zincir, Açar: Anahtar, Dal: Arka.

miştir. Şair Zakir'in karısının Şuşa Rus komutanı Tarhanov tarafından zorla elinden alınarak bir Rus mujiği ile evlendirildiği ve zavallı Azeri Türk kadınının böylelikle öz toplumundan koparak kaybolduğu ve şair Zakir'in böylelikle rezil edilmek istendiği Azerbaycan tarihinde bilinen ve unutulmıyan olaylardan biridir. Bazı kaçak karılarının zorla Rus saldatlarının (asker) tecavüzlerine terk edildiği de yaddan çıkmamıştır.

Gerilla savaşı tarihini yazanlar XIX.cu yüz yılda bu savaşın varatıcıları olarak Kafkasya müslümanlarını gösterirler. İmam Şamil Gerilla ustatlarından biridir. Muayyen bir köy kasabada Rus askerleiri ile savaşa tutuşan kaçaklar bir müddet savaştıktan sonra, yine o bölgede, halk arasında karışarak kaynaşıp ortadan kayboluveriyorlardı. Bu usul gerilla savaşı zamanımızda, gerillacılığın en iyi bir taktiği bulunmaktadır. Azerbaycan gerilla (kaçaklar) tarihinde çok enterasan bir olaya rastlıyoruz ki, o usul, zamanımızda çok benimsenmiş bir usuldür. 1870 yılı sonlarında kazak ilçesi Kuşçu köyü köylüleri ağalardan İskenderbeyov'ların zulmüne karşı baş kaldırdılar. Beylere yardıma gelen Rus kazakları isyanı kanlı bir şekilde bastırdılar. Köylüler, Tiflis'te oturan Çar naibine şikâyet etmek için aralarından bir heyet seçerek göndermek istediler. Rus memurlar ve ağalar bunların Tiflis'e gitmelerine engel oldular. Bunların arasından Mürselkulu adlı bir köylü geceleyin kaçarak Tiflis'e ve oradan da Çar naibinin oturduğu Kocori sayfiyesine ulaşabildi. Fakat, nereye baş vurdu ise, Çar naibini görmenin imkânını bulamadı ve Çar vekilinin sarayına yanaştırılmadı. Bundan ötürü Mürselkulu bir çare düşündü. Elbisesini gaz yağı ile ıslattı. Çar vekilinin sarayına yakın bir yerde bekledi. Çar vekili sarayından çıkıp, arabasına bindiği sırada, Mürselkulu kendini yakmaya başladı ve elbisesini ateşledi. Bu durumu gören halk yetişerek Mürselkulu'yu yanmaktan kurtardılar ve ateşi söndürdüler. Bu manzarayı gören Çar vekili, Mürselkulu'yu çağırarak, kendisini yakmasının sebebi ni sordu. Mürselkulu, kazak ilçesi Kuşçu köyündeki ağaların ve çar memurlarının zulmünden, köylülerin bezdiklerini ve ölüme razı olduklarını anlattı. Böylelikle Kuşçu köyü halkı ağaların zulmünden kurtulmuş oldu. Bu olay, hemen bütün Azerbaycan'a yayılarak duyulunca, pek çok yerlerde ağalara karşı köylü baş kaldırmaları oldu idi. (Azerbaycan Tarihi, cilt 2, sh. 206-207-Kasimov: Sredstva dlya borby s razboyem na Kavkaz'e sh. 18, Azeri Edebiyatında İstiklâl Mücadelesi. Pr. Ahmet Caferoğlu 1932-İstanbul sahife 19-33)

Çarlık Rusya'sı Krepostnoy-kölelik hukukunu 1841'de Senatör Gan'ın tasarısı ile Azerbaycan'a getirip uyguladıktan ve 1846'da Han, Bey ve Ağa'lara köylüleri muhakeme etmek ve köylülere karşı polis idaresi yetkisini tatbik etmek hakkını tanıdıktan sonra Azerbaycan'da köylü isyanları ve kaçaklar hareketi bir halk hareketi olarak alıp yürümüştür. (Kasimov, sh. 16-17)

Bundan da açıkça görülüyor ki, Azerbaycan tarihinde, başka halklar tarihinde olduğu gibi hak-hukuk, özgürlük, hür olma, esaretten kurtulma mücadelesi ve ruhu tarihi seyri pek ağır şartlar altında olsa da devam etmiştir ve edecektir de.. Zamanımızda, Vietnam'da mistik Budist rahiplerin halklarının hürriyetine yapılan imperyalist tecavüzlere karşı protesto hareketine girişerek kendilerini yakmaları ve çok yakın zamanda Çekoslovakya'da imperyalist Rus nasyonel komunistlerin yaptıkları kaba ve kanlı müdahaleyi protesto etmek için genç, cesur ve kahraman Jan Palah'ın kendini yakması, Azeri halkı için yeni bir şey değildir.

Kaçak Deli Ali (Ali)

Kendisini gören ve tanıyanlardan öğrendiğime göre Deli Ali, 1898 yılında 22 yaşında silahını alarak dağa çıkmıştır. Ancak bu dağa çıkışın asıl sebebi bizce bilinmemektedir. Gezdiği ve gizlendiği çevrede köylülerin himayesine sığınmış, kendisini onlara sevdirmiş ve bu yüzden dağlarda, ormanlarda barınak aramamıştır. Rus birlikleri ile savaşa tutuştuğu zamanlar, dağlar, ormanlar Deli Ali'ya yataklık etmiştir. Deli Ali kaçakçılığa başladığı 1898 yılından 1913 yılına kadar Rus strajnikleri¹ ve kazakları ile pek çok defa, sonucu her iki taraf için de kanlı olan savaşlara tutuşmuştur.

Aslen Gence'nin Karasuçu köyünden olup, yüksek boylu, geniş omuzlu, keskin bakışlı, yakışıklı, zeki ve hazır cevap bir genç imiş. Davası, öbür şuurlu kaçaklar gibi köylü halkını Rus çarlığı'nın ve çarlık rejiminin Azerbaycan'daki peykleri olan Han, Bey, Ağa zulmünden ve köleliğinden kurtarmak olmuştur. Deli Ali, Rus-Japon savaşında, Rus'ların yenilgiye uğramasından büyük ümitlere kapılmış ise de, bu ümidi politik gerçeklere uymamıştır. Bundan ötürüdür ki, 1905 birinci Rus ihtilâli yıllarında dahi kaçakçılığı bırakarak dağlardan inmemiştir. O, elde silah, başına topladığı cesur ve vuruşkan köylü arkadaşlar ile bir çete şeklinde olan birliğini sıkı disiplini altında bazen köylere dağılarak ve köylülerle karışarak, Gence'ye yakın orman ve dağ köylerinde barındırabilmiştir. Nitekim Deli Ali'nin bu tedbirli hareketi, Gence'de Azeri Türk halkına karşı Ermeni'lerin giriştikleri kırgın sırasında çok işe yaramış ve Gence halkını Ermeni kırgınından kurtarmıştır.

Kafkasya'daki çarlık yüksek memurları Ermeni'leri silahlandırarak, Azeri Türk'lerinin üzerine saldırmalarını temin ve teşvik ettiler.

İşte bu sırada Deli Ali, başına topladığı desteleri (Gerilla birlikleri) ile Gence'nin büyük Ermeni köyleri olan «Bayan» ve «Çardaklı» ve başka bir kaç köyü işgal etti. Kadın, çocuk ve ihtiyarlara ilişmeden, eli silah tutan Ermeni'lere hak ettikleri divanı tuttu. (Karşılık verdi.) Ermeni ve Azeri Türk halkı ileri gelenleri, Çarlığın bu entrikasını idrak edince barışma yoluna giderek anlaştılar. Deli Ali yine birliklerini alarak, öz dağlarına ve ormanlarına çekilerek, öz çevresinde hükümranlığına başladı. Bu

1) Strajnik = jandarma

arada, Deli Ali'nin Rus jandarma ve kazakları ile defalarca sa-
vaşa tutuştuğunu ve sarıldığında, bu çetin savaşıardan yiğitlikle
sıyrılıp çıka bildiğini, 60—70 Rus asker ve jandarmasının öldü-
rıldığını tafsilâtiyla anlatmaya gerek yoktur.

Çarlık-Romanov hanedanının 300.cü yıl töreni münasebetiyle,
Çar, bir af fermanı hazırlıyordu. Bu sırada Petersburg'dan Knyaz
General Galitsin, Gence'ye geldi. Gence Rus valisinin aracılığı ile
Gence'ye yakın bir dağ mevkiinde Galitsin ile Deli Ali arasında
müzakere başladı ve sonuç anlaşmayla neticelendi. Genel afda,
Deli Ali'nin affedildiği ilân edildi. Bundan sonra Deli Ali, Peters-
burg'a Çar ailesinin 300.cü yıl törenine davet edildi. (Azerbaycan
yurt bilgisi, 1933. sayı 23, İstanbul, Azerbaycan dergisi 1961, sayı
7, 8, 9.)

Deli Ali destanından örnek parçalar:

Deli Ali bir set açup-Şah Abbas devranı kimi
Yanında yoldaşları var-Azerbaycan hanı kimi
Zeynelabdin bey bezenip-Mısırın sultanı kimi
Her yana kâğıt dağılıp-Suleyman fermanı kimi

Aslan da şümşek kimi-Girende meydan içine
Seyrişir badronları-batır al kan içine
Zerre korkusu olmaz-düşse yüz düşman içine
İskender tek ses salıpdı-yeddi Dağıstan içine
Tipdağıdır, ordu pozur-gudretin aslanı kimi...

KAÇAK MEHMET BEY KAVALER

Doğduğu ve öldüğü tarihler hakkında elimizde bir bilgi ve
kaynak yoktur. Ancak, Kaçak Nebi'nin çağdaşı ve arkadaşı ol-
duğu bilinmektedir. Kendisi hakkında Mir Muhsin Nevvab'ın
«Tezkire-yi Nevvab» adlı kitabında, pek kısa, yanlış değerklen-
dirilmiş bir hal tercümesi ve bir de derin mistik (tasavvufi) ga-
zelini bulabilmişizdir.

Yarım yüz yıla yakın bir zaman önce, Şuşa'nın tanınmış din
adamı ve edeb ve şairi Mirza Celal Efendi'den, Kaçak Mehmet Bey
Kavaler'in, Azerbaycan'ın musiki üstatlarından Sadık Esatoğlu'-
nun «(Sadıkcın 1846-1902)» toyuna (düğününe) bir akşam vak-

Badron: mermi

ti, ansızın, Kaçak Nebi ile birlikte gittiklerini ve çok kalabalık olan düğün halkının, Kaçak Nebi ile Kaçak Mehmet Kavalier'in geldiklerini görünce çok korktuklarını ve sazendenin sustuğunu, Kaçak Mehmet Kavalier'in «— Eğlencenize devam edin.» diye işaret etmesi ve söylemesi üzerine, sazendenin çalmaya başladığını ve düğünün daha coşkun bir havaya ve neşeye büründüğünü, böylelikle iki meşhur kaçak arkadaşın, Sadıkan'ın düğününde iki saat kadar oturduktan sonra sazende gurubuna ve hizmet edenlere bol bahşişler vererek düğünden ayrılp gittikleri hikâyesini dinlemiştir.

Yine Rahmetli Mirza Celal Efendi, bana aşağıdaki olayı anlatmıştır: Mehmet Bey Kavalier, Şuşa-Rus hapishanesinde tutuklu iken, kendisine farisice bir poem (manzum hikâye) yazdığını ve bu manzum hikâyede, Rus işgalci imperyalist rejimin Azeri halkına yaptığı zulmü dile getirdiğini, bu hikâyenin sonuna Rus çarlık rejimi adresine karşı şöyle bitirdiğini:

Der hapishane-yi Rus

Ez hükûmeti «Deyyus»

Kaçak Mehmet Kavalier, Karabağ vilâyetinin merkezi olan Şuşa şehrinin öz yerlisi olup, Çukur mahallesindedir. Çukur mahallesinde, Han Sarayı'ndan başka, bir kaç tane büyük kargır-taş bina vardır. İşte bunlardan biri olan, cephesi boydan boya Çukur mahallesinin meydanına bakan ve büyük Alakapusunun üzerinde:

Küşadı badı be devlet hemişe in dergah,

Be hakkı eşhedü-en-la lailahe illallah..

yazısı taş a oyularak yerleştirilen evde doğmuştur.

Bu gün dahi ayakta duran ve içinde on beşten fazla Ermeni ailesinin barındığı bina, Kaçak Mehmet Kavalier'in evidir. Kaçak Mehmet Kavalier, Şuşa şehrinin tanınmış ailelerinden ve sayılı kişilerinden, Şirin Bey'in oğludur. Şirin Bey'in annesinin adı Mepheri hanım imiş. Şirin Bey'in karısı Tükezbân Hanımdan beş oğlu bir kızı olmuştur. Mehmet Bey Kavalier, bunlardan biri imiş. Şirin Bey'in, Hasan Bey adlı bir oğlu, Rus'lara karşı Karabağ'da sürdürülen mücadelede tutuklanmış ve ömrünü Bakû'da Şamahinka denen Rus hapishanesinde bitirmiştir. Tâki bey adlı öbür oğlu, 1905 yılında Kafkay'(Vladikavkaz) dan Şuşa'ya giderken, Bakû'da müslümanlara karşı açılan Ermeni kırımında öldürülmüştür.

Üçüncü oğlu Kaçak Mehmet Bey Kavalier, Mir Muhsin Nevvab'

ın verdiği pek kısa bilgiye göre, 45 yaşında öldürülmüştür. Tahmini olarak söyleyebilirim ki, ölümü, Kaçak Nebi ile birbirine yakın ve 3.cü Aleksandr zamanında olmuştur. Çünkü, 3.cü Aleksandr'ın kaçaklara, siyasi kişilere ve teşkilâtlara karşı kanlı ve şiddetli surette harekete geçtiği yıllara rastlıyor.

Kaçak Mehmet Kavalier'in, kaçakçılığının sebebi, işgalci Rus çarlık rejiminin, hazine gelirini engellemekte olmasıydı. Olay şöyleydi:

Yeni sanayileşmeye başlayan Rusya, o zamanki Batı tekniğine göre geri bir ülke sayılsa da yine Azerbaycan, Türkistan, Dağıstan ve başka sömürgelerine gönderecek ve bu ülkeleri pazar olarak kullanacak kadar bir tekstil, şeker ve başka ürünler yetiştiren zayıf bir sanayi ülkesi idi. Öbür yandan, Aras nehri ile, hudut diye ayrılan Güney-İran Azerbaycan'ına, Fransa ve İngiltere'den tekstil, şeker, çay ve başka fabrika ürünü malların daha iyisi ve ucuzu geliyordu. Rus malları kalite yönünden bu mallardan düşük olduğu gibi değerce de pahalı idi. İşte bu ortamda İran Azerbaycan'ı ile, Kafkasya Azerbaycan'ı arasında bir mal kaçakçılığı söz konusu idi. İran'dan kaçak olarak gümrüksüz getirilen mallar, tüketiciye daha ucuza satılıyordu. Kaçak Mehmet Kavalier, bu kaçakçılık işini öyle bir şekilde organize etmiş imiş ki Rus hazinesi bundan büyük zararlara uğruyor-muş.

Aras nehri kıyılarından kaçakçıların mallarını «Bu taya» Karabağ'a Rus kazak ve strajniklerin müdahalesinden çekinmeden geçirebilmeleri için, Kaçak Mehmet Bey menziller hazırlamıştır. Kaçakçılar, bu menzillerden rahatça faydalanyor ve bu hizmetine karşılık Kaçak M. Kavalier'e bir hisse veriyorlar. Kaçak M. Kavalier'de bu aldığı hisselerle, kaçakçıları himaye etmek için kurduğu destesi (gerillası) mensuplarını beslemiştir.

Bu olay, açıkça Rus hazine gelirini Azerbaycan müstemlekesinde Karabağ bölgesinde gümrük yönünden sabote eylemektir. Mirza Fetali Ahudzade «hacı Kara» adlı piyesinde bu olayı komik bir şekilde, çok güzel karakterize etmektedir. Bir tüccarın manifatura mağazasına kumaş almak için uğrıyan müşteri, - bana Frenk malı kumaş ver diye ısrar eylemektedir. Mağaza sahibi tüccar müşteriye, Rus malı satmıya uğraşmaktadır. Tüccarla müşteri arasındaki diyalog, çok komik ve enteresandır. Müşteri bir türlü Rus malına yanaşmamaktadır.

Tabii bu olay, Kaçak M. Kavalier'in, kaçakçıları himaye ede-

rek, onlardan aidat alması, öyle anlatıldığı gibi kolay olmamakta ve Rus hudut muhafızları ile Kaçak M. Kavalier'in desteleri arasında karşılıklı çatışmalar olmakta, bazen kazaklar bazen de Kavalier'in desteleri, insanca kayıplara uğramaktadırlar. Bütün bu çetin şartlar altında, kaçakçılık, alıp yürümekte ve gitmektedir. Bu savaşlara bazen Kaçak M. Kavalier, öz destesi veya desteleri başında, bizzat iştirak etmektedir. Tabii her kaçak ve sivrilmiş insanın, dostu olduğu gibi, düşmanları da vardır. Kaçak M. Kavalier, Rus tarafını tutan ve Rus'lara casusluk eden düşmanları ile de uğraşmaktadır. O zamanın şartlarına göre, Kaçak M. Kavalier, bu iki yönlü mücadeleye, kaderin takdiriyle sürüklenmiştir.

Bu çağ, sanıyorum 3.cü Aleksandr'ın zamanına rastlıyor. Nasıl oluyor, araya kim giriyor? Bu cihetler hakkında bir tarihi belge ve kaynak elde edemedim. Kaçak Mehmet Kavalier, çar tarafından affediliyor ve kendisine Kavalier Kapitan rütbesi verilerek, bir de maaş bağlanıyor. Bu tarihten sonradır ki, Karabağ halkı, Kaçak Mehmet ailesini Kavalier'li diye anıyor ve tanıyorlar. Bu soyadı, O'nun erkek kardeşleri yönünden gelen bütün akrabalarına yayılıyor. Halk dilinde, bu kalabalık aileye «Geverelliler» diyorlar.

O çağda, Kaçak Mehmet Kavalier'in «yüze çıkması» çar tarafından affedilmesi ve kendisine rütbe verilerek maaş bağlanmış olması, yalnız Karabağ'da değil, bütün Azerbaycan ve İran'da da büyük yankılar uyandırmıştır. Esasen halk tarafından sayılıp sevilen Kaçak Mehmet ailesi, bu tarihten sonra da her zaman, her yerde, eskisinden fazla sevgi ve saygı ile karşılanmıştır. Bu adam Geverelliler'dendir dendi mi: o kişi ayrı, özel bir ilgi ve saygı görmüş. Kaçak Mehmet'in bu yüze çıkma olayı kaç yıl devam etmiş? Bu hususta da elimizde tarihi bir belge yoktur. Öyle sanıyorum ki, bu yüze çıkma olayı uzun süre devam etmemiştir. Çünkü Kaçak Mehmet Kavalier'in, düşmanları vardır ve bunlar çarlık yüksek idare adamlarına devamlı olarak Kaçak M. Kavalier hakkında curnal veriyor ve yüze çıkan Kaçak M. Kavalier'in desteleri, yine eskisi gibi kaçakçıları gözeterek korumakta ve aynı teşkilât, hiç değişmeden yürütülmektedir diyorlar. Böyle bir ortamda Kaçak M. Kavalier yine silahını eline alarak şehirden ayrılmış ve dağdaki arkadaşlarının yanına çekilmek zorunda kalmıştır. Bu tarihten öldürüldüğü tarihe kadar Kaçak M. Kavalier'in Rus hükümeti ile verdiği gerilla savaşları,

en kritik bir devreye girmiş oluyor ve şahsi düşmanları ile de hesaplaşmaya karar veriyor.

Söz gelişi, bunlardan bir örnek anlatalım: Kaçak M. Kavalier'in Hacı Şükür (Şükrü) adlı bir düşmanı vardır. Bu adamın işi gücü K. M. Kavalier'in bütün kaçaklık ve kaçakçılık hareketini izleyip, adamları aracılığı ile izletip, Rus jandarma teşkilatı, gizli işler şubesine haber vermektir.

Bu arada «Hac» ziyareti zamanı gelmiş ve Hacı Şükür'de, hacılar arasında Mekke'ye gitmiştir. Şimdi, hacılar, hac ziyaretinden toplu halde dönmektedirler. Hac kafilesi daha rıan tayındadır (tarafında) ve Aras nehri kıyısına doğru gelmektedir. Bunu haber alan Kaçak M. Kavalier, atına bindiği gibi Aras nehrini geçerek, İran Azerbaycanı'nın bir yerinde hacı kafilesini karşılıyor. Hacılar, Kaçak M. Kavalier'in geldiğini görünce pek korkuyorlar. Kaçak M. Kavalier, durumun farkına varıyor. Bu sırada atlı hacı kafilesi de sessiz, uzun bir kalabalık halinde durup beklemektedirler. Her şeyden önce, Kaçak M. Kavalier, hacılara seslenerek, hac ziyaretlerini kutluyor ve bu ziyaretlerinin Cenabı Allah nezdinde kabul edilmesi dileğinde bulunuyor. O zamanın dini geleneğine göre, at üzerinde elini Ulu Tanrı'ya (göğe) kaldırarak gereken duaları okuyor. Bütün bunlardan sonra hacılara hitab ederek, - Zevvar(1) Hacı Şükür aranızda mıdır? diye soruyor. Hacılar da - evet diye cevap veriyorlar. Bu defa Kaçak M. Kavalier, Hacı Şükür'e seslenerek, O'nun hacılar kafilesinden ayrılarak, bir kenara çekilmesini istiyor. Hacı Şükür'den bir ses çıkmıyor. Hacı Şükür de başka hacılar gibi silahlıdır. (O tarihte Arap çapulcular hacı kafilelerini soyarlardı. Bu sebeple hacılar kafile halinde ve silahlı olarak hac ziyaretine giderlerdi. H. B.) Kaçak M. Kavalier, bir kaç defa Hacı Şükür'e seslendikten ve cevap alamadıktan sonra, hacı kafilesine -hacılar siz çekilin- diye istekte bulunuyor. Hacılar bir tarafa çekilince Hacı Şükür ortada kalıyor. Kaçak M. Kavalier, Hacı Şükür'e kendisine ettiği fenalıkları birer birer sayıyor ve kendisini öldürmeye kararlı olduğunu, silahını alarak kendisini müdafaa etmesini söylüyor. Hacı Şükür'ün kolu kanadı kırılmış, morali bozulmuş bir halde sessiz ve hareketsiz at üzerinde durmaktadır. Bütün bu olay ve dialogdan sonra Kaçak M. Kavalier, tüfeğine davranıyor, hacı ka-

(1) Zevvar: ziyaretçiler. Burada: Hac ziyaretçileri kasd olunuyor.

filesinin gözleri önünde Hacı Şükür'ü vurup öldürüyor.

Rus kazak ve jandarmaları ile girilen çatışmalarda ölen ve öldürülenlerden başka Kaçak M. Kavalier'in, yukarıda örneğini verdiğim düşmanlarını öldürmeleri de olmuştur tabii. Bunları, Mir Muhsin Nevvab'ın kitabında bu kaçağı lâyikeyle değerlendirmemiş olması nedeniyle veriyoruz. İşgalci Rus rejiminin, bir ülkenin yerli halkını ne gibi talihsizliklere sürüklediğini ve Rus idaresinin zulüm ve haksızlıklarını belirtmek için yazıyorum.

Bu mücadele sırasında Kaçak M. Kavalier, bir defa yakalanarak Sibirya'ya sürülmüş ve sonra oradan kaçarak Karabağ'a dönmüş ve kaçakçılığa devam etmiştir. Tabii böyle yiğit bir serkerde hakkında da halk, övücü türküler söylemiş ve O'nun bu çarpışmalarında Rus'lara karşı olan kinlerinin tatmin ve tesellisini görmüşlerdir. Bu türkülerden ancak bir parça, yaşlı bir Karabağ'lı kişinin hafızasından bana intikal edeni aşağıya alıyorum:

Kazak geldi Selli'ye
Biz kaçalım Telli'ye
Urusa damojna verme
Apar Gaverelli'ye..

Kaçak M. Kavalier'in, Şuşa şehrinde olan evi sık sık Rus jandarması tarafından basılır. Her zaman bu baskınlara Kaçak M. Kavalier'in babaannesi Mahperi hanımla ,annesi Tükezban hanım muhatap olurlar. Ev aranır, ele geçen eşyaların çoğu, kaçak olmasa da, kaçak diye alıp götürülür. Karabağ'lı Azeri iki Türk kadını, bu Rus tazyikine karşı kor ve çekişirler. Böyle çekişmelerden birinde Mahperi Hanımın Rus jandarmalarına söylediği ve halkın diline düşen şu sözler, zalim Rus işgalci hareketinin çok sade halk diliyle anlatılışıdır.

«Bu yerler Memmed'in öz toprağıdı, öz üreği istediği her şeyi kayıra biler, ahı'sız urussunuz bizim urus İvan'nan, Nikalay'nan ki, kohumluğumuz (akrabalığımız) yohdu. Siz burda ne gezirsiniz. Niye öz yerinize, torpağınıza getmirsiniz?»

İşte, temiz bir Azeri anasının ağzından çıkan ve işgalciliği

(Selli bir köyün adıdır.)

(Telli, kaçakları barındıran, kayalık mağaralı ormanlık bir mevki)

(Damojna: gümrük)

(Apar: götür)

Kayırmak : yapmak

anlatan sade ve açık anlamlı sözler...

Kaçak M. Kavalier, bir zaman tutuklanmış ve Şuşa hapishanesine kapatılmıştır. Bir gün, bir fırsatını bulur ve hapishaneden kaçır. Kaçışın farkına varan hapishane bekçisi saldatlar, K. M. Kavalier'i takip eder ve vururlar. Mehmet Bey, yaralı olarak yere düşer. Annesi Tükezbhan Hanım'a olayı haber verirler. Tükezbhan Hanım olay yerine yetişir ve oğlu Mehmed'in yüzü koylu yaralı olarak yattığını ve inlediğini görür. Etraftaki bekçi saldatlar ve jandarmalar, Rus prokürörün (savcı) gelmesini bekliyorlar. Bu manzarayı gören Tükezbhan Hanım, Mehmed'e hitaben «— Mehmet, niye inliyorsun? inliyerek düşmanı sevindirme, bu urus yarasından sen ölürsen sana sūdümü helâl etmem..» di-yerek toplanan yüzlerce Şuşa halkının gözü önünde oğlunu azar-lıyor. Kaçak M. Kavalier, bu yaradan ölmüyor ve sağalıyor. Si-birya'da 20 yıl kalebentliğe mahkûm oluyor. Sibirya'ya sürüle-ceği gün, önceden Karabağ halkı tarafından duyuluyor. Her ta-raftan halk, Kaçak Mehmet «Sibire yatıp gidecek» diye (Etap) Şuşa'ya akın ediyor. Sibirya sürgünü etabında Kaçak Mehmet-den başka mahkûmlar da vardır. Hapishaneden Mehmet ve diğer sürgünler elleri ayakları kandallı (zincirli) olarak çıkarılıyorlar. Etap, harekete hazırdır, binlerce halk seyirci olarak toplanmış-tır. Etap hareket etmeden önce Tükezbhan Hanım, etabın önüne çıkarak Karabağ halkına şöyle hitab ediyor. «— Cemaat, siz gö-zünüzün kabağında (önünde) görürsünüz ki, urus hâkûmeti be-nim oğlumu nahak yere Sibire yatıp gönderir. Bura bizim öz torpağımızdır, ahı urusun burda ne iş var?. Sizin kabağınızda Memmede deyiremki, Memmet sen Sibirden salamat geleceksen, orda ölürsen sūtümü sana helâl etmeyeceğim. Oğlum yoldaşla-rınla Allah'a manet ol..» Bu cesur ve yiğit Azeri anasının, bu futursuz sözleri binlerce Karabağ'lı halkını ağlatıyor. Kaçak M. Kavalier, iki yıl sonra Sibirya'dan kaçarak Karabağ'a dönüyor ve kaçakçılığına devam ediyor. Bu olayları yazarken, hangi olay önce veya sonra olduğunu tesbit edemediğim için tarihi göstere-medim.

Mir Muhsin Nevvab, Kaçak Mehmet Kavalier Hakkında Ne Diyor?

Tezkire-yi Nevvab: 1310-Bakû, Orucov Kardaşlar basın evi sh. 217-218.

Ahvali ve İmrarı Hayat Kerbelay Muhammet Kavalier
Yazı farisicedir. Biz Türkçe'sini veriyoruz:

Kerbelayi Mehmet Sofi tahallusi Şirin-begov Karabağlı, Şuşa şəhərində tevelüt etmiş, 45 yaşında iri yapılı, yuca boylu bir kişi idi. Şəhirdə başkalarının təhrikiylə, nahak kanlar dökmüş, sonra dağlar və bəybanlarda dolaşaraq bir müddət yol kəsmək ilə məşğul olmuş və İran təbəasından bir qadın ilə evlənmiş, bir müddət sonra öz qanısını və qayınvaldesini nahək qatletmiş, sonunda qanısının qardaşı adamlar toplayaraq bunu bulmuş, iki qolları ilə başını kəsərək və bədənini bəyabanda qırmışlar. Bir şahısdə bu bədənini dəfnətmiş. Çəşitli şiirleri vardır. Bu gəzəl O'nun gəzellerindəndir:

Gəzəlin Türkcə'ye çevirisi:

Benim dostum yüz örtüsünü hər zaman bir türlü örttüğü
için aşıklar arasında ihtilaf oluyor.

Bazen onun güzəllik ışığı Musa'nın gözlerini kamaştırıyor
Bundan ötürü görmüyor musun? Səsi dağları bürüyör
Bazen neredə «Hak» diyə meleklerə fərman verdiğinde
Kəlim-Allah olan Musa şaşırıyor

Bazen bir zahidi Kəbəyi muazzamaya doğru çəkior
Bazen rəhipleri yolda şaşkınlığa düşürək pərişan edior
Dostumun sevgisi hanki yürekten azıcık eksilirsə dert və
üzüntüyə düşüyor

Raksədən mütrip bilə oynadığı zaman dostum hatırına
gəldiğinde kəndisini atəşə atmaya kalkior,
Ölüm şərbətini ecəl sakisinin elindən içərək Sofi kəndindən
gəçior səssiz bir halə düşüyor

Yukardaki satırlarda görüldüğü gibi mistik və dərin bir inancın anlamını taşıyan gəzəlin yazarı nəsil olur da yol kəsər və kuldurluk yapar?. Yol kəsmək Azəri'cə adam soymək anlamına gəlir. Kaçək Məhmət Kavalər'in bir dəfə, toplum içərsində bulunduğı sosial tabaka yönündən, adam soymaya ihtiyacı yəktü. Şuşa'da bir şəhər çocuğı olarək yetişmiş, Arapça və Farsicəyi mükəmməl öğrənmiş, ayrıca koyu dindər ortodoks «Şii» məzhəbindən olan təsəvvufu anlamış və inanmış bir kişi idi. Bu durum Sofi təhallusu ilə yazdığı gəzəlindən də anlaşıyor.

Azərbaycan ırfanına pədagog, rəssam və hattat, edip və şair olarək xizməti dokunan M. M. Nəvvab'ın, Kaçək Məhmət Kavalər'i böylə yanlış tanıması və tanıtmaya kalkması, bəncə, O'nun dindər və sakin bir həyat yaşayan, məhdut görüşlü bir kişi olmasından iləri gəlmişdir. Bir zamanlar bir öğrətmen olan və Rus hazineşindən maaş alan M. M. Nəvvab'ın, məhdut həyat gö-

rüşünde bir insan, yürürlükte bulunan kanunlara itaat etmelidir. Bu kanunlar, işgalci Rus imperyalizminin kanunları dahi olsa... fikri hâkimdir. Tabiidir ki, böyle bir yaşama ortamında bulunan M. M. Nevvab'dan, sömürülen ve ezilen toprakları işgale uğrıyarak, hakları çiğnenen bir halkın «Direnme Hakkı» olduğunu da bilmesi ve bu fikri benimseyerek insanları bu yönden değerlendirmesi beklenemezdi. M. M. Nevvab'ın, Kaçak Mehmet Kavalier'in Rus ajanı Hacı Şükür'ü, hacılar kafilesi arasında karşılayarak öldürmesi olayını, yol kesmek sayması, nahak kan dökme diyerek değerlendirmesi'ni çok görmüyoruz.

Kaçak Mehmet Kavalier'in karısını ve kayınvaldesini öldürmesi olayına gelince: Kaçak Mehmet Kavalier'in yüze çıktıktan ve çar 3.cü Aleksandr tarafından affedildikten ve kendisine «Kavalier-kapitan» rütbesi verildikten bir kaç yıl sonra, yine çarlık hükümeti ile arası açılıyor. Çünkü, daha önceden kurmuş oldukları çetenin kaçakçıları koruyarak, onlardan bir hisse alma işi devam ediyor. Kaçak Mehmet Kavalier, şehirde ve her yerde serbest olarak gezmektedir. Journalcılarının sıkı takip ve tazyiki altında bulunan Kaçak Mehmet Kavalier, İran'a sığınmak zorunluğunu duymuştur. Evine gelmiş, atları ve silahını hazırlamıştır. Kaçak Mehmet Kavalier'in karısı İran Azerbaycan'ından bir hanım kızıdır. Böyle ahvalde bir kadının babasının evine gitmesi için, kocasına hiç bir müşkülât çıkarmaması en mantiki hareket olurdu. Hele kaynanası ki, kocası İran'dadır ve Kaçak Mehmet, O'nun yanına gidiyor olması da hoş görülmesi gereken bir olaydır. Gariptir ki, iş böyle olmamıştır. Rus kazak ve jandarmalarının takibinden kurtulmak için, bir an önce Şuşa şehrini terketmesi lâzım gelen Kaçak Mehmet Kavalier'e karısı ve kaynanası müşkülât çıkararak biz gelmeyiz de gelmeyiz diye diretmişlerdir.

Böyle ahvalde Kaçak Nebi'nin karısı Hacer'in, el ve ayakları na kandal (zincir) vurularak, baldızı Mihri ile birlikte hapishaneye atıldığını gören ve Şair Zakir'in karısının bir Rus kumandanı tarafından zorla elinden alınarak bir Rus mujiğine verildiğini duyan ve bir çok kaçakların karıları ve kız kardeşlerinin, Rus kumandanları tarafından, Rus saldatları bölüğüne teslim edildiğini bilen Kaçak Mehmet Kavalier, karısını ve kaynanasını Şuşa'da bırakmak istememektedir. İşte bu ruh haleti içinde karısı ve kaynanası ile gelirsinde-gelmessinde münakaşasına tutuşan ve vakit kaybetmenin kendisi ve ailesi için müsait olma-

dığını anlayan Kaçak Mehmet Kavalер, büyük bir sinir buhranı ve ruh tedirginliği içinde tabancasını çekerek ve «Ben karımı Rus eline düşürmem» diyerek kaynanasıyla birlikte cansız yere sermiş ve atını mahmuzlamıştır.

Aras nehrini geçmiş, ran tayında (tarafında) bir ormanlık bölgede, yorgun Kaçak Mehmet Kavalер, atını buhavılamış (otlamaya bırakmış) ve atının eğrini kendisine yastık ederek bir ağacın dibinde uykuya dalmıştır. Karısının ve kızının, damadı tarafından öldürüldüğünü haber alan ve aynı zamanda bir kabile reisi olan Han, oğlunu Kaçak Mehmet Kavalер'i takibe ve öldürtmeye göndermiştir. Bunlar, Kaçak Mehmed'in İran tayındaki geçit yollarını da bilmektedirler. Takip sonucu, atını görmüş ve tanışmışlar ve uyuyan Kaçak Mehmet Kavalер'e uzaktan toplu yayılım ateş açarak öldürmüşlerdir.

İşte bir Azerbaycan'lı yiğit; Karabağ'lı-Şuşa'lı Kaçak Mehmet Kavalер'in Rus'larla yapmış olduğu savaşın hikâyesi böyle olmuş ve böyle dramatik bir şekilde de son bulmuştur.

Bu bahsi kapatmadan önce, Kaçak Mehmet Kavalер'in bir epizodunu anlatmadan geçemeyeceğim. Kaçak Nebi ve Kaçak Deli Ah'lar köylü olarak yetişmiş, okur yazarlıkları olmayan, ancak çok zeki ve cesur yiğitlerdiler.

Yukarda da kaydettiğim gibi Kaçak Mehmet Kavalер, şehir hayatında, o zamana göre mükemmel medrese tahsili görmüş dindar-sofi, şair bir Âzeri evladı idi. Yakın zamanın Azerbaycan irfan hayatında adı çok duyulan pedegog Hüseyin Cemal Yanar (Hüseyin Mirzacemalov) adlı bir dostumuz vardı. Rahmetli Hüseyin Cemal Yanar, aslen Karabağ'lı ve Şuşa'lıdır. Bütün Âzeriler Ö'na «DAYI» derler idi. Şimdi masamın üzerinde bulunan ve Kaçak Mehmet Kavalер hakkında bana yazdığı bir mektubu şöyle başlıyor:

Aziz Adaşım.

2/7/958 tarihli mektubunu şimdi aldım. Dayı'ya hiçte zahmet olmadan hemde iftiharla, çok muhterem ve bilgin ve aynı zamanda kahramanlığı, açık sözlülüğü ile tanınmış Hemşehrîm merhum Kavalер'li Kerbelayı Mehmet hakkında Şişe şehirli müteberlerden bizzat dinlediğim bir hadiseyi nakledeyim; Şöyle ki: «Bir gün Tebriz Hacıları ve ileri gelenleri tarafından «Veliahd» şerefine tertiplenen bir büyük ziyafette, Merhum Kerbelayı Mehmet (böyle telâffuz edilirdi) de, davetli olarak, hazır bulunduğu vakit, Veliahd bir aralık, sebepsiz hiddetlenerek bağırıp-çağır-

maya başlamış, hazır bulunanlar donup kalmışlar, böyle sissizlik bir anda, Merhum, dizleri üstüne kalkarak, yüksek bir sesle; Lokman sur'esinin 19.cü ayetini söylemiş. «Veksid fi meşyike. Vegzüz min sövtike. İnne enkerel esvâti le sövtül-hümir.»

Türkçesi: Yürüyüşünde itidalli ol. Sesini çok yükseltme. En şayanı nifret ses eşegin sesidir.»

Bu ayeti söyler-söylemez gene, herkes gibi, bağdaş kurup oturmuş, Veliahd'de dahil kimseden ses çıkmamıştır. Merhumu oralarda herkes tanırđı. 4/7/958-İstanbul.

1— Mir Muhsin Nevvab'ın öz (mahdud) görüşü ile yanlış değerlendirdiği Karabağ'lı bir Âzeri kaçağı'nın hakiki öz-lüğünü açıklamak.

2— Kerbelay Memmet Kavalier gibi, nice Âzeri kahramanlarının adlarının Azerbaycan tarihinin sahifelerine geçmeden unutulup gitmiş olduklarını bildiğim için bu konu üzerinde durdum.

1905 BİRİNCİ RUS İHTİLÂLİ

1901-1902'de dünya ihtilâl hareketinin merkezi Rusya'ya kayıyordu.

XIX.cu yüz yılın sonları ve XX.ci yüz yılın başlarında Rusya'da kuraklık başlamış, bu kuraklık, tarım kesiminde köylü ülkesi olan Rusya'nın halkını sarsmış ve çok etkilemişti. Şehirlerde yiyecek ve tüketim maddelerinde sıkıntı baş göstermiş, kıtlık olmuştu. Köylü halkın esasen iyi olmayan durumu, daha da fenalaşmış, sefalet de bir o kadar artmıştı. Bu bunalım başlamış, ve 3000 fabrika kapanmış, 100.000 işçi, işsiz kalmıştı. Bu bunalımlar 1905 ihtilâlinin patlak vermesinde başlıca etken olmuştur. (Bolşaya Sovetskaya Ansiklopediya 1905 ihtilâli maddeleri.)

Bundan başka. XIX.cu yüz yılın son çeyreğinde Rusya'ya yatırım yapma fırsatını bulan Batı Kapitalist sermayenin tutarı, üç milyar altın rubleyi bulmuştu. Bu batı sermayesi, 1895-1904 yılları arasında öz ülkelerine 830 milyon altın ruble kâr göndermişti. Rusya'nın dış sermayeye ödediği faiz miktarı yılda 130 milyon altın ruble idi .Başlıca dış sermaye Fransız sermayesinden ibareti (Akdes Nime Kura: Rusya Tarihi, sh. 374).

1900 yılından başlayarak, fabrika ve çiftliklerde işçilerin aşırı sömürülmesine karşı grevler, köylerde ise toprak reformunun yapılmaması yüzünden ayaklanmalar ve yağmalar ve çiftlikleri yakmalar şeklinde hareketler yer yer görülmeye başlanmıştı. Rus Çarı ve etrafındaki saray mensupları Rusya'nın bu iç mes'elesine eğilerek, halledecekleri yerde, dış siyaset ve imperyalist amaçlar peşinde koşuyorlardı. Bu imperyalist amaçların başında, o zamana göre, Çin mes'elesi geliyordu. XIX.cu yüz yılda başlayan, Çin ülkesini yağma etme ve paylaşma hareketi, Batı imperyalist devletleri ile Rusya arasında hayasızcasına yapılan bir dereceyi bulmuştu. Japonya sanayi kapitalizmi, Batı meedniyeti seviyesine en son yetişen bir ülke olduğu için, XIX.cu yüz yılda yapılan Çin topraklarının yağmasından bir pay alamamıştı. Bundan ötürü, Batı imperyalist devletleri ile Rus imperyalizmi arasında ola gelen sürtüşme sırasında kendine özgü tutunacak bir müttefik arıyordu. Çin'den umduğunu koparmak için, en sonunda bir çok politik oyunlardan sonra, zamanın doymaz imperya-

list devleti İngiltere'yi kendisine ortak buldu. 26 Ocak 1904'de başlayan Rus Japon savaşı, Kore'nin paylaşması yüzünden çıktı.

İmparator 2-Nikola ve O'nun etrafındaki saray mensupları, nazır ve generaller ve uğursuz karısı imparatoriçe Aleksandra Feodorovna, Japon'lara karşı kazanılacak bir zaferin, Rus halkını moralce tatmin edeceğini ve böylelikle, halkın ihtilâlcilere kulaklarını tıkayacaklarını sanıyorlardı. Japon'lardan söz açılınca 2-Nikola, Japon'ları kast ederek, «Makakiler» diye müstehzi bir şekilde gülüyor ve Onları küçümsüyordu. (Graf S. YU. Vitte: Vospominaniya, cilt 1, Berlin 1922.)

Rusya, böylelikle Japon'lara karşı savaşa hazırlanıyordu. Japon'ları tahrik için hiç bir şeyden çekinmiyordu. Japonya'nın verdiği bir notaya, geç cevap veriliyor, Paterburg'daki, Japon elçisi Kurino'nun savaşı önleme çabası bir zaaf gibi karşılanıyordu. Bu durum karşısında, batı medeniyetini en son, fakat çok kısa bir zamanda benimsemiş olan Japonya, beklemenin kendisi için faydasız olduğunu anladı. 26.Ocak.1904'de Port-Artur'da bulunan Rus donanmasına saldırdı ve bir kaç Rus gemisi batırdı. 27 Ocak'da savaş açıklandı. Rus'lar, Liyao-dun Şahe ve Mukden'de verdikleri kara savaşlarını arka arkaya kaybettiler. Rus'ların Uzak-Doğu'dan geri çekilmeleri bir bozgundan ve bir kaçmadan farklı değildi. Zafer yerine, 2-Nikola, Rus halkına utançla, yenilgi temin etmişti. Bu yüz kızartıcı mağlûbiyeti temizlesin diye, uzun yollar alarak, Japon'lara karşı savaşmak üzere gönderilen Baltık Rus donanması Tsesuma'da, Japon Amirali Togo tarafından denizin dibine yollandı ve yok edildi. 3.Ocak.1905'de Port-Artur, 30.000 Rus ordusu ile Japon'lara teslim oluyordu.

Çar 2-Nikola'nın, Rus halkı yanındaki itibarı sifıra inmişti. Rus devletinin iktisadi düzeni bozulmuş, pahalılık artmış, vergiler yükseltilmiş, zaten az olan işçi ücretlerinden de kısıntı başlamıştı. Böylelikle Rus hükümetinin otoritesi kalmamış ve ihtilâlciler için de bekledikleri fırsat ve ortam kendiliğinden hazırlanmıştı.

6.Ocak.1905'de, bir dini merasimde bulunmak üzere, 2-Nikola, kilise bahçesinde, kendi tarihi yerini aldıktan sonra Petropavlovsk kalesinde geleneksel toplar atılmıya başlamıştı. Bu arada Neva nehrinin karşısında bulunan Petropavlovsk'dan atılan top mermilerinden biri, Çar'ın ve maiyeti erkânının çok yakınına düşerek patladı, ölüm ve hasara sebep oldu. Ertesi gün, tah-

kikata başlandı, işi büyötmek istemiyen Çar ve saray mensupları, bu olaya bir yanlış atışın meydan verdiğini özetliyerek ört bas ettiler. Bu olayın ertesi günü, Peterburg'da bulunan Putilov silah fabrikasından dört işçi, işinden uzaklaştırıldı. Bunun üzerine bütün fabrika işçileri greve gitti. Greve başka fabrika işçileri de iştirak etti. 8.Ocak.1905'te Peterburg'da 150.000 işçi greve katılmış bulunuyordu. Grev, Rusya'nın başka sanayi şehirlerine de sıçradı. Bu arada ortaya Papas Gapon adlı esrarengiz birisi çıktı. Bu Papas Gapon'a Çar polisinin adamıdır diye söyleyenler de vardı. Gapon, biraz da işçilerin taşkınlığını dizginlemek ve deşarj olmalarını temin eylemek için, Çar'a bir dilekçe ver-meyi, işçi mümesillerine telkin ve teklif ediyordu. Bu günlerde Çar, asıl sarayının bulunduğu Tsarskoye Selo'ya çekilmiş, oradan olayları takip ediyordu. Çar, ilk tedbir olarak, Moskova'da zalimliği ile ün yapmış olan polis müdürü General Trepov'u Paterburg'a vali tayin etmişti.

Gapon'un teklif ettiğı dilekçe yazılmıştı. Dilekçe şöyle başlı-yordu. «Ey Padişahımız, biz işçiler, bala-çağamız, karlarımız ve ihtiyar ana-babalarımıznan sana geldik, biz temiz dilenci haline girdik, bizi eziyor ve horlıyorlar, elimizden gelmiyen, gücümü-zün yetmiyeceğı işleri yaptırıyorlar. Buna da kanmadan her gün söyüyor ve aşağılıyorlar. Bizi, insan yerine gören yok, bize tıpkı esir, kul gibi bakıyorlar ki, artık bundan son sabrımız tükleniyor. Çünkü her gün ve her saat halimiz daha ziyade fenalaşıyor, bi-zi tam manasıyla dilencilige, hukuksuzluğa ve karanlık cehale-te doğru sürükleyip götürüyorlar. Ey Padişahımız, artık güç ve takatımız tükendi. Sabrımız bitti, boğuluyoruz. Artık öyle bir hale geldik ki, bizim için ölüm, böyle dayanılması mümkün ol-mıyan azaplardan yengil görünüyor.» (Dilekçe Kırım Türkçe-sinden hiç değıştirilmeden alınmıştır, Oku İşleri-İyun 1925-N.2, Hüseyin Balıç: 1905 yıl inkılabı ve Ucalar, Akmesic.)

İşte bu yakarış ve yalvarışla yazılan dilekçe, bir Pazar günü çerçeveye alınarak önde ve ellerde taşınarak, yüz binlerce halk, Çar'ın Paterburg'daki, kışlık sarayına doğru ilerliyordu. Ellerde, Çar 2-Nikola'nın portresi ve Ortadoks azizlerinden olan papas-ların portreleri de vardı. Yukarıya başlığı alınan dilekçede, aşı-ğıdaki siyasi istekler de yer alıyordu. «Umumi af, söz, basın ve toplantı hürriyeti, kilisenin hükümetten ayrılması, çalışma müd-detinin sekiz saat olarak kabulü, iş ücretinin muntazaman öden-mesi, toprağın tedrici surette köylülere dağıtılması, gizli ve mü-

savi reyle seçilen bir kurucu meclisin toplanması ve o günün hak-hukuk aktüalitesine uyan başka dilekler...

K A N L I P A Z A R

Pazar günü, kışlık saraya doğru yüz binlerce halkın, bir sel gibi akarak ve jandarma, polis ve asker kordonunu yararak geçtikleri yürüyüşte, ellerde döviz olarak taşınan ve papas Gapon tarafından, halkın acı ızdırabını dile getirerek yazılan dilekçe şöyle bitiyordu. «Bize, artık başka baş vuracak yer yoktur, bizim için ya serbest ve bahtlı olmak veya ölmek kalıyor. İşte, Padişahımız, sen bize bu iki yoldan birisini göster. Biz hiç söz kaytarmadan (reddetmeden) büyük bir itaatle, senin göstereceğin yol ile gitmeğe razıyız. Varsın bizim yaşayışımız, Rusya'da çekişmekte olanlar için kurban olsun. Biz, büyük bir istekle, irkilmeden kurban olmağa hazırız.» (Hüseyin Baliç)

Masum, günahsız ve çoğunluğu fakir Rus halkının ağır ve çekilmez durumunu anlatan bu dilekçe ve yakarış, Çar 2-Nikola ve O'nun saray ileri gelenleri ve generalleri tarafından büyük bir anlayışsızlıkla karşılandı. Bu sırada çar, sarayın balkonuna çıkarak, halka bir el sallasa ve bazı vaitlerde bulunsaydı. İsteklerinde haklı olan, bu bir kaç yüz binlik halk (Boje tsrya hranı: Allahım, çarı koru) marşını okuyarak evlerine dağılacaklardı. Fakat böyle olmadı. Paterburg valisi General Trepov'un emriyle, tarihte eşi görülmiyen büyük bir basiretsizlik eseri olarak, bu masum ve günahsız insanlar, kurşun yağmuru, kılıç darbeleri ve süngü ile karşılandı. Bir anda kışlık sarayın önündeki beyaz kar tabakaları, doğru ve haklı istekte bulunan halkın akan kanları ile kıp kızıla boyandı. Yüzlerce insan ölmüş ve yüzlercesi de yalanmıştı.

Bu günden sonra Rus halkı ile, zalim Rus çarı arasındaki bütün maddi ve manevi bağlar kopmuş ve bu iki kuvvet arasında ölümcül bir düşmanlık ve savaş başlamıştı. Artık ok yaydan çıkmıştı. Rus çarı ile O'nun (sevgili?) tebaaları arasında boğaz boğaza savaş olacaktı. Papas Gapon, yaptığına pişman olmuş, ortadan kaybolmuştu. Rus işçisi ve fakir halk toplumu, dindar olduğundan yine O'na inanıyor ve seviyorlardı. Bu durumdan faydalanan Rus Sosyal Demokrat Partisi ileri gelenlerinden Rutenberg, Papas Gapon'un ağzından işçilere ve halka beyan-

name yayınlayarak, onları ihtilâle teşvik ve tahrik ediyordu. (VL. Voytinskiy: *Godıy Pobed İ Porajeniy*, 1923-Berlin, sh. 29.)

9/Ocak'da akan fakır Rus halkının kanları, Rus toplumunun bütün düşünen aydınlarını, Rus çarına ve O'nun zalim istibdat rejimine karşı tiksindirmiş ve tedirgin etmişti. Kapanan üniversitelerde ve greve giden fabrikalarda, sokaklarda, Çarın portreleri yırtılıyor ve ayaklar altına atılıyor ve «Kahrolsun istibdat» diye bağınıyorlardı. Grevler, bütün Rus imparatorluğu ülkesine yayılmıştı.

19/Eylül (2 Ekim) 1905'de Moskova'da basın ve yayın kuruluşlarının grevi başladı. Bunlara, fırıncı ve bütün işçileri de katıldılar. Çar'a sadık kazaklar, gösteri yapan işçilere karşı gönderildilerse de, işçiler barikat yaparak, kazakları ateşle karşıladılar, çarpışmalar oldu, kan döküldü, ancak grevlerin önüne geçilemedi. 7 (20) Ekim'de Moskova-Kazan demiryolu işçileri greve gittiler, 8 (21) Ekim'de, bütün Rusya demiryolu işçileri greve başlayınca, bunları ülkede bulunan bütün fabrikalar, posta, telgraf ve bütün okulların grevi takip etti idi. Rusya'da iktisadi mali ve idari hayat durmuş, her türlü toplum yaşantısı felce uğramıştı. Ukrayna'nın baş şehri Harkov'da, öğrenci ve işçilerin gösterisini hükümet kuvvetleri ile barikat savaşı takip etti. Üniversiteli öğrenci ve işçilerden 147 kişi öldü. Kapalı olan üniversitelerin toplantı salonları halkın miting yeri olmuştu. Aralıksız mitingler ve Çarlık idaresini ve zulmünü yermeler devam ediyordu. Hükümet kuvvetleri müdahale edemez olmuş ve aciz bir duruma düşmüştü. Aralık 1905'de Paterburg'da işçi ve öğrencilerle hükümet kuvvetleri arasında barikat savaşı başladı, çok kan aktı..

Çar 2-Nikola ve etrafındakiler, işin ciddiyet ve vehametini yeni yeni anlamaya başlamışlardı. İşçilerin ve öğrencilerin bu baş kaldırma hareketini organize eden Rus Sosyal Demokrat Partisi'nin özellikle, sol kanadıydı. O zaman bu gurubun başında, Bronştayn adlı yahudi ve çetin bir ihtilâlcı bulunuyordu. Bu adam 1917 Ekim'in ihtilâlinin Lev Davidoviç Trotski'si idi. 1905 ihtilâline drijanlılık eden ikinci parti, Rus Sosyal Revolyutsener (Es-Er) partisi idi. Nosar (Hrustalev) liderlik ediyordu. 1917 ihtilâlinde bu partiye Kerenski adlı beceriksiz bir avukat başkanlık edecek ve iktidarı bolşevik Lenin'e kaptıracaktır. Bunu ilerde göreceğiz.

Bütün Rusya'da greve giden işçilerin sayısı 1.700.000 idi. Greve Rus aydınları, doktorlar, mühendisler ve başka meslek mensupları da iştirak ediyorlardı. Köylüler, 2.000'den fazla çiftliği yağma etmişlerdi. Finlandiya ve Polonya'da kurtuluş baş kaldırmaları olmuştu. 13/Ekim/1905'de Paterburg'da, 21/Kasım'da Moskova'da ilk İşçi Sovyeti kurulmuş ve ihtilâle yol göstericilik vazifesini yapmak üzere, toplantılara açıkça başlamıştı. Bu sovyetleri, başka sanayi şehirlerinde bulunan işçiler de kurmaya başlamışlardı. İhtilâlin esas kuvveti, işçi ve öğrenciler, yedek kuvveti ise köylülerdi.

Durumun ağır, kanlı ve içinden çıkılmaz bir bunalım yaratıldığını gören Çar 2-Nikola, özellikle nazırlarından Graf Vitte'nin tavsiyesi üzerine bir «Hürriyet Manifestosu» ilan etmek zorunda kaldı. Bu manîfestoya Çarın sadık kalmıyacağı görülecektir.

Lenin, ortalarda yoktu, görünen ihtilâlciler: Lev Bronştayn (Trotski) V. M. Çernov, Burakov, Avksentiye'v'di.

ÇAR 2-NİKOLA'NIN 17-OKTOBER (EKİM) MANİFESTOSU

Dönmez irademizle Biz Hükûmetin vazifelerine, icra etmesi için şunları katıyoruz:

- 1— Kişi dokunulmazlığı, fikir, söz, toplantı ve dernekler kurma hürriyeti gibi hakiki ilkelere dayanan vatandaşlık hürriyetinin ayrılmaz esaslarını halka bağışlamayı,
- 2— Şimdiye kadar kendilerine seçim hakkı tanınmayan halk sınıflarına kanunun tayin ettiği çerçevede, genel seçim hakkı verilerek tayin edilen müddet içerisinde, en kısa zamanda (6 Ağustos 1905 kanunu ile Devlet Duması ve Devlet Şûrası) seçimlerinin yapılmasını,
- 3— Hiç bir kanunun Devlet Duması'nın tasvibi olmadan yürürlüğe girmemesi usulünün bozulmaz bir esas olarak kabul edilmesini ve bizim tarafımızdan tayin olunan hükûmetlerin denetlenmesine seçim yolu ile halkın da iştirakinin mümkün kılınmasını...

Bütün doğru rus oğullarını vatan karşısında kendi ödevlerini hatırlayarak iştirilmemiş karışıklığın önlenmesine ve bizimle birlikte ana topraklar üzerinde sükûnetin, sulhün ve huzurun kurulmasına yardım etmeye çağırıyorum. (Graf S. YU. Vitte: Vosponinaniya, cilt 2, sahife 1-2, Berlin-1922.) Görülüyor ki, manifesto sınırlı ve vuzuhsuzdur. Müstebit bir çar tarafından sözlerin seçilerek yazıldığı bellidir. Sonra şöven bir sınır çizilerek yazılmıştır. «Rus topraklarının rus oğullarına» hitap ediyordu.

O tarihte 135 milyon olan ve yarısından fazlası rus olmayıp sömürge halkı bulunan Türk boylarına, Ukrayna, Belerus, Gürcü, Yahudi ve başka esir halklara hiç bir hitapta bulunmadığı gibi hiç bir yeni şeyde getirmiyordu bu manifesto.

Esasen sosyalist ihtilalciler bu manifestonun samimi olduğuna inanmamışlardı. Radikal demokratlar da inanmıyorlardı. Liberaller içinde inananlar bulunuyordu. Mitingler yine devam ediyordu, bu defa çarın yırtılarak ayaklar altına atılacak resmi kalmamıştı, onun manifestosu yırtılarak havaya savruluyordu.

17 Oktober 1905 Manifestosu esir milletlere pek az bir şey getiriyordu. Manifestonun 2-maddesinde, tırnak içersine alınan (6 Ağustos 1905 kanunu ile Duma ve Devlet Şurası) seçimlerinin yapılması buyruğu üzerinde pek kısa bir inceleme, bu iddiayı açığa vuracaktır.

Nihilistler tarafından, 1881'de -bir merasimden saraya dönerken- bombayla parçalanarak öldürülen 2-Aleksandır, 1861'de köylüler üzerinden (Krepostnoy) kölelik rejiminin kaldırarak köylüyü azad eylediği tarihten bu yana, rus köylülerinin sosyal ve hukuk durumunu düzeltir başka hiç bir kanun çıkmamıştı. 45 yıl süreyle köylü isyanları, karışıklıklar, grevler hiç bir sonuç vermemişti. Ancak yine Japonya karşısındaki yenilgi ve yukarıda kısaca belirtilen 1905 ihtilâli olaylarının zoruyla köylü meselesi ele alınmış ve 6 Ağustos 1905'de «Krestiyanskaya Konstitutsiya: Köylü Ana Yasası» adlı bir kanun çıkarılmıştı. Bu kanunda 2. Aleksandır'ın kölelik rejimini kaldırdığı 1861 tarihli kanuna rağmen, hukuk yönünden hakları sınırlanmış olan ve vergi yönünden ağır yükümlülük altında bulunan ve devlet memuru olma meselesinde hakları sınırlanan bir kısım köylülere eşit haklar tanınarak durumları düzeltiliyordu. İşte bu kanunda devlet memuru olma meselesinde rus köylülerine imtiyazlı sınıflarla aynı haklar veriliyordu. Ancak bu kanun ,rus esiri Türkler hakkında 1899 yılında çıkan kanunun memur olma bahsinde kabul ettiği hak sınırlamasını kaldırmıyor öylece bırakıyordu. 1899 yılındaki, çarlık kanunu (İnorotsiy-Yabancılar) diye tanımladığı halka Rus devleti idarelerinde memur olma hakkını tanımadığı gibi asker olma hakkını da vermiyordu. İnorotsiy dediği halkların, yahudiler ve eskimolar hariç, hemen hemen hepsi Türklerdi: 1— Si-birya yabancıları, 2— Arhangelsk vilayeti Eskimoları, 3— Stavropol vilayeti göçebe yabancıları, 4— Kalmıklar, Astrahan ve Stavropol vilayetindeki göçebeler, 5— İç ordu kurgızları, 6— Ak-molin, Semipalatin, Semireçin, (Yedisu), Ural ve Turgay sancakları yabancıları, (anlayacağınız Kazan ve Türkistan), 7— Kafkas ardı yabancı halkları (Anlayacağınız Azerbaycan'lılar ve bütün müslümanlar), 8— Yahudiler.

İşte Rus çarlık rejiminin, Rus esiri Türkler'e tatbik ettiği sö-mürge idaresiydi bu. (M. İ. Mış-Vestnik Prava, 1906, sahife 132.)

6 Ağustos 1905 kanunu bir taraftan da Devlet Duması ve Devlet Şurası kurulunu Rusya'ya getiriyordu. Bu kanun, yukarıda gösterilen ve «Yabancı Soydan» diye tanımlanan Türk halklarına ancak Duma'ya temsilcilerini seçerek göndermek hakkını

veriyordu. Kanunun Duma kuruluşuna dair hükümleri şöyleydi:

- 1— Duma, parlamento gibi devamlı surette etkin bir kuruldur.
- 2— Bütün devamlı ve geçici kanunlar, kadrolar, bütçe mec-buri olarak onun müzakeresine sunulur.
- 3— O, bir müşavere kurulu olup, müzakere etitği konunun hakkında kendi rejini tam serbestlikle beyan edebilir.
- 4— Seçim kanunu öncelikle köylülere dayanmaktadır. (Kanunu yapanların fikrine göre, bu sınıf çoğunluğu teşkil etmektedir ve monarşik rejime bağlı olup muhafazakârdırlar.) Seçim kanunu Duma hakkında konan usule göre, Duma'nın reyi alınarak değiştirilebilir.
- 5— Seçim hakkına sahip olmak için milliyet ve din farkı gözetilmemiştir. Böylelikle kesin karar verme yetkisine malik olmayan bir parlamento Rusya'da kuruluyor, ve Rusya, bir hukuk devleti olma çığıırına yöneliyor gibi bir hava yaratılıyordu. Bu kadarcık bir meclise dahi çarlığın ve hükümetlerinin tahammül etmeyeceğini ileride göreceğiz. (Vitte, 1. cilt, sahife 437.)

1. ci Duma'da çoğunluk çarın ve hükümetinin arzuladığı gibi köylülerde bulunuyordu. Duma'da 43 % millet vekilleri vardı. Bu arada köylüye dayanan Rus Sosyalist Revolyutsyoner Partisi de oldukça hatırı sayılır miktarda millet vekili çıkarmıştı. Köylü, bu gidişle çarın hükümetinden büyük toprakların paylanarak, kendilerinin toprak sahibi kılınmalarını bekliyordu. Bu kadar dö-külen kanların ve sarfedilen çabaların sonucu bu olmalı idi. Hal-buki günün birinde çar tarafından tayin edilen başvekil Göre-mikin, Duma'ya gelerek: «Toprak hiç bir suretle paylaşılmayacaktır, özel mülkiyet mukaddestir.» deyince, köylüler çarın arkasını bırakıp «Biz size önce toprak, üstelik birde hürriyet vereceğiz.» diyen (S. R.) partisinin arkasınca gittiler. İşte burada dananın kuyruğu koptu. Duma çoğunluğu ile çarın hükümeti arasında boğuşma başladı. Toprak meselesinden başka hükümet icraatında da, Duma, hükümetle, anlaşamıyordu. Böylelikle 27 Nisan 1905'de açılan birinci Duma 7 Temmuz 1905 tarihli olarak Goremikin tarafından çara imza ettirilen bir fermanla dağıtıldı. (Vitte, cilt 2, sahife 313-318) Bu sırada Başvekil Goremikin gö-revinden atılmış yerine Stolipin gelmişti.

2. ci Duma, birincisinden farksızdı. Ancak bu Duma'da demokrat ve sol eğilimli partiler ileri gelen bir kısım aktif siyasi elemanlarından yoksun kalmıştı. Stolipin, seçim öncesinde bun-

ları, Viborg¹ beyannamesini imza etmişler diye suçlayarak haklarında kovuşturma açmış ve öyle bir formül uydurmuştu ki, mevzu kanunlar karşısında bunlar seçime iştirak edememişlerdi. Buna bakmayarak 2. Duma ile Stolipin başkanlığında bulunan çar hükümetinin yıldızları bir türlü barışmamış ve didişme ile geçmişti.

Stolipin, 2. Duma'yı dağıtmak için bahane arayıp duruyordu. En sonunda bunu da buldu. Sosyal Demokrat millet vekili Ozol'un evinde arama yapılmış ve güya 55 sosyal demokrat millet vekilinin rejimi devirmek için hazırladıkları komploya dair belgeler ele geçirilmiştir diye 3 Haziran 1907'de 2. ci Duma feshedilmişti. Bu arada 55 sosyal demokrat millet vekili ve başka aksiyon sahibi olan sol eğilimli ve demokrat millet vekilleri Sibirya'ya sürüldüler. Bununla birlikte yeni seçim kanunu ile 3. cü Duma seçimleri için 1 Kasım 1907 tarihi seçim günü ilan ediliyordu.

Yeni seçim kanunu halktan seçim için rey verme hakkını alıyor ve Dvoryan: toprak ağalarına, yüksek memurlara ve büyük tüccarlara ve sanayicilere veriyordu. Bu olayı siyasi tarihçiler 1905 ihtilalinin sonu olarak kabul ediyor ve ihtilale karşı Çar ile onun başvekili Stolipin, bir hükümet darbesi tertipleli diyorlar. (Vitte, 2. ci cilt, sahife 387-397)

Lenin, Kasım 1905'de Avrupa'dan Rusya'ya dönmüştü. Peterburg işçi Sovyeti, Menşeviklerin, Moskova işçi sovyeti Bolşeviklerin elinde bulunuyordu. 1906 yaz ve son bahar aylarında ihtilal hareketi, bir atılış yapmış ve köylü karışıklığı yer yer görülmüştür. Sanayi merkezlerinde bir milyon işçi greve gitmiştir. 1907'de ise 740 bin işçi greve gitmiş, Sveaborg'da deniz piyadeleri isyan etmişlerse de kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Revel'de «Potuan Azeva» zırhlısında başkaldırma olmuş ve bastırılmıştır.

Rusya'da, 3 Haziran 1907 tarihinden sonra Stolipin irtica denenen bir devir başlamıştır. Bu devirde Stolipin, gerek ihtilalcileri ezmek ve gerek esir milletler üzerindeki baskıyı arttırmak için her türlü tedbire baş vurmuştur. Uzak Doğu cephesinde Japon'lar karşısında mağlûp olan Rus askerleri Rusya'ya dönmüş

1 — Birinci Duma dağıtıldıktan sonra Sosyalist partiler ve Rus esiri halkların millet vekilleri Finlandiya'nın Viborg şehrinde toplanmış, Çarı protesto eder bir beyanname yayınlamışlardı.

ve Vitte'inn Fransa'dan aldığı 843 milyon altın ruble borç bir müddet için geçici olarak Çarı ve tahtını kurtarmışsa da Rusya, daha büyük ve kanlı ihtilallere gebe olarak kalmıştır.

Birinci ve ikinci Duma'da 39 millet vekili çıkaran Kafkasya müslümanları üçüncü Duma'ya 10 millet vekili seçebilmişlerdi. Polonya'lılar 37 millet vekilinden 14 millet vekilil seçebilmişlerdi. Seçim kanununun kendilerine müsait olmasından yararlanarak fazla millet vekili çıkaran milliyetçi sağ Rus şöven millet vekilleri reformlar meselesinde ve Rus esiri milletler meselesinde Çar'dan ve hükümetinden fazla müsamahasız ve şiddetli davranıyorlardı. Bir Türk Müslüman milletvekili Duma kürsüsünden kendi halkının hakları üzerine konuşmaya başlarken, hemen şöven Rus milletvekilleri «Haydi Türkiye» ye diye bağırıyor ve Türk milletvekilini konuşturmuyorlardı. Bu Rus milliyetçi partiler Duma'da esir milletlerin zaten kısıtlanmış olan haklarını daha da kısıtlayan kanunlar çıkarıyorlardı.

Fin'lere, Polonya ve Ukraynalılara verilen kültürel haklar geri alınıyor, müslümanların dini işlerdeki 1905 ihtilalinde verilen kısmi bağımsızlık haklarına tecavüz ediliyordu. Türk ülkelerine yapılan ve verimli toprakların Türk köylülerinin ellerinden alınmaları ile sonuçlanan Rus köylü göçü-kolonizasyon siyasetine itiraz eden Türk milletvekillerinin istekleri reddediliyordu. (Milyukov sh. 215) Dördüncü Duma'da Dvoryan'ların (Toprak ağaları) temsilcileri 34 % ten 51 % e yükselmiş köylü temsilcileri % 43 ten 24'4 % düşmüştü, işçiler 3'4 % ten 2'3 % e düşmüş, Rus toplumunun başka sınıfları ve meslek sahipleri ve Rus esiri milletlerin toplamı 24'2 % miktarda bir temsilci seçebilmişlerdi. Bütün Rus esiri Türkler birinci Duma'da 46 milletvekili ile temsil edilirken, dördüncü Duma'da topu, topu 7 milletvekilleri vardı.

Rus imparatorluğu Duma'sında milletvekillerinin toplamı 440 idi. Durum böyle sıkı baskıya göre, yine Duma'da 315 milletvekili birleşmiş kendi aralarında «Progressif gurup» diye bir gurup kurmuşlardı. Bu progressif gurup millet vekilleri zaman, zaman çarın nazırlarını eleştiriyor ve sigeye çekiyordu.

Rus Duma'sının Batı parlamentolarından ayrıcalığı şuydu: «Duma'da tenkit edilen ve eleştirilen nazır istifa etmiyor ve çekilip gitmiyordu. Aksine çar ve saray nezdinde itibarı artıyordu.» Bütün bu ağır politik ortama rağmen yine Rus imparatorluğu halkı ve halklarının çoğunluğu Duma'ya yönelik bir ümit taşıyordu. Çünkü koca imparatorlukta cezai takibata uğramadan halkın arzu ve ihtiyaçları ve hakları ancak Duma kürsüsün-

de dile getirilebiliyordu. Çarlık rejiminin yolsuzluk ve haksızlıkları tekce Duma kürsüsünden sansür edilmeden bağıra, bağıra söylenebiliyordu.

İşte 1905 ihtilali 1907'de bastırıldıktan sonra ve Rusya birinci dünya savaşına girmeden önce İmparatorluğun siyasi durumu kısaca bundan ibaretti.

1905 BİRİNCİ RUS İHTİLALİNİN AZERBAYCAN'DAKİ ETKİLERİ

Azerbaycan, XX. ci yüz yılın başına yetişmiş bir toplum olarak, kuvvetli ve imanlı aydın kadrosu ile çıkmıştı. Siyaset alanında boy gösterecek Batı ve Rus üniversitelerinde okumuş tecrübeli kişileri olduğu gibi, edip, şair, gazeteci, yazar, müzisyen, öğretmen ve kültürel ve sosyal işleri başaracak elemanları ve en sonunda ticaret ve sanayi ve bankacılık alanında burjuva-kapitalistleri vardı. Bu kadro ile Azerbaycan, milliyetçi-demokratik yönde kendi halk toplumu ile kaynaşarak bir varlık göstermek için müsait bir zamanı bekliyordu. Azerbaycan toplumunun kalbur üstü aydın kadrosu böyle bir zamanın geleceğini biliyordu.

Japon cephesinde Rus İmparatorluğunun ağır yenilgisini Azeri'ler sevinçle karşılamıştı. Önderler zamanı zorlamakla bir şey elde edilemeyeceğini bir taktik olarak çok iyi biliyor ve yaşadıkları devri iyi değerlendiriyorlardı. 1905. ci yılda Rus sansürü tarafından Mehmet Ağa Şahtahtılı'nın Tiflis'te çıkardığı «Şarki Rus» gazetesi kapatıldıktan sonra, bu gazetenin matbaasını Bağırzade adlı milliyetçi ve yardımsever bir Azeri tüccarının himmetiyle Celil Mehmetkuluzade ve Ömer Faik Numanzade almış ve «Gayret» basın evi adı koyarak çalışmaya başlamışlardı.

Bu basın evinde ilk olarak gizli şekilde basılıp yayınlanan broşür Ö. F. Numanzade'nin «Davet» adlı 36 sayifelik beyanname idi. İkincisi ise C. Mehmetkuluzade'nin «Posta Kutusu» adlı bir kitapçası oldu. Davet'de: Ö. Faik Numanzade Azeri halkına şöyle hitap ediyordu: «Marifetlilerin ayakları altında hayvanlar gibi ezilmemek için gayret ve harekete gelmemiz lazımdır, labüttür. Bizim için istifade ve terakki kapusu, imdilik, tabii top, tüfek ve dinamitle açılmaz. Onlar «bu halde» bizim hiç bir işimize yarayabilmeyiz. Biz bu gün ancak bir kuvvetin, her hahişin (arzunun) her fikrin anası ve kökü olan maarif, matbuat olduğunu bilmeliyiz. Maarif ve medeniyetin bu gün en birinci vasitesi, en kuvvetli naşiri ise kitap ve gazetelerdir-matbuattır.» (Edebiyat ve

İnce Sanat Dergisi, 12 İyul (Temmuz) 1969 N. 28, sahife 12. Sahip Rzayev. Bakû) Ö. F. Numanzade bu beyannameyi yayınladığı zaman, daha ortada 1905 ihtilalinin belirtileri yoktu. Beyannamenin adının «Dâvet» olarak konması da Azerbaycan aydınlarının ve toplumun o zamanki ruh haletini açıkça gösteriyor. Beyanname patlamaya hazır bir atılğanlık havası içindedir. Nitekim 1905 ihtilali bu yolu açtı ve şimşek gibi Azerbaycan halkını aydınlattı.

Sırası gelmişken burada bir noktaya daha değinip geçelim. Azerbaycan'daki sosyal, kültürel ve politik gelişmeyi inceleyen Sovyet yazarları, bu yolda, o çağda, tek etkenin Sosyal-Demokrat Partisinin (Bolşevik) kanadı olduğunu ileri sürer ve her olay ve her harekette Azerbaycan'da bolşeviklerin önde olduğunu iddia ederler.

Bu meselede polemige gitmek bizim konumuzu değıştirmege götürür korkusu ile, kısaca şunu belirteceğiz ki, bolşeviklerin Azerbaycan'da -kızıl ordunun 1920'de kanlı ve zalim süngüsü hal-kın canına dayandığı tarihe kadar- hiç bir sürükleyici etkisi ve rolü olmamıştır. Bu etüdün gidişiyile de bu mesele kolaylıkla anlaşılabacaktır.

18 Şubat 1905'te çar tarafından bir devlet Duma'sı tasarısı hazırlanmakta olduğuna dair beyanat verilir verilmez, Azerbaycan «Millet Hâdimleri» (o zamanki söyleyişle H. B.) Azerbaycan toplumunun siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik ve başka yönlerde olan ihtiyaçlarını dile getirmege başladılar.

5 Mart 1905'de Bakû «Şehir Duması»: (Şehir Meclisi) iç işleri nazırı Bulğın'e bir heyet gönderilmesine karar verdi. Bu heyet, Bakû şehri dahil bütün Kafkasya şehirlerinden seçilerek Peterburg'a gidecek ve Bulğın'in başkanlığında toplanarak «Halk Temsilciliği» meselesini görüşecekti. 15 Mart 1905'de Azerbaycan milyonerlerinden Hacı Zeynelabidin Tagiyov'un evinde Azeri ileri gelenleri ve aydınları bir toplantı yaptılar. Bu toplantıda Rus hükümetine geniş anlamli bir «Hak» dilekçesi verilerek halkın ihtiyaçları ile Kafkasya'da yapılması gereken reformların bu dilekçede belirtilmesi karar altına alındı. Bu dilekçeyi Peterburg'a götürmek üzere bütün Kafkasya halkları mümessillerinden bir heyetin seçilmesinin zaruri olduğu görüşü savunuldu. Bu maksatla mümessillerini seçmeleri isteğıyle Tiflis, Erivan, Nahçıvan, Lenkeran, Kuba, Şemahı, Gence, Şuşa, Gökçay, Salyan, Nuha, Kazak, Derbent, Teymur-Han-Şura ve başka şehirlere teller çekildi. Bakû şehrini temsil edecek kişiler şunlardı: «Ferruh Bey Vezirov, Ali Merdan Bey Topçubaşev, Ahmet Bey Ağayev, Şemsi Asadul-

layev, Ağa Kişi Aliyev, Necef Kulu Sadıhov ve başkaları.»

Bu dilekçe basit bir istekler maddesi şeklinde tanzim edilme-yip «Genel Milli Hak İsteği» şeklinde gerekçeli olarak uzun ve memerandum mahiyetinde yazılmıştı. Milli istekler Tasarısı'nın müellifleri arasında Ferruh Bey, Ali Merdan Bey ve Ahmet Bey Ağayev'in bulunması tasarının ağırlığı ve konusu hakkında sa-nırım ki bir fikir verebilir. Bu istekler tasarısında deniyordu ki, müslümanların hayatı cemiyet hayatında olduğu kadar iktisa-di hayatta da kısıtlanmıştır. Şehir meclisinde yarıdan fazla üye bulunduramazlar. Sivil ve askeri idarelerde aranan vasıfları haiz olsalar dahi yüksek mevkilere tayin edilemezler, serbest meslek yönünde orta ve yüksek tahsilleri olan müslümanlar, diledikleri mesleği seçemezler, pedagojik çalışmada bulunamazlar, müslü-man öğrenciler devletin bursundan yararlanamazlar, Rus büyük tüccarlarına tanınan haklar, Türk tüccarına tanınmamaktadır, çocuklarımıza ana dilinde öğretim hakkı bize verilmiyor, ana di-linde gazete, dergi ve kitap çıkarma ve yayınlama hakkından mahrumuz ve bşk. dilekler.

Dilekçede 1864 tarihli Kafkasya'da mahkeme kuruluşu nizam-namesinin zamanın ihtiyaçlarına cevap vermediği ve mahkeme-lere müslüman halkın gelenek ve inançlarını bilen hâkimlerin seçimle yerli halktan olması gerektiği, ayrıca sulh hâkimlerinin hep seçimle tayin edilmesi lüzumu belirtilmişti.

Dilekçede Kafkasya'da mahalli idarelerin kurulması ve ma-halli idarelerin tam anlamıyla administratif idarenin müdaha-lesi olmadan müstakil bulunması ve müslüman halk için mahal-li idarede hiç bir suretle hukuk yönünden sınırlama konulmama-sı isteniyordu. Dilekçe yazarları, Kafkas müslüman halkın şa-hıs masuniyeti, mesken dokunulmazlığı, fikir, söz ve basın hür-riyetini, Rus çarlık kanununda engelleyen bütün hükümlerin ip-tal edilmesini talep ediyorlardı.

Dilekçede köylü konusuna değiniliyordu. Topraksız ve az top-raklı köylülere toprak verilmesi ve vergilerin mahalli şartlara göre âdilane olarak tayin edilmesini isteyen Azerbaycan lider-leri, hangi toprakların paylanması ve ne miktarda verilmesini de gösteriyorlardı. Köylülerin hayat şartlarının iyileştirilmesi ve yük-seltilmesi üzerinde ısrarla duruyorlardı.

Bu dilekçeye benzer petitsiyalar(1) Kazan, Ural, Kırım Türkle-rinden de Petreburg'a, çar hükûmetine gönderilmiş bulunuyor-du. Onlarda milli kültür, dil, gelenek, ve özellikle dini kurulların

kavuşturulması usulünün ve tazyikin kaldırılmasını istiyorlardı.

1905 yılı ilk bahar ve yaz aylarında Azerbaycan milli hareketi Bakû'dan başka şehirlere de yayıldı. Gence belediyesine yapılan seçimde halk, çarlığın koymuş olduğu kısıntıya bakmayarak 55 temsilci seçmişti. Bu seçim her ne kadar çarlığın yüksek makamlarınca tastik olunmadı ise de, belediye bu seçimle toplantılarına devam etti durdu. 55 temsilcinin hepsi türktü.

Gence'de, Hacıkent sayfiyesinde tertiplenen toplantıda A. M. Topçubaşev, Kafkasya müslümanları ve Azeri Türklerinin politik, sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını anlattıktan sonra mahalli ve müstakil belediye, vilayet meclisi ve köy idare heyetlerinin kurulması zaruretinin izah etmiştir. Bu açıklamayı dinledikten sonra, Gence ilçelerinde ve vilayet merkezinde kurulması düşünülen müstakil mahalli idareler hakkında halka bilgi vermek üzere toplantılar tertiplenmesine karar alınmış ve toplantıları organize etme işini Adilhan Ziyathanov, Alekberbey Refibekov, Alekberbey Hasmamedov, Cihangirhan Hoyiski ve başkaları üzerlerine almışlardır. Bundan başka A. M. Topçubaşev, A. H. Ziyathanov ve A. Hasmamedov'dan ibaret üç kişilik bir heyet seçilerek, bunlara Gence belediyesine yapılan seçimi tastik ettirmek ve müslüman halkın mahalli idareler seçimindeki, hukuki sınırlama kanununu değiştirilinceye kadar yeni seçimlerin durdurulması için gerekli Rus makamları nezdinde teşebbüslerde bulunma vazifesi verilmiştir.

2 Nisan 1905'de Bakû şehrinden gönderilen heyeti (Topçubaşev dahil) iç işleri nazırı Bulgin, Peterburg'da kabul ediyor ve nazır, heyete mahalli seçimlerdeki, hukuki sınırlama meselesinin Kafkasya'lılar için yakında ele alınacağını vadediyor. Heyet, nazırdan Kafkasya halkının, Rus halkı için düşünülen reformlardan ayrı tutulmamasını ve genel toplantıya Kafkasya halkından da seçilerek gönderilecek heyetlerin katılması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.

Bu sırada Azerbaycan basınında, halkı uyanışa ve birleşmeye çağıran yazılar yazılıyor ve ele geçen bu ihtilal fırsatından hak ve hukuk davasında mümkün olduğu kadar çok şeyler elde etmek gerektiği fikri yayılıyordu. Ali Bey Hüseyinzade'nin «Hayat» gazetesi şöyle yazıyordu. «Eğer biz ilerilemek ve hayati varlığa sahip bir millet olmak istiyorsak, biz her şeyden önce Müs-

lûman olarak kalmalıyız. Bizim ilericilik ülkümüz, hayat şartlarımızın eyleşmesi doğrultusunda olan arzumuz, İslâm kanunlarına bağlı olarak elde edilebilir.» (Hayat Gazetesi No: 1, 7 Haziran 1905.)

Kaspi gazetesinde Ahmet Bey Ağayev şöyle yazıyordu: «Bütün bu toplum, yalnız bir dini toplum olmayıp aynı zamanda, etnik bir varlıktır. Çünkü bütün Rusya müslümanları, pek az bir istisna ile büyük Türk-Tatar ırkına mensupturlar, bir tek genel dille konuşuyor ve aynı dini inançları taşıyorlar.» (Kaspi: No: 57, 30 Mart 1905.)

Düne kadar çocuklarına ana dilinde okul açamayan, gazete çıkaramayan, seçim hakkı en basit belediye seçimlerinde bile kısıtlanan ve daha pek çok hakları elinden alınan bir halkın yukarıda pek kısa olarak anlatıldığı şekilde tarih sahnesine büyük bir atılış ve isteklerle çıkıvermesi zalim, sömürgeci Rus çarlık rejimi için bir sürprizdi.

İhtilal tarihine kadar her türlü haklardan mahrum edilen Rus esiri Türklerden Kafkasya Türklerinin mümessilleri, imparatorluk iç işleri nazırının karşısına çıkıyor ve hak, hukuk istediğinde ve iddiasında bulunuyordu. Bu ne demekti?..

Buna 2. Nikola ve O'nun saray erkânı ve şöven nazırlar ve generaller... nasıl tahammül eder ve hazmederdi?

Bu olaylar Kafkasya müslümanlarının yaptıkları açıkça bir milli istiklal mücadelesi idi.. Rus imparatorluğunun zayıf zamanında Kafkas Türklerinin başına bir iş çıkarmak ve Kafkasya halkının dikkatini başka tarafa çekmek ve ihtilalden onları uzaklaştırmak lazımdı.

İşte Kafkasya'da Azeri Türkleri üzerine Ermeni'lerin 1905 yılı saldırısı ve müslüman kavgasını, şöven, çarlık Rus Peterburg'undan, Kafkasya'da bulunan yüksek Rus memurlarına bu yolda gizli şekilde, verilen bir direktifin sonucu idi..

Ali Merdan Topçubaşev'in siyasi platforması önce Azerbaycan halkının ihtiyaçlarını hedef almıştı. Azerbaycan halkının siyasi azatlık haklarını elde etmesi için o, Rus esiri başka Türk boyları ile de işbirliği yapmaya hazırды ve yapıyordu. Ancak bu, bir «Panislamist» politika değildi Ali Merdan Bey için. Bu taktik bir ihtiyaçtı. Ali Merdan Bey, Kazan, Kırım, Türkistan, Dağıstan ve Kuzey Kafkasya gibi ülkelerde yaşayan müslüman Türk halkında azatlığını ve pek çok siyasi haklara kavuşmasını istiyordu ve bunun için de çalışıyordu.. Ali Merdan Bey, Rus esiri Türklerin siyasi azatlıkları için birlikte çalışmalarında bir

«Güç Birliği» arıyordu. Onun bu birliğinde Ağayev'in geniş ve derin teoretik panislamizmi yoktu. Belki böyle bir mefkûrenin başarıya ulaşamayacağını, tâ o zaman kendine mahsus uzak görüşlülüğü ile sezmiş ve anlamıştı. İşte bu amaçla o, 1905 ihtilalinin getirdiği hürriyet ve azatlık nimetlerinden Azerbaycan halkı için elinden geldiği kadar fazla pay koparmak istiyordu. Bu amaçla yazılan ve Bakü'da ileri gelen aydın, tüccar ve köylerden gelen (toprak sahibi olsun olmasın) çiftçi temsilciler meclisinde okunarak ve kabul edilerek Rus hükûmetine verilen «Hak» isteği tasarısını gösterebiliriz.

KAFKAS MÜSLÜMANLARININ İSTEKLERİ

I — A) Müslümanlara Ruslarla aynı derecede siyasi, medeni ve dini hak tanınması ve müslümanlar hakkında kanunla ve fermanlarla konmuş olan bütün tehditlerin kaldırılması.

II — B) Rusya'da müslümanlara da, vekâlet usulleri üzerine tesis kılınacak teşrii meclislerin, idari müesseselerin hepsinde hür bir şekilde seçilmiş vekillerini Ruslarla aynı derecede bulundurmak hakkı, C) Özlerinin hallerine ait her bir hususta kanun talep etmek hakkı. D) Devlet veya cemaat idarelerinin her birinde memuriyet hakkı, memleketin her yerinde her (türlü) sanatların her birini öz ihtiyariyle intihap etmek hakkı müslümanlara da takdim kılınacak.

III — B) Memleketin her yerinde hürriyetle ikamet etmek hakkı, C) Taşınmaz mallara her yerde malik olabilmek. D) Her nevi ticaretle her yerde iştiğal edebilmek, H) Nikâh miras gibi aile meselelerinde her hususta şeriati islâmiye kanunlarıyla her vakit amel etmek hukuku müslümanların ihtiyarlarına teslim kılınacak.

IV — I) Hürriyeti din hukukuyla beraber, her yerde her vakit bütün dini rusumları hürriyetle alabilmek hukuku, 2) Bütün ruhanileri, müftüleri de, şeyhülislamı da, mahalle ruhanilerini de, halkın öz ihtiyariyle tayin edebilmek ve seçebilmek hakkı müslümanlara verilecek. Ruhani idarelerin hepsi dahiliye nezaretinin idaresinden azad kılınp, milletin öz nezaretine teslim kılınacak. 3) Ulumu diniyeyi dış ülkelerde tahsil etmiş adamlara da ruhanilik mevkilerine seçilmek hakkı verilecek, ruhanilik için Rus dili bilme mecburiyeti şartı kalkacak, Kafkas vilayetle-

rinde ve sancaklarında ruhani meclisler teşkil olunacak, bu meclisler Tiflis idareyi ruhaniyesine tabi olacak.

V —) Mescitlerin ve mubarek türbelerin gasbolunan vakıfları iade edilecek, bunların idaresi, bütün tasarrufatı islam cemaatından seçilmiş mütevellilere teslim olunacak.

VI —) İptidai terbiye umumi, mecburi, parasız olacak. Özerlerinin nezaretleri altında mevcut bütün mekteplerde, medreselerde halkın talim terbiyesi hususlarında Kafkas müslümanlarına tam hürriyet verilecek. Ulumu diniyeyi, milli lisanı, milli edebiyatı, milli tarihi tahsil ve yürütme yollarına mücade verilir, şu derslerin her biri mektep, medreselerin her birinde tedris kılınacak. Bütün dersleri milli lisanda olmak şartı ile her nevi mektebi tesis etmek hususlarında müslümanlara tam hürriyet üzerinde büyük haklar verilecek. Külliye, ruhani veya fenni âliyeler (yüksek okullar) tesis edip öz ihtiyarlarıyla muallimlerini davet edebilme hakkı, hürriyeti matbuat esasları üzerinde mümkün lisansların her birinde kitap, risale, gazete, jurnal (dergi) neşretmek, şu matbuatın her biriyle ticaret etmek hakkı, kütüphaneler açmak, halk dersaneleri tesis etmek hakkı, umumiyetle hem hayrat hem maarif müesseseleri tesis etmek hakkı her yerde her vakit müslümanlara verilecek.

VII —) Krepostnoy rejimin (kölelik hukukunun) şu günkü kalıklarını da bitirip, bulundukları yerleri (üzerinde çalıştıkları toprakları) köylülere satmak nizamı toprak sahiplerine hükümet müsadeseyle mecburi kılınacak, ziraat bankaları tesis kılınacak, boş olan miri toprakları, topraksız veya toprağı az olan çiftçilere verilecek, Kafkasya'ya Rus köylü göçü tamamiyle durdurulacak, Kafkasya müslümanları için kışlık, yaylak yerler ve orman ve su gibi ihtiyaçları temin kılınacak. Dağıstan ve Kuzey Kafkasya Dağılı halkları için 12 Haziran 1900 yılında çıkarılan ve bu halkların bütün topraklarının hazine malı sayılacağına dair olan kanun feshedilecek.

VIII — Şu günkü camiadan dış ağır salmaları kolaylaştırarak, her nevi vergileri mekânın hallerine, halkın gücüne göre almak, vergilerin miktarını, masraflarını tayin ederken müslüman vekillerini de her vakit davet etmek.

IX — Fabrikalarda, imalâthanelerde hizmet eden işçilerin hallerini, hayatlarını iyileştirmek yolunda tüzülmüş bütün tedbirleri ve bütün kanunları müslüman işçiler hakkında da icra etmek. Bütün işçilerin haklarını himaye edebilecek kanunları tüzmet (yapmak), hayatlarını temin yolunda devlet sigortası

teşkilatı kurmak.

X — Kafkasya'da yeminli hakemler mahkemesi, seçilmiş sulh hâkimleri tesis kılınıp, sulh mahkemelerinin duruşmalarını halkın dili ile (Türkçe) icra etmek ihtiyarına mücade edilecek.

XI — Devletin iç vilâyetlerinde «Zemstva» (mahalli idare) idareleri nasıl usul üzerine tesis kılınacak ise Kafkasya müslümanlarına da o usul üzerinde tam yetkili zemstva idareleri tesis kılınacak.

XII — Şehir idarelerinde reforma yapılarak bu idareleri devlet administratif idaresinin müdahalesinden azad eylemek.

XIII — Olağanüstü olarak çıkarılan bütün kanunlar feshe-dilir. Din, söz, matbuat, içtima (toplantı) şirket hürriyetlerini, meskenin, şahsın masunluklarını himaye maksadıyla tüzülmüş hemme tüzülecek (yapılmış ve yapılacak) bütün tedbirler ve kanunlar müslümanlara da teşmil edilecek.

XIV — Kafkasya müslümanlarının mahalli ihtiyaçlarına dair yapılacak bütün kanunlar ve bütün tedbirler Tiflis'te müslüman vekilleri huzurunda müzakere kılınıp halledilecek.

XV — Bu yıl 18 Şubat fermanıyla davet kılınacak müzakere meclisine Kafkasya müslümanlarından da vekiller davet edilecek.

(Bu dilekçeyi M. C. Bigi'den dilini pek az değiştirerek buraya aldık.)

(Musa Carullah Bigi, İslahat Esasları, Petrograd-1915, sh. 159-160-161-162.)

Rus esiri Türklerden her boy, kendi, o zamanki jeo-politik durumlarına göre bir istekler dilekçesi ile öz vekillerini Peterburg'a gönderdiler. Bu Türk heyetlerinin Peterburg'a gelişlerini Musa Carullah Bigi şöyle anlatıyor: «O gün Reşit Efendi, Bünyamin Efendi, Petrograd'a sefer etti. Bir hafta son Kazan vekilleri de erişti. O esnada her vilâyetten müslüman vekilleri gelip, birer birer Graf Vitte cenaplarını ziyaret ettiler. Vekillerin Peterburg ceridelerinde isimleri de yazıldı. Graf Vitte (Çarın başvekili) müslüman vekillerinin hiç birini red kılmadı. Her birini iltifatla kabul etti. Hoşamedî gösterdi. Bir kaç gün sonra, Peterburg'a Kafkasya'dan Ali Merdan Bey Topçubaşı, Ahmet Ağayev, Ali Bey Hüseyin Zade cenapları gibi bir kaç mürahhas geldi.

O esnada idi, Graf Vorontsov Kafkasya'ya Namestnik (çar naibi) tayin kılındı. Ali Merdan Bey, Graf huzuruna varıp, «Hayat» gazetesine mücade aldı. İşte bu ceride sebebiyle Ali Merdan Bey, Reşit Efendi cenaplarını aradı, ziyaret etti. Reşit Efen-

di memnuniyetle Hayat sahifelerinde muharrirlik vazifelerini kabul etti.

O esnada Kırım vekilleri de geldi. O yerde bu yerde iki üç adam toplanıp müzakere ederler idi. Umumi bir (kongre) davet etmek fikri işte o zaman kabul kılındı. Bu olayların hepsi 1905 Mart-Nisan ayında oluyordu.

Çistay'dan gelmiş vekiller arasında Zâkir Hazret mahdumu İbrahim Efendi Şevket de var idi. İbrahim Efendi Şevket'in kız karındaşı Aliye Hanım'ın nikah meclisi 20 Mayıs'da olacağına göre, «Büyük bir umumi mecliste umum Rusya müslümanlarının ahvaline ait meseleleri müzakere ettirmek kasdıyle» olsa gerek, May 20'de olacak nikah meclisine Peterburg'a gelmiş vekillerin hepsini İbrahim Efendi davet etti.

Ali Merdan Bey «Hayat»ın bir an evvel neşrine say edeyim, Kafkasya'lıları şu meclise davet edeyim, diyerek Peterburg'dan ayrıldı. Şu sebeple umumi bir meclisin Makarya yarmarkasına (panayır) tehiri münasip görüldü. Ali Merdan Bey bu meclise geleceğine söz verdi. (Musa Carullah Bigi: Yukarıda adı geçen eseri. sh. 8, 9, 10, 11.)

«Hayat» gazetesi Temmuz 1905 yılından başlayarak yayına girmiştir. 1905 ihtilalinin Azeri Türklerine getirdiği basın «Hayat» la başlamış, bunu Nisan 1906'da «Molla Nasrettin» dergisi izlemiştir. İhtilali fırsat bilen Rus esiri Türkler her şeyden önce Ruslaştırma siyasetine karşı çıkmış ve okullarında ana dili olan Türkçe ile öğrenim yapılmasını istemiş ve Türk topraklarına Rus köylülerinin göçürülerek yerleştirilmesine karşı çıkmışlardır.

Rus esiri Türklerin okuma işleri 1870 yılında ve sonra 1884

Musa Carullah Bigi: (1875-1949) Kazan Türk'lerinden olup, din bilgini ve kronolojik tarih yazarı ulu, ermiş bir kişiydi. 1905-1907 yılları arasında Rus esiri Türklerin milli kongrelerinin hikâyesini mufassal bir şekilde tesbit ederek yayınlamış ve o tarihi günlerin, yılların olaylarına ışık tutabilme fırsat ve imkânını bize sağlamıştır. Bu yönden Rus esiri Türklerin siyasi tarihlerine Musa Carullah Bigi'nin eylediği hizmet, değer biçilemeyecek kadar önemlidir. M. C. Bigi'nin bu yayınları olmasaydı, işgalci nasyonal-komünist Rusların inkâr eylemek ve unutturmak istedikleri Rus esiri Türklerin 1905 ihtilalindeki, siyasi çabaları kısmen unutulacaktı. M. Çarullah Bigi 1949 da Kahire'de yoksulluk içinde ölmüştür. Tanrı Rahmet eyliye.

yılında verilen çar fermanı ile düzenleniyor ve bu nizamname-lerde açıkça Ruslaştırma siyasetinin yürütülmesi yolu izleniyordu. Bundan sonrasını Musa Carullah Bigi, şöyle anlatıyor: «Sular akdı, vakitler öttü, asırlar özgerdi (geçti), nihayet tarihin sevgiyle Rusya devleti 1905 sene oktyabr (Ekim) günlerine de erişti. 17 Oktyabr'da hürriyet fermanı ilân kılındı. Hiç bir milletin dinine, mektebine, medresesine, mescidine, mahallesine darlık (sıkıntı) vermemek, dokunmamak esasları fermanı hümayunda beyan kılındı. Devlet nizamı yeni ve sağlam esaslar üzerine tesis kılınacak oldu... Nihayet 1906 sene yanvar (Ocak) 14 de maarif nazırı Graf İvan Tolstoy'un raporuyla «Yad (yabancı) milletlerin iptidai (ilk) mektepleri hakkında 37 maddeden ibaret nizamname imparator hazretlerinin fermanıyla tastik kılınıp, 1906 sene Mart 31'de maarif nezareti tarafından ilân edildi. Bu nizamnameden bazı maddeleri aşağıya alıyoruz.:

Madde 2) Yad halkın iptidai mektepleri-fikir, ahlak, maişet cihetiyle o, halkın terakkilerine, hemde lisan, hem âdet cihetiyle Ruslarla yakınlaşmalarına hizmet ettirmek maksadiyle tesis olunur.

Madde 13) Yad halk mekteplerinin kitapları halk lisaniyle Rus hurufatiyle tab olunur. Halkın milli elifbası vardır ise, mekteplerin kitapları hem milli hurufat ile hem Rus hurufatiyle tab olunur.

Madde 21) Kilise şarkıları hiristiyanlık nurlarını yad, halk kalblerine ulaştırmak maksadına en kuvvetli vesile olmak cihetiyle, yad halk mekteplerinin her birine kilise şarkıları gereklidir. Kilise şarkıları kilise lisaniyle de olabilir, halk lisaniyle de olabilir. Başka şarkılar Rus lisaniyle olur.

Madde 27) Yad halkın özlerinin mekteplerinde medreselerinde kilise şarkıları lazım olmasa da, yad halkın çocuklarına ahlak terbiyesi vermek mülâhazasıyla, bu şarkılar hem Rusca hem ana lilsaniyle talim etmek matluptur.

Lakin yad halk özlerinin dini şarkılarını balalarına (çocuklarına) talim ettirecek iseler, inspektorlerden ruhsat almak lazımdır. (Musa Carullah Bigi: Yukarıda adı geçen eseri. sh. 244-245.)

Madde 36) Nafakası tamam temin kılınıp, Rusca sınıfı tesis

1 — Kremlin Rus Nasyonal Komunist Cuntası, Rus esiri Türklerin yazı harfleri hakkında, Çar 2. ci Nikolanın Ocak 1906 tarihindeki fermanını tatbik etmişlerdir.

kılınacağı da iltizam kılınmadıkça, müdürün elinde abrazavaniye (tahsil) şahadetnamesi bulunmadıkça, yad halkın hususi dini meteplerine inspektor ruhsat vermez.

İşte size birinci Rus ihtilalinin çar fermanıyla Rus esiri Türk-
lere getirdiği okuma hürriyeti (?) ...

İkinci Duma'da Azerbaycan'dan millet vekili seçilen öğretmen Mustafa Mahmutoğlu, Duma kürsüsünden yukarda bazı madde-
lerini verdiğimiz Rus esiri Türklerin okuma hürriyetlerinin kı-
sıtlandığını ve ana dili ile öğrenime izin verilmediğini maarif
bütçesinin müzakeresi sırasında tenkit eyledikten sonra şöyle de-
miştir: «Biz müslüman öğretmenler, maarif sahasında, her han-
gi bir yer işgal etmekten men edilmişiz. Bu halden maarif nazı-
rı utansın.. Rus olmayan milletler için, bilhassa Türklere ait
(Rus) maarifince açılan mektepler bomboştur. Çünkü maarif
nezaretince, bu mekteplerde mukaddesat adına bir şey bırakıl-
mamıştır. İnsanlık adına ne varsa, hepsi silinmiş, sökülüp atıl-
mıştır. Mustafa Mahmutoğlu sözlerine devam ederek demiştir ki:
Rus devleti Kafkas ardı ülkenin polis teşkilatı için yılda 2.361.460
tahsisat kabul eylediği halde, Rus olmayan halkların maarifine
topu topu 114.000 ruble gibi pek az bir tahsisat ayırmıştır.» (Du-
ma zabıtları, 1907, 6, sh. 165-166)

Ufa vilayeti millet vekili Hasanoglu: «Başkurt çocuklarının
ve genellikle yirmi beş milyon Türk halkının mekteplerinde tat-
bik edilen çift hurufat sisteminin kaldırılmasını.» teklif edince,
bütün Rus milletvekilleri hep bir ağızdan (sağ ve sol eğilimli
olanların hepsi. H. B.) «haydi, defol Türkiye'ye git..» diye bağır-
mışlardır. İşte Rus çarından gelen ferman ile, Rus Duma (par-
lemento) sindan gelen seslerin yan yana getirildiği zaman or-
taya koyduğu anlam: **RUS ESARETİ VE RUS SÖMÜRGEÇİLİĞİ.**
Bu uğurda Duma'da başka Türk millet vekillerinin mücadeleleri
de hemen aynı sonuca ulaşmıştır, bu nedenle ayrıca tafsilata gir-
meden geçiyorum.

Azerbaycan ve başka Rus esiri Türk boylarının Duma'da ile-
ri sürdükleri, üzerinde durdukları ve mücadele ettikleri Türk
okulları ve ana dilinde öğrenim yapılması davası bu esir halkla-
rın günlük yaşantılarında da, aktuel bir mesele olmuştu. Ağus-
tos 1906'da Hasan Bey Zerdabi'nin ve Neriman Nerimanov'un ve
başka ileri gelen Türk pedogoglarının teşebbüsleri ile Bakü'da
Azerbaycan muallimlerinin ilk kurultayı toplanmıştır. Bu kurul-
tay ilk ve orta derecede Rus-Tatar (Türk) okullarında Azeri di-
linin başka fen dersleri gibi mecburi tutulmasını ve ders prog-

ramının buna göre hazırlanmasını, köy öğretmenlerinin hayat şartlarının iyileştirilmesini, Azerbaycan'da özel muallim seminaryası (öğretmen okulu) teşkil edilmesini ve kadınların tahsiline önem verilmesini ele alarak tartışmış ve bu yolda bir sıra kararlar almıştır.

Görülüyor ki, Azeri halk toplumu kendi kültürel ve sosyal problemlerine el atmış ve siyasi hakları için mücadeleye başlamıştı. Bu yol, onu istiklale götürecekti. Nitekim tarihin akışı içinde öyle de oldu idi.. Rus esiri Türklerin birinci Duma'da 46 milletvekilleri vardı, ikinci Duma'da bu miktarı muhafaza etmişlerdi. Üçüncü Duma'da seçim kanununun Türkler ve sol partiler aleyhine kısıtlanması yüzünden Türklerin millet vekili sayısı 10, dördüncü Duma'da ise bu rakkam 7 millet vekiline düşmüştü.

Birinci Duma'da Azerbaycan millet vekilleri: A. M. Topçubaşev, Adilhan Ziyathanov, Memmetağı Aliyev, Esadullah Murathanov, Alekber Hasmamedov ve başkaları idi. İkinci Duma'da Fetalihan Hoyski, Halil Hasmamedov, İsmail Tegiyev, Mustafa Mahmudov, Zeynel Zeynelov idi. Bunlar, Bakû ve Gence vilayetlerinden seçilmişti.

Azeri toplumunu bu devirde yazı dili, edebi dil meselesi de meşgul ediyordu. Ali Hüseynzade «Terakki» gazetesinde yayınladığı «Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz» başlıklı yazıda Osmanlı edebi dilinin kabul edilmesini istiyor ve bu fikri savunuyordu. Başta Celil Mehmetkuluzade ve Sabir olmak üzere onların etrafına toplanan Abbas Sihat, Fridun Bey Köçerli, Abdurrahim Hakverdili, öz Azeri halk ağız lehçenin edebi ve yazı diline esas alınmasını istiyorlar ve bu yönde yazılar yayınlayarak bu görüşü savunuyorlardı. Aydınların çoğusu bunların tarafını tutuyorlardı. «Molla Nasreddin» dergisi, bu son akımın bayarkadarlığını yapıyor ve başarı elde ediyordu. Osmanlı edebi dili, değil Azeri Türkçesine, genel anlamda Anadolu Türk ağız lehçesine bile yabancı anlamda idi.

Bu arada ideolojik yönde «Avrupalılaşmak, islamlaşmak ve Türklşemek» fikirleri tartışılıyor ve hatta çarpışılıyordu. Bütün bu tartışmaların ucunda Azeri halkının milli azatlık hareketi vardı. Azerbaycan azatlık akımını Azeri halkının terakkiperver ve vatanperver ruhundan gelen demokratik gelenekler üstüne oturtmak isteyen aydınlar çoğunluğu teşkil ediyor ve zamanın yazar, pedagog, gazeteci ve başka kültürçüler hep bu yolu izliyorlardı. Abdullah Şaik, Süleyman Sâni, Nerimanov ve başkaları bunlardandı.

AZERİ TÜRKLERİNE KARŞI ERMENİ SALDIRISI

Osmanlı İmparatorluğuna hasta adam adını takan Rus çarı ve Batı imperyalistleri, XIX. yüz yılın son çeyreğinde Ermeni'leri ellerinde bir koz olarak kullanmaya başladılar. Bu olaydan cesa-ret alan ve esasen siyasi meselelerde çok kısa görüşlü oldukla-rı ispat edilen Ermeni'ler, bir Ermenistan kurmak için büyük tasarılar hazırladılar. Bu reel olmayan büyük tasarılar yüzün-den Ermeni'ler çok, pek çok hırpalandılar ise de bir türlü realist olamadılar. 1890 tarihinde «Taşnaksutyun» partisi kuruldu. İlk kuruluşunda Türkiye içersinde büyük bir Ermenistan yaratma-yı programına alan bu parti 1904'de Kafkasya Ermenistanı'nı da programına dahil etti. Ermeni'lerin Türkiye'den istedikleri vilâ-yetler şunlardı: Kars, Van, Erzurum, Harput, Diyarbakır, Bitlis, Sivas, Adana ve Kilikya denen tarihi güney bölgesi. Ermeni «Hınçak» partisi de aynı hayaller peşindeydi. Bu hayaller pe-şinde koşan Ermeni'ler, güney Anadolu bölgesinde çeşitli silah-lı çıkışlarda bulundular. En sonunda Sultan Abdulhamit, 1896 yı-lında Ermeni'ler üzerine yürüdü ve esaslı bir tenkil hareketinde bulundu. Bu takipten bir çok Ermeni'ler kaçarak Kafkasya'ya sığınmıştı. Bu sığıntıların başında Türkiye'de Ermeni hareketin-de önderlik eden Taşnak'lar ve Hınçak'cılarda bulunuyordu. Bun-lar, Ermeni halkı, müslümanların aleyhine kışkırtıp duruyordu. 1905 ihtilalinde hâkim Rus idare adamları Kafkasya Türklerini ihtilalin hürriyet nimetlerinden mahrum bırakmak için böyle bir ortamdan faydalanmayı düşündüler.

Halbuki, tarih boyunca Kafkasya'da Türklerle Ermeni'ler iyi komşuluk etmiş ve dostça yaşaya gelmişlerdi. Hatta kadim tarihlerinde Ermeni'ler, dış düşman saldırısına karşı türklerle birleşmiş ve ittifak yapmışlardır. Kaldıki, Kafkasya'da 54 ilçe içersinde ancak beşinde Ermeni'ler çoğunluğu teşkil ediyorlar-dı. Ermenistan'ın merkezi sayılan Erivan'da dahi çoğunluk türk-lerde bulunuyordu. Bütün bunlara bakmayarak ve Türkiye'de yedikleri dayaktan ders almayan ve uslanmayan Ermeni'ler, Kafkasya'da bulunan büyük rus memurlarının gizliden gizliye kışkırtmaları¹ ve Ermeni'leri silahlandırmaları üzerine (Bazı yerlerde bu kışkırtma açıkça yapılmıştı. H.B.) Erivan, Nahçıvan, Ordubad, Karabağ, Şuşa, Gence, Bakû ve Şirvan'da silahsız ve

(1) Vitte, «Ermeni-Müslüman savaşı Kafkasya'da bizimkilerin eseridir.» diyor. (Vospominaniya cilt 1)

kendi hallerinde sakin bir hayat yaşıyan türklerle saldırdılar ve kırmaya, öldürmeye başladılar. Böylelikle türk halkı keserek bu il ve ilçelerde çoğunluğu sağlayacaklardı. Kesemedikleri türkleri öz yurtlarından sürece ve kaçıracaklardı. Bu suretle başlıyan Ermeni - Azeri halk kırımının tıyler ürpertecek trajik sahne ve olaylarını burada vermek istemiyorum. Ancak tarafsız bir Gürcü yazarının bu olay hakkındaki görüşünü kitabından kısa bir pasaj alarak geçeceğim. Gürcü sosyalistlerinden Karibi, yayınladığı «Kızıl Kitap» ta şöyle diyor:

«Ermeni ihtilalcilerinin, bilhassa Taşnaktsutyun fırkasının doğışuna kadar Kafkas ardı ölkede sulh ve dostluk hüküm sürüyordu. Bu ölkede, sonradan Türklerle Ermeniler arasında ola gelen kanlı kırıgınlara gölgesini bile hatırlayan yoktu. Ermeniler, Türkler ve Gürcüler, yüz yıllarca bir arada yaşadılar ve bu müddet içersinde kanlı bir olay şeklinde milliyet adaveti görölmemiştir... Taşnaklar geldiler ve mustakbel Ermenistan için sırf Ermenilerle meskün bir arazi yaratmak istediler. Pederşahi Kafkasya köylerine milli adavet ve nifret hisleri doldu. Ermenilerin silah oynatmalarına Türkler de aynı suretle karşılık verdiler.» (Karibi: Krasnaya Kniga, sahife 49 - Tiflis 1921)

DİFAİ PARTİSİ'NİN KURULUŞU

«Difai» partisi 1905'de Azerbaycan'ın Başkenti olan Bakü'da Ahmet Ağayev tarafından kurulmuştur. Bu fırkanın kuruluşu hakkında A. Ağayev'in kendisinden bilgi olarak tarihe hemen hemen hiç bir şey bırakılmamıştır. Programı, kurucuları Ahmet Bey'den başka kimlerdi? hiç bir şey bilmiyoruz. Bildiğimiz bir şey varsa, bu fırkanın kurulduğu tarihte, Azerbayvan halkına büyük hizmetlerde bulunmuş olmasıdır. Fırka, Ermeni'lerin Azeri Türkler üzerine saldırıları ve müslüman halkı kesmeğe başlamaları üzerine kurulmuştur. Adı da bunu gösteriyor. Difa, Arapça bir sözdür ve defetmek demektir. Ermeni saldırısını defetmek, ona karşı koymak, Azeri Türk halkı savunmak için kurulmuştu Ağayev'in fırkası... Yusuf Bey Akçura Oğlu Ahmet Ağa Oğlu'nun hal tercümesinde, 1928 de yayınladığı «Türk Yılı» kitabında (Türk Ocakları yayını) diyor ki: «Türklerin Ermenilerle çarpışabilmeleri için, teşkilata ihtiyaçları vardı. Bu ihtiyacı temin için, Ağa Oğlu Ahmet Bey 1905 senesinde Bakü'da «Fedai» namıyla hafi bir cemiyet teşkiline muvaffak olmuştur.

«Fedai» cemiyetinin faaliyeti, Ermenilerin Türklere karşı irtikabeyledikleri mezalimi, fiili mukavemetlerle bir derece durdurabilmiştir. Şuşa mektebinde iken Ermenilerle çarpışmaya başlayan Ahmet Bey'in «Fedai» teşkilatı ile hayat sahasında ve büyük mikyasta kavgaya devam ettiğini görüyoruz...» (Türk Yılı, sh. 441)

Yusuf Bey Akçuraoğlu'nun «Fedai» dediği «Difai» dir. Bu kelime yanlışlığı üzerinde durmaya değmez. Şimdi biz, kurulduğu tarihte «Difai» fırkasının yayınladığı beyannameyi incelediğimiz zaman, partinin ülkü ve taktiği hakkında doğru bir fikir edinmiş olacağız. Bu beyanname, çarlık devri Kafkasya Genel Valisi'nin arşivinden 16 Mart 1912 gün ve A/593 sayılı olarak bulunmuş ve Bakü'da, arşivde 6 sayılı bağ içersinde muhafaza edilmektedir.

Beyanname: «Müteşekkil askeri bir kuvveye mâlik, aynı zamanda yeni silahlarla, hatta toplarla mücehhez «Taşnak» fırkası, bir taraftan silah gücile bütün ermenileri, diğer taraftan da Kafkasya hükümetini kendisine tabi edip en umde maksadı takip edir o da Kafkasya dahilinde bulunan bütün müslümanları kırıp bitirdikten sonra onların yerini işgal etmektir. Ermenilerin, bu maksatlarına nail olduktan sonra, fikirleri Kafkasya'da ermeni halkı için milli mustakil bir idare yaratmaktır. Fırkamızın başlıca maksadı: ayrı ayrı Kafkasya halkları arasında samimi kardeşlik ve birlik yaratmaktır. Her gâh «Taşnak» fırkası namûs ve samimiyetle öz hareket ve faaliyetlerinin hakiki programını aşıkâr söylerse ve eğer bu program ayrı-ayrı Kafkasya milletlerinin hürriyet ve istiklallerine tecavüz edecekleri maddeleri havi değilse, o zaman biz öz birlik elimizi hemişe ona uzatmağa hazırık. Bilakis, o kabakda (öncede) olduğu gibi, müslümanların üstüne hain ve gaddarcasına hücumlarda devam ederse, bizden lâyihi cevabını alar ve Kafkasaya bitmez-tükenmez kanlı bir sahne haline düşer.

«Taşnak» fırkası emin olsun ki, hiç bir vakit biz öz milletimizin harabezarlığı ve külü üzerinde ermeni milletinin saadet ve hoşgüzeranlık kurmasına yol vermerik.»

«Difai» fırkasının beyannamesi Kafkasya müslümanlarının «Varolma veya Olmama» davasını açıkça ortaya koyarak kendi siyasi platformunu ilân etmiş bulunuyordu. Şimdi iş teşkilata kalmıştı. Bunun üzerine Ahmet Bey Azerbaycan vilayetlerini dolaşmaya başladı. İlk olarak Azerbaycan'ın ikinci başkenti sayılan Gence'ye gitti. Gence'de milliyetçi ileri gelenlerle görüşerek «Difai» teşkilatını orada kurdu. Gence'de Difai teşkilatı komitesi:

Alekber ve Alesker Hasmehmedov kardeşler, Dr. Hasan Bey Ağayev, Alekbey Bey Refikbeyli, Şeyhülislam Molla Mahmet Pişne-mazzade, jimnazyum (lise) din dersleri öğretmeni Mirza Mehmet Ahundzade, öğretmen Mirza Cevad, genç öğretmenlerden İdris Ahundzade ve başkaları idi.»

Karabağ'da, Şuşa'da Difai komitesi: Necefkulu Ağa, Mir Cebbar Ağa, Seyit Miriş, Efrasyab, Ali Kişi, Kürt İbrahim, İsfendiyar Alpauti, Zerger Memiş ve başkalarından kurulmuştu. Böylelikle Difai öncelikle ermenilerin saldırıya geçtikleri Azerbaycan vilayetlerinde kurularak ermenilere karşı direnişe geçti.

Yarım yüz yıldan fazla (59 yıl) bir zaman sonra, Komünist Bolşevik rejiminin Azerbaycan İlimler Akademisi, yayınladığı Azerbaycan Tarihi adlı eserde (1964) Difai partisini şöyle değerlendiriyor: «1905 yılın payızında (son bahar) Azerbaycan'ın Şuşa, Cavenşir, Karyagin ve başka kazalarında tacirden, kolçomaklardan, burjuva-mülkedar ziyalılardan (aydınlar) ve kısmen de beylerden ibaret mürteci «Difai» adlı teşkilât meydana çıktı. Burjuva mülkedar ziyalıları K. Mihmandarov, A. Ağayev, M. Hacinski, bu teşkilâta başçılık edirdi. Müslümanları daşnakların baskınından müdafaa etmek perdesi altında çıkış eden bu teşkilât, milletler arasında tokuşmaları kızıştırmakta iştirak ederdi. O'nun faaliyetindeki metodlardan biri, ferdi terör idi. Bazı halde «Difai»nin uzuvları taşnaklara kömek etmekle taksirlendirilen memurlara, karşı terör tatbik edirdiler.» (Azerbaycan Tarihi — Bakü, sh. 613).

GENCE'DE ERMENİLERE KARŞI TAARRUZ

Gence şehri, Gence çayı ile ikiye bölünmüştür. Şehrin dağlık kısmında ermeniler, ova kısmında türkler yaşıyorlardı. Türk mahalleleri arasında Noreşen adlı bir ermeni mahallesi de vardı. Diğer Türk mahalleleri şunlardı: Ozan, Zerrabi, Ettarlar, İmam-ı, Dörtöyl, Sofulu, Sefarabad, Tavukçu, Büyük Bağban ve Bala Bağban.

Ermeni kısmında üç türk mahallesi vardı: Mollacelilli, Çaylı ve Hacimelihli. Ermenilerin taarruzu bu son üç Türk mahallesine yüklenmişti. Mahalle halkından erkekler ermenilere karşı koyarken, kadın, çoluk, çocuk Gence çayından türk tarafına geçiyorlardı. Boş kalan türk evlerine ermeniler, kadınlarıyla birlikte gi-

riyor, yağma eyledikten sonra evleri yakıyorlardı. O zaman halk arasında cesaret ve yiğitliği ile meşhur olan Tatoğlu Kara silahşör adamları ile ermenilere karşı koyuyor ve onları durduruyordu. Ermenilerin teşviki ile o civarda kışlaları bulunan rus süvari birliğinden açılan ateş ile Tatoğlu Kara öldürüldü, arkadaşları cenazesini alarak türk tarafına geçtiler. Tatoğlu Kara'nın öldürülmesi halk arasında büyük üzüntü yaratmıştı. Rus askeri, polis ve jandarma birlikleri türk kırgınına seyirci kaldığı gibi, ermeniler biraz sıkışınca da onlara yardım ediyorlardı.

«Difai» puartisinin idaresiyle çarpışmanın bundan sonrası, teşkilatlı bir şekil almıştı. Gence'de bulunan «Cemiyet-i Hayriye» ve «Neşri-Maarif» cemiyeti binası karargâh olarak seçilmiş ve Gence ileri gelenlerinden görkemli ve tedbirli ve bütün Gence halkına söz geçirebilen ve sayılan Alekber Bey Refibeyli harekâtı idare edecek olan Başçı seçilmişti.

Mukabil taarruz geceleyin karanlıkta başlayacak ermeni köyleri ve mahalleleri dağlık yönden sarılarak hücumla geçilecekti. Bu harekât için eli silah tutan şehirli halk ve dağlardan inerek yardıma gelen Deli Alı başçılığındaki birlikler, Alekber Bey kumandasında harekete geçtiler. Taarruz hedefine ulaşmıştı, ermeniler yaptıklarının karşılığını görmüşlerdi. Taarruz, Türklerin üstünlüğü ile devam ediyordu. Karabağ, Bakû, Şemahı ve başka vilâyetlerde de savaş inisiyatifi türklerin eline geçerek karşı taarruzlar organize edilmek üzere idi. Rus hükümetinin Kafkasya'da bulunan büyük memurları silahın geriye teptiğini anlamışlardı. Ermeniler telaşa ve paniğe kapılmışlardı. Bu sırada Rus Genel Valisi Bauer, askeri kumandanları, tanınmış Gürcü asilzadelerini ve başka sayılı kimseleri yanına alarak Alekber Beye harekâtı durdurmak için ricaya geldiler. Uzun müzakerelerden sonra Alekber Bey, bazı şartlarla harekâtı durdurmaya söz verdi ve durdurdu. Bir kaç gün sonra dağdan inerek ve vatani vazifelerini yapan ve türk halkı ermeni kırgınından kurtaran kaçaklar, Deli Alı kumandasında ve halkın minnettarlık tezahuratı ile Gence'den ayrılarak dağlara çekildiler.

Bundan sonra Tiflis'te, Bakû'da, Şuşa'da, Şemahı ve Gence'de rusya yüksek memurları ve Gürcü ileri gelenlerinin aracılığı ile türkler ve ermeniler arasında barışıklık toplantıları ve teşebbüsleri devam etti ve ortalık biraz huzura kavuştu. Ancak 1905 rus ihtilalinin getirdiği huzursuzluk devam ediyordu. Sıra gelince sözü o tarafa aktaracağız. Şimdi Ermenilerle türkler arasında barışıklık olmuştu ama, ermenileri türkler aleyhine kış-

kırtan çarlık rus idaresine ne gibi bir karşılık verilecekti? Difai partisi ileri gelenleri bu meseleyi ele aldılar. Ermenileri türklere karşı teşvik eden Rus idaresi yüksek memurlarından ortada kim varsa «Tedhiş» edilerek temizlenecekti... Difai partisinin kararı idi bu...

Şuşa'da ermenilerin türklere karşı giriştikleri kırgında, ermenilere yardım eden General Galaşçapov, Tiflis'e Çar Naibi olan Çarın amcası Grandük Nikolay Nikolayeviç'e rapor vermek üzere gitmişti. Bu fırsattan faydalanan Difai fırkası Şuşa teşkilatı halk arasında cesur bir yiğit olarak tanınan Hüsü adlı bir üyesini Galaşçapov'u Tiflis'te öldürmekle vazifelendiriyor, bu karar bir hafta geçmeden Tiflis'te infaz olunuyordu. Hüsü'yü Difai komitesi aldığı tertibatla İran'a kaçırıyor. Gence vali müşaviri Kreşçinski, Şuşa'da bulunduğu zaman ermenilere yardım etmiştir. Bu adamı öldürmek için Difai fırkası Gence teşkilatı mensupları kendi aralarında kur'a çekmişler ve kur'a Gence'nin Topal Hasan köyünden Samet adlı birisine çıkmıştır. Kreşçinski Gence'de evinin önünde Samet tarafından vurularak öldürülmüştür. Gence'de bir müslüman mollası olan ceza evi imamı Molla Atakişi (Molla Hedi) rus gizli polisine hafiyelik ederek bir kaç Difai fırkası mensubunu ele verdiği için yine Difai partisi kararı ile öldürülmüştür. Gence'deki polis müdürü Bannikov aynı sebeple ve Difai Komitsei kararıyla öldürülmüştür. Şuşa'da halk arasında «Deli Sudya» adlı ile maruf olan Rus askeri mahkeme savcısı Lunyakın ermenilere yardım etitği için Difai Şuşa komitesi kararıyla öldürülmüştür. Ter-Ter'de polis müdürü Felikinski aynı şekilde öldürülenler arasındadır. Bu olaylar hakkında bir liste yaparak başka Azerbaycan vilayetlerinde olanları yazmak uzun sürecektir. Bütün bu mücadeleleri Azerbaycan istiklal mücadelesinin başlangıcı olarak değerlendirmek yerinde olacaktır.

Defai Komitesi mensubu olanlar Stalipin irticai başlayınca bir kısmı tutuklanmış ve bir kısmı Türkistan'a sürgün edilmişlerdir. (1908)

Alekber Bey Refibeyli'nin kısa hal tercümesi: Alekber Bey Refibeyli Gence'nin tanınmış ailesinden Hasan Bey'in oğludur. İleri görüşlü ve açık fikirli olan Hasan Bey, o devirde halkın çok mutaassıp ve fanatik dindar durumuna bakmayarak oğlunu Gence'de rusların açmış olduğu Progimnazya adlı okulda okutmuştur. Bu okulu bitiren Alekber Bey, çeşitli devlet memuriyetlerinde bulunduktan sonra Ağdaş ilçesi kaymakamlığından

emekli olmuştur. Bundan sonra Alekber Bey, bütün ömrünü ve enerjisini yurdu ve halkının kültürel, ekonomik, sosyal ve politik kalkınmasına adanmıştır. Gerek memur olduğu zaman ve gerek emekli olduktan sonra çabalarında çok dürüst ve mert davranan Alekber Bey, halk nazarında bir önder mevkii kazanmış ve her zaman sayılmış ve sözü dinlenmiş ve geçmiştir. 1920 yılında Rus bolşevikler Azerbaycan'ı işgal etmeden 2-3 ay önce 80 yaşında Gence'de ölmüştür. Gence, kızıl ruslar tarafından işgal edildiği zaman Gence valisi olan oğlu Dr. Hudadat Bey Refibeyli, kurşuna dizilmiştir. Çağdaşlarından duyduğum Alekber Bey'in meziyetleri sayılmakla bitmez. Uzun boylu, geniş omuzlu, sert bakışlı, ciddi tavırlı, tok sözlü, mantık ve ölçü ile konuşan, gözü pek, medeni cesaret sahibi, vatanperver bir halk lideri imiş. Milli davaların yürütülmesini kendi üzerine almış ve Gence halkına olduğu kadar Azerbaycan halkına çok hizmeti dokunmuştur. Gence'de Difai fırkası kurulduğu zaman fırkanın başcılığını üzerine almış ve yukarda anlatıldığı gibi Gence'de Ermenilere karşı üstünlüğü elde eden bir iç savaşı ehliyet ve cesaretle idare etmiştir. Sovyet Rus idarecileri böyle Azeri halk kahramanlarının adının unutulması için ellerinden geleni yapmaktadırlar. Bu sebeple Azerbaycan'da Alekber Bey gibi yüzlerce yiğit kişilerin hatıraları «Atsız» şehitler arasına karışmış ve kaybolmuştur. Ben, elimden geldiği kadar haklarında belge bulabileceğim kişilerin hatıralarını bu kitapta toplamaya çalışacağım. (H. B.)

GENCE MİLLETVEKİLİ İSMAİL HAN ZİYATHANOĞLUNUN «DUMADA» SÖYLEDİĞİ NUTUK

«Sayın Milletvekilleri!

Müsadenizle, Kafkas ötesi ülkenin Erivan, Gence ve Bakû vilâyetlerinde yapılan rezaletlerle, keyfi devlet idaresinin çevirdiği provakasyonların küçük bir tablosunu huzurunuzda çizeyim. Bu suretledir ki, ancak teklif edeceğim bütün tedbirlerin tarafınızdan kolaylıkla kabul edileceğine, güvenim artmış olur. Buraya yâni Peterburg'a gelir gelmez, elime geçen «Novoye Vremya» gazetesinin özel ilâvesinde, beş yıl kaçak hayatı geçirmiş Gence'li bir tatarın (Türkün) resmini gördüm. Bu resmin altında da, şöyle bir yazı vardı: «Kuldurluğu (eşkiyalığı) hakkında destanlar söylenen Deli Alı, Kafkasya fra - diabolosu. Bu işaretten sonra yazar, yazısına büyük bir heyecanla, devam ediyor ve diyor ki: «Kafkas ötesi ülkelerde büyük bir huzursuzluk başlamıştır. Asya'lılar ayaklanmışlar, bu baş kaldırmanın öntü alınmalıdır. Çünkü Kafkas ötesi ülkeler, tekce Duma'yı değil, bütün Rusya'yı kendi etkileri altına alabilecek miktarda millet vekili ile Duma'da temsil edilmektedirler.»

Sayın Milletvekilleri,

Bu yazıda ki, tahrikçilik bu kadar yüksek dereceyi bulmısaydı, sanırım ki, ben burada huzurunuzda bunun üzerinde durmıyacaktım.

İşte artık bizim içinde, harekete geçme zamanı gelmiştir, bizde bundan sonra susmamaya kararlıyız. Kafkas ötesi ülkeler, yüz yıl bundan önce Rus'lar tarafından işgal edilmiştir. Bu yüz yıl içinde biz müslümanlar, hep esir muamelesi görmüş ve bu sıfatla, hep takibata maruz kalarak, hiç bir hak ve huktan fayadlanmaz köle durumuna indirilmişizdir. Kelimenin tam anlamıyla yüz yıl içinde, biz, gözleri her şeyi gören hükümetin şiddetli ve aleyhimize menfi kavuşturması altında bulundurulmuşuzdur. Siyasi, sosyal ve ekonomik sahanın hangi bölü-

münde ele alınırsa alınsın, hepsinde bizim hakkımızda haksızlığın hüküm sürdüğünü görmüş olacaksınız. Ülkemiz istilâ edilir edilmez derhal milli varlığımıza tecavüze kalkışıldı. Dinimize ve mukaddesatımıza müdahale edildi, din hocalarımızın seçilmesine mani olundu, bize hükümet tarafından 20 ruble maaş alan müslüman memurlar gönderildi.

Sayın Milletvekilleri, bu paralı din memurlarının millet ve halk nazarında hiç bir değer ve kıymetleri yoktu: buna rağmen, bunlar yüz yıldan bu yana bize din rehberliği yapmışlardır. Vakfa ait olan emlakımız de hükümet tarafından zaptedilmiştir. Bu yüzden öteberide yıkılan ve harabeye dönen camilerin tamiri için yıllarca halktan para toplamaya ihtiyaç duyulmuştur.

Sayın Milletvekilleri, kısa konuşmaya çalışacağım; lakin bunları burada söylemekten gayem, provokatorların, tellerde çalmak için ne kadar yol ve hoş bir malzemeye malik olduklarına sizi inandırmaktır. Bizde mahalli idareler mevcut değildir. Belediyeye gelince, biz müslümanlara, mevcut üye sayısının ancak, beşte birini seçme hakkı tanınmıştır. Son zamanlarda ise, şehrin üstün çoğunluğu müslüman olduğu halde, mevcut belediye üye sayısının yarısı kadar bir üye seçme hakkı tanınmıştır. Halk eğitimi ve genel olarak maarif meselelerini ağıza almaya bile değmez. Çünkü bizim köylerin mektebi yok ki. Her hangi bir insanla dolu yerleşme bölgelerinin yüz kilometre sağına, soluna, önüne ve arkasına gidilirse gidilsin, bir mektepçiğe rastlanmaz. Halbuki bizden maarif işleri vergisi toplanıyor. Acaba bu paralar nereye harcanyor? Galiba hiç bir işe yaramıyan drednout inşaatına, yahut da Rus milletin, bugün, bizim ise yüz yıldan beri kendilerine hiç inanmadığımız, Nazır Gospodinlere sarfediliyor. (Burada İsmail Ziyathan kinayeli bir şekilde Japon'lar tarafından batırılan çarlık donanmasını ve çarın dalkavuşu olan nazırları kastediyor. H. B.) Bir aralık bizde de, modern eğitim sistemi tatbiki hevesi uyanmıştı. Delilsiz kalmamak için bir hadiseye temas edeceğim. Bir kaç yıl bundan önce, Gence medresesi yanındaki bir kaç sınıflı mektepte öğrenim, eski metod üzerine yapılmakta idi. Çocukların artık yerde bağdaş kurup oturmaması için, mektebe iskemle, sandalya ve siyah tahta hediye eden kimseler bulundu. Neler oldu bilirmisiniz? Bu yüzden bir çok

1 — Söz konusu olan kaçak Deli Ali'dir.

2 — İsmailhan Gence kalesi üzerinde yığıtçe savaşarak şehit düşen Cevat Han'ın torunudur.

aydınlarımız, iki yıla yakın bir müddetle hapse tıklıldılar, ve mevcut rejimi yıkmaya teşebbüsüne dair deliller bulunmadığından, iki yıl sonra serbest bırakıldılar. Ve nezaket eseri olarak de «Küçük bir yanlışlık olmuştur bu işte» diye, yarım ağız bir af dileme ile yetinilmişler.

Sayın Milletvekilleri, Bazı yüksek mekteplere girme hakkı biz müslümanlara verilmemiştir. Başka okullara ise sırf bir diploma elde etmek gayesiyle girilmektedir. Çünkü yüksek okullardan birini, mesela Filoloji Fakültesini bitiren bir Türk genci, diplomasını alıpta vatanına döndüğü zaman, ancak «votka'nın sertlik derecesini tayinle uğraşmak zorundadır» Bu yüksek tahsilli genç, müslüman olduğu için, yalnız Kafkasya'da, değil bütün Rusya sınırları içerisinde, orta dereceli okullarda öğretmenlik etmek hakkından mahrumdur. Bu hak bizden alınmıştır. Memur olma meselesine gelince? Bugün Kafkasya içinde —afedersiniz bir yüksek tahsilli sulh hâkimi hariç— kendi vatanının hizmetinde bulunan bir tek müslüman memura rastlanamaz. Şu veya bu memuriyeti kabul edenler bulunursa, bunlar ya kuzey bölgelere veya merkezi Rus vilâyetlerine tayin edilirler. Bize diyorlar ki, efendiler müslümanlar çok geri kalmıştır, ilkeldirler. Bu asla doğru değildir, aksine geri kalmak için, hükümetçe çelmelenmişlerdir.

Bunu söz gelişi tesbit edeceğim. Söyle ki, vaktiyle sansürün hüküm sürdüğü bir devirde bize ancak bir gazete çıkarmak hakkı tanınmıştır. Şimdi ise, sansür gevşeyince bizim otuza yakın İslam dergi ve gazetemiz çıkıyor.

Sayın Milletvekilleri, Bizdeki idare sistemi, tenkidin dışındadır. O kadar ki, eğer bütün Rusya bir deniz, Kafkasya da onun sahilleri olarak düşünülürse, bu deniz, size luzumu olmayan ne kadar boş ve sefil kimse varsa, hepsini bizim Kafkasya sahillerine fırlatır atar ve bunlar da, haddi zatında ahlâksız olan bir idarenin memur kadrosunu tamamlamaya yaramış olurlar. Bizim ülkemizde devlet idaresinin ideali: Rüşvet ve halka eziyettir. Kim doksanlık bir ihtiyarın elinden lokmasını koparır, alırsa, o bizde en iyi memur olarak sayılır. «Gözü kör olası islamlar» için bundan daha iyisini olur? Şayet günün birinde ödevini kötüye kullandığından dolayı idare memurlarından biri ki- bunlar hükümetçe büyük bir kıskançlıkla korunmaktadır-savcılıkça nezaret altına alınır ve mahkemeye gönderilirse, böyle memur hakkında verilecek mahkeme ve temyiz mahkemesi kararına hükümetçe itibar etmek mecburiyeti yoktur. Ağır ceza mahkeme-

since verilen sürgün, Askeri mahkemelerin verdikleri idam kararları, aslında tercümanlar tarafından tayin olunurdu. Çünkü bizde müslümanlar Rusca'yı, tercümanlar ise Türkçe'yi bilmezlerdi. Bu sebeple beş on para maaşlı -benim 8 ruble maaş alan memur tanıdıklarım vardır— tercümanlar da ceza vermekte hiç te tereddüt göstermezlerdi.

Bizde toprak, arazi meselesi, sizdekinin aynıdır ve çok ağır bir mesele halini almıştır. Tıpkı Rus içinde olduğu gibi bizimde toprağa ihtiyacımız vardır. Arazi azlığından ve yetmezliğinden sıkıntılı durumdayız. Buna bakmayarak hükümet, bizim toprak meselemizi başka türlü halletmiş bulunmaktadır. Şöyle ki, meselenin tetkiki için ne küçük, ne de büyük komisyonlara ihtiyaç ve lüzum görülmemiş, kendilerine göre mükemmel sayılan bir idari sisteme başvurulmuş ve mesele kökünden halledilip atılmıştır: Yâni, güzelim Gürcüstan tamamiyle ordunun iâşesine terkedilmiş, Müslümanlarla-Ermeni'ler de birbirine karşı o kadar mahirane surette tahrik edilmişler ki, yakın zamanda bu iki halk yeryüzünden kolayca silinecekler, ve işte o zaman siz ve Gurko Stişinski'ler, mağrur Kafkasya evlâtlarının kanına boyanmış, kemiğine kanmış tarlalarda, kendi tasarladığınız (Rus köylüsünü) iskân mntikalarını kurabileceksiniz.

İlk azatlık hareketine katılanlar Gürcü'ler oldular. Lakin kısa bir zaman sonra, Gürcüstan'da ortaya yeni bir arazi meselesi çıkınca, yani köylüler çiftlik sahiplerine saldırmaya başlayınca, hükümet, bu işlerin tanzimini orduya bıraktı. Sonra hükümet, bu olayın öyle sanıldığı gibi basit bir iş olmadığını anladı ve bu olayların Müslümanlar ve Ermeni'ler ülkesine sıçramasından korktu. Ona göre gizliden gizliye-içten içe kendince tedbirler ve tertipler hazırlamaya başladı. Buda: «Separe divide et impera-parçala ve hükmet» idare tarzıdır. Bu işin icrasını polis yetkililerine havale etti. Polis yetkilileri bunu fırsat bilerek tahrikçiliğe başladılar. Müslümanlara: «Bakın sizi iktisaden sömüren Ermeni'ler, silahlanıyorlar, bir gün gelecek müstakil bir devlet kurarak, her şeyinizi elinizden alarak sizi imha edecekler», öbür taraftan Ermeni'lere de, «Sakının ha, panislamizm fikri almış yürümüş, islam cemaati içinde, öyle sağlam bir birlik kurulmuştur ki, günün birinde siz Ermeni'lerin kökünü kurutacaklar.» diye bu iki halkı kışkırtmaya başladılar. Böylelikle bu iki millet arasında, ilk kanlı çarpışma Bakû'da oldu. Hükümete baş vuruldu, yardım istendi. Bu olayı önceden tahmin etmediğimiz için bu işe tahsis edecek kuvvetimiz yok cevabı alındı. Sonra da bu insan kırgını iki millet arasında ola gelen bir iştir hü-

kümeti ilgilendirmez dendi.

«Şimdi ben, bu kürsüden huzurunuzda kesin olarak söyleyebilirim ki, Ermeni'lerle bizim aramızda (tarih boyunca) ihtilaf doğurabilecek hiç bir iktisadi meselemiz yoktur, çünkü biz, her zaman birbirimizle dost yaşamış ve kardeşçe geçinmişizdir.»

Şimdi öğrenmek istiyorum, aceba hükümet bu anda Erivan, Gence ve Tiflis vilâyetlerinde yağma ve çapulculuğa karşı ne gibi tedbir almıştır? Cevap —hiç— olacaktır şüphesiz. Bu anda Erivan, Gence yangın yerine dönmüştür. Olay oradan da Şuşa'ya sıçramıştır. Üç aydan beri buralarda silahlı iki cephe kurulmuştur. Bundan önce de söylediğim gibi bu kanlı kardeş kavgası, hükümetçe tahrik edilmiş ve sonra önüne geçilmemiştir. Bizim generallerimiz kendilerini Rus-Japon savaşında göstermiş bulunuyorlar... O kendi beceriksizliklerini düşmanın kuvvetli oldukları gerekçesi ile örtmeğe çalıştılar, şimdi de öz vatanlarını idareden aciz olduklarını göstermiş oluyorlar. İki ay öncesine kadar, Gence vilâyetini (General rütbesinde) üç umumi vali idare etmekte idi. Bunlardan birisi bir ilçeyi, ikincisi üç ilçeyi, sonuncusu dört ilçeyi dare ediyordu. Halbuki bütün vilâyetin nüfusu ancak sekiz yüz bin (800.000) kişiden ibarettir. Görülüyor ki, bu üç general idare ettikleri yerlerde hiç bir idari kabiliyet göstermemişlerdir. Demek ki, bizim generaller barışta olsun, savaşta olsun hiç bir başarı gösteremiyorlar.

Sayın Milletvekilleri. Her an memleketten korkunç haberler almaktayım. Bu anda Erivan'dan silah sesleri duyulmaktadır. Gospodinler, iki yıldan beri hep kanlar içerisinde yüzmekte olan ülkemizde cesetleri çiğneyerek geçmekteyiz. Artık bizden bu kadarı yeter. Bize de acıyınız. Biz annelerin kucagından alınıp havaya fırlatılan süt çocuklarının, havada iken hançerlere geçirildiklerini görmüş olanlardanız, biz gebe kadınların karnına saplanan hançerlerin, açtığı yaralardan, çocuk ellerinin dışarıya sarktığına şahit olanlardanız. Bırakın, basın ve propoganda araçları ile aramıza nifak tohumu saçan provokatorlar utansınlar, yangın ve alevlerden hoşlananlar iş başından çekilsinler, delik değişik edilen cesetlerden ve annelerin, çocukların feryadından, inlemesinden haz duyanlar defolsunlar.» (Bu nutuk 1906 yılındaki Duma zabıtlarından alınmıştır. Mücahit, Haziran 1960).

RUSYA MÜSLÜMANLARI'NIN «NİJNİ NOVGOROD» DA TOPLADIKLARI KURULTAY

Rusya müslümanlarının üçüncü kurultayı 1906 cı yılın Ağustos 16 dan 21 ne kadar devam eden meclislerinde, aşağıdaki kararları almıştır:

Nijni Novgorod'da toplanmasına karar verilmiş Rusya müslümanları kurultayının birinci noktasını müzakere ederek gördü ki bilfiil tatbik edilmekte olan kavanin, evamir ve itiyadat idariye, müslümanların hukuk umumiye, medeniye ve diniyelerine tazyikat ve tahdidat koymuş olduğundan, hiristiyani misyonerleri, müslümanlar arasında daima karışıklık, hoşnutsuzluk ve hidde-i mucip oluyorlar. Misyonerler her suretle hükümet tarafından mazharı muavenet olmakta idüklerine, müslümanlar inanmış bulundukları nazarı dikkate alınırca bu halin anlaşılması sahil-dir (kolaydır).

Hayat makulenin vücudu için mühim ve elzem olan hürriyet vicdan ve hürriyet matbuat gibi teminat, şimdiye kadar mevcut olmadığından, müslümanlar kendi aleyhlerindeki, misyonerlerin ef'ali hakkında ne umumi ve nede ruhani matbuatta bahse-demezdiler. Bu hürriyetler 17 ci Oktyabır Manifestiyle ilan olunmuşlarsa da, henüz bilfiil hayata geçirilmemiştir.

Az zaman içinde, devlete şüphesiz büyük hizmet ifa eden devlet Dumasının dağıtılmasıyla merbutiyeti olan ahval mezkûre, zaten kuvveyi hâkime tarafından mahkûm olmuş eski usul idaresinin tazyikatı ile idareyi keyfiye ve mahdudiyeti hukukiyeden pek ziyade ziyan gören müslümanlar arasına yeniden emniyetsizlik ilka etti.

Ahvali mezkûreye binaen, sulh ve sükûn ile ömür edici ehli vatanın hayatını izinden çıkaran şimdiki gayet emniyetsiz ve ağır vaziyetten kurtulmak için kurultayın bulduğu yegane çare, Duma'nın çabuk çağırılması 17 ci Oktyabır Manifestindeki esasların bilfiil hayata çıkarılmasıdır.

İşbu kararname 20 ci Avgust meclisinde okunduktan sonra kurultay kabul edip bir kopyasının, telğram ile nazırlar reisine takdimini heyeti riyasete tevdi etti.

KURULTAYIN MÜNTEHAP HEYETİ RİYASETİ: REİS ALİ MERDAN BEY TOPÇUBAŞEV

Reis refikleri: İsmail Efendi Gaspirinski, Reşit Efendi İbrahimov, Alimcan Hazreti Barüdi, Şah Haydar Efendi Sırtlanov, Abdullah Hazreti Apanay, Seyit Giray Efendi Algin, Şah Merdan Efendi Kuşçuğulov, Yusuf Efendi Akçuraoglu,

Müsteşar refikleri: Selim Giray Efendi Canturin, Musa Efendi Begiyev, Mustafa Efendi İsmailov Şirvanski, Abdullah Efendi İsmeti.

2 — İşbu mekatip ve medaris komisyonu azası şunlardır: Abdullah Hazret Apanay (Reis), Hâdi Efendi Maksudi (Maruzatçı), Allahyar Efendi Ahundov, Mehmet Ali Efendi Salihov, Mustafa Efendi Davidoviç, Nasrettin Efendi Caferov, Fatih Efendi Sadıgov, Azizullah Efendi Albekov, Abdurrahman Efendi Saidov, Abdullah Efendi Saidov, Abdullah Efendi Bubi, Ahmet Can Efendi Mustafin, Kerim Efendi Hanefiyev, Arif Efendi Hayrettin, İshak Efendi Kazakov, Niyaz Mehmet Efendi Süleymanov.

Programın ikinci noktasının müzakeresinde -Müslüman mektep ve medreselerinin tamamen islahı ve nezaretinin ruhaniler elinden alınıp cemaate verilmesi- (hakkında) kurultay kendi tarafından intihabolunan komisyonun (2) maruzatını dinledi ki, şudur: 1906 ci sene 16 cı Avgustunda Rusya müslümanlarının Nijni şehrinde vaki bulan 3 cü meclisinde mektep ve medrese işleri hakkında meclise bir layiha tertip kılmak için saylanmış komisyonun raporu: «Mektepler komisyonu bütün Rusya müslümanları cemiyetinin Nijni'de vaki 3 cü meclisinin emri boyunca öz halkımızın dini, iktisadi, içtimai taraflarını karab (görüp) umumi oku her kimin ve her milletin öz dilinde buluşunu münasip taptığı gibi ve bundan başka bulğanda maarifin yayılmasını engellemek isteğini de doğru buldu.

«Rus lisanını talim fakat maişetimiz tilegen vakittagina ve halk öz ihtiyarı ile isteğandağına faideli bulacaktır. Güclav ile hiç bir faide çıkmayacaktır.» «İşbu iki esası gözde tutarak, mektep ve medreseler komisyonu umumi maarif hususunda tuban-

da (burada) yazılmış maddelerin bütün Rusya Müslümanları Kurultayına arz ve takdim kılacaktır.

Mektepler Hakkında:

1 — Ehli islam için her karyede (köyde) iptidai (ilk) mektepler küşad kılınsın.

2 — Her bir lazım ve münasip görülen yerler de rüşdi mektepler açılsın.

3 — Her mektepte talim şol mektepte okucu babalarının ana dillerinde Türk hurufatı ile icra kılınsın. İptidai mekteplerde Rus dili okunmak mecburi bulmasın. Ancak rüşdi mekteplerde Rus lisanı okutulduğunda bir fen gibi talim edilsin.

4 — İptidai mekteplerde sekizinci yaşından aşağı bulğan balalar kabul itilmesun.

5 — İptidailerde de rüşdilerde de talim dörtar sene devam edüb, tahsil avullarda (köylerde) birinci Oktyabırdan başlanub 15 Aprelge kadar ve şehirlerde birinci Sentyabırdan 15 Mayğa kadar devam itsun.

6 — Rüşdi mekteplere iptidai malumattan haberdar bulmağan balalar kabul edilmesun.

7 — Rusya müslümanlarının mekteplerinin her birinde mümkün kadar bir program ile talim edilsün.

8 — Mekteplerge umumi program tertip kılınmak için Kazan, Petropavel, Taşkent, Tiflis ve Bahçesaray gibi şehirlerde kilecek (1907) ci senede May ayında muallimler kurultayı tertip kılınsın.

9 — Her kurultaydan bir neçe vekiller saylanıp (1907) ci sene Avgust iptidasında Kazan'da umumi öğretmenler meclisi yasaınsınlar. Bu mecliste türlü kurultaylarda kabul edilgen programlarının bir birine tatbik ve uygunluğu sağlansın Rusya'daki, Müslüman öğretmenler bu kurultaylar vasıtasıyla bir «İttifak» kura bilsinler.

10 — Mekteplerinin bina ve tertipleri sağlık kavaidine muvafık kılınmaklığına bik (pek) dikkat ve itibar edilsin.

11 — Rusya'da iptidai talim nizama mecbur bulgançide, bulgaçda mekteplerinin (gider) ve terbiyesine devlet, zemstva (mahalli idare) ve şehir dumalarından sarf kılınsın.

12 — İptidai mekteplerde oku her müslümanın balası için lazım ve mecburi olsun.

13 — Mekteplerinin idare ve nezareti müslümanların öz kolunda (elinde) bulup, müfettiş ve nazırları müslümanlardan bulsun.

14 — Mekteplerinin yakın nezareti her mektepnin öz daire-sinde turucu müslümanlar tarafından saylanmış bir neçe kişiden mürekkep bir heyetge tapşırsın.

15 — Muallimler mektep denetleyen heyet dairesindeki halk-lar tarafından yaşrun revişde (genç olarak) saylanup tastik kıl-ınsın.

16 — Ehli islam mekteplerine muallimler hazırlamak için müslümanlarga mahsus öğretmen okulları tesis kılınsın. Mek-teplerge muallimler hazırlamak için lazım kadar öğretmen okul-ları tesis kılınğançı usulu talim ve başka gerekli fenler arttırı-lıp bazı rüşdi mektepler öğretmen okulu haline getirilip müd-deti tahsiliyeleri 6 senelik edilsin.

18 — Ehli islam mekteplerinin muallim ve müteallimleri ek-seriyet hususunda da başka hususlarda da Rus müteallim ve muallimleri ile her hukukta müsavi kılınsın.

19 — Gimnaziye (lise) gibi orta mekteplerde okuyacak ve oku turğan balalar kilip okulları için münasip görölgen şehirler-de pansiyonlu mektepler açılınsın. Bu pansiyonlarda malumatı di-niye ile beraber kavaid Türkiye'de talim edilsin. Tâki orta mek-teplerde tekmiil tahsil kılıp çıkğan öğrenciler asanlık ile türkice konuşma ve yazı kılurğa müktedir olsunlar.

20 — Mekteplerge kitaplar tavsiye kılmak ve en yahşi (iyi) telif kılınğan kitaplarının müelliflerine prim ve mükafat tayin kılmak için Kazan'da 1907 nci senede Avgust'da toplanacak mu-allimler vekillerinin umumi kurultaylarında, gelecek kurultaya kadar bir muvakkat komisyon saylansın (seçilsin).

Not: Bu komisyon iki üç senede vaki olacağı düşünülerek öğ-retmenler meclisinin bir idaresi hükmünde olsun.

21 — Müslüman balalarına rusca muallimler hazırlamak için açılmış öğretmen okullarında ulumu diniye ve kavaidi Tür-kiye dersleri arttırılsın. Tâki anda tekmiil tahsil kılıp çıkğan muallimler Türkçe öğretmenlik görevi bulmakta kolaylık gör-sünler.

22 — Maarif nezareti meclisinde ve anın şubelerinde müs-lümanlardan âzalar tayin kılınsın.

MEDRESELER HAKKINDA:

23 — Medreselerde maişet ve tadrıs çihetleri islah kılınıp her birinde ulumu dinyeden başka ülema için zamana lazım bul-ğan fen dersleri verilsin, arttırılsın.

24 — Medreseler fakat dini itibar edilip nezareti islah edil-miş olan ruhani meclise tapşırsın. (verilsin)

25 — Ruhani meclis idaresinde olacak «Şurayı Ülema Meclisinde» medreseler için zamana muvafık **kanunlar ve programlar** tertip kılınsın.

26 — Medrese öğrencileri orta mekteplerde okucu öğrenciler ile hayat işlerinde bir hukukta olsunlar.

27 — İmamet ve hitabet levazımı, müderrislik levazımı ayrı hesabedilip imamlığa ruhsat alan (kişiye) müderrislik hakkı verilmesin.

28 — Müderrisler mahalle imamlarının emrinde olmayınca hususi nezaretçilerle birlikte imamlar gibi idare edilsin.

29 — Müderris olmak için ruhani meclisin tastiki lazımdır. Ruhani meclis seçilmiş, imtihan vermiş ve islah edilmiş (ileri fikirli) kişileri tayin etsin.

30 — Müderrislerin maarif ve haracatı vakıflarından, hususi ianelerden ve şakirtlerin özlerinden alınan akçelerden sarf olunsun.

31 — Hocalar işçilerin çocukları için mektepler tesis etsinler.

32 — Mümkün olursa iptidai mekteplerden başlap, mümkün olmadığı takdirde rüşdi mekteplerde mutlaka, bütün Rusya müslümanları arasında anlaşılan Türk lisanı edebisinin tedrisine itina olunsun.

33 — Mektep ve medreselerde mümkün kadar kütüphaneler tesis kılınavuna içtihat edilsin. Mevadı mezkureden gayrı, mektep ve medreseler komisyonu aşağıdaki kararını da kurultaya arz ile müftehirdir.

«Ruhani meclis şimdiden cami imamlarına genelgeler göndererek her bir imamın bu sene tedrisiye iptidasından başlayarak mahallesinde olan 8 yaşından 15 yaşına kadar evladı müslimini okuyup yazmaya talim etmesini ve May ayında teftiş edileceğini, eğer de meclisin işbu emriyle emel etmeyen imamlar bulunursa kınanacaklarını, imam ister kendileri ister muallim ile okutmakta muhtar olduklarını bildirsin.»

Kurultay, 18-19 ncu Avgust meclislerinde işbu maruzatı tafsilen tetkik ve tahkik ederek, komisyonun teklif ettiği tedabiri Rusya müslümanlarının talim ve terbiye emrindeki ihtiyacat hazırasına muvafık gördüğünden maruzatı mezkureyi kabul etti.

Bundan başka mektep ve medreseler komisyonu, maarif umumiye nazır sabıkı Graf İvan Tolstoy tarafından tastik ile neşrolunmuş «Rusya'nın Şark ve cenubunda sakin Rus olmayan yatların iptidai mekteplerine muteallik nizam» nameden bahset-

ti: Bu nizamnamenin 4, 6, 8, 9, 11, 14, 17, 26, 32, 35, 36 cı ve diğer bazı maddelerinde iptidai tahsilin ana dilinde olması esasına kavaid vaz edilmiştir. Komisyon Rus dilinin okutulmasını lazım ve faideli itibar etsede maarif umumiye nazırı tarafından musaddak işbu nizam muhteviyatını ve bilhassa tevcih olunan he-defe nazaran şayanı kabul olmayıp onun Rus olmayan yatları arasında tatbiki hoşnutsuzluğa muktezi olacağı gibi alelumum mekteplere ademi muhabbet ve emniyetide salbedecektir. Bu ci-hetle komisyon mezkûr 13 Mart 1906 nizamının değiştirilmesi lu-zumunu kurultaya arzedip kabul olunmuştur.¹

Müslümanların ruhani idarelerinin tecdiden tanzimi meselesinden ibaret programın üçüncü noktasını tetkik etmek için, kurultay ülemadan Âlimcan Elbarudi'nin riyasetinde 15 azadan mürekkep bir komisyon intihap eylemişti.² İşbu komisyon 13 maddeden ibaret maruzatını kurultaya arz kılıp, 19 Avğust meclisinde bu maruzat tafsilen müşavere ve müzakere edildi.

Maruzat Şudur:

(1) Rusya müslümanları kurultayına Semireçinski (Yedi-Su) vilayeti müslümanları mümessillerinden gelen telğrafta 31 Mart 1906 nizamına kurultayın protesto edeceği ümidi bildirilmişti. Daha önce Orenburg'da kalabalık kişilerle yapılan toplantılarda da Orenburg cemiyeti islamiyesinin kurultaya sunduğu la-yihada da aynı fikir beyan edilmişti.

Petropavlovsk ve başka yerlerde Rus maarif memurlarının müslüman medreselerine Rusca muallimi kabul etmeleri için polis vasıtasıyla mollalardan senet aldıkları istihbar olundu, bunun üzerine müslüman medreseleri ahvali Duma'da tamamen görüşülüp bitinceye kadar maarif memurlarının bu gibi hareketleri durdurulsun için kurultay heyeti riyaseti tarafından maarif nazırına luzumu veçhile telğram gönderildi.

(2) Komisyon azası şunlardır: Âlimcan Hazret Bârudi, (Reis), Keşafettin Hazret Tercümani (Maruzatçı), Ali Aşğar Hazret Hacıyev Kafkazlı, İbrahim Hazret Zekiye Kırımli, Hayrullah Hazret Osmani Kargalı, Habibullah Hazret Mes'udov Alaboy, Ahmet Şâkir Hazret Sundukov Egerçi, Ahmet Şeref Hazret Salihov Bozovalı, Mehmet Ata Hazret Mansurov Ula, Abdurrahman Hazret Resulov Terviski, Sehman Hazret İshakov Beriski, Şeyhullah Hazret Şefiullah İrkit, Caneli Hazret Alaungarov Semikazaki, Yarullah Hazret Akçurin Tambov, Salihcan Hazret Urmanov Bulğaviçinsiki, Abdurrahman Hazret Memediyeve Yarkent.

Rusya müslümanlarının işbu 1906 cı sene 16 Avgust'da Nijni'de kurulmuş meclisi (Yığılışı) programının üçüncü maddesine binaen ruhaniyun islahı çaresini görmek için intihab edilmiş komisyonun kararı:

1 — Ruhaniyun islahı mutlaka onların kalbi hükmünde olgan ruhani meclisten başlanmalı, Ruhani meclisin islahı ile birlikte ruhaniyun ahvali ve mutlaka müslümanların umuru din-yelerinin islah edilmesi ile mümkün olur.

2 — Ruhani meclis islahı şu yönden önemli görülmektedir: Rusya tabiyetinde bulunan bütün müftüler (Kırım, Kafkaz, Orenburg, Türkistan, Kırgız müftüleri) müslümanların kendileri tarafından seçilen ulumu dinyeye vakıf ve mütedeyyin, ve zamandan agah (Haberdar) ve basiretli kimse olması ve şeyhülislam atlandırılması layık kimlerden olsun.

Mahkemeler, mahkemeyi islamiye isminde ve yetkili olsun ve hâkimler her dönemde beş yıl için seçilsinler.

3 — Müslümanların dini işleri: «gerektiğinde mescit ve medrese binalarına izin verebilir ve bunların yaşamaları ve düzgün idare edilmeleri için gerektiğinde ianeler ve vakıflar tahsiline girişilir, o vakıfları saklamaya ve arttırmaya ve gerektiğinde imamlar ve müderrislerin manevi cihetcede abadanlıklarında ictihat etmek, nikah, talak, miras isbatı nesep ve sair umuru dinyede husumeti halledici yetkiler işbu mahkemeyi islamiyede bulunsun, vilayet mahkemelerinin bu işlerde müdahalesi olmasın.» (1)

4 — Her mahkemeyi islamiyede nizam cihetlerine bakar için bir dane müslüman yurist (hukukçu) ve lüzumuna göre üçten altıya kadar basiretli ülemeden kadılar nasbedilsin. İşbu iki nevi memurlar müslümanların öz intihapları ile olsun.

5 — Mahkemeyi islamiye mescit ve medrese için halkın dilediği ve seçeceği kadar yeterli hüddam (hademe), imam, müezzın, müderris, muallim nasbeder. Her ödevlinin ilmen ve ahlaken liyakatlerine bakar ve hizmetlerinde kusur ederlerse müsamaha etmeyip yerine göre tenbih, tekdir, muvakkaten azil, sonunda bütün hizmetlerden çıkarma cezalarını müstakilen verir ve yürütür.

(1) Kazakiye'de her köyde bir mescit ve bir mektep bina edilsün. Anlarda ve başka halkda olgan imamlar mahalle balalarına okutuğa teklif edilsünler ve iktidarları bulmadıkda muallim ve halfe kabulünü lazım görsünler.

6 — Müslümanların dini mektep ve medreseleri işbu mahkemeyi islamiye nezaretinde bulup onların manevi salah ve terbiyeleri için din ve fen iktizasına göre faideli bulgan programlar tayin eder. Her sene ahırında imtihanlar icra kıldırıp mevcut mektep ve medreselerinin ahvali dersiyelerinden haberdar olup turur.

7 — Mahkemeyi islamiye uhdesine düşen nezaret hizmetlerini, imamların ve müderrislerin hallarını ve umuru dersiyelerini gözetmek ve halk davalarında ara bulmak (sulh etmek ve başka işleri görmek) icra etmekte gerektiğinde öz nezareti altında çalışan vilayet ve ilçe meclisleri teşkil eder. Bu meclisler liyakatli ahundlar ve müderrisler ve imamlardan mürekkep olur.

8 — Her bir ruhani (Şeyhülislam, kadı, naip, imam, müderris, muallim, müezzin) nin maişetleri temin olunur. Müslümanların özleri münasip gördükleri heyet ihtiyaçlarını yetiştirirler. Hristiyan ruhanilerine ve ilim işçilerine devlet tarafından ne kadar hukuk ve hak tanınıyorsa müslüman ruhanilerine ve ilim işçilerine de şol kadar hukuk verilsin.

9 — Her senede bir mertebeyi şeyhülislam huzuruna halkın gösterişi ile ülema ve başka din adamı ve basiretli kimselerden on beşten elliye kadar zevat çağırılıp bir meclisi şûra teşkil edilsin ve milletin karşısında meşveretler edilsin.

10 — Yedi-Su ve Türkistan vilayetleri için münasip görülen şehirde ayrı bir şeyhülislam nasbedilip mahkemeyi islamiye açulsun. Kırım Kafkaz'dan başka Rusya tabiliğinde bulgan barça müslümanlar (Tatar, Başkırd, Kazak, Sart ve başkaları) İşbu Orenburg ve Türkistan (iki) mahkemeyi islamiye nezaretlerine sığdırılsın.

11 — Bütün şeyhülislamların üstünde yüksek makamlara doğru rapor verecek seviyede yüksek dereceli, müslümanların ve şeyhülislamların işlerini gözetir, ve dini ve milli bulgan bütün

(2) Küçük köy ve fabrika yerlerinde imam ve müezzin yahşi geçinirlerse ve mescit yahşi idare ediliyorsa nüfus mikdarına bakmadan mescit yapılsın ve lakin yeni bir mahalle ayrılıp ikinci bir mescit yapımında mescit ve imamların ihtiyaçları düşünülün. Beş vakit namaz için mescit hacet bulğanda çok zaruret olmadıkça Cuma ve bayram namazlarını bir camide kılmak içtihat edilsin.

(3) Şer'i yüki nizami zaruret bulmağanda bir mescitge iki imam koyulmasın.

hukuki islamiyeyi muhafaza kılar, bütün Rusya tabiyetinde bulunan müslümanların seçimi ile ulumu diniyeden haberdar ve dindar nizami işlere de yetenekli bir kimse tayin kılınsun. (Bu kişiye reisül-ülema veya başka bir ünvan verilsin.)

12 — İşbu büyük mertebede bulgan zat, senede en az bir defa bütün şeyhülislamı yığup müslümanların mühim işleri hususunda meşveretler ve müşkül meselelerde fetvalar verip ona göre müslüman işlerini idare edip dursun. Ve hem işbu kim-senin idarei mahkemeyi islamiyeler için merci ve Rusya'nın tür-lü çevresinde bulunan ehli islam arasında bir rabita olup, naib, şeyhülislam ve kadıları tastik gibi işlere baksın.

13 — İşbu senede mahkemeyi islamiyede her taraftan aranan imtihan programlarından din ve zamana göre en muvafık olanını tertip edip mezkur mahkemeyi islamiye (ruhani meclis) geciktirmeden bütün müderrislere bundan sonra meclis imtihanı böyle... olacak diye ilan etsin. Ve «Rusya Müslümanları İttifakı» heyeti idaresi bu hususta geciktirmeden mahkemeyi mezkûreden bunu talep etsin.

Kurultay bu meseleleri nokta be nokta kararlaştırdıktan sonra, kurultay reisi Ali Merdan Efendi Topçubaşevin umumi olarak vazettiği:

«Mezahib muhtelifi arasındaki, farklar haizi ehemmiyet de-ğildir ve bu farklar Rusya müslümanlarının ruhani işleri için umumi bir müessesenin vücuduna, dini noktai nazardan bir ma-ni teşkil edemez.» esasını kurultay kabul ile, komisyonun ka-rarını tamamen tastik etti. (Sünni ve Şilik ayrılığı da böylelik-le kardeşçe halloldu. H.B.)

Şimdi Rusya'da cereyan eden vakayii tesbiti siyasiyeyi haiz olmasına, ve 17 nci Oktyabr 1905 manifesti esaslarına müstenit islahata başlanılmış bulunmasına binaen kurultay programın bi-rinci noktasını tetkik ederken bir müslüman siyasi hizbinin teş-kili meselesinden bahsetti. Kurultay 17 nci Avğust toplantısında bir müslüman hizbinin teşkilini, bu hizbin 15 kişiden ibaret bir idareyi merkeziyesi bulunmasını ve 15 kişi kendi aralarından mikdar muayyen maaş ile temin edilerek daima Peterburg'da ikamet etmek üzere üç kişilik bir heyeti daime intihab eylemesini elzem addetti.

Aynı mecliste işbu müslüman hizbinin mükemmel bir prog-ramı olmasına karar verilip 15 kişiden mürekkep bir komisyon intihab edilerek (1) bu senenin Yanvar (Ocak) ayında, Peterburg'da toplanmış olan Rusya müslümanlarının ikinci kurultayında

bakılıp makul görülen «Rusya Müslümanları İttifakı» hizbinin (Musulmanskaya Konstitutsyonno-Narodnaya Partiya)¹ programını tetkik ve tahkiki işbu komisyona tevdi kılındı. Mustafa Efendi Davideviç tahtı riyasetindeki bu komisyon, 20 Avğust meclisinde, işbu maruzatta bulundu: «Rusya Müslümanları Kurultayı» ahvali cariyeeye nazaran bir müslüman siyasi hizbi vücuda getirip bu hizb için muayyen bir programın kabul edilmesini müslümanlar için gerektiği hakkında heyeti riyasetin (Kurultaya) arz kıldığı efkârı 17 Avğust meclisinde kabul eylemişti.»

Bu hizbin tanzimi için 15 kişiden mürekkep ve Peterburg'da bulunacak bir idareyi merkeziyenin şimdiden teşkilini ve bu 15 kişiden üçünün heyeti daime namıyla, sayilerine mukabil muayyen bir maaş alarak, daima Peterburg'da bulunmalarını da kurultay lüzumlu görmüştü.

Kurultay, yine mezkur meclisinde 15 kişiden ibaret bir komisyon intihab ederek Rusya müslümanlarının bu sene Yanvar'da (Ocak), Peterburg'da tecemmü etmiş ikinci kurultaylarında makul görülen siyasi müslüman hizbi programının tetkikini mezkur komisyona havale etmişti. İşbu komisyon programı tamamen tetkik eyleyip, müslüman hizbi için muvafık gördü. Bu program 74 maddeden ibaret olup, bu maddelerin ekserisi memleketin dini, siyasi, talimi ve iktisadi hayatına müteallik gayet ehemmiyetli meselelerden bahis bulunduğu için, o programın çok üyeli bir kurultayda müzakere ve muhakemesi, mezkur kurultayın dört beş gün daha uzamasını gerektireceğinden (bu cihet) mümkün görülmemekle, komisyon bu programın idareyi merkeziye ile heyeti daimeye şimdilik hattı hareket gösterecek kavaid olmak üzere kabulünü arzeder.

İdareyi merkeziye, hayat ve tecrübeden müstehzer malumata göre, hizbin menafii için lâbüd görülüp bilcümle tebeddülâtı, gelecek kurultayın içtimasına kadar, işaret edip hazırlar. Zaten her türlü hiziplerin teşekkülünde bu usul caridir. Zira nasıl tanzim edilmiş olursa olsun, her program, hizbinin menafii zammında tecrübe ve hayatın irae ettiği tebeddülata daima maruzdur.

İdareyi merkeziye şimdiden âza kaydına başlayarak, icabında hizbin kanunlaştırılmasına saâ edecek ve intihabat evvelindeki duruma göre hareket edildiği gibi, müslümanlar faidesi için muktazi her türlü tedabire müracaat edecektir.

1 — Müslüman Anayasal Halk Partisi

İŞBU MARUZAT MÜZAKERE OLUNUP, KOMİSYONUN TEK-LİFİ KABUL EDİLDİ. BUNUN ÜZERİNE 15 KİŞİDEN İBARET İDAREYİ MERKEZİYE İNTİHAP KILINDI MAAŞLI HEYETİ DAİ-MEY-İ KENDİ ARASINDAN SEÇMEK DERHAL ÂZA KAYDET-MEĞE BAŞLAMAK, HİZBİ KANUNİLEŞTİRMEYE ÇALIŞMAK VE NİHAYET GELECEK İNTİHABATTA SURETİ HAREKETİ TA-YİN ETMEK VAZİFELERİ İDAREYİ MERKEZİYEE YÜKLEN-Dİ.

Aynı mecliste (20-21 Avğust) reyi hafi usulü ile, idareyi merkeziye âzası intihab olundu ki, en çok rey kazanmak sıra-sıyla şöyledir:

1 — Reşit Efendi İbrahimov «Ülfet» ve «Tilmiz» gazeteleri neşir ve muharriri.

2 — Yusuf Akçuraoglu, «Kazan Muhbiri» gazetesi muharrir-lerinden, H. E. Hizbi idareyi merkeziye âzasından.

3 — Seyit Giray Efendi Alkin, «Kazan Munbirit» gazetesi na-şir ve muharriri, dava vekillerinden ve sabık Duma âzasından.

4 — İsmail Efendi Gaspirinski, «Tercüman» gazetesi naşir ve muharriri.

5 — Ali Merdan Efendi Topçubaşev, «Kaspi» gazetesi mu-harriri «Hayat» Ceridesi naşiri, dava vekillerinden ve sabık Du-ma âzası.

6 — Abdullah Hazret Apanay, ülemeden.

7 — Sadrettin Efendi Maksudi, Paris darülfununu hukuk şü-besi mezunlarından.

8 — Âlim Hazret-el Barudi, meşahiri müderriseynden.

9 — Şah Haydar Efendi Sırtlanov, Belediye üyesi ve sabık Duma âzası.

10 — Musa Efendi Begiyev, «Ülfet» ve «Tilmiz» gazeteleri muharrirlerinden, Peterburg darülfununu serbest talebesinden.

1 — Abdullah Efendi Bubi, Muallimeynden.

(1) Programı tetkik komisyonu üyeleri: Mustafa Efendi Davi-doviç (Reis), Abdullah Hazret Apanay (Maruzatçı), Ali Merdan Efendi Topçubaşev, Alimcan Hazret Barüdi, Hadi Efendi Mak-sudi, Sadri Efendi Maksudi, Şahmerdan Efendi Kuşçuğulov, Ci-hangir Efendi Bayburin, Musa Efendi Begiyev, Yolbars Efendi Begyev, Ali İskender Efendi Aşurov, Şah Haydar Efendi Sırtla-nov, Lütfüllah Efendi İshakov, Cemalettin Efendi Kuramşin, Ab-dullah Efendi Bubi.

12 — Hadi Efendi Maksudi, «Yıldız» mecmuası muharrir ve naşiri.

13 — Mustafa Efendi Davidoviç, Bahçe Saray Belediye Reisi.

14 — Şah Merdan Efendi Kuşçuğulov, Sabık Duma kazakı-
ye âzası.

15 — Selim Giray Efendi Canturin, sabık Duma âzası ve belediye üyesi.

İdareyi Merkeziyenin bu 15 âzasından fazla, intihabatta nü-
mayendesi olmayan bölgeden olmak üzere daha (5) âzanın kabu-
lû tekarrür etti: Bunlardan üçü: Bakû, Gence ve Erivan vilâyet-
lerinin (Beher vilayetten birer zat) biri Türkistan ve biride Oren-
burg'dandır.

V

Nazırlar Meclisi Reisinin umuru ruhaniyeyi islamiyeye mü-
teallik kanun layihalarını nazırlar meclisine götürceği haberi
hükümetin carideyi resmîyesinde yazılmış olmasına binaen, müs-
lûmanların umuru ruhanîyelerine dair kanun layihaları talep
ve temennisiyle nazırlar meclisi reisine heyeti riyaset imzasıyla
telgrafla müracaat kılınması kurultay tarafından kararlaştırıl-
dı.

VI

Kurultay programının umuru tedrisiye ve ruhaniye islahına
muktazi varidata taalluk eden dördüncü noktası hakkında şu
karar verildi:

Alelittlak varidat ve bilhassa menafii müslimin için icra edi-
lecek islahata lüzumlu varidatın menabiini bulmak meseleleri-
nin tafsil ile müzakeresi müntehap idareyi merkeziyeye bırakıl-
mıştır.

VII

Rusya Müslûmanlarının gelecek-dördüncü-kurultayı 1907 ci yı-
lının 10 Avgustunda yine Nijni Novgorod'da yapmak tekarrür
etti.

2) Rusya Müslûmanları Üçüncü Kurultayının Kararname-
leri:

Zakafkazya'da (Kafkaz-Ardı) müslüman ve Ermeniler arasında halâ devam eden müsadematı müessife hakkında Rusya müslümanları üçüncü kurultayı aşağıdaki kararnameyi kabul etti.

Rusya Müslümanları Kurultayı, Zakafkazya'da müslüman ve Ermeniler arasında devam etmekte olan müsademat hakkındaki maruzatı, umumi bir teesüf ile dinledi. Bu senenin Yanvar (Ocak) ayında tecemmü etmiş olan Rusya Müslümanları ikinci Kurultayı dahi, her iki taraf için aynı derecede muhlik olan bu müsademelerin bitirilmesi arzuyu samimisini bildirmiş idi. Büyük teessüfle görülüyorki, son zamanlarda Zakafkazya'nın bazı nokatında ve mesela Şuşa şehir ve ilçesinde, Zengezur ilçesinde ermeni ve müslüman arasındaki, müsademat kasbi iştidad (şiddetlenme) eyledi. Sin ve cinse ehemmiyet verilmeyerek müslümanlara vahşiyane muamele olunup, yurt ve hayvanlarının tahrib ve ifna edilmesi mescitlerinin tahkir olunması haberlerini gazetelerden hayret ve dehşetle okuduk. Şuşa şehrinin müslümanlarla meşkün kısmı ve Şuşa ilçesiyle diğer bazı ilçelerin köyleri top gülleleriyle büsbütün harabedildiğini ıztırabı kalb ile eşittik.

Evvelce General Galaşçapov'un Şuşa şehri ve ilçesi müslümanları aleyhindeki hareketi gibi zalimane ve tarafgirane hareketler hakkında söylenen ve yazılan şeylerin cümlesine inanmak istemedikse, mahal mezkûr ahaliyle Şimali Kafkasya ve Dağıstan halkının merkum generalin azli hususunda, Kafkaz canişinine (çar naibi) olan ısrarlı şikâyet ve taleplerinden filhakika Şuşa ve ilçesindeki müslüman karındaşlarımızın general Galaşçapov'un adaletsiz ve tarafgirane evamir ve ef'aline kurban oldukları itikadı bizde yerleşti. Kurultay, generalin bu hareketini protesto eyler ve ümit ederki imparator hazretlerinin Kafkaz canişini Graf-Varantsov-Daşkov, Şuşa şehri ve ilçesi müslümanlarının muhik şikâyetlerini nazarı ehemmiyete alıp, yalnız General Galaşçapov değil, belki tarafgirane hareketleri ile, asırlardan beri sulh üzre geçinmiş iki millet arasına niza tohumu ekip bunun arttırılmasına hizmet eden bilcümle memurları azleder. Bununla beraber her iki milletin ve alel-husus mütehazzeblerinin kesreti, vesaitinin ziyadeliği cihetiyle ermenilerin ruhani ve cismani nümâyendelerine müracaat ederek, insaniyet namına, bütün Rusya ahalisinin istihsal hürriyet emrinde iştirak etmiş menfaatleri namına, onların Zekafkazya müslüman ve Ermenilerinin aralarının düzeltilmesi işini ellerine alıp bu nizaı bitirmeye ve böylece birleşmiş kuvvet ile Rusya'da hürriyet si-

yasiye ve medeniyeye müstenit hayatı mekuleyi vücuda getirmeye çalışmalarını tavsiye etmeyi, kurultay vazaifinden sayar.

II

İran Devletinin idareyi meşrute yoluna girmesi -ki İran ahali için fevkalade mühim bir vakiadır,- haberini müslüman kurultayı şu suretle karşıladı:

İmparatorluğun her tarafından gelip Nijni Novgorod'da Rusya müslümanları kurultayında toplanmış, Rusya'da sakin 20 milyonluk müslüman cemaatinin nümayendeleri, İran Şahı Şah Muzaferreddin hazretlerinin, memleketi idare için bir seçilmiş yüksek «Şûra» tesisine müteallik fermanı haberini azim bir meserret ve şadimani ile dinledi.

Bu hareketi ile Şah hazretleri İran devletinde idareyi meşrute esasını kurarak kendi milletinin faydalarını cidden düşünmekten ibaret olan en eyi hükümdarlık sıfatına malik olduğunu meydana çıkardı. Çünkü bütün milletlerin tecrübe ve tarihi gösteriyor ki, toplumla saadet, **ancak milletin vekilleri ile birlikte** kanun koyma ve halkın bilfiil idareye iştiraki ile mümkündür.

Biz Rusya Müslümanları, ümidvarız ki, Şah hazretleri tarafından milletin ne'fi için atılan bu cesaretti adım, İran'a pek çok faideler verir, dâhi hekim ve şairler yetiştiren mustaid ahali ile meskûn bu güzel memleket yeniden şan ve şereflere ulaşır, bundan sonrada tamamen meşruti bir tarzı idareye geçip iktisaden kalkınır ve bahtiyar olur. Dindaşımız olan İran halkını bu münasebetle tebrik eylediğimiz gibi, Şah hazretleri ile basiretli müşavirlerini bundan ötürü kutlarız.

III

Devlet Dumasının sabık âzası M. İ. Hertsenişteyn'in hainane katli vakıası -ki, bilcümle namuslu ve ahlaklı Rus vatandaşlarını hiddet ve iztirabe düşürmüştür.- Kurultayın da aşağıda gösterildiği gibi teessürünü mucip oldu:

Nijini Novgorod'da içtima eden bütün Rusya Müslümanları kurultayı, devlet dumasının sabık âzası, mesaili ziraiye ve iktisadiye de tek bilim adamı, hürriyet ve hakkaniyet yolunda nefsinin feda ederek sai eyleyen, Mihail Yakuboviç Hertsenştay'in gadadrane katlinden mütehassıl derin nifretini bildirip samimi teessürünü müteveffanın refikasına iş'ar etmeyi vezai fi manevi-

yeden addeder.

Bu kararnamenin birer sureti telgraf ile Peterburg'daki, Reç, Oko, Tovarış, Strana H. Put, Moskova'daki Russkoye Slovo ve Russkiya Vedomosti gazetelerine gönderildi.

3) Rusya Müslümanları Üçüncü Kurultayında Tebrikât ve Telgraflara Verilen Cevaplar :

Kurultayı tebrik ile onun maksadına karşı sempatilerini bildirmek üzere gönderilen bilcümle telgrafnameler hakkında, kurultay memnuniyetini izhar eylediği gibi aşağıdaki adreslere bilhassa telgrafla cevaplar verildi.

1 — Tiflis'te Zakafkazya Müftüsü Hüseyin Efendi Gaibov cenaplarına: Müslüman Kurultayı izhar ettiğiniz duygulara teşekkür eder.

2 — Tervisk'de Zeynullah Hazret Resulov cenaplarına: Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı tebrikatınızı memnuniyetle dinledi. Zatı alinize teşekküratını arzeder.

3 — Bakû'da Umum Kafkaz müslüman muallimleri kurultayı reisi Hasan Bey Melikov cenaplarına: Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı, umumi Kafkazya müslüman muallimleri muhtereminin tebrikatını heyecanlı şadımanla eşitti. Ümit vardır ki, her iki kurultayın mektepler meselesindeki, saileri bilcümle Rusya müslümanları için tek bir program olacak ve öğrenime ana dilinde bulunacak bir örnek okulu meydana getirecektir.

4 — Bakû'da Necat Cemiyeti Reisi Doktor Selimbekov cenaplarına: Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı «Necat» cemiyetinin tebrikatını, müslümanların terakki ve maarifine hizmet eden mezkûr cemiyetin tekâmül ve tealisine dua ederek gürültülü alkışlar arasında dinledi.

Rusya Müslümanları 3 ncü kurultayının mesarifine mukabil para bulmak için, kurultay açılmadan önce Nijni Novgorod'a gelmiş müslümanlar tarafından bir komisyon intihab olunmuştu. Bu komisyon, iane cemedan tüccarlardan mürekkep olup, haznedarı, Kazan tüccarlarından Mehmet Can Efendi Kerimov idi. Kurultay için hasıl olan her türlü varidat, (hususı ianeler, kurultay biletleri bedeli ve başka gelirler...) numaleyh Mehmetcan Efendi'de toplandı. Kurultay devam ettiği müddetçe de akçe işi Mehmetcan Efendi Kerimov ile iane cemedanların mes'uliyetleri altında kalıp, kurultay idare heyeti, kurultayın mali işlerine asla karışmadı. Kurultayın sonunda, Haznedar Mehmetcan Efendi Kerimov, gelir ve giderin mufassal bir hesabnamesini tanzim ile Merkezi İdare'ye takdim edecek oldu.

Kurultay da, Rus esiri müslüman-Türkler, 16 bölgeye ayrılmışlardır. Bunlar şunlardır: 1) Kafkaz rayonu-merkez Bakû 2) Kırım-Simferopol 3) Petrograd-Moskova için, merkez Petrograd 4) Litvanya-Minsk 5) Aşağı Volga-Astragan 6) Yukarı Volga-Kazan 7) Ufa-Ufa 8) Orenburg-Orenburg 9) Türkistan-Taşkent 10) Sibîrya-İrkutsk 11) Dala-Uralsk 12) Omsk-Omsk 13) Semipalat-Semipalat 14) Yedisu-Alma Ata 15) Akmola-Petropavıl 16) Kaspi ardı-Aşkabat.

«İttifak» partisinin merkezi Bakû olarak seçilmiş, parti başkanlığına Ali Merdan Bey Topçubaşı getirilmiştir. Kurultaya getirilen parti programı 79 madde olmuşsa da, kurultay 72 madde kabul etmiştir. Fırka tüzüğünü ayrıca buraya almıyoruz. Tüzük 23 maddeden ibaret olmuştur.

RUSYA MÜSLÜMANLARI İTTİFAKI PARTİSİ'NİN KURULUŞU

Çarlık Rusya'sı, Japon'ların karşısında utanılacak bir yenilgiye uğrayınca, yer yer baş kaldıran Rus ve azınlıkta olan esir milletleri, tatmin etmek için hak ve hürriyet yönünde ukaz arkasınca, ukaz (ferman) verip duruyordu. Bu ukazların hiçbirisinde çar ve onun saray adamları ve çardan fazla çar taraftarlığı ile tanınan vekilleri, başta Pobedonostsev olmak üzere samimi değillerdi. Pek çok olan bu ukazlardan ikisini ele alarak inceleyeceğiz. Ağustos 6-1905 tarihli devlet duması (parlamento) kurulmasına dair olan manifesto. Bu manifestonun baş tarafları bir çok basmakalıp lafları tekrarladıktan sonra 1906 - Ocak ortalarından geç olmamak üzere «Duma»nın toplantıya çağırılacağını bildiriyordu. (M. C. Bigi, İslahat Esasları, sahife 188-189).

Hakikatta halk bu ukazların çarlık rejiminin âciz duruma düşmüş olduğu şeklinde anlıyor ve kabul ediyordu, doğrusu da bu idi.. İhtilal hareketi başını almış gidiyordu. 120 den fazla şehirde «Pogrom» (yağma) olmuş ve önüne geçilmez karışıklıklar çıkmıştı. Zenginlerin mülkleri talan edilmiş, en güzel tarihi yapılar harabedilmiş, Hak-hukukdan eser kalmamış, halkın da dizginleri boşalmıştı.

Bu hava ortamında 17 Ekim 1905 Hürriyet Manifestosu verilmişti. Bu manifestoda hazır sözler yer alıyordu. Ancak manifestonun ana hatları, aşağıdaki gibi idi:

1 — Devlet Duma'sının kanun koyma ve hükümeti kontrol etme hakkı kabul ediliyordu. 17 Ekim manifestosuna uymayan eski kanunları uygulamadan kaldırmak yetkisi de Duma'ya veriliyordu.

2 — Bütün halka tam anlamıyla medeni ve kamu hakkı veriliyor. Halkın her türlü hakkı mukaddes sayılacak ve bu haklara hiç bir suretle ve hiç bir makam tarafından dokunulmayacaktı.

3 — Seçmek ve seçilmek hakkının genelliği kabul ediliyordu. Şahıs ve cins farkı gözetilmeden herkes seçmek ve seçilmek hakkına sahip olacaktı.

4 — Kabine üyeleri olan nazırların herhangi birinin kanunsuz davranışından bütün kabine mesul olacaktı.

Bu duruma göre mutlak ve müstebit Rus çarlığı rejimi mesrutî demokratik bir şekil alıyordu. Ancak yukarda da kaydettiğimiz gibi ne çar, ne de onun sadık nazır ve generalleri ve idare başında bulunan yüksek memurları manifestonun esaslarına uymamış ve çiğnemişlerdir.

Bu şartlar altında 8 Nisan 1905 tarihinde Peterburg'da Reşit Efendi'nin evinde, Ali Merdan Bey Topçubaşı, Ahmet Ağayev, Ali Bey Hüseyinzade, Alim Efendi Maksut ve Bünyamin Efendi Ethem toplandılar. Toplantının konusu, bütün Rusya müslümanları için müşterek siyasi bir heyet kurmak meselesi idi. (M. C. Bigi-sh. 162.) Bir kaç gün sonra Kırım'dan gelen İsmail Gaspiralı yukarda adları yazılı kişilerin verdikleri izahatı makul görerek kabul ve iştirak etmiştir.

Rusya Müslümanları «İttifakı'nın Birinci Kurultayı» 20 Mayıs 1905'de Peterburg'da Zâkir Hazret'in kızı Aliye hanımın nikâh töreni vesilesiyle toplanmıştır. Yukarıda kısaca belirtilen ve çar tarafından verilen «Hürriyet» (?) manifestolarına rağmen Rus esiri Türkler'e bir türlü çar idare adamları kongre halinde toplanmaya izin vermemişlerdir. Her defasında kurultay organizatörleri türlü yollara baş vurmak zorunda kalmışlardır. İşte bu sebeple kurultay, ancak bir düğün vesilesiyle yapılabilmektedir. Bütün bu toplantıların ağırlığı Kazan Türklerinden Reşit Efendi İbrahimov ile Azeri Türklerinden Ali Merdan Topçubaşı üzerinde kalmıştır. Aliye Hanım'ın düğününe Reşit Efendi, bütün Rus esiri Türkler'in mümessillerini çağırmıştır. Bu mümessiller Petrograd'a geldikten sonra çarlık idare amiri olan şehrin valisi toplantıya resmen izin verir diye ümit edilmiştir. Fakat bir yılın çabalar ve başvurmalar sonuç vermemiş ve Petrograd müf-tüsü ve Knyaz Çingiz adlı bir avanturist çar uşağı, toplantıyı sabote etmişler ve bir çok delegeleri, Kırgız delegelerini geri göndermeye çalışmışlardır. Neticede de düğün günü, bütün Rus esiri Türklerin delegeleri düğünde toplanmışlardır. Reşit Efendi, meclisi açmış ve çok güzel, duygulu bir söylev vermiştir. Bu sırada delegelerden gözyaşlarını tutamayanlar çok olmuştur.

Uzun ve mücadeleli geçen müzakerelerden sonra, gelecek kurultayın toplanmasına ve o zamana kadar «Rusya Müslümanla-

rı İttifakı Partisi» nin program tasarısının hazırlanmasına karar verilmiştir. İkinci kurultayın toplantısı, Murtaza Efendi Vahab'ın evinde verilen büyük ve kalabalık bir ziyafette yapılmıştır. Bu arada Bakü'da yayınlanan «Hayat» gazetesi yayına başlamış ve Peterburg'da toplanan kurultay hakkında, Rus esiri Türkler'e uzun ve aydınlatıcı yazılarla bilgi verilmiş ve Reşit Efendi, Hayat gazetesinin yazarları arasında olarak, etkili yazılar yazmıştır. Kurultayda Ali Merdan Topçubaşı'nın söylediği nutuk, tarihi önem taşımaktadır.

İttifakın ikinci kurultayı ikinci toplantısı Peterburg'da Hasan Efendi Habibullah evinde, kurban bayramı dolayısıyla 200 kişiye yakın bir kalabalıkla devam etmiştir. Tarih: Ocak 22-1906 Ali Merdan Bey Topçubaşı, hazırladığı ittifak Partisi (tüzük (23 madde) ve mücadeleli konuşmalar başlamış, başkanlığa seçilen İsmail Gaspıralı başkanlıktan çekilmiş, O'nun yerini Ali Merdan Topçubaşı almıştır. Delegeler, Ali Merdan Beyin ittifak tasarısını muhabbet ve sevinçle kabul etmişler ve eksiklerini gelecek kurultayda tamamlayacaklarını kararlaştırmışlar. Bu toplantıya uzun çabalardan sonra o zaman iç işleri nazırı olan Buligin'de izin vermişti. (M. C. Bigi-sahife 212-213)

Her yıl «İtil» nehri boyunca bulunan Nijni Novgorod şehrinde tüccari maksatla bir panayır hazırlanırdı. Rusya çapında ticaret yapmakta olan Rus esiri Türkler, bu panayırdan tüccari maksatlarla faydalandıkları gibi, bu panayırdan birbirleriyle tanışıyor ve esaretin ağır şartları ve dertlerini birbirleriyle paylaşıyorlardı. Halkların birbirlerini tanımalarında tüccari münasebetlerin büyük rolü olduğu bilinmektedir. Bu nedenle olacak ki, Rus esiri Türkler üçüncü kurultayı, Ağustos ayı ortalarında Nijni Novgorod panayırında yapmayı düşünmüşlerdir. Bu suretle bir yığın hürriyet manifestosu, (çar tarafından) verilmiş olduğu halde, Rus esiri Türklere toplantı hakkı vermeyen ve tanımayan çar vali ve polislerinden, kurultayı perdellemek mümkün olacaktı. Nitekim tahminleri de doğru çıkmıştır. Ağustos ortalarında panayıra gelmeye başlayan halkla birlikte esir Türk halkı delegeleri de gelmeye başlamıştır.

Ağustos 14'de Ebül-Suud Efendi Ahmetov, Nijni valisine gidiyor ve toplantı için izin istiyor, Vali reddediyordu. Böylelikle toplantıya izin alamayacaklarını düşünen organizatörlerden Reşit Efendi ile Molla Carullah Hazret Akçurin, müşavere ederek 12 saat için bir vapur kiraliyarak ve nehir üzerinde geziye çıkmış gibi göstererek, kurultayı yapmayı düşünmüşlerdir. Bu şek-

li münasip gören iki arkadaş, derhal bir vapur kumpanyasına giderek 15 Ağustos için vapuru kiralamışlardır.

Enerjik Reşit Efendi, bir kaç yüz kişinin yiyeceğini, sabahın erken saatinden vapura depo etmiştir. Saat 8 den sonra delegeler vapura gelmeye başlamışlardır. Saat 9,5 sıralarında çarlık Ahranası¹ ajanları, iskele civarında görülmüşlerse de bir şeyden şüphelenmemişlerdir. Bundan ötürü vapurun hareketi saat 10'a kararlaştırılmışken, Reşit Efendi 10 dakika önce kaptana vapurun hareketi için emir vermiştir. Delegelerden bir kısmı arkadan, küçük bir motorla nehirde vapura yetişmişlerdir. Kongreye 200 delege iştirak etmiş ve genç sosyalistlerden de dinleyici alınmıştır.

Kurultay sabahın 10'5'dan başlamış ve aralıksız 13 saat devam etmiştir. Kurultaya, Ali Merdan Bey Topçubaşı başkanlık etmiştir. Bu başkan, kendine mahsus politik toleransı ve derin, ince hukukçuluğu ve inatlı sabrı ile kurultayı idare etmiştir. Rus esiri Türkler'in siyasi tarihinde çok önemli olan bu iki belgenin değerlendirilmesine bundan sonraki yazılarımızda yer vereceğiz. (M. C. Bigi sh. 166-dan-172).

1 — Ahrana — Çarlık gizli polisi

RUSYA MÜSLÜMANLARININ İTTİFAK HALK PARTİSİ PROĞRAMI

I

SİYASİ ASIL MATLAPLAR

1) «İttifak» ın matlabı: Zamanın, ahvalin iktizalarına hem de şu programın maddelerine muvafık surette, siyasi, iktisadi, içtimai, dini işleri islah etmek için hemfikir Rusya müslümanlarını emeli içtihatla birleştirmektir.

2) Siyasi medeni hayatların nizamlarını hürriyet, hakkaniyet ve insaniyet esaslarına göre tesis etmek için, halkın hemmesine, müslümanlara da, medenilik, insanlık hukuklarını vermek, hem de devletin idare usullerini kanun esası üzerine bina etmek, yâni teşrii, idare, hüküm vazifeleri (mahkeme) ve halk vekilleri elinde olmak lazımdır.

II

AHALİ HUKUKU

3) Hemme ahali erlik (erkeklik) hatunluk, din, kabile, kavmiyet fark kılınmayıp, kanun kaşında (karşısında) beraberdir.

4) Sınıf imtiyazları, dinlere cinsiyetlere nisbetle kanun tehditleri, istisnaları hemmesi fesh kılınır.

5) Her bir adamın şahsı masumdur, kanun hududunda, hürdür. Hâkimin devlet kanunlarına muvafık hükmü bulunmadıkça, hiç adam hapis kılınmaz, tevkif kılınmaz, mahkûm olmaz, cezalanmaz. Bir farz bir adam hapis kılınsa, şehirlerde mahkemesi var yerlerde yirmi dört saat içinde, amma başka yerlerde iki tavlet (gün) içinde elbette azad kılınır, yahut mahkeme ihtiyarına teslim kılınır. Nizamda mukadder müddetten ziyade, yahut aslı yok şüphe töhmeti ile hapis kılınmış adam hapis etücülerini mes'ul etmek hemde bu hapis yüzünden vukua gelen zararların bedellerini devlet hazinesinden talep etmek haklarına

malik olur.

6) Her bir adamın meskeni emindir. Hususi meskenlere izinsiz girmek, eşyaları teftiş edip aramak, mektupları açmak yalnız kanunda tayin kılınmış suretlerde, yalnız mahkeme kararıyla caiz olur.

7) Her adamın mülkü mukaddestir. Umumi ihtiyaç yahut umumi hayır bulunmadıkça, hemde adilane değeri önceden verilmedikçe, hiç bir adamın hiç bir cemaatin meşru mülkü elinden alınmaz.

8) İkamet yeri seçmekte, memleketin dahiline, haricine sefer etmek hususlarında her bir adam muhtar olur. Pasaport nizamı tamamiyle atılır, tebaalık (tabiiyet) mecburiyeti ref kılınır.

9) Kanun hududunda, her bir emel, ticaret, sanat ile iştiغال hür olur.

10) Hemme adamlara kanun kaşında selahiyetlerine göre, mülki askeri memuriyetler, devlet yahut cemaat hizmetleri, istisnasız bilafark açık olur.

11) Her bir insanın vicdanı, dini, ibadetleri hürdür, muhteremdir, kanun himayesiyle temin kılınır.

12) Dinin vicdanın hürriyeti muhterem olduğu kadar, her bir insanın fikride sözünde -lisanda, yazıda, başında- hür olur. Matbuata nezaret usullerinin her nevi kökünden feshedilir. Sözde, yazıda, başında kanun hudutlarından çıkmış adamlar yalnız mahkeme huzurunda mes'ul olabilir.

13) Her yerde, açık meydanlarda, evlerde toplanmak içtima davet ihtiyarına her bir adam maliktir.

14) Her bir adam, izin almadan, ittifak, şirket akteder.

15) Her bir cemaat, her bir şirket, her bir adam her bir hususta dilekçe vermek, arize takdim etmek hukukuna malik olur.

16) Şu fasılda mezkur hukuku mülkiye devletin «Esas Kanun» larında tesbit kılınıp mahkeme himayesiyle temin olunur.

III DEVLET ŞEKLİ

17) Rusya'da şu günkü ahval iktizasına en münasip şekli (Devlet) -«İttifak»-ın reyine göre- Kanun hem parlament esaslarına temin kılınacak monarşidir. Böyle monarşide monarhın hem hu-

kuki hem iktidarı «Kanun Esası» ile tehdit kılınıp en büyük kuvvet: Devlet Duma'sının koyduğu kanun esası etrafında döner ve onunla amel olunur. Monarh¹ kendiside hem vekiller elinde olur.

18) Halk vekilleri -Rusya'da var olan bütün halkın olmak şartıyla- devlet duması yahut Rusya parlamenti isminde olacak, yalnız bir meclis olmak üzere teşkil kılınacak, vekiller umumi, gizli, müsavi ve bilavasita usul ile seçilecektir, müslümanların vekilleri (genel nüfus) sayılarına mütenasip olur.

Kayıt: Hatunlarında iştirakleri mümkün olmak için, seçim kanunları bu hususu göz önünde tutarak hazırlanacaktır.

19) Vekiller kanunları koyarlar, devletin gelir ve giderlerini tertip ederler, büyük küçük idarelerin hizmetlerinin kanunlara, meslehetlere uygunluklarına nezaret ederler.

20) Vekiller kanun vazettirmek hukukuna maliktiler.

21) Karar, tasarruf, emir, ferman gibi işlerin hiç biri, kimden sadır olursa olsun, her ne ad konursa konsun, vekiller heyetince kabul kılınmadıkça, kanun kuvvetinde olmaz.

22) Vergiler, gümrükler, devlet ihtiyaçları için alınacak istikrazlar nazırlar heyeti rızası olmadıkça alınamaz.

23) Devletin bütçe hesapları, bir yıldan ziyade olmamak şartıyla, nazırlar heyeti rızası ile tayin olunur. Her gelir ve her bir gider, istisnasız, divanı muhasebede kaydolunur.

24) Vekiller heyeti arasından seçilerek monarh tarafından kabul ve tasdik kılınacak nazırların her biri uhdelerine düşen işler için vekiller heyeti huzurunda mes'uldür. Vekiller gerekirse ministirlerinden izahat ve açıklama isteyebilirler.

IV DİNİ NİZAMLAR

25) Hemme dinler, hemme mezhepler hür, kanun karşısında müsavi, hükümet nezaretinden âzad olur. Her din muhteremdir. Dinler itikatlar içinde, dinleri mezhepleri tebdil veya terk içinde hiç bir surette takibat yapılamaz. Ceza kanunlarına muhalif değilse, ibadetleri eda etmek vazifelerinde, hem mezhep talimlerini neşir hususlarında her insan hür olur.

26) Her bir dini cemaatin, dinlerine münasip dahili nizamları, özlerinin ihtiyarında olur, hükümet müdahale etmez.

27) Rusya müslümanlarının özlerinin ihtiyarlarında bulu-

nan hak ve hukukları:

1 — Bir kişiden veya bir heyetten ibaret tesisat ruhaniye inşa etmek,

2 — Bütün ruhanileri cemaat arzusu ile ya muvakkat veya kaydı hayat şartıyla seçebilmek.

3 — Ruhanilerin, dini müesseselerin, hemme işlerine nezaret hakkı cemaatin kendi elinde olmak.

4 — Mescitlerin mektep ve medreselerin, hayrat yurtlarının, türbelerin, vakıfları, mülkleri müslümanların özlerine iade kılınıp, bunların bütün tasarrufları müslümanların elinde bulunması.

V

MAHALLİ MUHTARİYET

28) Devletin hemme yerinde, erlik (erkeklik) hatunluk, din, cinsiyet, komiyet fark kılınmayıp, umumi müsavi gizli ve vasi-tasız seçimle küçük muhtariyetler tesis olunur.

29) Bir kaç ufak muhtariyetler toplanıp, nüfusun sayısına yerlerinin genişliğine göre orta muhtariyetler teşkil ederler. Orta muhtariyet üyelerinden vilayet meclisi kurulur. Vilayet meclisleri ya muvakkat veya daimi ittifak yapabilirler.

30) Mahalli muhtariyetin hemme işleri, hatta emniyet asayiş zabıtası da, muhtariyet idarelerinin elinde olur. Meğer şu günkü ahvalin iktizası olarak merkez elinde toplanması gereken işler istisna kılınır. Devletin umumi gelirlerinden bir kısmı mahalli muhtariyet idarelerinin faidesine teslim kılınır.

31) Fakirlere iane etmek, kimsesiz çocuklara, âcizlere, onalmaz hastalara bakmak, zayıf ihtiyarları gözetmek, hususi hayat-lara nezaret etmek işi mahalli muhtariyet uhdesinde olur.

32) Hükümet merkeziye tarafından tayin kılınan mahalli memurların vazifeleri: Mahalli muhtariyet hizmetlerinin devlet kanunlarına muvaffakatleri cihetlerine nezaret etmekten ibaret olur. Şu hususta iki taraf arasında çıkabilecek ihtilaflar adli mahkemeler tarafından halli fesholunur.

33) Vilayet meclisi azaları vilayetin mahalli meslehetlerine ait meselelerde kanun koymak hakkına malik olur.

34) Bir vilayete ait meselelerin hemmesi, umuru maliyesi, de mahalli muhtariyet idarelerinin selahiyetlerine iktidarlarına

göre, vilayet meclislerinde müzakere kılınıp, hem hal kılınıp, devletin kuvveyi icraiyesiyle infaz olunur.

35) Bir vilayette nüfusça çoğunlukta olan (etnik) kavmin lisanı, devlet lisanı gibi, şu vilayetin hemme idarelerinde umumi lisan olur. Rus lisanı, umumi devlet lisanı olmak sıfatıyla, merkez idarelerinin, deniz ve kara kuvvetleri askeri idarenin lisanı olur.

36) Hemme halkın medeni siyasi hukuklarda her cihetle beraberlikleri üstüne, devletin esas kanunları halkın hemmesine kültürel hukukları da temin eder. Yâni her dili ve her mahalli ağzı kullanmak, mektep medreseleri inşa edip çocukları terbiye etmek, dil ve edebiyat cemiyetleri, müesseseleri kurmak hususlarında milletlerin her birine kâmil hürriyetleri verilir.

VI MAHKEME

37) Şimdiye kadar mevcut olan ve halkı sınıflara ayırarak imtiyazlı şahıslara göre kurulmuş olan bütün umumi ve olağanüstü mahkemeler fesholunur ve kaldırılır. Memleketin her yerinde, 1864 Noyabır 20 tarihli kanunlara göre, sulh ve adliye mahkemeleri kurulur.

38) Mahkemelerin her birinde şu esaslara riayet olunması gerekir: 1 — Hüküm infaz edilmekle tamamlanmış olur. 2 — Kanun karşısında bütün halk beraber olur, 3 — Ehliyetli (yetkili) hâkimin mahkeme kanunlarına göre uygun hükmü bulunmadıkça hiç bir adam cezalanmaz. 4 — Hâkim azlolunmaz, müstakil olur, her bir müdahaleden azad olur, adliye nezareti de hiç bir suretle müdahale etmez. Hatıra göre hareket etmek mecburiyetinden azad olmak için, hediye almak, rütbe kabul etmek hâkimlere yasak olur. Hâkimlerin çoğunluğu tarafından seçilmedikçe hiç kimse hâkimlik vazifesine tâyin edilemez.

5) Mahkemelerde hüküm açık olur. 6) Ceza tâyin etmek yetkisi yalnız hâkimlere aittir. İdare (administratsiye) tarafından nakdi ceza vermek hapis ve sürmek gibi yetkiler kaldırılır ve fesholunur. 7) Kazai vazife görenlerin hepsi genel esaslara uyacakları meselesinde bir birlerine kefil olurlar.

39) Seçilmiş sulh hâkimleri, seçilmiş adliye encümeni müesseseleri memleketin hemme vilayetlerinde kurulur. Mahkemede hâkimlik ve adliye encümeninde üyelik için mali duruma ba-

kılmaz. (yâni zenginlik aranmaz.)

40) Adliye encümeninin iktidarı ve nüfuzu genişletilir, cinayetlerin cinsi ile değil, belki cezaların miktarı itibariyle her iş adliye encümeni (bölgesi) mahkemesine teslim kılınır. Umum devlete ait yahut basına ait suçların hepsi adli mahkemelerin yetkisine tabidir.

41) Mahkemelere mahsus zabıta teşkilatı kurulur.

42) Elbette icra kılınacak nizamlar: Birinci derecede himaye müdahalesi, 2 — Heyeti ittihamiyede müdafaa esası, 3 — İbret olsun için tecilli hükümler, 4 — Mahkûmiyet müddeti bitmeden eyi ahlak dolayısıyla salıverme, 5 — Cezalarını çekmiş ve bitirmiş olan kimselere tahliyeden sonra şerefli ve hür yaşayabilmeleri için iş imkânları yaratma, 6 — Ceza evlerini islah ederek, terbiye ve ahlaki yön doğrultusunda islah usulünü yenileme, 7 — Hür ve müstakil barolar teşkili, 8 — Temyiz mahkemesinin birlik kaidesi.

43) Medeni ve siyasi hürriyet esaslarını temin etmek maksadıyla hukuki bütün kanunları ve bu arada ceza kanunlarının ivedilikle gözden geçirilerek yeniden tanzimi lazımdır.

44) Müslümanların aile hukuku nikah, talak, miras, nafaka gibi meselelerin hemmesi mahkemeyi şeriyelerde ahkâmı şeriye ile hal ve feslolunur.

45) Halk için en yakın mahkemelerin yâni sulh mahkemelerinin lisânı etnik çoğunluğun lisânı olur. Buna göre birinci derecede kazai mahkemelerin hâkimleri bu dili bilen hâkimlerden seçilir.

VII MAARİF

46) Mutlaka ve geciktirmeden memleketin her yerinde ana dilinde ilk okullar öğrenimi balaların (çocukların) hepsine mecburi olur ve parasız yapılır.

47) İlk okul öğrenim işlerinin hemmesi şu saat (hemen) mahalli muhtariyet idaresine teslim kılınır. Her yerde ilk okul terbiyesi ana dilinde ve milli harflerle olur.

48) Sınıf geçme işlerini kolaylaştırmak için bütün okulların sınıfları arasında özüne uygun irtibat kurulur.

49) Mektepler medreseler tesis etmek, talim ile iştiğal etmek her halde her yerde umumiyetle hür olur.

50) Sanayi mekteplerini her yerde mümkün olduğu kadar arttırmak vazifelerine özellikle dikkat etmek elbette zaruridir. Sanayi de elbette meccanen talim kılınır. Orta derece mektepleride gereği kadar her yerde arttırmak, mümkün kadar az ücretle talim etmek lazımdır. Talim terbiye işlerinin tertiplerine, yollarına mahallil idareler her cihetle müdahale edebilir.

51) Külliyele, yüksek mektepler dahili nizamlarında tedris işlerinde tamamen hür olur. Sayıları gereği kadar çoğaltılarak, ders ücretleri mümkün olduğu kadar azaltılır. Halkın çoğunluğu yüksek okullardan faydalansın için, bu okulların binaları geniş tutulur. Studentlerin (öğrencilerin) cemiyetleri hür olur.

52) Yaşlılar mektebi, ilk okullar, il okuma odaları, il kütüphaneleri, il üniversiteleri gibi ilmi müesseseler kurmak binaları inşa etmek hususlarında mahalli muhtariyet idaresi mutlaka hür olur.

53) Yaşlılar için, sanayi mektebi ve din mekteplerinin bütün derecelerinde, hemde yukarki maddede sayıldığı gibi ilmi müesseseler kurmak, ister ana dilinde, ister şark dillerinde talim ve tedrisat yapmak, yabancı devlet tebalarından muallimlik ve müderrislik vazifelerine ehliyetli olanları davet edebilmek, milli hurufat ile hür bir dilde gazeteler, dergiler yayınlatabilmek terceme edilen veya telif kılınan kitaplar ve risaleler neşretmek, keza bunların ticaretini yapmak işlerinde Rusya müslümanları tamamen hür olur.

VIII MALİ İŞLER

54) Devletin iktisadi ve mali siyaseti temelinden değiştirilecek. Lüzumsuz israfları kaldırıp, halk ihtiyacına özellikle ilim ve maarif yollarına devlet hazineleri önemli tahsisat ayrılarak devlet bütçesinde köklü inceleme ve değişiklik yapılacaktır.

55) Umumi hazine emlakinde tasarruf hakkı, bir merkeze bırakılmayıp, mahalli muhtariyet idareleri arasında tevzi olunacaktır.

56) Genellikle vergileri indirmek, halkın zaruri ihtiyacı olan mallardan vergi almayı en az dereceye indirmek, ticarete himaye nizamlarını kaldırmak ve feshetmek lazımdır.

57) Doğru vergi nizamları islah olunur, gelir arttıkça, vergi arttırılır usulü yüksek kazançlar ve miras vergisine kaydırılır.

IX TOPRAK MESELELERİ

58) Öz emeği ile toprak hizmetlerini işlevci köylülerin hemmesine, hayvan yardımıyla günlük işini gören çiftçilere kesilme yerlerden, saray yerlerinden, miri yerlerden ihtiyacı kadarınca toprak verilmesi, hemde kıymeti adilesi devlet hazinesinden ödenmek suretiyle özel mülk olan toprakların alınarak ihtiyacı olan köylülere paylaştırılması lazımdır. Ancak özel mülkler idare âmirleri ve memurlara hediye yolu ile veya bir meşru sebep olmadan verilmişse bedelsiz alınarak tevzi edilir.

59) Toprakla uğraşanları her cihetçe temin etmek, her bir vilayetin topraklarını o vilayetin muhtaç çiftçileri arasında paylaştırmak esası kabul olunur. Toprakla uğraşan çiftçilerin ürün verme güçlerini arttırmak için ve her türlü işlerini intizamla görmek için, mahalli muhtar idareler her türlü tedbiri alır. Bu esasların gereği gibi tatbik edilebilmesi için (Rus) göçürme işi durdurulur ve eski sahiplerinden gasbedilerek alınan topraklar sahiplerine geri verilir.

60) Devlet hemde mahalli muhtariyet idareleri, bütün imkânları ile toprak meselesi ve hayvan yetiştiriciliğini teşvik ve himaye eder. Tarım okulları açmak, Tarım Kredi bankaları kurmak, çiftçilere kredi vermek, tarım şirketlerine, birliklerine mücadele eder nizamnameler çıkarmak, bütün tedbirleri almak ve tarım işlerine nezaret etmek için gereken kurulları yapmaları lazımdır.

61) Çiftçiler toprakla olan münasebetleri yönünden toprak ağalığının tahakkümünden kurtarılır. Toprak işçilerini himaye etmek için bu günkü nizamlar değiştirilir. Amele kanunları, sınai işçi hakları, tarım işçilerine de teşmil edilir.

62) Çiftçilere tevzi edilen topraklara sınır tayin edilir ve mikdarı belirlenir. Göçmez (taşınmaz) mallar için rehin edilerek kredi alma işi bir nizamla salınır. Toprağın icar bedeli belirlenerek tayin edilir. Borç için yâni borç karşılığında köylülere iş gördürmek usulü tamamiyle feshedilir.

63) Sulama işleri islah olunur ve teftişe tabi tutulur.

X AMELE MESELELERİ

64) Amelelerin ittifaklarına, cemiyetlerine, grevlerine tam

hürriyet verilir.

65) Olağan iş gününün haddini tayin etmek.

66) Müddetten fazla çalışmayı, zaruret olmadıkça gece çalışmasını yasak etmek.

67) Kadınların ve çocukların iş gücünü korumak vazifesine dikkat etmek, sağlığa zararlı işlerde erkeklerin de iş gücünü himaye eder tedbirler almak.

68) Amelenin her birinin hastalığı, kazalardan doğan tedavileri ve hizmet ettiği işten ileri gelen hastalıkların tedavisi devlet kuvvetiyle iş verenler tarafından temin edilir.

69) Öz gücüyle hayatını temin eden her bir adamın yaşlılık, acizlik halları devlet hesabına temin kılınır. (Bağkur).

70) İş gücünü himaye etmek için cezai müeyyedeler tayin kılınır.

71) Amele kanunları ile gözetilmeyen işlemlerde işçilerle iş verenler arasında çıkacak ihtilaflar için adilane halledebilecek yarısı işçi temsilcilerinden yarısı sermaye sahiplerinden olmak üzere kurulacak Sulh Hâkemleri lazımdır.

72) Amele kanunlarını tatbik ve işçilerin güçlerini himaye etmek için müstakil müfettişler görevlendirilir. İşçi menfaatlerini himaye edecek müfettişler heyetine işçi mümessilleri de dahil olur.

1905 yaz aylarında hazırlanıp, 1906 yılı Ocak 13-23 kurultayında ve Ağustos 16-20 kurultayında müzakere kılınıp, kabul edilen program bundan ibarettir.

1906 kurultayında program müzakeresi Ocak 19 da başladı. Kazan şubesi özünün altı maddeden ibaret programını okudu. Bütün Rus müslümanlarına makbul olabilmek için, hemme Rusya müslümanlarını öz etrafında toplayabilecek esaslı ve derli toplu bir programın gerekliliği düşünüldü. Sonra uzun müzakerelerden geçen mufassal program lüzumu makul görülüp kabul olundu.

Ruscası Ali Merdan Bey marifetiyle telif kılınmış program iptidadan ahırına kadar okundu. 79 madde var idi. Sonra maddelerin her birinin öz başına müzakere için her bir madde ayrı ayrı okundu ve kabul olundu. Sonra partiyanın adı üzerinde tartışma başladı ve «İttifak» partiyası üzerinde genel anlaşmaya varıldı. Daha sonra kadınların seçme ve seçilme hakları üzerinde tartışmaya geçildi. Mücadele uzun oldu. Teklifi kurultaya getiren Ali Merdan Bey Topçubaşı olduğu için yer, yer hücumu uğradı. Ahmet Can Babay Seydeş cenapları bu meselede

ve mahalli idarelerin yetkilerine dair olan 34. cü, muhtar vilayetlerde yaşayan halk çoğunluğunun dili, vilayetin umumi idarelerinde devlet dili olarak kabul edilir meselesinde ve kültürel muhtariyet konusunda tesbit edilen 35-36 maddeler üstünde çıkan tartışmalarda Ali Merdan Beyi destekledi. Bu maddelere: Muhterem İsmail Bey (Gaspıralı) hazretleri ile Muhterem Yusuf Efendi Akçura cenapları: «Böyle maddeler Rusya'da hiç bir vakit mümkün olmaz. Hatta en hürriyetli İngiltere'de bile böyle otonomi yoktur.» dediler. Ali Merdan Bey Cenapları o, maddeleri şerh etti. Ali Merdan Bey, Ahmet Can Babay sözlerini tastik etti ve metheyletti. Sonunda 36.cı madde biraz değiştirilerek ve 34, 35 ve 36. maddeler programda bırakıldı.

Yine mücadeleyi bir müzakereden sonra kadınların «Seçme haklarının islamiyete uygun olduğu» üzerinde anlaşmaya varılarak programa alındı.

1906 yılında Nijni Novgorod'da Kama nehri üzerinde başlayarak sonraki oturumları Kazan şehrinde devam eden bütün Rusya Müslümanları Kurultayında kabul edilen «Rusya Müslümanları İttifakı» partisinin programı Ali Merdan Bey Topçubaşı tarafından hazırlanmış ve kurultayca kabul edilmiştir. Bu programın yanı sıra Kurultaya tasarısı sunulan 7 program daha olmuştur. Bunlar şöyleydi: 1 — Yusuf Efendi Akçura tasarısı, 2 — Rıza Efendi tasarısı, 3 — Yine bir tasarı daha, 4 — Hasan Ata Kadı tasarısı, 5 — Ufa tasarısı, 6 — Başkirt vekilleri tasarısı, 7 — Ufa tasarısında Müftü Mehmedyar Efendi Sultanov'un yaptığı değişiklik tasarısı. (Bu açıklamalar, M. Carullah Bigi'den olduğu gibi alınmıştır.)

Görülüyor ki, Kurultay, bütün bu tasarıları bir komisyona inceletmiş ve genel toplantıda tartışmış ve Ali Merdan Bey tasarısını gündeme alarak maddeleri teker teker müzakere ederek programı kabul eylemiştir.

Bu program bu gün dahi ileri anlamlı bir program sayılır. Buna bir örnek olarak 69. maddede «Öz gücüyle hayatını temin eden serbest çalışan ve geçimini sağlayan adamlara yaşlılık sigortası» isteği. Türkiyede yapılan Bağkur demektir.

61.ci maddede «Tarım işçilerine de sanayide çalışan işçiler gibi haklar tanınması ve çiftçilerin toprak ağalığı rejiminden kurtarılması isteği.»

Kurultayın uzun tartışmadan sonra kabul ettiği kadınların seçim haklarının tastik edilmesi ve daha bir çok ilerici müesseseler dikkati çekmektedir.

Yukarda da açıkladığımız gibi programda «Pan-İslamizm» veya «Pan-Türkizm» hakkında tek bir söz yoktur. İttifak hareketi 1905-Birinci Rus İhtilali içinde, Rus esiri Türkler arasında bir «Güç birliği» kurma hareketidir. İttifak Fırkası merkezinin geçici olarak Bakü şehrinin seçilmesi, Azeri Türklerinin siyasi önderlerinden olan Ali Merdan Topçubaşı'nın programın hazırlanmasında ve bir hukukçu olarak zamanın siyasetinde oynadığı önemli rolden ileri gelmiş olsa gerek. Yoksa Kazan veya Taşkent'in Bakü'dan idare edilebileceğinden değildir. Rus esiri Türklerden her halkın ayrı bir jeopolitik durumları vardır. Kendi siyasetlerini bu jeo-politik durum dikte eder. Ancak bu gün Afrika kabilelerinin ayrı ayrı bağımsız devlet kurdukları düşünülürse Rus esiri Türklerle de en az bu hakkın tanınması ve verilmesi gerek olduğunu, insanlık âlemi ve medeni dünya ve en son her devlet ve herkes kabul eder sanıyorum. İşte bu istek ve ideal pantürkizm değildir.

Türkiye tarihinin akışı içinde Büyük Atatürk bir «Misak-ı Milli» sınırı çizerek bu meseleyi bütün dünyanın gözü önünde halletmiş ve kesip atmıştır.

İttifak programının sosyal meselelerine gelince toprak ve işçi bölümü okunduğu zaman, bu sosyal davalar üstünde programın ne kadar radikal olduğu dikkati çekmektedir. Bundan anlaşılabilir ki, toprak ve işçi sosyal davalarını, Rus esiri Türklerin hayatına bu günkü komünist Rus rejimin iddia ettiği gibi ancak Rus sosyalizmi getirmiş değildir. Rus esiri Türklerin hayatında ittifak hareketi bir liberal demokrat burjuva hareketidir. Burjuvazi sınıfının, halkların hayatında progressif önemli rolleri olmuştur. Biz burjuazi taraftarı olduğumuzdan değil, Azeri Türk burjuazisinin Azerbaycan tarihinde ve genellikle, Rus esiri Türklerin hayatında, burjuazinin oynadıkları ilerici rolü ilmi bir konu olarak ele aldığımız için bu açıklamayı yapıyoruz. Milletlerin tarihinde burjuazinin progressif rol oynadıklarına en az Marks ve Marks'cılar kadar inanıyoruz.

RUSYA MÜSLÜMANLARI 3 NCÜ KURULTAYININ TEBLİĞİ

Nijni Novgorod'da, Oka nehri üzerinde «Gustov Struve» vapurunda, memleketin her tarafından ve her tabakadan gelip toplanan müslüman delegeleri, devletin şu günkü halleri gereği olarak ortaya çıkan meseleleri, şu günkü genel durum içerisinde öz ihtiyaçları ve maslahatlarına dair bütün konuları müzakere edip, ittifakla aşağıdaki kararı kabul etmiştir:

1 — Rus ülkelerinde meydana gelen bu günkü ortamda Rusya'nın bütün bölgeleri müslümanlarının sosyal-kültürel ve politik meselelerini çözebilmeleri için birleşmeleri gereklidir

2 — Şu maksatlarını fiiliyata çıkarmak yolunda, Rusya müslümanlarının ilerici kısmı, Rus cemiyetinin önde gelen ilericilerinin ideallerini paylaşarak, devlet idaresinde, halkın hür arzusu ile seçilen halk temsilcilerinin yurtta hukuk nizamının kurulması ve kanun koyuculukla devlet idaresine iştirakleri suretiyle sağlanacağına inanır.

3 — Yukarıda gösterilen maksatların elde edilebilmesi için, müslüman halka, Rus halkı ile eşit hakların verilmesi gerekir. Müslüman halkın ilerici kısmı, bütün kanuni ilkelere hareket ederek, müslüman halk hakkında şimdiye kadar konulmuş olan hak sınırlamalarını kaldırmaya gayret edecektir. Şimdiye kadar konulmuş olan kanunlarla, hükümet emirleri ve idari tatbikattaki yasakların kaldırılmasıyla, müslümanlara da, Rus devleti nüfusu ile siyasi, medeni ve dini yönlerde eşit ve tam haklar tanınması grektir.

4 — Müslümanlar kendi çabalarını, umumi devlet hayatı içinde, asıl doğması muhtemel istek ve ihtiyaçlarını karşılamaya tevcih edecektir. Bunlar, her türlü okulların açılması ve yaşamakta olan çağın ideolojik ilkelerini popüler şekilde yaymaya ve isteklere cevap verecek kitaplar, dergiler, gazeteler, halk kursları, kütüphane, okuma odaları ve buna benzer eğitim müesseseleri kurmaya çalışacaklardır.

5 — Yukarda gösterilen gayelere çabuk ulaşmak için halk mahalli meclisleri teşkil edilecek ve bu meclisler, periodik kurultaylarla müslümanlar tarafından idare edilecektir.

Rus esiri müslümanların 1905-1906 yılları arasında arka arkaya yaptıkları üç siyasi kurultayın değerlendirilmesine geçmeden evvel, şunu kaydetmeyi lüzumlu görüyoruz: Oka nehri üzerinde 15 Ağustos 1906'da başlayan ve 21 Ağustos'a kadar Nijni'de büyük ziyafetler şeklinde ev ve restoranlarda devam eden 3.cü kurultay kararları ve Rusya Müslümanları İttifakı Fırkası programı okunduğu takdirde, Rus esiri Türklerin, çarlık Rus rejimi tarafından hangi haklardan mahrum edilmiş oldukları meydana çıkıyor.

Umumi olarak Rus esiri Türklerin tarihinde, kongrenin siyasi mevkiini değerlendiren D. B. Seyitzade adlı bir Azeri Sovyet yazarı Tarih, Felsefe, Hukuk dergisinde 1/1972 sayıda «Azerbaycan Burjuvaziyası ve 1905 yılı milli azatlık hareketi» başlıklı yazısında ilginç meselelere değinmektedir. Bu yazar diyor ki: Bütün Rusya Müslümanları İttifakı meselesi, az incelenmiş ve gereği gibi değerlendirilmemiş bir konudur. 1905-1907 ihtilali edebiyatı içersinde bu konuya gelişi güzel değinilmiş ve ışık tutulmuştur. «Azerbaycan burjuazisinin bu hareketdeki iştiraki ve kurucu rolü, ilmi yönden pek az tetkik edilmiştir.» İtiraf ederim ki, bu olay üzerine eğilinirken ilk göze çarpan eksiklik, Seyitzade'nin bu doğru olan değerlendirmesidir.

Seyitzade'nin on sahifelik ilmi incelemesinde, her meselede kendisiyle ortak-bir görüşte olmadığımız ileride ortaya çıkacaktır.

Su üstü kongre, Rus esiri Türklerin hayatında «Pan-İslamist» veya «Pan-Türkist» bir hareket gibi kabul edilemez. Özellikle Sovyet yazarları, bu konulara değinirken, hemen olayı bu yola sürüklemek isterler. Böyle davranışda, onlar Kremlin Sovyet Rus Nasyonal Komünistleri Juntası nezdinde kendilerine bir itibar ve itimat sağlamak isterler. Bu tarihi olayı objektif bir açıdan ele almak lazımdır. Kurultayın ruhu Raşit Efendi İbrahimov ile Ali Merdan Bey Topçubaşı olmuştur. İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura Oğlu, kongreye hâkim olamamışlardır. Hele İsmail Gaspıralı, her üç kurultayda da bazen çok radikal istekler ileri sürerek, bazen çok korkak davranarak ve bazen de yersiz olarak taşkın ve tecavüzkâr hareketlerde bulunarak kurultay delegelerinin kendisinden soğumalarına sebep olmuştur. (M. C. Bigi: İslahat Esasları.)

O çağda ve ondan sonra İ. Gaspıralı ile Y. Akçuraoglu «Pantürkist» akımın önderleri idiler. Aslında «Panislamist» siyasi akım hayata geçirilmesi imkansız bir «Romantizm» den ileri gitmemiştir. Pantürkizm'e gelince, birinci dünya savaşı sırasında bu siyasi akım hakkında yazılmış, çizilmiş ve çok şey söylenmiştir. Ancak bu akımın kök tutabileceğine dair ortaya bir örnek çıkmamıştır. A. M. Topçubaşı'nın adı, bu iki hayali akımın hiç birisinde, hiç bir zaman geçmemiştir. Bu derin hukukçu ve ince bir siyasetçi olan Azerbaycan siyaset ve devlet adamı, hayatı boyunca «Realist» ve uzağı gören kişi gibi tanınmıştır. Rusya müslümanları ittifakı hareketi, Rus esiri Türklerin tarihinde bir «Güç birliği» hareketi gibi ele alınmalıdır. Bir ihtilal içersinde esir halklar için bundan haklı ve normal bir durum (taktik) olamazdı.

Düşünülmelidir ki, Lenin bu «Müslüman İttifakı» hareketini, ne Pan-İslam ve ne de Pan-Türkist bir hareket saymamıştır. Lenin, bu hususta şöyle diyor: «Mesela on milyonları teşkil eden Rusya müslümanları, hayret edilecek bir çabuklukla, o zamanlar Müslümanlar İttifakı'nı teşkilatladılar. Gerçi bu devir, umumiyetle bir çok teşkilatların çok kurulduğu bir çağdır.» (V. İ. Lenin-Bütün Eserleri, cilt 30 sh. 323.)

Lenin, bütün Rus esiri halklar hakkında bir zaman şöyle diyordu: «Rusya'da ahalinin yarısından çoğu, demek olur ki, beşte üçü (yani % 57'si) milli esaret altındadır, onlar hatta ana dillerinden de serbest istifade edemezler, onları zorla Ruslaştırıyorlar.» (Lenin Bütün Eserleri, cilt 23. sh. 268.)

O tarihte başyazarlığını M. E. Resulzade'nin yaptığı Bakü'da yayınlanmış olan «Tekamül» gazetesi şöyle yazıyordu: «Müslümanlar, ancak ittifak ve birleşmede, Rusya'nın başka halkları ile tam anlamıyla bir safta ve anlayıştadırlar. İrticai ve cehaleti yok etmek istiyorlar, herkesin umumi ve korkunç düşmanını yıkmak ve mağlup etmek istiyorlar... Müslümanların ancak kendi kuvvetleri ile başarıya ve galibiyete ulaşacakları esassız bir ümittir.» (Tekamül Gazetesi, sayı 12, 12 Mart 1907)

Su üstünde, Oka nehrinde 15 Ağustos 1906'da başlayan kongreye 200 kişi iştirak etmiş olduğunu ve iştirakçilerin 500 kişiye çıktığını ve kongrenin sonraki gün ve oturumlarında 800 kişiye ulaştığını yazan D. B. Seyitzade, bu kongreyi Rus esiri müslümanların 1. ci kongresi sayıyor. Bu fikir yanlıştır. Su üstü kongresi, Rusya müslümanlarının 1905-1907 1. ci Rus ihtilali içinde yaptıkları 3.cü kongredir.

Yusuf Akçuraoglu, İttifak'ın 3.cü kongresini şöyle değerlendiyor: «Toplanan kişilerin hepsi, tek bir siyasi görüşlü değil, içlerinde bir birine tamamen aksi siyasi ve iktisadi fikir sahipleri var, ancak hepsini birbirine bağlı tutan iki rabıta mevcut ki, aynı dinde birlik olanlar, yığıncağa hazır bulunanlar, hepsi Türk müslümanlardır. Âzanın hepsi, vekil de murahhas da değildiler. Ancak, bütünü nümâyende, bir yerin yahut bir sınıfın efkâr ve isteklerini ileri süren nümâyendeler idi. Hülâsa, bu toplantı ne miting, ne siyezd (kongre), belki Rusya'daki müslümanların dini, milli meşrevet meclisleri «Şurayı Ümmet» leri, Fransız anlamıyla sözlük karşılığını kullanırsak, milli parlamentolardı.

3.cü yığıncağa hazır bulunan halkı, siyasi, içtimai inançları yönünden dörde bölmek mümkündür. Bu taksim, Duma'daki sabık taksimata benziyor. Merkezde, kuvvetli bir çoğunluk ittifakçılar, onların solunda mikdarca az, ancak genç, faal ve hayli malûmatı siyasiye sahibi, çok çalışkan gençler idi. Bunlara solcular ve «Tançılar» da diyorlardı. Sonra miktarlarını tayin etmek güç olan varlıklarını gösteremiyen, kuvvetsizlikleri malûm «Muhafazakârlar», en son terbiye ve malûmatı ve hattâ, hissiyatı siyasiye ve içtimaiyesi bütün bütüne yok olduğu için, her bir guruba karışmayan kimseler...» (Abdurrahman Sadi: Tatar Edebiyatı Tarihi, Kazan, 1926-sh. 146-Kazan-Muhbiri gazetesi, 1906. sayı 155.)

Türk tarihinde, Türkçülüğün önderi sayılan, büyük kişilerden biri olarak kabul edilen Yusuf Akçuraoglu'nun batı anlamında yetmiş yıla yakın bir zaman önce yaptığı bu objektif değerlendirmeye ilave edecek hiç bir fikir yoktur kanısındayım. Bütün Rusya, Batı Basını ve de o zamanın Kazan basını olan «Ülfet», «Yıldız», «Kazan Muhbiri», «İhbar» ve başka yayınlarda, Kırım'da Tercüman ve başka dergi ve gazetelerde, «Bakû'da «Hayat» «Kaspi» ve başka günlük gazete ve yayınlarda «Rusya Müslümanları İttifakı Fırkası» adı ile kurulan siyasi partiye bir sözle «İttifakçılar» adı konmuştu. Abdurrahman Sadi'de 1926'da yayınladığı Tatar Edebiyatı Tarihi adlı kitapta, bu adı kullanıyor. (sahife, 147)

1964'de Bakû'da yayınlanan Azerbaycan Tarihinin 2.ci cildinde «İttifak» fırkası hakkında dört beş satırla kaydedilen çok dar subjektif anlamda tamamiyle yanlış ve yetersiz bilgi verilmiştir. (sahife 612) bundan da anlıyoruz ki, bu adı geçen kollektif eseri meydana getiren yazarlar heyetinin bu konu hakkında me-

teryalleri çok az olmuştur.

1905 Birinci Rus ihtilali içinde, Rus esiri Türklerin siyasi ve içtimai hareketleri Rus ve başka Rus esiri basın ve yayında geniş yankılar bırakmıştır. Biz bunlardan ancak yukarda elde edebildiğimizi aldık.

Rus esiri Türklerin böyle hak ve hukuklarını müdrik olarak çabucak teşkilatlandıklarını gören çar ve etrafındaki saray kapu kulları, bu hareketi boğmaya çalışmış ve Rus esiri Türkler içinde bu harekete önderlik eden Azeri Türkleri hakkında provakasyona baş vuran müstebit çar idaresi, günlük hayatta da «İttifak Partisi» çalışmasını, her türlü alçakça yollarla engellemiştir.

Bunun arkasından Stolipin irtıcaı ve istibdat rejimi gelince. İttifakın faaliyeti tamamiyle yasak edilmiştir. Fakat İttifak Rus esiri Türk ve müslüman halkların hayatına hak, ve hukuk mücadelesi tohumunu serpmiştir. Biz ileride bunun kanlı ve mücadeleli geçen gelişmesini göreceğiz.

İttifakın 3.cü toplantısında Ali Merdan Bey Topçubaşı'nın söylediği nutuktan, bir parça buraya aktaracağız. Kurultayın başkanı seçilen Ali Merdan Bey konuşmasına şöyle başlamıştır: «Ey müminler, ey kardeşler, ben bu gün o kadar, o kadar memnun oldum ki, şu memnuniyetimi size hiç bir dille tarif edemem. Ben bu günü hiç bir vakit hatırımdan çıkarmam. Şu gün, bundan sonra, umum Rusya müslümanları için milli bayram günü olacağı şüphesizdir.

Biz Türk balaları, aslımız bir, neslimiz bir, dinimiz birdir. Mağrıptan Maşrıklara kadar bizim babalarımızın mülki idi. Babalarımız o kadar kahraman bir millet oldukları halde, bu gün kafkasya dağlarında, Kırım'ın bağlarında, Kazan'ın kırlarında, ata babalarımızın mülkü olan öz vatanımızda, öz toprağımızda, öz ihtiyaçlarımızı danışmağa ihtiyarımız kalmadı, şükürler olsun Allah'a... Bu kadar acılarına ve zahmetlerine bakmayıp sular üzerinde yüreklerimizi açıp, birbirimizi yüz yüze görüp, kucaklaşıp, sevmeye bu gün muaffak olduk. «M. C. Bigi, diyor ki: «Ali Merdan Bey'in bu tarihi hutbesi gayet tesirli oldu. Cemaatin ekseri ağladı. Nutuk uzun idi. Mecliste kâtip yoktu, hatırlarda şu kadarı kaldı. Topçubaşı'dan sonra Ebüs-suud Efendi Ahtem, İsmail Bey ve başkaları nutuk söyledi.»

Tarihte ilk defa 15 Ağustos gününün bütün Rusya müslümanları arasında bayram edilmesi kurultayca kararlaştırıldı. Bütün Rusya müslümanları arasında «Dini bir rabıta ve siyasi bir kuv-

vet» tesis edilmiş oldu. Bakû, bütün Rusya müslümanlarının siyasi kuvvetlerinin geçici merkezi ilan edildi. İttifak haberi yalnız Makarya pazarına münhasır kalmayıp, müslüman şehirlerinin her tarafına malum oldu. Her taraftan tebrik telgrafları geldi. (M. C. Bigi: İslahat Esasları-sh. 170-171-172.)

AZERBAJCANI İSTİKLAL SAVAŞA GÖTÜREN ROMANTİZM ÇAĞI

Bakü, yeni çağın modern anlamıyla, kapitalisti, tüccarı, işçisi, köylüsü, aydını ve başka halk tabakasıyla bir Batı şehri idi. Proleter-işçi sınıfının çoğunluğunu İran Azerbaycan'ından gelenlerle, ellerinden verimli toprakları zorla Rus çarlık idaresince alınarak, Rus köylü göçmenlerine verilmesi sonucu topraksız kalan ve şehire göç etmekten başka çaresi olmayan, öz Âzeri halkından olan köylülerdi. XX.ci yüz yılın başına, bu ortamda çıkan bir toplumun, özüne göre pek çok mes'eleleri olacaktı. Bu mes'eleler şunlardı: Milli azatlığa (istiklâle) kavuşma, bunun için de her şeyden önce Rus çarlık rejiminin zulmü ve esaretiyle birlikte yıkılması ve sömürge yaşantısından kurtulmak.. Azerbaycan toplumunun, maarif ve sosyal problemlerinin, milli temele oturtularak ve halkın ihtiyacına uyularak halledilmesi. İlim, okul, basın, edebiyat, ince sanat, dil, elifba, terbiye sistemi. Bütün bu meselelerin yanı başında, yeni kapitalistli, proleterli, sömürücü ve sömürülen sınıfların siyasi problemleri ve daha bir çok toplum sorunları vardı.

İşte böyle bir ortamda, Azerbaycan'da, romantizm edebi akımı doğmuştur. Bu edebi akımın, edebiyatta başta gelenleri: Hüseyin Cavit, Muhammet Hâdi, Abdullah Şaik, Abbas Sihat, Ahmet Cevat ve başkaları olmuştur. Azerbaycan Türk halk toplumunun yaptığı milli azatlık ve ilerici medeniyet mücadelesinde, bu romantik edip ve şairler, halkın arzularını, ideallerini ve bu idealleri gerçekleştirmek için, hayata geçirmek için, çaba gösteren ve hayatlarını veren millet kahramanlarını, bedii eserlerinde dile getirip, halkı ruhlandırıp, yükseltip, halkı heyecana getirerek, milli azatlık davasını ileri götürmeye rehberlik etmişlerdir.

Azerbaycan'da romantizm akımının yanı başında, çok kuvvetli ve gerçekçi ve Azerbaycan halkının coğrafi çevresinden, dış âleme taşma hevesi göstermeden, öz kökü üzerinde, tarihi

geçmişı ve gelenekleriyle kaynaşarak, öz Milli azatlık ve ilerici medeniyet meselelerini halletmekte büyük çaba gösteren, deha derecesinde enerji ve kabiliyete sahip edip, şair ve yazarların temsil ettikleri bir realizm edebi okulu da vardı.

Bunlar: Celil Mehmetkuluzade, Ömer Faik Numanzade, Ali Ekber Sabir, Abdurrahim Hakverdili, Uzeyir Bey Hacıbeyli, Nesef Bey Vezirov, Feridun Bey Köçerli ve başkaları idi. Azerbaycan halkının istiklâl savaşına gitmesinde bunların da rolleri büyük olmuştur.

XX.ci yüz yılın başlangıcı ile, 1905 Birinci Rus İhtilâli devresinden 1917 İkinci Rus İhtilâli arasındaki yıllar, Azerbaycan Türk toplumunu, istiklâl mücadelesine iten ve Azerbaycan halkını azatlığa götüren ve en sonunda büyük çabalar, ölümler, kırgına uğramalar, savaşlar ve kahramanlıklar ve fedakârlıklarla istiklâl kvuşturan yıllardır. Âzeri halk toplumunu, aydını, tüccarı, işçisi, kapitalisti ve köylüsünü bir araya getiren ve mücadeleye iten bu büyük dâvada, Azerbaycan romantik ve realist yazarlardan başka, halk çocuklarını eğiten büyük ve küçük öğretmenlerin hizmetleri çok olmuştur.

Bunlardan Ali Bey Hüseyinzade, şöyle yazıyordu: «Kafkaz Türk'leri Türk'lerin en hürriyetperverleridir... Bu memlekette, hiç bir kuvvet, hürriyet şevkini mahvede bilmez, hiç bir veb ve tazyik, hiç bir cefa ve eziyet, hiç bir zulüm ve sitem hürriyet odunu söndüre bilmez. Kafkaz hürriyet âleminin tarihinde mühim rol oynayacaktır, bu rollerden en büyüğü Kafkaz ve Azerbaycan Türk'lerine aittir» (Hayat gazetesi, 2/Temmuz/1906. N. 143).

Azerbaycan istiklâl mücadelesi tarihinde, ilk istiklâl şairi Muhammet Hâdi'dir. Azerbaycan romantikleri her zaman ilerici olmuş ve halkı ilim ve fenleri öğrenmeye, tabiata hakim olmaya çağırmışlardır. Muhammet Hâdi diyordu ki:

Bu adem oğlu çoktandır mübarizdir tabiatla,
... Bütün dünyayı parlatmak diler envarı-hikmetle.

... Beşer ey canlı bir hilkat, büyük kuvvetlerin vardır,
Büyük aklın, büyük fikrin, büyük kudretlerin vardır.

Azerbaycan romantikleri, gerici-muhafazakâr yazarların metafizik görüşlerini reddediyorlar, onların «Eşyanın mahiyetine, kûnhüne vakıf olmak mehal emrdir». tezlerine (Hakikat gazetesi 1909, N. 242) Muhammet Hâdi, «İnsan esrarı, hikmet ve tabiatın köküdür, tılsımlı dünyanın açarıdır (anahtarıdır)» tezini ileri sürüyordu. (Hayat gazetesi, 18 Nisan 1906, No. 83.)

Tekâmülyabi-fikr oldukça ey seyyari-cür'etkâr,
Tabiat sinesinde imdilik mestur olan esrar,
Birer arzı cemel eyler, çiharlar sehni-dünyaya,
Olursun hâkimi-mutlak tamamen ruhu-eşyaye.

M. Hâdi «Yıldızlara Doğru» şiirinde de diyordu ki:

Yol budur, bir gün uçar yıldızları teshir eder,
En karanlık sırrı anlar, aleme teşhir eder,
İndi odlar yağdıran tayyareyi-hâki-nejad,
Parlayar bir gün gelib çok gökleri tenvir eder.

İşte gerici, muhafazakâr yazarlara ve onları tutan irtica zümresine karşı Azerbaycan romantiklerinin, bu karşı çıkışları ve direnişleri, zamanında Azeri halkı arasında büyük başarı kazanmıştır. Aynı direnişi ve ilerici aşkı Abbas Sihat'de, Hüseyin Cavit'de ve Abdullah Şaik'de görüyoruz. Bunlardan da birer örnek verelim. Bu arada M. Hâdi'nin gericilere karşı, polemik yaparak «Radyum'un» keşfinden, bir gün Merih yıldızının esrarının keşfedileceğinden ve ilmin ileri hamleler yapacağını savunur yazıları vardır. Abbas Sihat şöyle söylüyordu:

Bir muayyen kanun üzredir hayat,
Bir doğuş, bir tekâmül, bir inhitat.
Böyle koyulmuş alemin binası,
Değişmektir terakkinin esası.

Baht, kismet gibi elfazı unut,
Sai eyle bazuyu-ikbalini tut.
Hüseyin Cavit de mensub olduğu edebi okulun fikrini şöyle anlatıyordu:

Yok tabiatla öyle bir kuvvet,
Ebedi, hemde payidar olsun.
Hep değişmektedir bütün hilkat,
Hep değişmektedir hayat funun.
Olmayan var mı inkilâba zebun?
Var mı sarsılmaz öyle bir kanun?

Abdullah Şaik:

İleriye doğru yürü, yürü, arkana bakma.
Geleceği düşün daim, onu gözden bırakma.
İleride inan ki, bir cennet kadar cihan var.
Sabah güneş orda doğar, saadet orda parlar.

diyordu.. (Azerbaycan Edebiyat Tarihi. Cilt 2.)

Bu ölmez ve unutulmaz Azerbaycan romantikleri, Azeri toplumunu, ilerici ilmi öğrenmek ve benimsemek için teşvik etmekle kalmamışlardır. Azeri halkını, haklarını almaya, hürriyet ve istiklallerine kavuşmak için mücadeleye de çağırmışlar. Onlara göre: ileri toplum, ilimsiz, irfansız olmaz. İlmi-irfanı olan toplum ise, ilerler, yücelir ve başka toplumlar arasında kendisine lâyık yeri elde etmek için önce hakkını, hürriyetini ve istiklâlini almaya çalışır, koşar, didinir, ölür, öldürür, en sonunda da kurtluşa erişir.

M. Hâdi, 1906'da «Tekâmül» gazetesinde yayınlanan «İl Fer-yadı ve Hürriyet» başlıklı şiirinde bir baş kaldırma havası içinde şöyle sesleniyordu:

Sevketmek için milleti şehrah-i fûnûne,
Binlerce ahali olup ağışte-i hûne,
Dikkat eyle, bu işleri hamletme cûnûne,
Boş laf vuran keslere olsun bu numûne:

Bunlar şüheday-i reh-i cânân-ı vatandır..

maarif uğrunda gericilik ve bilgisizlikle çarpışarak canını verenlerin «Vatan uğrunda şehit olmuş» kurbanlar olduğunu anlatıyor M. Hâdi.

Çünkü;

«Zencir-i esarete yaşar ehl-i cehalet,
Mahkûmların gün gibi besbelli zevâli...»

(Mirza Bala: İstiklâlin ilk şairi. Azərbaycan dergisi 1953-N.

3.)

«Karışık Hayâller» başlıklı şiirinde:

İmzasını koymuş milel evrakı hayata,
Yok milletimin hattı bu imzalar içinde.
İç, iç ne kadar isterisen kanımı, zâlim,
Bir gün görerim kânını¹ sehpalar içinde..

diyordu. Bu şiirde M. Hâdi, hak eşitliği (istiklâl) evrakına bir çok milletler imza koymuşlarsa da, kendi milletinin «Hattı» bu imzaların arasında bulunmadığını açıklıyor. Bu açıklamada M. Hâdi, açıkça Azeri Türk halkının, istiklâl hakkını kastediyor, bu hakkı almanın gerekliliğini belirtiyor. Zâlimin yerinin bir gün sehpalar arasında olacağını ön sezisiyle anlatıyor.. (Azərbaycan dergisi 1952-sayı 9)

M. Hâdi, vatani, halkı, öz menfaati için yadelli (yabancı) işgalcilere satmaya hazır olan vatan haini alçakları şöyle anlatıyor:

Bir nişan almaklık için satmayın bu milleti,
Milletin, milliyetin hiç yokmu sizde gayreti?.

yukarıdan beri sıraladığımız M. Hâdi'nin şiir parçaları, bu günkü esir ve bedbaht Azərbaycan'ın durumu için bile aktueldir. Bakınız ne diyor:

Milleti-mazlumede var kabiliyet cevheri,
Heyf onu parlandıran bizlerden istimdad yok...

M. Hâdi, Azərbaycan halkını 1905 ile 1907 yılları arasında, istiklâl mücadelesine götüren romantik şairlerin başında gelir. O, yalnız dört duvar içinde oturup, aklına geleni yazan bir hayal-perest-abstrakt bir şair olmayıp, öz halkının acısı, hüznü, esirliği, hukuksuzluğu, açlığı ve başka bütün sosyal-politik yokluklarıyla bağdaşarak yaşamakta ve mücadele etmektedir. Ölümü de, bu mücadele içinde kaybolarak olmuştur.

Bu devrede biz, M. Hâdi'yi, Fransız ihtilâlini hazırlayan ansiklopedistlerin etkisi altında kalmış görüyoruz. Bu davranışı, M. Hâdi gibi, Azeri halkının sosyal hakları ve siyasi hürriyeti

1 — Kânını — Mekânını — yerini

için çarpışan bir şair olarak çok yerinde bir hareket idi. O, istibdat, Rus çarlık rejimi ile mücadele ederken, tarihte gelmiş ve geçmiş müstebit rejimleri incelemiş, ve bu vesile ile, Fransız inkılabını da öğrenmiştir. Özellikle J. J. Russo'nun etkisi altında kalmıştır. Bu vereceğimiz örnek, aynen Russo'nun fikridir: «Bu cemiyette baştan-başa, «Zulüm hâkimlik, hükümranlılık edir.» Azatlık denilen şeyden burada eser yoktur.» İnsanlar, halk olunnanda (doğarken) esir değil, hür halkolundukları» halda, biz onları bütün hukuk ve azatlıktan mahrum görürük.» (Azerbaycan Edebiyat Tarihi, cilt 2, sh. 811.)

M. Hâdi, Rus çarlık rejiminin Azeri halkı üzerindeki, zulmü ve istibdadı ile mücadeleyi, bütün yaratıcılığında, özüne bir konu ve ilham kaynağı olarak almıştır. O, 'Vatan' bahsinde çok duyguludur. Her yerde, onun esaretini, her şeyde onun felâketini görmekte ve acı duyarak, derin, samimi, akıcı ilhamiyle bunları açıklamaktadır.

Vatan seylabi-istibdaddan viran olup yekser,
... Vatan ihrar için bir küşeyi-zindan olup yekser...

Ey veten, ey beşik hayatım için.
Yine sen aç kucak mematım için...
... Gurbet eller eğerçi oldu yerim,
Sana ait bütün düşüncelerim.
... Ey hazanı gözümde faslı-bahar,
Ey güzel toprak, ey sevimli diyar.
(Azerbaycan Edebiyat Tarihi, cilt 7, sh. 823)

Bedbaht Azerbaycan'ın vatan şairi M. Hâdi bahsini burada bitiriyoruz. M. Hâdi, 1905 birinci Rus ihtilâlini görmüş, O'da başkaları gibi, büyük ümitlere kapılmış ise de çok geçmeden Stolipin irticaî rejimi başlamış, M. Hâdi, yine istibdad idaresine hücuma geçmiş ve lanetlerini yağdırmıştır.

1917 İkinci Rus inkılabında M. Hâdi, yine büyük ümitlere kapılmış, milli Azerbaycan istiklâli devrini görmüş, yaşamıştır. Azerbaycan millî stiklâl devleti, ikinci Rus komunist istilâsına uğrayarak yıkıldıktan ve Azeri halkı geniş bir surette sürgüne ve

kırgına uğradıktan sonra M. Hâdi, ümitsizliğe kapılmış ve derviş gibi ortalarda dolaşmaya başlamıştır. Bu devrede O'na rastlayanlar, kendisini çok perişan bir halde, elinde kendi şiir kitaplarını satmaya uğraşmakla meşgul olarak görmüşlerdir. Günün birinde, bu derviş adamla ilgilenmişler ve kitaplarının konusunu anladıktan sonra M. Hâdi'yi Çeka zindanlarına atmışlardır. Ondan sonra onbinlerce Azeri aydınlardan olduğu gibi, M. Hâdi'den de bir haber alınmamıştır...

Bu çağda Abbas Sihat, Azeri halkı aydınlарına şöyle yakınıyordu:

Her kimin kalbi, ya vicdanı değildir satılık,
Her kimin taş gibi yoktur yüreğinde katılık,
Milletin halini gördükçe gerekdir yansın,
Derdine kalmayı daim özüne borç sansın.
Veten uğrunda gerek şahs fedekâr olsun,
Böyle mevsimde yatan kimselere ar olsun.
... Ya er ol ortaya çık, gel kömek et kardaşına.
Ya gedip evde otur, hemde leçek(1) sal başına.

Abbas Sihat bu yakarışla da kalmıyor. O, azatlık isteyen bir istiklâlcı gibi hiç sözünü esirgmeden bağırıyor:

Şişe çekmezde diriyken etimi,
Atmaram men veteni milletimi...

1908'de Abdullah Şaik, halkı teselli ediyor, bir gün bu istibdadın sonu geleceğine inanıyor ve halkı inandırmaya çalışıyor:

İnanın, arkadaşlarım, inanın;
Bir zaman mahvolur bu istibdad,
Kalır ancak bu zülmden bir ad.

Büyük pedagog ve şair Abdullah Şaik, «Işık, aşk ve muhabbetin.» insanların hayatını şenlendireceğini, fakat «Haksız kuvvetin insanlığı inleteceğini.» açık açık söylüyor:

Nerde ışık, bir ülke var orasını şenleten
Hep aşkdır, muhabettir hep şiirle şairdir.
Haksızlığa alet olan kuvvet ki, hep âmirdir.

İnsanlığı odur her an öksüz gibi inleyen...
(Talipzade Abdullah Şaik, Bakü-Aralık 1923, sh. 3)

Azerbaycan Romantizm edebi okulunun baş temsilcileri, hep bir ağızdan istibdatla, cehaletle, sosyal adaletsizlikle mücadele ediyorlar. Hüseyin Cavit bir şiirinde:

Daha mahvetti artık istibdat
Yaktı zülm ateşine canımızı
Oldu her bir hukukumuz berbat
Dinlemez kimse el amanımızı...

diye feryat ediyordu. Azeri romantiklerinin bu feryatları boşa gitmiyor, Azeri toplumunda özellikle aydın zümreler üzerinde, derin bir etki bırakıyordu. Azatlık-istiklâl mücadelesi, hak ve hürriyet dâvaları için kadrolar yetiştiriyordu. Bir büyük inkilâbın gerek olduğuna, böyle bir inkilâbın nasıl olursa olsun bir gün patlak vereceğine onları inandırıyor ve onların «Önsezileri» bu inançla, derin bir şekilde işleniyordu. H. Cavit'in yazdığı Şeyda adlı piyeste,, bir hapishane sahnesinde iki kişi arasında karşılıklı konuşma çok enteresandır:

«— Rauf, söylenen sözler doğru çıkarsa yalnız biz değil, bütün millet, bütün memleket kurtulmuş olur.

— Mes'ut, o ne imiş aceba?...

— Büyük ve dehşetli bir inkilâp...»

(Hüseyin Cavit: Seçilmiş eserleri, 1958-Bakü.)

Balahanı neft alanına giderken, Mes'ut ile Şefika arasında geçen bir konuşma sosyal anlam bakımından çok dikkat çekicidir. Şefika, uzaktan görünen neft buruklarını, bir selvilik ormana benzetmiştir. Buralara ilk defa geliyor. Mes'ud'a, o selvilik ormanda yaşayanların kim bilir ne kadar bahtiyar olduklarını söylüyor. Mes'ud'un cevabı ise, acı ve korkunçtur.:

O servilikte çayırdan, çiçekten iz yoktur,
Görürken anlayacaksın ki, hep bataklıktır.

Yığın, yığın beşeriyet o müzlim ormanda,
Yaşar, koşar, çalışır zift içinde, her yanda.

Hayatı güldürecek bir ümide bağlanarak,
İş arkasınca koşuşmakta hepsi çırpınarak.
Bir azda yaklaşalım gör zavallı insanlar,
Neler çeker yaşamakçın, nasıl yaşar onlar.
(H. Cavit: Geçmiş Günler. 1912)

Mes'ut ile Şefika arasında geçen bu diyalog, çok uzundur. Bu iki parça konuyu açıklamaya yeter. Sonra, o zamanın petrol kuyularında ilkel araçlarla çalışmanın ve sarfettikleri bu emeğin karşılığını alamamanın, sigortasızlığın, hastalığın ne demek olduğunu dile getiriyor.

Hüseyin Cavid'in şiiri ve Mes'ut ile Şefika arasında geçen, edebi yaratıcı dialog, gösteriyor ki; XX. yüz yılın başında Azeri aydın toplumu, H. Cavid ve onun gibilerin şahsında, sömürülenle, sömüren konusu meselesine eğilmiştir, anlamıştır, bilmiştir... Bu hareketde Cavid'den başka yazarlar da, bu düşünce ile, haksız olayları dile getirmiş ve sömürücü sermayedarlarla savaşa girişmişlerdir. Yoksa, işçi sınıfı bilincini, Azerbaycan'a bolşevik Rus'lar getirdiler masalı baştan sonuna kadar uydurmadır. Bu gün, güçlenmiş «Komünist Rejim» terör sayesinde tutunmaktadır, kalem de elindedir, istediğini yazıyor ve yazdırıyor. İlerideki yazılarda da görülecektir ki, Azeri Türk'leri için, buhranlı günlerde siyaset ve savaş meselelerinde, bu sömürülen Türk işçi sınıfı, sömüren Azeri kapitalisti ile bir siperde omuz omuza vererek, karşısındaki Rus ve Ermeni düşmanla çarpışmıştır. İki ayrı ve zıt sınıf arasındaki dayanışma, Azeri Türk işçisi ile sermayedarı arasında devam etmiştir. Daha Azerbaycan romantiklerine gelinceye kadar, XIX.cu yüz yılın ikinci yarısında, Mirza Fetali Ahunzade, Hasan Bey Zerdabi, sosyal bir mesele olarak, işçi meselesiyle ve topraksız köylülerin ihtiyaçları ve perişan halleri ile meşgul olmuşlardır?.. Azeri Türk köylüsünün elinden verimli toprakları alınarak, Rus köylü göçmenlerine verildiği zaman, O, zavallı köylülerle azmı dertdaş olmuşlardır?..

İşgalci Sovyet Rus nasyonal komünist rejimi, Azeri Türk işçisini grev hakkından mahrum etmiş ve yarım yüz yıldan fazla geçen bir zamandan beri, **halâ boğaz tokluğuna çalıştırmaktadır.** Köylüleri ise, çarlık krepostnoy rejimini kaldırarak, Sovyet krepostnoy rejimi koyarak, yeniden köleleştirmiştir ve adını «Kolhoz» kollektif ziraat koymuştur.

AZERBAYCAN'DA REALİST EDEBİ OKULU

Azerbaycan halkının irfan hayatına büyük hizmeti olan «Realist Edebi Okul» un çabaları, Azeri ülkesinin coğrafi sınırlarını aşmış ve bütün Orta Asya ülkelerine yayılmıştır desem, olayı büyütmüş olmayacağımı sanıyorum. Bu okulun Azerbaycan medeniyetinde oynadığı rolü ben; Ansiklopedistlerin, Fransa'da ihtilâl öncesinde oynadıkları role benzetmek istiyorum. Gerçi, Azerbaycan realist edebi okulu mensupları, ansiklopedistlerden Didero ve D'alamber'in (1751-1752 yıllarında) yayınladıkları gibi bir ansiklopedi yayınlamamışlar. Ancak, «Molla Nasrettin» çevresinde toplanan Azerbaycan yazarları, Azeri halkı için, ondan fazlasını yapmışlardır.

1906 yılından sonra yayınlanmaya başlayan «Molla Nasreddin» dergisi, öz yayınında «Realist» bir yol tutmuş ve onları savunmuştur. Bu derginin kurucusu ve baş yazarı olan Celil Mehmetkuluzade ve çevresindekiler, «Halka daha yakın yazar, O'nun şuuruna daha fazla etki yapan bir edip olmuşlar.» Bu sebeple «Edebiyat, halk hayatı ile bağlı olmalıdır» ilkesinden başlayarak, edebiyatın konusunda bir amaç, bir ülkü (İdeya) olmalıdır, fikrini ileri sürmüşlerdir. Bundan ötürü, C. Mehmetkuluzade, yayının ideyalılığı meselesini birinci plâna çekerek diyor ki: «Herkesin bir inancı var, her gazete ve derginin bir mesleki var, her yazarının bir isteği var; yoksa bu işler boşuna değildir. Hiç bir şaire -öyle yazma- böyle yaz: demek olmaz. Hiç bir yayın sahibine demek olmaz mesleğinden dön, bir fikir sahibine demek olmaz ki, inanışını at, benim inanışımın yolunu tut.» (Molla Nasrettin-N. 44-11 Aralık 1911-Azerbaycan Edebiyat Tarihi. cilt 2, sh. 449)

XIX.cu yüz yılın ikinci yarısından sonra, Mirza Fətəli Aĥundzadə'nin Azerbaycan'da kurduğu «realizm okulu» nun XX.ci yüz

yılda devamı olan Molla Nasreddin'cilerin ideoloji yönünden ilkelikleri bu kadar açık ve bu kadar kesindi.

Realist edebiyatın eleştiricisi Abdurrahim Hakverdili, 1904'de «Edebiyatımıza dair mektup» başlıklı makalesinde, samimi kalbden ve hakiki duyarlılıktan doğan, baba ve dedelerimizin hayatını, gelenek ve ahlakını, arzu ve temennilerini, fikir ve hayallerini tasvir eden şairleri, çağdaşlarına örnek olarak gösteriyor ve formalizmden sakıncalarını öğütüyordu. R. Efendizade: «Edebiyat içtimai tesir vasıtası olmalıdır.» görüşünde direniyordu.

M. F. Ahunzade, çağının realizmi ile bunlar arasında büyük bir fark vardı. XX.ci yüz yılın başında, Molla Nasrettin okulu realistleri, Azeri halkı ile el ele vermiş ve cehalet, istibdat, sömürücü gibi düşmanlarla tam anlamıyla burun buruna gelmişlerdi.

Azerbaycan'da, Molla Nasrettin'cilerin, basın yolu ile Azeri halkının şuurlaşmasında ettikleri hizmetlerin konusu, bir kaç ciltlik kitaplara ancak sığabilir. Benim bu kitabın sayfalarına O, büyük dâvacıları sığdırmak imkânsızdır.

Bir iki küçük misal verip geçeceğim. Üzeyir Bey Hacıbeyli, Azerbaycan musikisini kuran, dahi bir sanatçı olduğu kadar, yazar olarak da, büyük bir şahsiyet idi. Özellikle satirik yazıları çok keskindi. 1906-1907 yıllarında Çarlık Rus rejimini açıkça tenkit etmiştir. Halkın, azatlık ve istiklâl isteğini açıkça şöyle hülâsa ediyordu. «Bizim arzumuz, zenciri esaretten hılas olup, insan gibi yaşamaya başlamaktır.» (İrşat gazetesi-12/Aralık/1906-N.283)

Üzeyir Bey Hacıbeyli'nin satirik yazısından bir örnek veriyorum. Bu yazı, fıkra şeklinde İrşat gazetesinde «Ordan-Burdan» başlığı ile yayınlanmış olup, soru ve cevap şeklindedir.

Soru — Dünyada herkesten çok... azatlığı (hürriyeti) seven adam kimdir?

Cevap — Rusya'nın baş veziri Stolipin...

Soru — Dünyada herkesten az dert çeken adamlar kimdir?

Cevap — Zengezur açları...

Bu dialog bu şekilde devam edip gidiyor.

Azerbaycan irfan hayatında «Molla Nasrettin» edebiyatı diye bir devir vardır. Bu devrin baş tacı, hiç şüphe yok ki, Mirza Alekber Sabir'dir. Bu iki büyük ad, birbirine o kadar yakın ve içten ilgilerle bağlıdır ki, bir zamanlar edebiyatçıları arasında Sabir' mi? Molla Nasrettin' mi? diye bir sorun ortaya atılmıştı. Bu konuda,

tahmin ederim ki, edebiyatçılar arasında bir çok münakaşalar olmuş ve bir çok yazılar yazılmıştır. Şimdi, masamın üzerinde, 1924'-de Bakû'da, Sabir Kütüphanesi'nin beş yıllığı dolayısıyla basılan SABİR adlı bir kitap vardır. Orada, bir zamanlar, Bakû'da, Azerbaycan aydınlarının sayılı kişilerinden olup, (Azerbaycan istiklâl mücadelesi şehitleri arasına karışan H.B.) Surhay Hüseyinzade'nin, Sabir'mi? Molla Nasrettin'mi? (adı geçen eser, sh. 10-11) başlıklı bir yazısı vardır. Bu yazıda Surhay Hüseyinzade, ağırlığı Sabir'e veriyor ve Sabir'siz Molla Nasrettin'in yüngül (hafif) bir dergi olarak kalabilir olduğu görüşünü savunuyor. Biz Yukarda Molla Nasrettin'cileri, Fransa'daki ansiklopedistlere benzetmiştik. Sabir'de bu ansiklopedistlerden en büyüğü idi diyebiliriz.

Romantiklerle, realist yazarları birbiriyle ölçmeye kalkarsak şöyle diyebiliriz. «Romantikler, toplumun yarasını okşayarak iyi etmeye çalışıyorlardı. Realistleri ise, toplumun yarasının üzerine doğrudan doğruya neşteri batırıyor ve akan irini (cerahati) temizleyerek, toplumun yarasını iyileştirmeye bakıyorlardı.»

Azerbaycan halkını, istiklâl savaşına götürenlerin sırasında, Azeri realist yazarların rolleri ve hizmetleri çok büyük olmuştur. Onların hizmetleri ne bu kitaba, ne de bir kitaba sığmaz.

BASIN

1900 ile 1907 yılları arasında çıkan gazete ve dergiler: «Hümmet», «Tekâmül», «Davet» solcu sosyalist gurubun yayını idi.

Hayat, Fiyuzat, Irşat, «Taze Hayat» (1907-1908) Rusca-Kaspi, Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Ağavey tarafından Ali Merdan Bey Topçubaşı'nın yardımıyla yayınlanan, milliyetçi yayın idi. Molla Nasrettin, Debistan, Behlul bu arada çıkan gazetelerdir.

«Terakki» (1908), «İttifak» (1909), ve «Mektep» (1911-1917) Ga-fur Reşat yayınlıyordu. (1911-1912)'de yayınlanan Işık adlı gazete, kadınlar tarafından kadın haklarını ve çocuk terbiyesini, edebiyat, ev idaresi ve jijiye konularını işliyordu. Baş yazarı Hadice Hanım Alibeyli idi.

«Yeni Fiyuzat» (1910-1911), «Şelâle» (1913-1914), «Açık Söz» (1915-1918) «Dirilik» (1914-1916) gazeteleri, Türk'çu ve milliyetçi gazeteler olarak çıkmış ve çağının Azerbaycan toplumu içinde, Azerbaycan istiklâl mücadelesini yapacak ve istiklâlini alacak aydın kadroyu yetiştirmiştir.

Bunlardan başka, arada bir veya bir kaç sayı çıkan «Kardaş Kömeyi» «Kurtuluş» «Burhanı-Hakikat» gibi gazeteler ve yayın teşebbüsü yarıda kalan «Hilâl», «Şehabı Sahip», «Malûmat», «Asarı-Hakikat», «Mir'at» ve başka gazete ve dergiler sayılabilir.

Bütün bu çok ve karışıklı yayınlardan da anlaşılıyor ki: bu devir, Azerbaycan basını hayatının en aktif ve birleşik bir devri olmuştur. M. Hâdi, Cenneti ve başkaları «Tekâmül» gazetesinde, yazmış, N. Nerimanov «Hayat» ve «İrşat» gazetesinde yazmıştır.

AZERBAJYCAN MİLLÎ ŞAİRİ AHMET CEVAT İSTİKLÂL MÜCADELESİNDE

Soranlara, ben bu yurdun
Anlatayım nesiyim:
«Ben çiğnemen bir ülkenin,
Hak bağırın sesiyim.»

Demişti, Ahmet Cevat, kendisine Kızıl Rus İmperyalizmine karşı yazma diye tavsiye edenlere. Ömrünün sonuna kadar bu sözüne sadık kaldı ve yazdı. Ölüm, başına dikildiği zaman yine yazdı. Ancak bu defa «Sembolizm» edebi okulunu kendisine yazı tarzı seçerek yazdı. O'nun «Moskova» şiirinde dahi sayısız kinaye ve iğneleyici üslup vardır. Yılın birinde Azerbaycan Komünist Partisi Liderleri A. Cevad'a diyorlar ki: «Bir Mayıs İşçi Bayramı dolayısıyla bir şiir yaz.» A. Cevat, aşağıda bir kaç mısraı örnek olarak verilen şiiri yazıyor:

Men her gelen bir Mayıs,
Pek çok ümitler bağlarım.
Her gelecek, Mayıs için
Nisan ağlar, men ağlarım...

Bu şiir basıldıktan bir kaç hafta sonra, Kapukulu Sovyet Edebiyatçıları, A. Cevad'a hücum ediyorlar ve diyorlar ki: «Senin her yıl gelmesine ümit bağladığın Mayıs, dünya işçi bayramı olan 1 Mayıs değil, Azerbaycan istiklalinin ilan edildiği 28 Mayıstır. Nisan ayında bu istiklale Rus kızıl ordusu son verdiği için. Nisan yağmurları ile birlikte sende Mayıs için ağlıyorsun.» İşte A. Cevad'ın sembolizminden ince, derin anlamlı bir örnek..

A. Cevat, Türk dünyasında pek az tanınan klasik bir Azer-

baycan şairidir. O, Türk halkının dertleriyle dertlenmiş, sevinçleriyle de sevinmiştir. Yıl 1912, Balkan Savaşları başlamış, Osmanlı Devleti içinde Balkanlı ve Türkiyeli, Türk kardeşleri, bozgunlu, bunalımlı, facialı günler yaşamaktadırlar. Azerbaycan'dan İstanbul'a gönüllüler akmaktadır. İstanbul'da kurulan «Kafkas Gönüllü Kıt'ası» sıralarında A. Cevad'ı, Azerbaycan'ın klasik edip ve şairi ve pedoğocu olan arkadaşı Abdullah Şaik'le birlikte, Trakya cephesinde soydaşları olan Türkiye «Mehmet» leri ile siperlerde omuz omuza savaşa girmiş ve düşmanla çarpışırken görüyoruz. Balkan savaşı bittikten sonra Yusuf Akçuraoğlu, her iki Azerbaycan şairine, Azerbaycan'da kendilerine daha çok ihtiyaç duyulduğunu ve öz doğma yurtlarına dönerek orada halklarına hizmet etmelerini tavsiye ediyor. Bu tavsiye üzerine iki edip arkadaş Azerbaycan'a dönüyorlar.

Yıl 1915, Birinci Dünya Savaşı başlamış ve Türkiye'nin Doğu cephesinde savaş «Sarı Kamış» talihsizliği ile sonuçlanmıştır. Türkiye'nin Doğu bölgesi, Rus ordusunun işgaline ve Kars ve Erzurum halkı, Rus ve Ermeni kırgınına uğramıştır. Bakû'da bulunan «Azerbaycan Cemiyeti Hayriyesi» Türkiye'nin Doğu vilayetleri halkına yardım etmektedir. Bu yardım ekiplerinden birinde A. Cevat da bulunuyor ve Bakû ile Kars arasında Rusların çıkardıkları engellere bakmayarak mekik dokuyor, yardım işlerinde çalışıyordu. Kardeş halkın böyle bir bedbaht gününde Kars'da karşılaştığı yürek paralayıcı manzarayı bedii şekilde «Ne Gördüm-se» şiirinde dile getiriyor:

Armağanım yaslı nağme
Bir kuş oldum, çıktım yola.
Gittim gördüm dost ilinde
Ne bir ses var, ne bir layla.

Sordum garip minareden:
Akşam olmuş, ezan hanı?
Baykuş konmuş minberlere,
Diyen hanı, duyan hanı?

Vicdan bana emreder ki:
Böyle günde bayram etme.
Kur'an bana yol gösterir:
Yoksulları meysus etme.

Son bentte A. Cevat, bayramdan söz ediyor. Şiir, 22 Mart 1915'de yazılmıştır. 22 Mart, Azeri'lerin «Nevruz» bayramıdır. İşte böyle bir gününü A. Cevat Kars'ta kardeş halkın yasını paylaşıyor ve bayram etmiyor. Çünkü Kars Rus orduları tarafından işgal edildiği zaman, oradaki Türk soydaşları, Ruslar ve Ermeniler tarafından kılıçtan geçirilmiş ve Kars harabeye çevrilmiştir. Yaradılıştan ve doğuştan şair olan A. Cevad'ın bu durumdan duygulanmaması mümkün değildi. Çünkü 1914 yılında Osmanlı Devletinin savaşa katılmasıyla A. Cevat yine duygulanmış ve yıllardan beri adı, sanı anılmadan Türkiye radyolarında bestesi okunan «Karadeniz» şiirini yazmıştı, ve büyük ümitlere kapılmıştı. Karadeniz'in son bendi şöyledir:

Dost elinden esen yeller
Bana şi'ir... selam söyler.
Olsun bizim bütün eller
Kurban Türk'ün bayrağına.

(15 Kasım 1914 -Gence, Dalga s. 26, Bakû- 1919)

Birinci Dünya Savaşının sonuna doğru, Kafkas cephesinde Türk orduları için harbin talii değişiyor. Türk orduları, kardeş Azerbaycan birlikleri ile Bakû önlerine geliyorlar, savaş bütün kanlılığı ile devam ediyor. A. Cevat, yine «Mukaddes Mehmetçik» ve Azeri asker arkadaşları ile, Bakû'nun «Yasamal» dağındaki siperlerde düşmanla savaşıyor. İşte bu savaş meydanında A. Cevad'ın «Bismillah» adı ile yazdığı şiir, milli heyecanın değerli lirik eserlerinden biridir:

Atıldı dağlardan zafer topları
Yürüdü ileri asker Bismillah.
O, Han sarayında çiçekli bir kız,
Bekliyor bizleri zafer Bismillah.

Ey harbin talii bize yol ver, yol
Sen ey coşan deniz, gel, Türk'e ram ol
Sen ey sağa, sola kılıç vuran kol
Kollarına kuvvet gelir Bismillah.

Bakú savaşı zaferle sonuçlanıyor, Azerbaycan halkı istikla-
le kavuşuyor, Milli Mustakil Azerbaycan Devleti kuruluyor. Bir
kaç ay sürüyor bu sevinç ve mes'ut günler. Harbin talii «Kara-
yazılı» günlerini getiriyor Türkiye'ye. Mondros Mütarekesi'yle
Türkiye, savaştan çekiliyor ve silahı bırakıyor. İzmir Yunan'lılar,
İstanbul'da İngiliz'ler tarafından işgal ediliyor. A. Cevat, bu du-
rumdaki yaşlara bürünen bütün Türkiye ve Azeri halkı ile birlik-
te dertleniyor ve İstanbul'un işgalinde şöyle yazıyor:

O, sevdiğim mermer sineli yâr'in
Diyorlar koynunda yabancı el var,
Bakup ufuklara, uzak yollara,
Ağlıyormuş mavi gözlü akşamlar...

Ah ey solgun yüzlü dalğın İstanbul
Mavi gözlerin pek baygın İstanbul.

Uzunca olan bu mersiye, lirik ve martirolojik tarzı ile devam
ediyor.

Mustafa Kemal Paşa'nın dahiyane idaresinde Anadolu Milli
Mücadele savaşı devam edip gidiyor, bu savaş öbür yandan Türk
tarihinin bir kurtuluş ve demokrasi savaşıdır da... Bakú, Antant
devletlerin menhus «Sevr» tasarısı ile İngiliz'lerin işgali altındadır.
Azeri basını ve toplantıları İngiliz'lere karşı çıkıyor, miting-
ler düzenleniyordu. A. Cevat da «İngiliz» başlıklı şiiri yazıyor:

Bakú'ya gelmişiz selam vermeye
Ey Han sarayını dutan İngiliz.
Giderken Kâbe'ye Hacı kervanı,
Hacılar yoluna çıkan İngiliz.

Dimagında «Çanak Kale» ağısı,
Sen misin Türk illerinin yağısı?

İslam dünyasını, ölüm çalgısı,
Ölüm niyetiyle yakan İngiliz.

Bu şiirin son mısraı, A. Cevad'ın kuvvetli bir ön sezisiyle bitiyor:

Düşecek tahtına talan, İngiliz.

diyor A. Cevat en sonunda İngiliz'lere.

Azerbaycan Hükümeti, Bakû'da savaş sırasında şehit «Mehmetçik» lere, şehitler abidesi yaptırmaktadır. Bu âbide, İngiliz'lere karşı bir protesto anlamını taşıyor. Bu âbidenin temel atma töreninde A. Cevat, şu şiirini okuyor:

KALK

Kalk; kalk sarmaşıklı mezar altından
Gelmiş ziyarete kızlar gelinler.
Ey kârvan geçidi, yollar üstünde
Her gelen yolcuya yol soran asker.

Kovdukların senin yabancı hanlar
Kurtardı ülkemi döktüğün kanlar.
Bak nasıl öpmekte tozlar, dumanlar
Garib mezarını, bende beraber.
(İstiklâl Uğrunda Şiirler - İstanbul, 1928 - sh. 89.)

Buraya kadar yazılanları okuyanlar, A. Cevad'ı «Pan İslamist» veya «Pan Türkist» bir Azerbaycan şairi sanacaklar diye düşünüyorum. Asla bu fikir akımlarına eğilimli değildi A. Cevat. Ancak O, her etnik Türk toplumunun kendi öz toprakları üzerinde hür ve mustakil bir varlığa sahip olmasını isterdi. Hele Azerbaycan'ın, Sovyet Rus istilasında çok kalmasından endişeli idi. Bazen, uzun uzun düşünür ve daldardı. Sonra; «Bu defa kızıl Ruslarla mücadele çok çetin ve kanlı, kayıplı olacak» derdi. Olaylar da, A. Cevad'ın bu ön sezisini doğrulamıştır. Azerbaycan İstiklal Mücadelesinde A. Cevad'ın kendisi de kurbanlar, şehitler kafilesine katı-

larak 1937'de Macar şairi Petöfi gibi izi belli olmadan kaybolmuştur.

Ahmet Cevat, 1892'de Azerbaycan'ın Gence vilâyeti «Seyfeli» köyünde doğmuştur. Asıl soyadı «Ahundzade» dir. A. Cevat imzası attığı için, A. Cevat olarak tanınmıştır. 1902'de Gence'de açılan «Mektebi Ruhaniye» ye girmiş 1909'da bu okulu bitirmiştir. 1912 yılına kadar Gence'de öğretmenlikle meşgul olmuştur. Gerek öğretmen ve gerek şair ve bir toplum adamı olarak A. Cevat'ın Azerbaycan'da büyük rolü olmuştur.

A. Cevat, şiirde kullandığı vezin, üslup ve dil yönünden Azerbaycan'da bir «Cevat edebi mektebi» kurmuştur. Başından hayatının sonuna kadar Azerbaycan istiklal mücadelesine sadık kalmıştır. 1920 Nisan ayı sonunda Azerbaycan istiklaline son veren Sovyet Kızıl Rus Ordusu, ileri gelen Azeri aydınlarını ve halktan görkemli kişileri seçerek kurşuna dizdiği zaman A. Cevat, bu kırılgandan da yılmamış ve şu şiir ile üç boyalı milli bayrağa hasret kaldığını inleyerek, derin acı duyarak seslenmiştir:

Çoktandır ayrı düştüm
Üç boyalı bayraktan.
Ay dostlar ben yoruldum
Bu gizli ağlamaktan...

O, yalnız gizli ağlamakla kalmadı, Azeri halkının kara, bahtsız günlerini paylaştı. Onlarla birlikte tutuklandı, işkence edildi, sürüldü ve en sonunda 1937'de Stalin-Berye ve Begirov üçlüsünün yüz binlerle Azerbaycan halkından aydın, çiftçi, göze görünen memur, şehirli ve köylülerle Sibirya'ya sürülüp öldürüldü. Esasen O, Sovyet «Komunist» yalanına ve onların hak ve hürriyet vaatlerine inanmamıştı. Yazdığı «Sus» başlıklı şiirinde bunu şöyle açıklıyor:

Çoktan değiştirip, şekki yakine,
Ben isyan etmişim mezhebe, dine...
Bilmem senin böyle «Hak» dediğin ne?
Hükmetme fikrime, vicdanıma.. sus.

A. Cevat, zulmü, sömürçülüğü, ölümü «Hürriyet» diye propaganda eden Sovyet Rus istilasına böyle haykırmıştı. O, bununla da kalmamış, ömrü var oldukça Azerbaycan halkının uğradı-

ğı acı ve ağır felaketi dile getirmişti. Sembolik olarak yazdığı «Sesli Kız» poeminde bakınız ne diyor:

Cennet gibi bir ülke
Mezarlığa dönmüştü.
Bir çok evler yıkılıp,
Hanımanlar sönmüştü.
İşlenmemiş kalmadı
Bir cinayet, bir günah.
Ezmişti insanlığı
Ordusuyla padişah.
Yüz binlerle atılan
Can yakıcı okları
Dişleriyle çiğneyip,
Serilmişti çokları.
Doğranmış ellerinde
Kırık kılınç kabzesi,
Boğulmuştu göksünde
Yiğitlerin son sesi.
Yurdunu vermeyenler...
Doğranmıştı hıncahınç.

Askersiz kumandanlar
Kırıp attı yayını.
Felek dönderdi zehre
Bu ülkenin payını.
Gülmek zaten yok idi,
Ağlamak oldu yasak.
Zavallı mağlup ülke
Sana ne hukuk, ne hak...

Uzunca bir poemden alınan bu acı ve kanlı sembolik tablolar. Azerbaycan'ın istiklal mücadelesinden şairin sembolik perdelere bürüyerek anlattığı trajik olaylardır. Bu romantik parçalarda Azerbaycan'ın son Sovyet Rus işgalinde yaşadığı faciaların pek az bir parçası yaşatılmıştır. Şair A. Cevat, Kızıl Rus işgalinden sonra Azerbaycan halkının yaşadığı bahtsız yaşayışa tam anlamıyla ortak olmuştur. Ben şiirlerini okuduğum ve sevdiğim bu şairi «Çeka» tarafından tutuklandığım 1923 yılının sonunda

Bakü'nün Staro-Politseyski caddesindeki hapisanesinde tanıdım. O' da tutuklanmıştı. Kendisiyle bir kaç ay hücre arkadaşlığı geçirdim. Orada bize, kitap, defter, kalem vermiyorlardı. Her nasılsa benim elime üç santim kadar bir kurşun kalem artığı geçmişti. Bu kalemle A. Cevat'ın «Çeka» şiirlerini duvara yazıyor ve ezberliyordum. Bir gün gardiyan Nikolay beni, pencerenin deliğinden gözlemiş ve duvara birşeyler yazdığımı görmüş, birde baktık kapıyı açtı ve duvara yazılan yazıları bir tahta parçasıyla sildi. Cevat'ın dört beş şiiri böylelikle unutuldu, kayboldu. Bu olaydan sonra yazdığı iki şiirini ezberledim ve kaderin cilvesi ve sevgiyle buraya kadar getirdim. Bu şiirler «Ay Eller» ve «Neylim» başlıklı idi.

AY ELLER

Hanı yaz mevsimi gülüm, çiçeğim,
Tez düştü yurduma hazan ay eller.
Ben yaza bilmedim ellerim bağlı,
Yokmu bir derdimi yazan ay eller..

(Ocak - 1924 - Çeka, Bakü)

«Neylim» şiiri gardiyan Nikolay'ın duvara yazılan şiirleri sildikten sonra yazılmıştır. Bu şiirin bir bendinde bu alayı kasdederek şöyle diyor:

Bari sen gel dedim, dinleyip biraz,
Ey vefalı kalem derdimi gel yaz..
Geldi bir çirkin el söyledi: olmaz.
Dinleyenler beni keç duyar, neylim.

(Şubat - 1924 - Çeka, Bakü)

Bu tutukluluktan A. Cevat, Azerbaycan komünistlerinin bir kısmının müdahalesi ile ve ben de bir tesadüf eseri olarak kurtulmuştuk. (A. Cevat'ın salıverilmesini sağlayan komünistler, sonradan Stalin tarafından kurşuna dizilmişlerdir.) Ben, bazen kendisini evinde ziyaret ederdim. Bir gün rastlantı olarak A. Cevat, yeraltı millî istiklal komitesi başkanı Dr. Dadaş Hasanzade ve liderlerden Rahim Bey Vekilli ile buluştuk. Uzun konuşmadan sonra ben, sözü yeraltı komitesinin görkemli üyelerinden bir kısmının Azerbaycan dışına çıkmalarını teklif ettim. Azerbaycan istiklal mücadelesinin her üç lideri de, benim bu teklifime

karşı çıktılar ve dediler ki: «Ben, dış ülkelere gideyim, sen git, ötekisi de gitsin, peki ama, bu bedbaht ve talihsiz günleri, bu milletle kim paylaşsın?» Çok iyi hatırlıyorum, A. Cevat ve Rahim Bey Vekilli, bana çok kızdılar ve bir daha bu meseleyi arkadaşlar arasında konuşmamamı sıkı sıkıya tenbih ettiler. Bu konuşmanın üzerinden, bugün tam yarım yüz yıl geçmiştir. Her üç rahmetli ve kıymetli istiklalci yiğitler, sözlerine sadık kalmış ve Azerbaycan halkının bedbaht günlerini, o halkla paylaşmışlardır. Dr. Dadaş Hasanzade kurşuna dizilmiş, Rahim Bey Vekilli intihar etmiş, A. Cevat ise Sibirya'ya sürülmüş ve kendisinden bir daha da hiç bir haber alınmamıştır.

Anlaşıldığı üzere, Azerbaycan istiklal mücadelesi, çok kanlı ve kayıplı olmuştur ve olacaktır da... Stalin - Beriye kollegiyasının Azerbaycan'daki celladı Bagirov, Stalin öldükten ve Beriye kurşuna dizildikten sonra, Hruşşov zamanında tasfiye edilerek, Bakü'da mahkeme edilirken, yanındaki ermeni yardımcılarını göstererek: «Bunlara uyarak 29.000 Azerbaycan aydınını imha ettim.» diye itirafta bulunmuştur. Bu 29.000 aydın, Bagirov'un itirafına göre bir period temizlemenin blançosudur. Toplu öldürme, Sovyetlerde devrelere ayrılmıştır. Bu durum göz önüne alırsa; Azerbaycan istiklal mücadelesinin verdiği kurbanlar hakkında bir fikir edinilmiş olur.

Azerbaycan edebiyat tarihinde A. Cevat, büyük ve klasik bir yer tutar. Ancak Azerbaycan İlimler Akademisi, yayınladığı üç ciltlik Azerbaycan Edebiyat tarihine A. Cevat'ı almamıştır. Sanki Azerbaycan'da A. Cevat yaşamamış, bir edebi okul kurmamış ve Batı ve Rus ve de Gürcü klasiklerinden edebi değeri kıymetli çeviriler ve halk edebiyatından topladığı sözlü parçalar şeklinde zengin bir edebi miras bırakmamış gibi.

A. Cevat, Azerbaycan istiklaline son nefesine kadar sadık kalmış ve bu uğurda ölen şehitler gibi canını kurban vermiştir.

A. Cevat'ı, taâ başından beri, bilerek girdiği ve sonunda da canını kurban verdiği Azerbaycan istiklal mücadelesinin hiç bir safhasında kötümser ve ümitsiz bir durumda görmüyoruz. 1912'de İstanbul'da başladığı edebi çabası 1937'de sürgüne gönderilmesi ve ölümü ile sönmüştür. Hayatının 25 yılı öğretmenlikte, savaş cephesinde, hapiste en çetin siyasi mücadelede geçmiştir. A. Cevat, Azerbaycan'ın geçirdiği en korkunç kızıl Rus terörü yıllarında yazdığı şiirde şöyle diyor:

Hüsrânlar, elemeler, buhrânlar içinde
Kısık bir ses gibi öleceğim ben...
Böyle göz yaşıyla geçen ömrümün
Sonunda bir acı geleceğim ben...

Yakında didarın nasib olmazsa,
Ümitsizlik beni düşürmez yasa,
Alarak elime demirden âsâ,
Bir gün huzuruna geleceğim ben.

A. Cevad'ı biz, istiklalci ve ihtilalci yönünden kısaca incelemek isterdik. Bir gün A. Cevad'ı edebî yönden inceleyecek kalemelerin de yetişeceğine inanıyorum. Yeterki O'nun esrlri yayınlansın v tanıtılsın...

O'nun büyük edebî şahsiyetini incelemek bizim yetkimiz dışındadır. Ancak O'nun lirik kudretine bir örnek olsun diye kızının ölümünde yazdığı şiirlerinden bir bent veriyoruz...

Bunu kim diyerdi bir seher çağı,
Taru-mar olacak ömrümün bağı?
İpek tellerinin gelse sorağı,
Kalbimde ne güller biterdi, kızım.

A. Cevat, Azerbaycan'ın büyük milli şairi olarak, Azerbaycan'da yaşamaktadır, yaşayacaktır da... O, bunu biliyordu. O, ölmü kızıl Rus teröründen her zaman gelecek şekilde yaşadı ve öldü ...Ancak O, ölümün maddi anlamda olacağını ve Azerbaycan tarihinde hiç bir zaman ölmeyeceğini de biliyordu. Bakınız bu mısralarda neler söylüyor ölümsüz insan A. Cevat...

Ben bir âşıkım ki, bu çaldığım saz
Dumanlı dağlara ses salacaktır.
Ağlattığım telde inleyen avaz
Elin hatırında çok kalacaktır...

A. Cevat'ın Azerbaycan istiklâl mücadelesindeki rolü Ukrayna şairi Şevçenko ve Macar şairi Petöfi ile ölçülebilir.

MÜSÂVAT PARTİSİNİN KURULUŞU

Çarın müstebit başvekili Stolipin, 1905 ihtilâlini, çarın aldatıcı «Manifesto» su (Hürriyet Beyannamesi) ile birlikte 1907 yılında ortadan kaldırmıştı. İhtilâlcilerin bir kısmını, toplu halde kurşuna dizdirmiş, bir kısmını hapishanelere atmış, çoğunluğunu da Sibirya'ya sürmüştü. Ortalık biraz yatışmış gibi görünüyordu. Ne varki, Rus İmparatorluğu istibdat rejimi, sosyal adaletsizliği, esaret altında ezilen azınlık milletler problemini ve daha başka pek çok sebeplerle doğan «İhtilâl» unsurunu, öz sinesinde taşıyordu. Ölüm, sürgün ve hapisler, ihtilâlcileri biraz önlüyor gibi görünüyorsa da, temelde bir idare şekli hiç bir şeyi değiştirmiyor ve bu arada yeraltı çalışmakta olan gizli teşkilatlar kuruyor ve geliyordu.

1905 ihtilâlinin, Azerbaycan'a getirdiği; geçici, iki yıllık hürriyet havası unutulmamıştı. Bu devrede açılan okulların bir kısmı yaşıyordu, yine bu devrede Azerbaycan aydınları, yönelmiş oldukları basın aracılığı ile, halka hitap etme ve halkı uyarma ve uyandırma gelenegini sürdürüyorlardı. Bundan ötürü; yayınlamakta oldukları bir dergi veya gazete, Rus sansürü tarafından kapatıldı mı, ertesi hafta, başka bir adla, aynı ideyi güden başka bir derginin veya gazetenin çıkarılması için izin alınıyordu.

Öte taraftan, başta Bakü olmak üzere, Azerbaycan şehirleri büyüyor, nüfus artıyor, ticaret ve sanayi cirosu ve üretimi geliyordu. Bu durum Âzeri toplumunu, bir çok politik, sosyal ve kültürel sorunlarını halletmek üzere, ileri gitmeye itiyordu. Ortam çok müsaitti. Halk içersinden çıkacak her hangi bir, veya bir kaç kişinin; —dehâ sahibi olmalarına dahi lüzum olmadan— halk için ileri atılmaları, halk tarafından tutuluyordu.

1911'de böyle bir ortamda, vaktiyle M.E. Rezulzade ile S.D. Bolşevik teşkilâtının Himmet seksiyonunda çalışan işçilerden üç kişi, M. A. Resulzade, Abbaskulu Kâzımzade ve Veli Mikâil Oğlu, bir araya gelerek, bir yeraltı teşkilâtı kurmayı tasarlamışlardır. Hayata işçilikle atılan ve M. E. Resulzade'nin etkisiyle Himmet gurubuna üye olarak giren ve bir zaman onlarla çalışan bu üç kişi, bu partiyi kurmayı düşündükleri tarihte, birisi kırtasiye dükkânı açarak ticaretle meşgul olmakta, öbürleri ise;

serbest çalışmaktadırlar. Ancak bunların; hiçbirisi, bir parti programını hazırlıyacak siyasi kültüre sahip olmadığı gibi, taktik siyasi tecrübeye de sahip değillerdi. Bunlar, önce kuracakları partiye «Müsâvat» adını koymakla, çok anlamlı bir ad seçmişlerdir. Sonra tamamıyla islamcı-dini, bir anlam taşıyan, 8 maddelik bir program hazırlamışlardır.

Bu olay, siyasi partiler tarihinde tek bir oluş veya raslantı değildir. 1877'de Patersburg'da, Rusya'da ilk işçi teşkilâtı sayılan «Kuzey Rus İşçi Birliği-Severno Russkiy Roboçiy Soyuz.» Marangoz Halturin ve çilingir Obnorski tarafından kurulmuş ve sonra da Plehanov tarafından idare edilmiştir. (G. Zinovyev: İstoriya RKP (Bolşevikov) Moskova 1924).

Mirzâ Bala, «Müsâvat» fırkasında çalışanlar, ilk Rusya inkılâbı esnasında, büyük nesle rağmen, Rusya cemiyetçiliğinin ihtilâlcı cehahına meyleden genç nesil içinden çıkanlardan ibaretti.» diyerek, kurucuların «Himmet» den geldiğini itiraf ediyor. (Milli Azerbaycan Hareketi, sh. 44 ve 61. Berlin 1938).

«Müsâvat» fırkasının programı:

- 1 — Milliyet ve mezhep farkı gözetmeden bütün müslümanların birleşmesi.
- 2 — İstiklâllerini kaybetmiş müslüman memleketlerinin, yeniden müstakil olmalarına çalışmak.
- 3 — İstiklâllerini müdafaa veya ihya için çarpışan bütün müslüman memleketlerine maddi ve manevi yardımda bulunmak.
- 4 — Müslüman milletlerin ve memleketlerin, tedafüi ve taarruzi kuvvetlerini arttırmak için yardım etmek.
- 5 — Bu idelerin yayılmasına mani olan bütün engelleri yıkmak.
- 6 — Müslümanların birleşmesine ve terakkisine çalışan diğer bütün fırkalarla irtibat tesis eylemek.
- 7 — Beşeriyetin, saadet ve terakkisine çalışan yabancı kurullarla, ihtiyaç görüldüğü nisbette irtibat ve mübadeleyi efkârda bulunmak.
- 8 — Müslümanların, yaşamak uğrunda savaşı vesaitini, Onların ticaret, sanayi ve alelûmunun iktisadi hayatlarını kuvvetlendirmeye çalışmak.

Programın, İslâm hakları yönünden bu kadar geniş tutulmasında, Müsâvat partisinin kurulduğu tarihte Trablus-Garp ve Balkan savaşları yıllarına rastlamış olmasının rolü olmuştur.

Bu savaşlar dolayısıyla parti yayınlığı bir beyannameye şöyle diyordu: «Bu vakte kadar kendilerini medeni sayan Avrupalılar, İslâm âleminin cemi âzasını eziyor ve türlü tahkir ediyordu. Ümit ediyorlardı ki, âlemi islâmın kalbi olarak tanınan Hilafeti Osmaniye, (Osmanlı Devleti) «Hasta Adam» gibi, bu kadar darbelerden sonra çaresiz kalacak ve devam edemeyip yıkılacaktır. Ancak, meşrutiyetin ilânından sonra, Onlar, kendilerinin yanılmış olduklarını, Osmanlı Halifeliğinin yeniden kuvvetlendiğini görerek korkuya düştüler. Ve âlemi islâmın, gitikçe terakki edeceğine inandılar.»

Beyanname, müslümanlara şöyle hitabediyordu: «Dindaşlar. Biliniz ve inanınız ki, yegâne ümidimiz ve çareyi necatımız (kuruluş yolumuz) Türkiye'nin istiklâl ve terakkisindedir.» (Mirza Bala, yukarıda adı geçen eser, sh. 66-67.) Bu beyanname, o zaman, İstanbul'da yayınlanan «Sebilülreşat» dergisinde basılmıştır.

1905-1907 de Panislamist ve pantürkist fikirler, Azerbaycan'da, Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Ağayev tarafından «Hayat», «Feyüzat» ve «İrşat» gazeteleri ile yayılıyordu. Ali Bey Hüseyinzade, «Osmanlıca» şivesinin Azerbaycan için, edebi bir dil olarak kabul edilmesini bile teklif etmişti. Celil Memmetkuluzaade ve başka realist yazıcılarla bu dil meselesi, uzunca bir zaman polemik konusu olmuş ve realistler haklı olarak, öz Âzeri lehçesinin edebi dil olarak yürütülmesini ileri sürmüşler ve fikirlerini kabul ettirmişlerdi.

«Müsâvat» partisi, az zamanda beklenmedik bir yayılma ve gelişme gösterdi. Çünkü, Âzeri halk toplumunun öz kökünde, gereken iktisadi sosyal ortam, tarihin akışı içinde olgunlaşmış ve siyasî platformunu aramıştır. Tam böyle bir ortamda «Müsâvat» partisinin kuruluşu, bu olgunlaşmaya cevap vermiş ve böyle bir atılışa hazır olan Âzeri aydın zümresini de kendi etrafında toplamıştır.

Stolipin irticai hareketi başlayarak, 1905 ihtilâli bastırıldıktan sonra, Türkiye'ye sığınmak zorunda kalan Ahmet Ağayev'in kurduğu «Difai» partisinin başsız kalan üyeleri de «Müsâvat» partisine girmişlerdir.

1913 yılında Romanov hanedanının 300 yıllığı dolayısıyla, çar tarafından ilân edilen genel af, siyasi suçları da kapsamına alıyordu. Bundan faydalanan M. E. Resulzade, Bakû'ye döndü, ve «Müsâvat» partisine girerek, liderliği eline aldı. 1915'de «Açık Söz» adlı bir gazete çıkarmaya başladı. M. E. Resulzade, bu gazete ile İstanbul'dan getirdiği «Ziya Gökalp»'ın Türkçü-milliyetçi fikirlerini yaymaya başladı. Aslı Türk ırkından gelen, kırk milyona yakın Türk halklarını esareti altında tutan Rus imparatorluğu, Osmanlı imparatorluğu ile savaşa tutuşunca; Rus esiri Türkler, bu savaşta; Rusya'nın mağlûbiyetini istiyor, azat olmayı bunda görüyor ve arzuluyordu. Bu olay, her yönden normal ve tabii idi. Bu ortamın, savaş içinde kendiliğinden oluştuğunu gören «Müsâvat» fırkası lideri M. E. Resulzade, bu fikri, Âzeri aydınlarına işleyip duruyor ve taraftar toplamaya çalışıyor ve bunda da başarılı sonuçlar elde ediyordu.

Ancak, şunu da belirtmek lâzımdır ki, tahammül edilmez Rus çarlığı istibdadına karşı alınmış bir müfrit siyasi pozisyondu bu... Özellikle Rus çarlığının Balkanlarda yürüttüğü Pan İslavist tahrikçi siyasetin tepkisi idi. Bu hava içersinde «Müsâvat» fırkasının 1917 yılında toplanan I. ci kongresinde, bu Türkçülük - Milliyetçilk ülküsü şöyle dile getiriliyordu:

«Yalnız din birliği, muasır mâna ile bir millet teşkil edemez. Milliyeti teşhis eden müşterek âlâmetlerden başlıcası dil, âdet ve edebiyattır. Bu noktayı nazardan bütün Türkler bir millettir.»

«Tabii devletin milli olduğu, milliyetin de yalnız dinle değil, başlıca dil üzerine müstenit, harsen teessüs eylediği kanaatiyle biz, bu günkü haliye dağınık bulunan geniş Türk dünyasının bir gün gelip de müttehit ve müttefik bir Türk âlemi teşkil edeceğine inanıyoruz.» deniyor ve çok geniş anlamlı ve iddialı olan bu maksimum ülkü «Müsâvat» partisi programının başına geçiriliyordu.

Ayrıca 1917 ikinci Rus ihtilâlinin başlangıç devresinde Gence'de, Nasip Bey Yusufbeyli tarafından «Türk Ademi Merkeziyet Fırkası» adı ile bir fırka kurulmuştu. Bu fırkanın kurucusu, bir zamanlar Kırım'da, İsmail Bey Gasipralı'nın «Tercüman» gazetesinde çalışmış ve Türkçülük mefkûresinin önderi, Gasipralı'nın etkisi altında kalmıştı. Sonra, bir müddet İstanbul'da bulun-

muştur. Gence'de kurduğu «Türk Ademi Merkeziyet Partisi» de program yönünden, ««Milliyet» meselesinde «Müsâvat» partisine pek yakın idi. Aynı zamanda, Nesip Bey Yusufbeyli, «Açık Söz» gazetesinde de M. E. Resulzade ile fikir arkadaşlığı yapıyordu. Bu ortamda, Müsâvat fırkası ile «Türk Ademi Merkeziyet Fırkası» birleşerek; «Türk Ademi Merkeziyet (Müsâvat) Fırkası» adını aldı.

Bu arada, Rus inkılâbı, birinci ayını tamamlamamıştı ki; Nisan ayı başında, 1917'de Bakû'da, Kafkasya müslümanlarının büyük kurultayı çağrılmıştı. Bu kurultaya, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya müslümanlarından gelen temsilcilerle, Ermenistan ve Gürcistan'da bulunan müslümanların temsilcileri gelmişlerdi. Kurultay; Kafkasya müslümanlarının, inkılâptan ne istediklerini, gündem konusu olarak alacak ve kendi taktiklerini tayin edeceklerdi. «Tarafsız gurup» adı ile Kurultaya iştirak eden A.M.B. Topçubaşı, Kurultay Başkanlığı mevkiini işgal ediyordu. «Rusya Müslümanları İttifakı» fırkasının da lideri olan Topçubaşı, bu kurultayda; mensup olduğu halkın, siyasi bilinçlik yönünden, büyük bir gelişme gösterdiğini görmekte bahtiyar oluyordu.

Kurultay, aşağıda gösterilen iki önemli siyasi isteği, karar altına alarak bitti:

1 — Kafkasya Müslüman Kurultayı, milli - siyasi maksatlar hakkındaki meseleyi müzakere ederek, müslüman kavimlerinin menafiini en ziyade temin eden, Rusya şekli idaresinin mahalli federasyon esası üzerine kurulu cumhuriyeti müctemiayi enam (Halk Cumhuriyeti) olduğunu kabule karar verir.

2 — İslâm dininden olan bütün kavimlerin, ruhani ve medeni irtibatını nazara alarak, Kafkasya Müslüman Kurultayı, bütün Rusya müslümanlarından ötürü, kanun koyma yetkisi olan umumî bir idare kurulmasını lâzım görür.

Kurultayda, bu iki maddelik kararın, büyük çoğunluk reylerle çıkmasında, Müsâvat ve Türk Ademi Merkeziyet Fırkalarının ve «Tarafsız Gurubun» anlaşmaları ve birlikte davranmalarının büyük rolü olmuştur. (Mirza Bala. Milli Azerbaycan Hareketi, Berlin - 1938)

Müsâvat fırkası Ekim 1917'de Bakû'da topladığı 1.ci kongrede; programını minimum esaslar üzerine oturtmuştu. Bu sebeple territoryel otonomi - bölgesel muhtariyet ilkesini ileri sürmüştü. Kurultay, bu muhtariyet ilkesini şu şekilde kabul etmişti:

1 — Rusya Devletinin şekli idaresi milli - mahalli muhtari-

yetler esası üzerine kurulu koşma (federatif) halk cumhuriyetinden ibaret olacaktır.

- 2 — Hürriyeti kelim, matbuat, vicdan, toplanma, teşkilat ve tatil (grev) gibi siyasi hürriyetlerle birlikte, muhtariyetlerdeki hükümet şeklinin koşma halk cumhuriyetlerinden ibaret olması, işçi kanununun bütün muhtariyetlerde, bir türlü olarak tatbiki ve toprak meselesinin esaslı bir şekilde hal ve islâhı gibi demokratik ilkeler, Rusya koşma halk cumhuriyetinin anayasasına konarak, devletçe teminat altına alınmalıdır.
- 3 — Muayyen mahalle mâlik olan (Yâni Rusya memleketinin muayyen bir kıt'asında çoğunlukla yaşamakta olan) her millete muhtariyet hakkı verilmelidir. Fırkaca Azerbaycan, Türkistan, Kırgızistan, Başkırdistan gibi Türk ülkeleri, mahalli muhtariyet almalıdırlar. Edil boyu ile Kırım Tatarları ve Rusya'da yaşayan başka Türk kavimlerine, mahalli mümkün olmazsa, milli muhtariyet verilmelidir.
(Ek: Başka Türk olmayan dindaşlara da, fırka muhtariyet talep edip onlara her veçhile yardım etmeyi ödev bilir.)
- 4 — Muayyen mahalle malik olmayan milletlere, milli - medeni muhtariyet hakkı verilmelidir.
- 5 — Muhtariyetlerin hududunu tayin etmek, ülke içi anayasalarını tertip eylemek meseleleri gerek mahalli, gerek milli muhtariyetlerin kendi kurucu meclislerince hallolunmalıdır.
- 6 — Cumhuriyet heyetine dahil olan muhtariyetler, öz aralarında müşterek gördükleri maksat ve talepler üzerinde birleşebilmelidirler.
- 7 — Cümle muhtariyetli eyaletler, merkezi hükümetle ancak vatan müdafaası, meskukat gümrük ve harici siyaset, demir yolu, posta - telgraf ve başka bunun gibi umumi işlerle merbut olmalıdır.
- 8 — Muhtariyetli eyaletler, idari, mali, teşrii, medeni ve adli gibi dahili meselelerde müstakil olmalıdır.
- 9 — Rusya cumhuriyetinin umumi işlerini idare etmek için bütün muhtariyetlerin nümayendelerinden ibaret bir kongre teşkil olunmalıdır.
- 10 — Her bir muhtariyetin merkezinde, kanun koymak vazisi

fesiyle muvazzaf bir meclisi mebusan ve koyulacak kanunları icra etmekle muvazzaf bir şurayı Vükela (nazırlar heyeti) teşekkül etmelidir.

- 11 — Her bir muhtariyetli eyalet, mahalli işlerinde geniş imtiyazlara malik vilâyet, kaza ve nahiyelere bölünmelidir.

(«İstiklâl» mecmuası. sh. 15, Bakû-1919. Milli Azerbaycan Hareketi - Mirza Bala, sahife, 84, 85, 86, 87.)

İran Azerbaycan'ı «Azatlık Hareketi» liderlerinden MİR Cafer Pişeveri Müsavat fırkası hakkında şu fikirleri ileri sürüyordu: «Müsavat fırkası Merkezi Komitesi ve bütün teşkilatlarında üç ayrı fraksiyon hakim olmuştur.

1 — Küçük burjuva unsurları ile birlikte merkezde mevki tutan Mehmet Emin Resulzade gurubu.

2 — İnkilabi hareketin tesiri altında kalan ve sol temayül gösteren Mirza (Bala H.B.) Mehmetzade gurubu.

3 — Sağ cenaha mensub olan Nesib Bey Yüsüfbeyov'un mülkedar (toprak ağaları) ve kapitalistler gurubu.

(Mir Cafer Pişeveri: Seçilmiş eserleri, 1965-sh. 402)

MEHMET EMİN RESULZADE'NİN HAYAT VE ŞAHSİYETİ

Azerbaycan istiklâl mücadelesi tarihini yazarken, bu istiklali yapanlardan söz etmemek olmaz. Ne yazık ki, Fetalihan, Topçubaşı, Nesip Bey, Dr. Hasan Bey Ağayev, General Selimov ve başkalarının biyografilerini bulamadık.

Azerbaycan istiklâl mücadelesini yapanların önde gidenlerinden biri M. E. Resulzade'dir. 31 Ocak 1884 yılında Bakû'da ruhani bir aile içinde doğmuştur. Babası Ahund Hacı Molla Alekber Resulzade, anası Zal kızı Zinyet'tir. İlk tahsil ve terbiyesini, babasının dini medresesinde yapmıştır. Burada Farsca dilini iyice öğrenmiştir. Hayata Bakû'da bir basın evinde yazı dizme işi (müretteplik) ile başlamıştır. Bu çalıştığı basın evi Emin Bey'e bir hayat okulu olmuştur. «Kaspi» basın evinde müretteplik yapmıştır. Emin Bey'in yazarlığa heves etmesi tahmin edilirki, burada başlamış ve yazarların yazılarını kurşun harflerle dizerken, o yazıların etkisinde kalmış ve böylelikle genel bilgisi de ilerlemiş ve gelişmiştir. İlk yazısını 1903 yılında Tiflis'te Mehmet Ağa Şahtantinski'nin çıkartmakta olduğu «Şark-i Rus» adlı gündelik gazeteye yazmıştır. Böylelikle, Emin Bey, önce kendisini yapan ve yaratan bir hayat mücadelesi adam olmuştur. Sistemli bir şekilde bir okula gittiği ve herhangi bir okulu bitirdiği olmamıştır. Hayatını yazarlar, okula gittiğini yazıyorlarsa da doğru değildir.

1905'den sonra Bakû'da, Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Ağayev'in çıkarttığı «Hayat» «füyuzat», «İrşat» ve «Terakki» dergi ve gazetelerine yazılar yazmakla yazarlığa başlamış ve sonra 1905-1907 yılları arasında, müfrit sol siyasi akımı temsil eden «Himmet» «Tekamül» «Yoldaş» dergilerinin ileri gelen yazarları arasına karışmış ve bir zaman «Tekammül-ün» baş yazarı olmuştur. Bu tarihlerde Emin Bey, müfrit sol sosyalist İlya Djugaşvili Stalin, Ordjonikidze gibi gürcü, Kalinin, Vişniski gibi Rus sosyal demokrat (Bolşevik) hareketinin temsilcileri ile iş birliği yapmıştır. 1904 yılı sonlarında Rus Sosyal Demokrat (Bolşevik) partisi nezdinde bu partinin «Himmet» adlı, Azeri Türk işçileri arasında çalışmak ve propaganda yap-

mak için bir seksiyonu kuruldu. Emin Bey, bu hizbi; kendisinin kurduğunu «Dünya» kazetesinde «Stalin'le İhtilâl» başlığı ile yayınladığı hatıralarında söyler ve bu hizbin adı ile bir de dergi çıkardığını ilâve eder. Hakikat şudur ki, Müslüman «Himmet» hizbi, Stalin dahil, yukarıda adları yazılı Gürcü ihtilâlcilerinin yardımı ile ve Emin Bey'in yakından faal iştiraki ile kurulmuş ve Himmet dergisinde Emin Bey tarafından çıkarılmış ve idare edilmiştir. (Dünya Gazetesi.)

Emin Bey'i 1908—1910 yılları arasında Himmet'ci olarak, İran ihtilâl hareketine karışmış görüyoruz. Bu ihtilâl hareketine Stalin uzaktan ve Drponikidze fiilen yakından iştirak etmişti. Emin Bey, 1908'de Tahran'da İran tarihinde ilk defa yayınlanan «İran-ı Nev» adlı bir gündelik gazete kurmuştur. Bu gazetenin baş yazarlığını da bir müddet kendisi üzerine almıştır.

Emin Bey'in Dünya Gazetesinde «Stalin'le İhtilâl» başlığı altında yayınladığı şu hikâye enteresandır. «Bakü'da bir kaç sosyal kuruluşla «Necat» cemiyeti bir araya gelerek Himmet gurubunun iştiraki ile Rusca Goburnat (Vali) parkı gazonunda bir konser tertipleedik. Bu konserden elde edilen gelir, Himmet Gurubu, «Necat» ve diğer sosyal kuruluşlar arasında paylaşılabaktı. Konser verildikten sonra, o zamana göre oldukça önemli bir gelir sağlandı. Bir gün, gizli sosyal demokrat teşkilâtından bir arkadaş geldi ve Stalin yoldaşın Bayıl hapishanesinde tutuklu bulunduğunu ve O'nun oradan kaçırılması için 200 ruble paraya ihtiyaç olduğunu, bu paranın Himmet grubunun hissesine düşen paydan, sonra mahsup edilmek üzere bu yoldaşa verdim. Bundan sonraki günlerden birinde, diğer sosyal kuruluşları temsil eden arkadaşlarla birlikte hesap görerek parayı paylaşmak için faytonla giderken, bir caddenin köşesinde tabancalı bir kaç kişi yolumuzu keserek, parayı alıp kaçtılar. Sonradan öğrendim ki, bu tertip Himmet ile Sosyal Demokrat Partisi'nin bir eseridir.

Bu olayı, Sultan Mecit Efendiyov, hatıralarında şöyle anlatıyor: «Necat cemiyetinde çalışan yoldaşlarımız gûya (?) hemin cemiyetin hayrine bir izdihamlı (kalabalık) halk gezintisi düzenlemiştiler. Burada toplanan 4-5 bin manat (ruble) parayı, nâmalum garetçiler (bilinmeyen soyguncular) tutup almıştılar. Hemin nâmalum şahıslar, bizim yoldaşlarımız idi, ve bunun hamısını biz düzeltmiştik (tertiplemiştik). (S.M. Efendiyev: Azerbeycan proletaryatının inkilabi hareketi tarihinden 1957 Bakü, sh. 27.)

O zaman «Himmet» gurubunun önde gelen kurucusu M. Emin Bey, «Nicat» cemiyetinin de ileri gelen yöneticileri arasında bulunuyordu. Yukarda S.M. Efendiyev'in bir tertip olduğunu anlattığı bu soygun olayından Emin Bey'in önceden haberdar olmadığını kabul etmek gücdür. 1920 yılında Azerbaycan istiklâli Bolşevik Rus'ların saldırısına uğrayarak yıkıldıktan sonra, Stalin'in Bakû'ya gelerek ölüm bekleyen Emin Bey'i Çeka'dan salıvermesi ve Moskova'ya götürmesi büyük bir anlam taşımaktadır. Bu iki eski sosyalisti bir birine bağlayan kuvvetli bağların bulunduğunu kabul etmek lâzımdır.

Emin Bey, 1911'de Çarlık Rus elçiliğinin isteği üzerine İran hudutları dışına çıkarılmış ve bundan ötürü İstanbul'a gelmek zorunda kalmıştır. O zaman İstanbul'da Şeyh Cemalettin-i Afgani'nin yazılarının etkisi altında kılan ve Türkçülük hareketlerine karışan Emin Bey, 18 Ağustos 1911'de çıkmaya başlayan «Türk Yurdu» dergisine yazılar yazmıştır. O tarihte, Ali Bey Hüseyinizada, Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçuraoğlu da İstanbul'da bulunuyorlardı.

1913 yılında Rus Çarlığı Romanov hanedanının 300 yılığı dolayısıyla ilân edilen siyasi aften faydalanarak Bakû'ya dönen Emin Bey, eski arkadaşlarının kurdukları «Müsavat» partisine girmiştir. İlk iş, bu partinin idaresini eline almak olmuştur. İstanbul'dan getirdiği «Türkçülük» fikrini partinin ideolojisi olarak kabul ettiren Emin Bey, bu ideolojiyi 1915 te çıkarmakta olduğu «Açık Söz» gazetesinde ileri sürmüş ve işlemiştir.

«Açık Söz» gazetesini yayınlamaya başlayınca, Emin Bey, Azerbaycan'ın bir numaralı siyasi adamı oluveriyor. Gazete: 1917 yılına kadar yayına devam ediyor. 1917 ihtilâli içinde Bakû'da toplanan «Müsavvat» partisi kongresinde Emin Bey, parti liderliğine seçiliyor. Bu tarihte partinin programında Azerbaycan muhtariyeti öngörülmüştür. Bu yıl içerisinde, Bakû'da toplanan Kafkasya İslâm Kongresinde ve Moskova'da toplanan «Rusya Müslümanları Kongresinde» Rus esiri Türkler için millî mahalli muhtariyet tezi savunulmuştur. Petrograd ve Moskova'da Bolşevikler idareyi ele aldıktan sonra Rusya'dan ayrılan Geçici Güney Kafkasya Hükümeti milletlerinin (Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan) «Seym» meclisinde müslüman fraksiyonunun başkanı olarak Emin Bey'in gösterdiği çaba ve oynadığı rol övünmeğe değer niteliktedir. Dış dünyanın dikkatini o zaman kendi üzerine çekmiştir.

Azerbaycan istiklâlinin ilânında ve Azerbaycan devletinin kuruluşunda büyük hizmeti olmuştur. Azerbeycan «Milli Şurası: Parlâmentosu» başkanlığına seçilmiştir. Bu mevki aynı zamanda «Devlet Başkanlığı» demekti. 1920 yılında 27 Nisanda Azerbeycan Bolşevik Rus Kızıl Ordusu tarafından işgal edilmiş ve terör başlamıştı. Emin Bey, bir çok Azeri siyaset adamları ile tutsak edilmiş ve ölüm bekliyordu. Bu sırada Stalin Bakû'ya gelerek Emin Bey'i salıvermiş ve Moskova'ya götürmüştü.

Emin Bey, iki yıl Moskova'da göz altında yaşadıktan sonra 1922 yılında, Moskova'dan Finlandiya'ya kaçmış ve oradan da İstanbul'a gelmiştir. Azerbaycan istiklâli mücadelesini dış ülkelerde, basın-yayın ve kurduğu teşkilâtla yürütmüş inatçı, azimkâr ve inandığı dava için her türlü yokluğa ve meşakkata katlanarak, 6 Mart 1955 Ankara'da ölmüştür. (Azerbaycan dergisi, Mart 1955 Sayı 12 — İstanbul)

1914 - 1917 YILLARI ARASINDA SAVAŞ VE İHTİLÂL

1914 yılı Haziran ayında Fransa Cumhurbaşkanı Puankala Petersburg'da Çar 2-Nikola'yı ziyaret ettiği zaman, Rus sınırı, 1905 birinci Rus ihtilâli havası içinde «Savaşa karşı olduklarını» bildiriyor, çıkışlar yapıyor, barikatlar kuruyor, greve gidiyor ve protesto yürüyüşleri düzenliyordu.

Duma'da, Progressif gurup- ki, sosyal demokrat partinin sağ ucu olan manşevikler ve sol ucu olan bolşevik millet vekillerini de içine alıyordu. İmperyalist bir savaşa karşı olduklarını ve hükümeti desteklemeyeceklerini açıkça söylüyorlardı. Bütün bunlar bir yana, Rusya'nın Batı'nın merkez devletleri ile savaş yapacak durumda olmadığı da görülüyordu. Rus-Japon savaşından on yıl bile geçmemişti. Ağır bir yenilgiye uğrayan Rus ordusu Alman ve Avusturya'nın, o zamana göre modern silahlı ve disiplinli ordusu ile nasıl boy ölçüşecekti?..

Çar ve saray kapukulları on binlerce Rus ve Rus esiri milletlerden olan ihtilâlcileri 1907 yılında başvekil Stalinin irticai ile öldürüp, Sibirya'ya sürmüş olmakla ihtilâlin kökünü kazıdıklarını sanıyorlardı. Halbuki ihtilâlin materyeli-potansiyeli olan topraksız aç köylü, günde fabrikalarda 12-14 saat çalışan hukuksuz aç işçiler, Rus toplumunun nüfusça milyonlarını teşkil ediyor ve ortada sürünüp duruyordu. Bütün Rus ve Rus esiri ihtilâlciler partileri yeraltı çalışıyorlardı.

Çarlığın savaşa girmesi için başlıca üç sebep vardı:

1 — Balkan İslav'larını korumak, onları Osmanlı İmparatorluğuna karşı kıskırtmak ve ileride «Pan-İslav» bir imparatorluk kurmak.

2 — Çar Nikola'nın hasta adam diye tanımladığı Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışında İstanbul dahil Anadolu'da da geniş topraklar işgal etmek.

3 — Rus ihtilâlcilerinden gelen iç huzursuzluğu etkisiz kılmak ve onları Rus toplumunun gözünden düşürmek için savaş yaparak bir zafer kazanmak.

Savaşın ikinci yılında (1916 yılın sonunda) Rus ordusunun kaybı 6-8 milyon tahmin ediliyordu. Rusya, Batı Rusya'da ağır yenilgilere uğramıştı. Rus halkının ve ordunun morali çok bo-

zulmuştu. Ordu ile ilgili bulunan bir polis yetkilisi, şöyle rapor veriyordu. «Ordu ile temas kurmuş olan herkes, tam bir moral çöküşü bulunduğu üzerinde birleşiyorlar. Askerler barış istiyorlar. Subaylar, hücum emri vermekten çekiniyorlar, verdikleri emre kulak asılmayacağını ve kendilerinin öldürüleceklerini düşünüyorlar.» Cephede hakiki durum böyle iken Ocak 1917'de Çar Nikola son olarak İngiltere büyük elçisini kabul edişinde, elçi diplomatik gelenegin ve yetkisinin dışına çıkarak Çar'a «Bir takım tedbirler alın da, ulusunuzun güvenini yeniden kazanın.» tavsiyesine Çar şu cevabı vermiştir, «Siz meseleyi yanlış anlıyorsunuz, söz konusu olan benim ulusumun güvenini yeniden kazanmam değil, bütün Rusya'nın çarı olarak, asıl benim tebaalarıma hâlâ güvenip güvenmeyeceğimdir.» (Milyukov: sh. 25.)

Öbür taraftan Batı Sosyal Demokratları kendi hükümetlerini savaş konusunda desteklemişlerdi. Lenin, bunlara ateş püskürüyordu ve İsviçre'de mülteci olarak yaşıyordu.

2.ci İnternasyonal dağılmıştı. Lenin «Bu günden tezi yok ben, sosyal demokrat değilim artık, komunistim.» diyordu. Savaşın başlangıcında Avusturya hükümeti Lenin'i tutuklayıp hapse atmıştı.

Avusturya sosyalistleri, Avusturya hükümetine Lenin'in durumunu anlattılar ve dediler ki: Evet Lenin, Rus'tur ama, Çara, onun dış düşmanlarından daha çok düşmandır. Lenin'in bundan sonraki çabaları Rusya'yı güçlendirmek değil, Rusya'nın zararına olur.» Bu tavsiye üzerine 19 Ağustos 1914'de Avusturya hükümeti, Lenin'i salıverdi. Lenin, doğruca İsviçre'ye geldi ve Bern'e yerleşti. Bu arada, kimsenin farkına varmadığı önemli bir şey sessizce oluverdi. Avusturya genel kurmayı ve dolayısıyla Almanya genel kurmayı, Lenin'i tanıdı ve O'nun bolşevik metodundan haberdar oldu. Bu tanışma, ilerde her iki tarafın da işine yarayacaktır.

TSİMMERVALDİZM

Tsimmervald İsviçre'de Bern şehrine on kilometre mesafede küçük bir köydür. Birinci dünya savaşında İsviçre'ye kaçan ve siyasi sığıntı olan Fransız, Alman, İngiliz ve Rus aşırı sol uca mensup sosyalistler 1915 yılında 5-12 Eylül günlerinde Tsimmervald köyünde toplanmış savaş ve barış problemleri hakkında

kendi görüş açılarından bazı kararlar almışlardı. Bu kongrede Rus temsilcisi olarak Lenin bir kaç arkadaşı ile bulunmuştu.

Tsimmervald köyünde aşırı sol uc sosyalistlerinin kabul ettikleri ortak prensipler şunlardı:

- 1 — Savaştan yalnız Almanya sorumlu değildir, bütün kapitalist hükümetler ve burjuva partileri sorumludur.
- 2 — Savaşın amacı milli bir galibiyet olmamalıdır.
- 3 — Bütün milletlerin özerkliği esas alınarak, tazminatsız barış ve sosyalizm için mücadele edilmelidir.

Aynı partiler Tsimmervald'dan sonra «Halklar arası Bern Komisyonu» toplantısını yapmış ve 1916 yılı Şubat 5-9 arasında Kintal'de bir kongre düzenlemiştir. Bu kongrelerde İsviçre sosyalisti Robert Grim, aktif rol oynamıştır. Bu toplantılarda «Cepheelerde birbirleriyle düşman olarak çarpışan askerlerin, silahlarını öz kapitalistlerine karşı kullanmaları gerekir şeklinde bir karar da alınmıştır.» Asıl Tsimmervald'izm, işte bu prensibe verilen addır. Bu prensip milletler arasında yapılan imperyalist savaşın, sınıflar arası iç savaşa çevrilmesi anlamını taşımaktadır. Rusya'da ihtilâl başlayınca İsviçre, Avusturya, ve Alman sosyalistleri Lenin'in Almanya'dan geçerek İsveç'e, oradan da Rusya'ya gitmesi için Alman genel kurmayı nezdinde teşebbüse geçmiş ve Lenin'in Almanya'dan bir kapalı trenle, kapalı vagonla geçmesine izin almışlardır. Lenin, 1917 de Şubat ihtilâline döndükten sonra «Tsimmervaldizm» kendi teorisi imiş gibi ortaya atmış ve «İmperyalist savaşı vatandaş savaşına çevirmek gerekir.» şeklinde propogandaya girişmiştir.

Birinci Dünya Savaşı içerisinde, daha Rusya'da ihtilâl başlamadan önce Batı'da ılımlı sosyalistler ile ılımlı Rus sosyalistleri de «Tsimmervaldizm» prensipini benimsemiş ve kabul etmişlerdi. Anjelika Balabanova, o zaman Paris'te bulunan Martov'un «Ya ihtilâl savaşı öldürecek, ya savaş ihtilâli öldürecek» dediğini yazar. Bu «Tsimmervaldizm» prensipi Lenin'i İsviçre'den İsveç'e geçmek üzere Baltık kıyısına getiren Alman kapalı treninin de esasını teşkil eder.

Tsimmervaldizm'in başarısı üzerine Ekim ihtilâlinde sonra Bolşevik bir ihtilâlcî şöyle diyordu: «Biz ihtilâli yaptık. Biz çok iyi biliyorduk ki, orduyu yıkmazsak, ordu ihtilâli boğacaktır. Bundan ötürü önce orduyu yıktık. Bunu itiraf ediyorum ki, biz dahiyane bir iş yaptık ve başardık.» Şimdi kabul etmek lazımdır ki, Lenin Tsimmervaldizm'i Rus ihtilâli içinde büyük bir

başarıyla uygulamıştır. (Milyukov: Rossiya na perelome cilt 1-Paris 1927 sh. 53-58.)

Tsimmervaldizm prensipinin Rus Şubat ihtilâli içinde 1917 nci yılda uygulanarak Rus ordusunun yıkılışını o zaman Alman Orduları Genel Kurmayı da kendi çıkarına iyi görmüştür. Nitekim Tsimmervald ülküsü etrafında toplanan Batı sosyalistleri ve Rus Bolşeviklerinin tahminleri doğru çıktığı gibi, Alman Genel Kurmayının da tahmini doğru çıkmıştır. Rus çarlık ordusu çökmüş, Lenin Rus ihtilâlinin başına geçmiş ve Almanların Brest Litovsk'de dikte ettiği barışı kabul etmiş ve Rusya tek başına barış yaparak Almanlar'la savaştan çekilmiş ve Almanlar Batı cephesinde Antant devletlerle savaşta baş başa kalmıştır.

Zavallı Alman Genel Kurmayı nasıl tahmin edebilirdi ki, 25 yıl sonra 2 nci Dünya Savaşı'nda aynı Rus Tsimmervaldizm'inin yarattığı Sovyet Rus devleti Alman ana vatanını ikiye bölecek ve Doğu Almanya'da ve Berlin'de taş taş üstüne bırakmayacaktır. Tecavüz edilmedik Alman kadını, kızı kalmayacaktır...

Bu girişten sonra Rus ihtilâlinin kroniğine dönelim!

Savaş Rusya aleyhinde olarak devam edip gidiyor, 2-Nikola ordularının başkumandanı sıfatıyla günlerini ve haftalarını cephede geçiriyordu. Çar, cehaleti ve anlayışsızlığı, çariçe ahmaklığı ve ahlaksızlığı, Rasputin alçaklığı ile Rusya'ya ellerinden gelen fenalığı yapıyorlardı. Cepheler silahsız, teçhizatsız ve de açtı... Halk, sefil ve perişandı. Dumada «Progressif Gurup» bu acıklı durum açığa vuruyor ve tenkit ediyordu.

Başvekil Prens Galitsin 26 Şubat'ta (1919) Duma'yı kapatmaya karar verdi. Duma başkanı liberal Rodziyanko, cephede bulunan Çar'a iki tel çekti ve uyarıda bulundu ise de, hiç bir sonuç alamadı. Çar Rodziyanko'nun telgraflarını alınca: «Bu Rodziyanko şışkosu da palavra savurup duruyor. Cevap bile vermeyeceğim.» demişti. «Duma,» Başvekilin Çar adına verdiği dağılma emrini dinlememişti.

Petrograd'da büyük Putilov fabrikalarında çıkan bir iş anlaşmazlığı 22 Şubat (7 Mart) işçilerle işveren arasında çatışmaya kadar büyüdü. İlk ihtilafa yol açan meseleyi işçiler değil, bir kaç işçiyi işten atarak patronlar çıkarmıştı. Bunun üzerine, fabrika yönetimi lokavta karar verdi. Bu lokavt kararı, on binlerce işçiyi sokakta bıraktı. Bu işçiler, başkentin politikaya en çok akli yatan ve dövüşken ve 1905 ihtilâlinin tecrübesini edinmiş işçilerdi. Bu olay, bir çok fabrikalarda işçilerin greve gitmesine sebep oldu. Dokuma fabrikalarında çoğu cepheye giden as-

kerlerin karısı olan, kadın işçiler greve gittiler ve «Açız, çocuklarımız açlıktan ölüyor» diye bağırarak, bakkal dükkânlarını ve mağazaları yağma etmeye başladılar. Ertesi gün grevcilerin sayısı 197.000'i bulmuştu. Ortada hükümet kuvveti olarak 3500 polis ve onlara ek olarak da bir kaç bin jandarma vardı. Ayrıca cepheye gönderilmek üzere, yeni askere alınmış, çok genç yaştaki çocuklar ve bunların yanı başında orta yaşlı aile babaları da vardı. Bunlar asker üniformasını giymiş olarak sokaklarda dolaşıyorlar ve cepheye gönderilecekleri günü bekliyorlardı. Bunların sayısı 160.000'i buluyordu. Hepsinin de cepheye gitmekten ödü kopuyordu. Zaten, başlarında bulunan subaylar bile cepheye gitmeye pek hevesli görünmüyorlardı. Öğrenci ve tramvaycılar da greve katılmış, gazeteler çıkmaz olmuştu. Kargaşalık bir sel taşkını gibi bir hal almıştı başkentte. Çar, Mohilev'deki genel karargâhtan, düzeni kurmaya memur ettiği General Kabalov'a: «Kargaşalığı yarına kadar bastırmanı emrediyorum» diye tel çekmişti. Polis ve askerlere, göstericilere ateş açma emri verilmişti. Pavlovski alayının bir bölümü Katerina kanalı boyunca devriye nöbetine konmuşlardı. Karşı yakada polisler bulunuyordu. Gösteri yapan halk kalabalığı, suyun öbür yanında, karşı yakada bulunuyordu. Bir aralık, polisler ateşe başladılar. Halk kalabalığından kimi yere seriliyor, kimi de kaçıyor. Askerler, bu halk kalabalığının arasında bulunuyordu. Bu acıklı manzaraya artık tahammül edemiyen askerler, silâhlarını alarak ateşe başladılar. Ancak bu askerler, halka değil, suyun öbür tarafında bulunan ve halka ateş açan polisler ateş ediyorlardı. Tabii, her iki taraftan da ölen ve yaralananlar oldu. Akşama doğru askerler, kışkalarına çekildiler. Günlerden 26 Şubat'tı. Bu sefer askerler, kışkalarında iyi mi oldu- kötü mü oldu? münakaşasına giriştiler ve kendi aralarında ikiye bölündüler. İşte 300 yıllık Romanov hanedanının alın yazısını tayin eden gün, bu gün oldu. Askerlerin çoğu, baş kaldırmışlardı. Duma dağılma emrini dinlememiş. Rodziyanko'nun başkanlığında bir «Duma Geçici Komitesi» kurmuştu. Bu komiteye aşırı sağcılar ve bolşevikler hariç bütün partilerden temsilciler alınmıştı. Çarın Başvekili Prens Kalitsin istifa etmişti.

Halk kalabalığı, işçiler ve baş kaldıran askerler hükümet kuvvetleri ile savaşıyordu. 22 Şubat'tan bu yana kan akmadığı gün yoktu. Aşağı tabakadan gelen ihtilâl hareketi lidersizdi. Askerleri, astsubaylar, işçileri ise usta işçiler yönetiyorlardı. 1905 ihtilâlinde sonra, ihtilâlin ileri gelenlerinden kimisi öldürül-

müş, kimileri Sibirya'ya sürülmüş, bir kısmı da, Batıya kaçıp canlarını kurtarmışlardı. Birdenbire patlayıveren bu ihtilale yön verecek liderlere ihtiyaç vardı. Düşünerek değil de, bir raslantı eseri olarak hapishanelere hücum eden halk, bütün mahkûm ve tutukluları salıverdi. Bunların arasında bulunan Sosyal Demokrat (Menşevik), Bolşevik ve Sosyalist Revolyutsiyoner (S.R.) partisinin ikinci ve üçüncü sırada gelen liderlerinden de vardı. Bunlar ve Bolşevikler, hemen işçilerin arasına girerek kargaşalığın artmasına ve kuvvetlenmesine çalıştılar. Duma'ya ait bulunan Tauride sarayına yollandılar. Sovyetin toplanması için başlanan hazırlık çabalarına iştirak ettiler. Bu çabaların sonucu olarak da, çabucak «Geçici Yürütme Komitesi» kuruluverdi. O akşam Petrograd Sovyeti'nin toplanmasına karar verildi. Menşevik liderlerden Çheidze'nin başkanlığında, o akşam Petrograd Sovyeti toplandı ve devrimin zaferini ilân etti. 250 kadar işçi delegesi vardı. Ayaklanmaya katılan askeri alaylardan gelen delegelerde birlikte konuşmalara katıldılar. Heyecan, artık son haddini bulmuştu. Bu heyecanla, hemen o akşam işçiler Sovyetinin, bundan böyle «İşçi ve Asker Milletvekilleri Sovyeti» adıyla tanınmasını kararlaştırdılar. «Yürütme Komitesi» ve başka komisyonlar da seçildi.

Böylelikle Rus ülkesinin ve halklarının taline yeni bir iktidar el koymuş oluyordu.

Liberaller ise, Burjuazi «Duma Geçici Komitesi»nin şahsında iktidarı ele aldığını ilân ediyorlardı. Bütün bu olaylara 27 Şubat (12 Mart) günü damgasını vuruyordu.

28 Şubat (13 Mart) günü, Çarlığa sadık kalan askeri kıt'alar da, teslim bayrağını çektiler. 22 Şubat'dan bu yana ,dünya tarihine yeni bir yön veren, İkinci Rus İhtilali günlerinde: Sivil, asker, polis ve işçilerden 1.315 kişinin öldüğü ve yaralandığı sonradan tesbit edilebilmiştir. Ertesi gün aynı ihtilâl yolunu, Moskova hiç bir kayıp vermeden gerçekleştirmişti.

Durumun vehametini ancak 1 Mart'da (14 Mart) kavrayan Çar, askeri, trenin içinde Çarskoya-Seloya ulaşmak için istasyondan istasyona koştı durdu. Ne askerler, ne karargâhta bulunan generaller kendisini dinlemediler. Başkentle temasa geçen generaller, Çarın tahttan çekilmesinin doğru olacağını kendisine söylediler. Çar, tahttan feragat eylediğine dair olan yazıyı yazdı ve 2 Mart, saat 15'de tarihini koyarak imzaladı.

Rus çarlığı rejiminde tutunacak taraf kalmamıştı. Köhne, çürümüş fakat yaldızlı bir idareydi Çarlık... Aşağıdan gelen işçi

ve halk toplumunun ayaklanmasına bir hafta dayanamamıştı. Çar ve Kanlı tahtı devrilmişti. Ancak, ihtilâle liderlik edecek ne sınıf, ne de bir kahraman ortaya çıkmıştı. Ortada çözümlenmesi gereken savaş meselesi, yüzlerce iç, dış ve ekonomik ve de köylü-toprak meselesi dahil, açlık, yokluk sorunları da vardı. Çarın devrilmesiyle, bu sorunlar hemen bir çözüme bağlanmış olmandan çok uzakta idi.

Duma'da bir «Geçici Hükümet» doğmuştu. 1905 ihtilâlinin mirası olan «İşçi ve Askerler Sovyeti» de kurulmuştu. İkili bir iktidar ortaya çıkmıştı. «Geçici Hükümet» üyelerinden birisi veya bir kaçı bir seyahate çıkmak gerektiğinde «Sovyet Yürütme Komitesi»nden bir belge almadan yola çıkamıyordu. Tatbikatta «İşçi ve Askerler Sovyeti»nin otoritesi üstün geliyordu. Hakiki, fiili durum böyle iken: siyasi partilere hâkim olan fikir, bambaşkaydı.

İhtilâlin ortaya çıkmasında, burjuaziyanın hiç rolü olmamıştı. Zayıf ve âciz olan bu sınıfın, siyaset sahnesindeki temsilcileri de, başta Milyukov olmak üzere, şaşkınlık ve kararsızlık içerisinde bocalıyorlardı. Çarlık rejiminin dayandığı, toprak ağaları olan Dvoryanin, Meşçanın sınıfı sinmişti. Köylüler, Rusya çapında örgütlenmiş değillerdi. Bu ihtilâle kim başçılık edecekti? Kim bu ihtilâl gemisini halk yararına fırtınalı okyanusun dalgalarından sıyrarak iyi ve mutlu bir kıyıya ulaştıracaktı-

Burjuaziya temsilcileri olan Milyukov'un başçısı olduğu (Kadet) K. D. meşruteci demokratlar, anayasalı bir krallık rejimi tasarlıyorlardı.

Sovyet Yürütme Komitesi ile her temas edişlerinde, bu fikri telkine çalışıyorlardı. Bunların görüşüne göre: proletarya iktidara geçip, onu yönetmek ve yürütmek yeteneğinden yoksundu. Sonra tarihin akışı içinde proletaryanın, iktidar yönettiği neredede görülmüştü? İhtilâli, halk ve işçi tabakası, aşağıdan gelme şeklinde başlasa ve başarsa da, en sonunda iktidar yine, burjuaziya aydınlarına terkedilmemiş miydi? Rus ihtilâlinde de eninde sonunda olacak işte bu idi...

Böyle bir düşünce havası içinde ümitli idiler. Bu davranışlarında, ne kadar ağır mes'elelerle karşılaşsalar, hattâ işçi ve askerler tarafından ağır bir harekete bile maruz kaldıkları zaman yine bu düşüncenin etkisi altında rahat bir nefes alıyorlardı.

Sosyal Demokrat (Menşevik) partisi yöneticileri de, üstatları Karl Marks'ın öğretiminden Rusya'da proletarya iktidarı için bir ortam olmadığı sonucunu çıkarıyorlardı. K. Marks, proletar-

yanın iktidara gelmesi için kapitalist sınıyın zirveyi bulması lazım geldiğini, proletaryanın toplumun çoğunluğunu teşkil etmesi gerektiğini söylememiş miydi? O halde, burjuaziya temsilcileri ile anlaşmak, uyuşmak, hiç olmazsa bu bunalım devresinde onlarla ipi koparmamak gerekiyordu.

Sosyal Revolyutsiyoner (S. R.) partisi, Rus köylüsüne dayanıyordu. İhtilalde, askerlerin çoğunluğunun köylü olduğu hesaba katılırsa, ihtilalde onların da önemli bir payları vardı. Ancak, Rus köylüsü, örgütlenmiş olmaktan çok uzaktı. Durum böyle olunca; meşruti demokrat rejimi reddetmekle birlikte, Duma geçici hükûmeti ile temaslarında, suyu yokuşa dikmenin şimdilik bir faydası olmayacağını düşünüyorlardı.

Şubat ihtilalinden 1917 yılı Ekim ihtilâline kadar geçen devrede, Rus ihtilâlinin iktidarını yönetme iddiasında olan partiler ve guruplar arası münasebet, hep bu havanın ışığında geçmiştir. Ön yargıları da bunlardan ibaretti.

Tauride sarayının sağ yanını Duma üyeleri ve »Duma Geçici Hükûmeti«, sol yanını ise garip bir raslantı olarak «İşçi ve Askerler Milletvekilleri Sovyeti» ve üyeleri işgal ediyorlardı. İşçi temsilcileri Tauride sarayının sağ tarafına, ödevleri gereği olarak geçtikleri zaman; Duma'nın bir köşesinde kurulan büfede salam, jambon ve içkilerin çeşitleri, beyaz ekmekler ve havyara kadar zengin bir yemek vitrini ile karşılaşılıyorlardı. Bu zamanda Petrograd'da ekmek karneyle 250 grama indirilmişti. Zaten o da bulunmuyordu. Bulduğunda ise, insan onu ekmek diye yesin mi veyahut atsın mı? şeklinde bir tereddüt geçiriyordu. Böyle bir ortamda; Duma'nın zengin büfesinin işçi ve asker temsilcileri üzerinde ne gibi bir tesir yarattığı tasavvur edilebilir...

«Sovyet Yürütme Komitesi», kamu hizmetlerinin her yönünü ele almış idare ediyordu. Duma Geçici Komitesi, sonradan Prens Lvov'un başkanlığında kurulacak «Geçici Hükûmet» olacaktı. Fakat ülke çapında hiç bir itibarı ve otoritesi olmayacak olan bir hükûmet olacaktı, bu hükûmet... Duma başkanı Rodziyanko, çar-la görüşmek için Pskov'a gitmek istediğinde, bir geçiş izni alabilmek için Sovyet Yürütme Komitesi'ne baş vurmuştu. Başvekil durumunda olan Prens Lvov, «Olaylara söz geçiremediğini itiraf ediyor, savaş bakanı Guşkov, cephe kumandanı General Alekseyev'e gönderdiği bir mektupta: «Geçici Hükûmet» hiç bir yetkiye sahip değildir diyordu.» Verdiği emirler, ancak işçi ve asker milletvekilleri Sovyeti'nin emirlerine uygun olduğu takdirde geçerli oluyordu. Gerçek iktidarın en önemli unsurları olan: As-

keri küt'aları, demiryollarını, posta-telgraf, ve ulaşımı elinde tutan Sovyet'dir» diyordu:

Bu ara Çar ve ailesinin İngiltere'ye gitmesi için, Duma Geçici Hükümeti'nin dış işleri başkanı olan Milyukov'un yürütmekte olduğu anlaşma, Sovyet Yürütme Komitesi'nce reddedilmiş ve Çar ile ailesinin göz altında bulundurulmasına karar verilmişti. Bununla birlikte işçi sınıfı temsilcileri iktidarı Duma Geçici Komitesine aktarmaya niyetli idiler. Bunun için de şu şartları ileri sürüyorlardı.

1 — Siyasi tutukluları kapsamına alan bir genel af ilânı.

2 — Bütün partilere gösteri ve propaganda yapma hakkı verilmesi.

3 — Çarlığın kaderi üzerinde, kurucu meclisin söz sahibi olması esasının kabulü.

İşçi temsilcilerinin bu beklenmiyen ılımlı istekleri, başta Milyukov olmak üzere, liberallerin hâkim oldukları «Duma Geçici Hükümeti» üyelerini şaşırtmıştı. Bir seyirci Milyukov'un yüzündeki gizli sevinç mimiklerini sezdiğini yazar. Öyleki, Milyukov'un, bu sırada işçi temsilcilerine çarlık hakkında bir nutuk çekmesini bir çok liberaller yersiz bulmuştu.

Burada Duma Geçici Komitesi, işçi temsilcilerinin tekliflerini kabul etmekle birlikte, ulusal ve dinsel ayrımın kaldırılacağını, polis yerine bir milis teşkilâtı kurulacağını, mahalli idarelerin, tek dereceli seçimle iş başına gelecek vekillerce yönetileceğini, ilk bildirilerinde, kamu oyuna Sovyet'in dayandığı askeri küt'aların, başkentten uzaklaştırılmıyacağını ilân ediyordu.

Duma Geçici Hükümeti'nin adalet bakanı Kerenski idi. Çarlık zamanında siyasi suçluları mahkemelerde savunmakla ün yapmış olan Kerenski, sempatik olması ve iyi söz söylemesi ile, kamu oyunun dikkatini üzerine çekmişti. Bu durumuna dayanarak, O da, mağrur olmuştu. Herşeyi bilir, yapar iddiasında idi. **Ayrıca Sovyet üyesiydi de.** Bu arada Kerenski, sosyalist Revolyutsiyoner, partiye girmişti. Bu partinin liderleri, Kerenski'nin şahsında güç kazandıklarını sanmışlardı.

Geçici Hükümet, biraz kendini toparlar gibi oldu. Sovyet, muhafazakâr gazetelerin çıkmasına izin verdi. Bu gazeteler yayına başlar başlamaz, ilk işleri Sovyet'e hücum ederek, onun temsil yeteneğinin olmadığını ileri sürmek oldu. Askerlerinde disiplinsizliğini kınadı. İşçileri sorumsuz davranışlarda bulunmakla suçladı. Bütün geçici ve tutucu kuvvetler (Asiller gurubu, Endüstri ve Ticaret Kurulu) geçici hükümetin etrafında birikerek,

halkı, geçici hükümeti desteklemeye ve Rusya'da tek bir iktidar yaratmaya davet etti.

Sovyet Genel Kurulu, 30'a karşı 1170 oyla işçilerin işe başlamalarını kararlaştırdı. İşçiler, 8 saatlik iş günü kabul edilmesinde direndiler. Uzun çekişmelerden sonra, Geçici Hükümet, Sovyet Kurulu ve iş çevreleri istemiye istemiye 8 saatlik iş günü esasını kabul ettiler. İhtilâl başlıyalıberi, daha toplumun ihtiyacı olan hiç bir sorun çözüme bağlanmamıştı. Mes'eleler kendiliğinden ortaya çıkıyor, üzerinde kahrolasıya kadar tartışma yapılıyor, böylece de sürüp gidiyordu. Ekim 1917 (Lenin) inkılabına kadar da böyle devam edip gidecektir.

Toplumdan şimdi «Barış» sorunu ileri sürülüyordu. Milyukov, Rus Dış İşleri bakanı olduğu için, ihtilalin dış politikada etkili olmaması lâzım geldiğini düşünüyordu.

Rus Çarlığının müttefikleri İngiliz ve Fransız'larla gizli anlaşmaları vardı. Bu anlaşmalara göre; Rusya zaferden sonra Polonya topraklarını, kendi lehine ve Almanya-Avusturya aleyhine genişletecekti. Bundan başka, Rusya'nın Boğazları, İstanbul'u ve Asya'daki Türk topraklarını alması üzerinde, yine müttefikleri ile gizli anlaşması vardı.

Milyukov, gizli anlaşmalar hakkında kabine arkadaşlarına açıklama yaparak, bu anlaşmaları kendisinin de onayladığını söylediği zaman, kabine üyesi olan bir kısım vekiller O'na karşı çıktılar. İçlerinden Sen Sinod vekili, gizli anlaşmaların «Bonkerler ve dolandırıcılara» yaraşan nesneler olduğunu söyledi. Sovyet üyelerinin çoğunluğu da, savaşı destekliyorlardı. Fakat savaş nedenlerini, meşru müdafaa ve hak temellerine oturtmak ve savaş davalarının onlara bir moral verebileceği fikrini savunuyorlardı.

Sovyet'in sol kanadı, Geçici Hükümet'le ilişki sağlayan kendi irtibat komitesine «İlhaksız ve tazminatsız barış» prensibinin geçici hükümete bildirilerek bu yolda bir karar alınmasının teminini istedi. Mesele, Milyukov'a intikal edince; Milyukov, «Olmaz» diyerek reddetti. Konu, Geçici Hükümet toplantısına getirildi. Milyukov, kabinedeki vekil arkadaşlarının kendisini desteklemediklerini görünce, savaşta amacın «Başka uluslar üzerinde egemenlik kurmak olmadığı» yolunda kamu oyuna yayınlanmak üzere, bir bildiri hazırladı. Beyannamenin sonunda «Rusya'nın müttefiklerine karşı giriştiği taahhütlere tam bir saygı göstereceği» de kaydediliyordu. Sovyet, bu nalına mihına vuran beyannameden hoşlanmadı ve tatmin olmadı.

Bu arada yine trajikomik bir olay, Sovyet iktidarı ile Geçici

ci Hükümet'i karşı karşıya getirdi. Sovyet Yürütme Komitesi, bir miktar para elde etmek için Geçici Hükümet'e baş vurdu. Geçici Hükümet'in verdiği cevap şuydu: «Siz, tamamiyle özel bir kurulsunuz, size para veremeyiz.» Pek çok kararlarda Sovyet'in tasvibini almak zorunluğunu duyan Geçici Hükümet'in, bir formül bulup, Sovyet'e para vermeği reddetmesi, bu hükümetin ihtilâl hükümeti olmayacağını ve Rusya, gemisini kendi toleranssızlıkları yüzünden kayalara çarptıracaklarını gösteriyordu. Bu günden sonra silâhların parlatıldığı yeni çarpışmaların olacağı görüyordu. Bu sırada Lenin, daha Rusya'ya gelmemişti.

LENİN'İN RUSYA'YA DÖNÜŞÜ

Savaşın, her hangi bir cepheye, ani bir baskınla kazanılması ihtimali ve devri geçmiş, savaş, kronik bir yıpratma savaşı şeklini almıştı. Almanya'nın takatı gittikçe tükeniyordu. Rus cephesinde savaş, ihtilâlin başlaması ile durgunlaşmışsa da, geçici hükümetin, tek başına Alman'larla sulh yapması ihtimali de pek gözüküyordu. Rusya'yı, savaşta Antant devletlerden (Fransa, İngiltere, İtalya) ayırarak sulh yapmaya zorlamak ve savaş dışı bırakmak için bir şeyler yapmak lâzımdı.

Lenin, İsviçre'den Rusya'ya gelmek için çırpınıp duruyordu. Hangi yoldan, ne şekilde Rusya'ya dönebileceği için her gün ayrı bir plân kuruyordu. Hattâ bu arada, makyaj yaparak, kıyafet değiştirmek gibi fantastik yollara dahi baş vurmaya düşünüyordu. Bu sırada, vaktiyle kendisini Avusturya hapishanesinden kurtaran Avusturya sosyalistleri, yine imdadına yetişti. Onlar, Lenin'in Tsimmervald'den alınan kararları, benimsediğini biliyorlardı. Lenin'in Rusya'ya dönmek arzusunda olduğunu öğrenen Avusturya ve İsviçre sosyalistleri, Avusturya Genel Kurmayı ile temas kurarak, Lenin'in Rusya'ya dönüşünü sağlamaya çalıştılar. Avusturya Genel Kurmayı, bu konu üzerinde, Alman Genel Kurmayı ile anlaştı. Lenin ve arkadaşları, kapalı bir trende, hiç bir istasyonda hiç bir kimse ile görüşmemek şartı ile, Almanya'dan geçerek Baltık kıyısına, oradan da İsveç'e gidebileceklerdi. (Bu kapalı tren, dünya basınında «Kara Yük Vagonu» şeklinde yayılmıştır.) Lenin, bu şekilde 32 kişilik bir gurupla, 9 Nisan'da İsviçre'den ayrılarak 13 Nisan'da Stockholm'e geldi. Bu 32 kişinin arasında, bolşeviklerden başka ihtilâlciler de vardı. Gurup, İsveç'ten Finlandiya sınırına kadar yola kızakla devam etmişti. 6 Nisan (19 Nisan) akşamı, geç saatlerde Lenin, Petrograd'a vardı. Lenin, istasyona ilk varışında, bazı arkadaşlarına «Petrograd'a gidince acaba Geçici Hükümet, beni tutuklar mı?» diye sormuştu. Arkadaşları «Ne münasebet canım.» cevabını vermişlerdi.

Lenin'in ilk işi, bolşevik arkadaşlarının Sovyet'de, öbür sosyalistler gibi, ılımlı bir politika yürütmekte olduklarına karşı

çıkma oldu. Bunun için de, partisini tekrar ele geçirme ve onu kendi taktiği yönünde bir doğrultuya götürme planları kurdu.

25 Nisan'da (7 Mart'da) Bolşevikler, işçilerin genel greve gideceklerini duyar duymaz bildirilerini yayınladılar. Halbuki bir gün önce işi bırakan işçilerin sayısı 200.000'i bulmuştu. Bolşevikler, bildiri yayınlamakta geç kalmışlardı. Ancak kuvvetli taktik becerileri ile, olayları sanki kendileri sürükleyip götürüyorlar gibi bir tavır takınmış ve komu oyuna da bunu yutturmaya muvaffak olmuşlardı. Petrograd'da bulunan bolşevik lider Şlyapnikov'dan, greve giden işçiler, silah istediklerinde, Şlyapnikov, işçilerin bu isteğini reddetmişti. Bununla da, bolşeviklerin, olayları çetin bir çıkmaza götürmek istemedikleri anlaşılıyordu. 3 Mart'da Geçici Hükümet, beyannamesini yayınladığı zaman; bolşevikler, hükümeti «Geniş halk demokrasisi çıkarlarını koruduğu sürece...» destekliyeceklerini karşı bir bildiri ile açıklamışlardı. Petrograd'a ilk gelen bolşevik liderlerden: Kamenev ile Stalin idi. Bu iki lider, partilerinin o zamana kadar tuttuğu ılımlı yolu kuvvetlendirdiler. Kamenev «Pravda» gazetesinde yayınladığı yazıda; cephedeki mevziler, değişmeden tutulmalıdır. Topa-topla, kurşuna-kurşunla cevap verilmelidir, diyordu. Şubat ihtilâlinin, hedefine vardığını, asıl mesele, zorba çarlık rejiminin devrilmesi olduğunu, yoksa kapitalizmin devrilmesinin söz konusu olmadığını yazıyordu.

Stalin de, bir bölge toplantısında («Geçici Hükümet», devrimci halkın elde ettiklerini sağlamlaştırma rolünü üzerine almıştır. Bizim, şimdiden burjuva tabakaların ortadan silinmelerini çabuklaştırmakta çıkarımız yoktur.) demişti. Hattâ, bu arada, bolşeviklerin yeniden menşeviklerle birleşmeleri görüşünü bile savunmuştu.. Stalin'in bu görüşlerinin karşısına çıkan yok değildi, fakat bu görüşler, konferansta, yine de çoğunlukla onaylanmıştı. İşte Lenin, ihtilâlin merkezi olan Petrograd'da, öz partisinin bu görüşleri ile karşılaşmıştı. Bu görüşler klasik Marksizm teorisine uygundu...

Arkadaşları ile ilk karşılaşmasında Lenin, bu tutumun «Sosyalizmin yok olması demek olduğunu...» söylemişti. Sonra Lenin, «Çarlık, devrilmiştir ama, savaş bir imperyalist savaş olarak kalmaktadır. Devrim, uluslar arası savaşın, sınıflar arası iç savaşa çevrilmesinin başlangıcıdır.» Buna göre köylüleri organize etmek ve çabucak bir milis teşkilâtı kurmak lazımdır. Geçici Hükümet desteklenmemelidir, diyordu. Lenin.. «Nisan Tezleri» başlığı altında, bir dizi yazısını, gazetede yayınlamak

üzre vermişti. Bu yazıların birincisinde: «Burjua devrimi tamamlanmıştır, şimdi sosyalizm devrimine geçmek lazımdır» görüşünü savunuyordu. Bu yazıyı yayınlayan gazetenin baş yazarı Kameenv, «Gazete, Lenin'in görüşünü paylaşmıyor» kaydıyla yayınlamıştı. İlnmli Bolşevik Rikov, Lenin'in görüşlerine şöyle itiraz ediyordu. «Sosyqlist devrimde inisyatif bize düşmez. Bunun için bizde ortam müsait değildir. Gerekli objektif şartlara ve güce sahip olan Batı, adımını atmalıdır.» diyordu. Lenin ise, buna şu karşılığı veriyordu. «Rikov yoldaş, sosyalizmin daha gelişmiş endüstriye sahip başka ülkelerde gelmesini istiyor. Fakat bu doğru değildir. Kimin başlayıp kimin bitireceği söylenemez. Buna Marks'cılık demezler. Marksçılığın karikatürü derler.» Aslında Marksçılık teorisi yönünden haklı olan Rikov'du. Ancak Lenin'in elinde de, oynayacağı bir takım kozlar bulunuyordu. O, Rus burjuazisinin politik yönden çok zayıf olduğunu biliyordu. Bu Rus burjuazisi, çarlığın zorba müstebit siyaseti üzerinde, hiç etkili olmamış ve onu asla gemliye-memişti. Aynı burjuazi, 1917 Şubat ihtilâli önünde ise şaşalamıştı. Lenin, bunu iyice görüyordu. Sonra Rus halkı, artık savatandan bıkmıştı. Açtı, perişandı, ne pahasına olursa olsun barış istiyor ve evine dönmeyi arzuluyordu. Cephede bulunan askerin, su-baylar hariç % 90'ı köylü ve işçilerden teşekkül etmişti.

Şubat ihtilâlinin burjua-liberal hükümetleri Lvov-Milyukov-Kerenski'ler ise, savaşın devamını ve zaferden Rusya'nın hissesine düşecek toprak ve tazminat payını almak istiyorlardı. Bundan ötürü Batı cephesinde, taarruza geçme hazırlığına kalkışılıyor ve Boğazlara, Karadeniz'den bir çıkarma plânı hazırlanıyor-du. Cephedeki asker, evinden aldığı mektupta at ve ineklerinin ordu için zaptedilerek götürüldüğünü, yiyecek ekmekleri ve ekecek tohumları dahi olmadığını okuyordu. İşçi, askerlerin evlerinden aldıkları mektuplar ise, bundan daha kötümser haberler getiriyorlardı.

Lenin, savaşın devamına, «İmperyalist emeller için boğazlaşmanın yürütülmesi» adını veriyor ve oturup, kalkıp savaş aleyhine söylüyor ve cephedeki bolşevik propagandacıları aracılığı ile askerleri silahlarını bırakmaya teşvik ediyordu. Lenin Rus esiri milletlerin desteğini kazanmak için «Bu barış ulusların kendi kaderlerine, kendilerinin hâkim olmaları hakkına dayanmalıdır.» prensibini ortaya attı ve kendisi Rusya'ya dönmeden önce «işçi, köylü ve Askerler Sovyeti»nin «İlhaksız ve Tazminatsız» barış ilkesini benimsedi ve ona yapıştı.

3-4 Nisan gecesi, daha başkente ayak basar basmaz, Kçezinska sarayına gelir gelmez 40-50 seçkin bolşevik savaşçısına hitabetti ve söyledikleri Pravda'nın yazdıklarının tam tersi, uzlaşmaz, kesin ve çok redikal Tsimmervaldizm'in ihtilâl teorisi idi. Bu konuşma, bolşevikler üzerinde olduğu kadar, menşevikler üzerinde de, bomba tesiri yaratmıştı. En çetin ve uzlaşmaz Bolşevikler bile, liderlerinin bu fikirlerini paylaşamıyorlardı. Lenin, kendisi de İsviçre'den ayrılmadan önce, İsviçre sosyalistlerine gönderdiği mektupta «Rus proleterlerinin iyi organize edilmediğini ve bilinçli olmadıklarını» itiraf etmişti. Durum böyle iken Lenin, kendisini ihtilâlin tam ortasında gördükten sonra, barışmaz ve en sol sosyalist için bile fazla redikal sayılan tezleri ileri sürmüştür. Bolşeviklerle Menşeviklerin birleştirilmesi için yapılan bir toplantıda, kendisinden de bir söz söylemesi istendiğinde, hiç sözünü esirgmeden teorilerini, tezlerini ileri sürdü. Menşevikleri, burjuaların siyasetine oyuncak olmakla suçladı. O kadar ileri gitti ki, arkadaşları dahi aleyhine söylenmeye başladılar. İlk gelişinde, Kçezinska sarayında çıkışta bulunduğu zaman O'nu kuşkuyla, fakat saygıyla dinleyen arkadaşları, O'nun sözünü kesmeye, O'na sövüp saymaya başladılar. Sovyet Genel Sekreteri Bogdanov ön sırada oturuyordu. Lenin'in yüzüne karşı «Bu deli saçmalarını alkışlamak ayıp,» diye bağırdı. Menşevik Goldenberg, Lenin'e verdiği cevapta, Lenin'in tezlerinin düpedüz anarşizm olduğunu söyledi ve «Sen, Avrupa'da otuz yıldır boş duran bir tahta, Bakunin'in tahtına adaylığını koyuyorsun» diye çıkıştı.

Plehanov çıkarmakta olduğu küçük bir gazetede bu «Deli Saçması» üzerinde bir hayli eleştirme yapıp durdu. Bu deli saçmalarının, bolşevik partisi üzerindeki etkisini ölçmek için aşağıda gösterilen tablo anlamlıdır. Bolşevik partisi Petrograd komitesinde yapılan bir toplantıda Lenin'in tezleri 2 lehte, 1 çekimser oya karşı 12 oyla reddedilmişti. Öbür taraftan Şubat ihtilâli ise aylardan beri Rus toplumunun çözüm bekleyen mes'eleleri-ne hiç bir cevap verememişti.

1917 ŞUBAT İHTİLÂLİ GÜNLERİNDE RUS TOPLUMUNUN İHTİLÂLDEN UMDUĞU VE ÇÖZÜMÜNÜ BEKLEDİĞİ MESELELER :

- 1 — Rusya'nın ittifak halinde savaşa girdiği «Antant» devletlerle olan münasebetleri, gizli anlaşmaların iptali ve tek başına barış.
- 2 — Kurucu Meclis'in çabucak toplanması.
- 3 — Toprak Reformu problemi.
- 4 — İşçilerin fabrikalar üzerinde kontrolleri meselesi.
- 5 — Ülkenin her yönünde berbat ve perişan olan üretim durumunun yeniden organize edilmesi.
- 6 — Rus esiri milletlerin hakları ve hürriyetleri ve bir sürü başka toplum sorunları...

Bu meselelerin hiç birisine Geçici Hükümet, ve Sovyet, çözüm getirmedi. Tereddüt ettiler, partiler birbirleriyle çekişip durdular. Lenin, «Barış, ekmek ve toprak» sloganı ile ortaya çıkıverdi. Lenin, Rus halkının ihtiyaç ve psikolojisini iyi kavramıştı.

Şubat ihtilâlinin başından beri süre gelen karışıklık ve kararsızlık, her yönde devam edip gidiyordu. Geçici Hükümet'in görkemli üyelerinden tutunuz da, sokaktaki polis memuruna ve vatandaşa kadar her sınıf ve halktan olan insanlar, ihtilâl akımında bir belirli aydınlık görmüyorlardı. İhtilâl nereye giidiyordu? Bütün bu insanları nereye götürüyordu?... Her gün 2 milyon nüfuslu başkent in sokakları göstericilerle dolup duruyordu. Bazen bu göstericilerin sayısı yarım milyonu buluyordu. Bu göstericilerin arasında işçi ve askerlerin çoğunluğu teşkil ettiği dikkati çekiyordu. Arada bir burjuazi temsilcileri de, savaşa devam edilmesini ister gösteriler yapıyorlardı.

İhtilâlin iktidarını, en az yarı yarıya elinde tutan, meşruti yetçi demokrat parti (K. D.) organı olan «Reç» gazetesi, Mayıs ayında «Rusya'nın bir çeşit tırmarhane haline geldiğini yazıyordu.» Bütün bunlar; burjuazinin aczini, Sovyet'in ise, çekingen ve tereddüt içinde olduğunu gösteriyordu. Ardı arası kesilmeyen mitingler, devam edip gidiyordu. Ekmek tayini 250 grama indirilmişti. Zaten o da bulunmuyordu. Enflasyon başını almış gidiyordu. Ocak 1917'de tedavüldeki para, 9 milyar ruble iken, Ekim

ayı başlarında 19 milyara yükselmişti. Yine 1917 yılının ilk üç ayında ortalama ücret 19,3 iken, ikinci altı aylık dönemde 13,8'e düşmüştü. Fabrikalar da kapılarını kapıyorlardı. İşsizlik artıyordu. Mayıs ayında 9000 olan işsiz sayısı, Haziran'da 38.000'e bir ay sonra da 48.000'e yükselmişti. Bu olay kapitalistlerin, böyle bunalımlı bir zamanda işçilere karşı lokavt yolunu tutmuş olmaları demektir. Bu arada, işçi ile kapitalist münasebeti çok gerginleşti. Sovyet, işçilerin tarafını tuttu. İşçiler, fabrikaları işgale ve kapitalistleri tutuklamaya başladılar. Fabrikatörlere «Savaşta ve bizim sırtımızdan faydalanıp cebinizi doldurunuz» diyorlardı. Çalışma bakanı olan menşevik Skobelev'de işçilere hak veriyordu.

Yüz yıllardan beri kronik problem olan toprak sorunu da, müjlik için bir aydınlığa kavuşmamıştı. Bu yönde de çok söz söyleniyor, en sonunda da sorun, daha ortada bile olmayan «Kuruca Meclis»in üzerine yükleniyordu. Yüz yıllar boyu, Rus köylüsü, müjlik vaatlerden bıkmış ve karnı doymuştu. İşçiler fabrikaya el koyuyorlardı da, müjlik neden toprağa el koymayacaktı?... Bu nedenle, Rus köylerinde de anarşik hareketler yayılmaya başladı. Mart ayı sonuna 34 toprak bölgesinde kargaşalık çıkmıştı. Nisan'da bu sayı, 174, Mayıs'ta 236, Haziran ayında ise 280'i bulmuştu. Bu bir başlangıçtı. Resmi makamlar, bu sırada köylülerin, 930 yerde mülklere el koyduğunu bildiriyorlardı. Şubat devrimi ile Ekim Devrimi arasında (1917) köylülerin, 350 şatoyu yağma ettikleri anlaşıyordu. Hele, köylülerin arasına, cepheden kaçan askerler de karışınca, anarşik olaylar daha da korkunç oluyordu. Çünkü bu askerler, Rusya'nın dış düşmanlarından çok, kendi iç düşmanlarıyla hesaplaşmaya daha hevesli görünüyorlardı. Ancak, bu köy anarşisi, toprak meselesini halledecek gibi görünmüyor, aksine köylüleri daha perişan bir duruma sürüklüyordu. Çünkü köylü, Dvoryanın-Pomeşşik'in şatosunu yakarken, onun üretim aracını da bozuyor, yakıyordu. Böylelikle de toprak ekilmeden boş kalıyordu. Ancak Rus toprak ağası ile müjlik boğazlaşmaya devam ediyorlardı.

TEMMUZ YÜRÜYÜŞÜ

Günlerden beri, halk yığınlarının artık dolmuş olan sabrı da birdenbire taşıverdi. Anarşistler, 3 Temmuz'da bu elektrikli havadan faydalanarak, on binlerce askere hemen harekete geçme kararı verdirmeye çalışıyorlardı. Bolşevikler ise, durumu idare etmeye uğraşıyorlardı. Hazırlanmış plânları ve kararları yoktu. Aslında durum, başkaldırmak ve iktidarı yıkmak için, tam bolşeviklerin istedikleri bir ortama gelmiş bulunuyordu. Fakat bolşeviklerin de, olayların böyle beklenmedik bir şekilde aşırı akıma sürükleneceğini tahmin edebilmedikleri için, hazırlanmış herhangi bir taktik plânları yoktu. Fakat ok yaydan çıkmıştı artık... Halk yığınları, Geçici Hükümet'le Sovyet çoğunluğunu teşkil eden ılımlı sosyalistlerin, hiç bir halk sorununa çözüm getirmeyen âcizlerinden tedirgin olmuşlardı. 20.000 Kronştad askerleri, başkent merkezine doğru ilerlemeye başladılar. Arkasından işçiler de silahlı olarak yürüyüşe kalkıştılar. Şehir, yüz binleri aşan göstericilerle dolmuştu. Bolşeviklerin Kçezinska karargâhları ve Sovyet'in bulunduğu Teuride sarayı, askerler ve işçiler tarafından sarılmıştı. Sovyet'de menşevik Çheidze'nin başkanlığında toplantı, gece gündüz devam ediyordu. Bu toplantı, hiç bir karara varamıyan bir çenebazlıktan başka bir şey demek değildi. Halk yığınları «Barış, toprak, ekmek» hakkında bunlardan bir karar bekliyordu. Halk, «Kahrolsun taarruz», «Kahrolsun Geçici Hükümet», «Kahrolsun Kapitalist Bakanlar», «Kurucu Meclisi» bekleyemeyiz pankartları göze batacak halde ellerde dolaştırıyorlardı. Sovyet'den bir temsilci çıkıp da «Barışa karar verildi» dese ve Toprak taksim edilecektir diye söylese, kalabalık dağılıp gidecekti. Koca Sovyet içinden böyle ön görüşlü bir lider çıkaramamıştı. Gelecekte bu lider Lenin olacaktı...

3-4 Temmuz günü ve gecesi, başkent başsız bir halk kalabalığının elinde bulunuyordu. Bu kalabalığa yön verecek, hiç olmazsa sözle vaitlerde bulunacak her hangi bir parti, o günlerde iktidarı ele geçirebilirdi. Olaylar, Bolşeviklerin taktiklerini aşmıştı. Bununla birlikte, ister istemez bu kalabalığı destekler duruma geçtiler. Halk yığınlarında görülen yorgunluk, sağanak halinde yağan yağmur ve açlık yüzünden kalabalık kendiliğin-

den dağılmıştı ve dağılmaya devam ediyordu.

Birden menşevik lider Dan, kürsüye çıkarak, «Arkadaşlar, hiç telâş etmeyin, bize sadık alaylar Merkez Yürütme Komitesi-ni korumağa geldiler,» dedi. Bu anda, ılımlı sosyalistler, hemen yumruklarını sıkarak, aşırı sol tarafta oturanlara döndüler. Bolşevik ileri gelenlerinin Hükümet birlikleri tarafından tutuklandıkları ve Prav'da basım eviyle, yazı işlerinin bulunduğu yerin yağma ve tahrip edildiği duyuldu. Gece yarısına doğru Lenin'in Alman'lar hesabına çalışan bir casus olduğu ve maskesinin alaşağı edildiği ağızdan ağıza yayılıyordu. Garnizonlara ulaştırılan bu haber, hemen durumun tersine dönmesini sağlamıştı. Bu sefer de sağ kanat hücumu geçmişti. Lenin ile bolşevik yöneticilerinin tutuklanmasına karar verilmişti. Bolşevikler için, tam bunalımlı bir dönem olan bu sırada Troçki, 4.000 taraftarı ile birlikte, bolşevik partisine girmişti. Lenin, bir aralık gidip polise teslim olmayı düşündü. Troçki'ye «Hepimizi kurşuna dizmek için tam bu zamanı seçtiler» diye söyledi. Arkadaşları, kendisini polise teslim olmaktan caydırdılar. Bir kaç gün Petrograd dolaylarında, işçi çevresinde saklandıktan sonra, lokomotif ateşçisi kılığında Finlandiya'ya geçti. Bolşevik partisi ağır bir darbe yemişti, ancak dağılmamıştı. Sağ kanat, şiddetli hücumunu sürdürüyor ve işçiler askerler arasında, onların en yaralı telleri olan Lenin'in «Alman Ajanı» olduğu fikrini yayıyorlardı. Bu propaganda en çok 3-4 Temmuz gösterilerinde, Bolşeviklerin tarafını tutan işçi gurupları ve askerî birliklerinde etkili oluyordu.

Bir aralık Menşeviklerin de parti merkezinin yağma ve tahrip edildiği görüldü. Kerenski gittikçe sertleşiyor ve sağlaşıyordu. Tiyatroda çarın locasında oturuyor, çarın sarayında yaşıyor ve yatağında yatıyordu. İhtilâlin başındaki ılımlı ağızını değiştirmişti. Görünüşe göre gittikçe gücünü arttırıyordu. Sağcı (K. D.) ler O'nu alkışlıyor, bu delikanlının gücü gittikçe artıyor, Allah arttırsın diyorlardı. İngiliz elçisi ile konuşurken; «Göreceksiniz Sovyetler kendi ecelleri ile ölecekler» diyordu. Çar 2-Nikola, günlük defterine Kerenski için «Bu adam tam yerini buldu... İktidarı ne kadar fazla artarsa o kadar iyi olacak» diye kaydetmişti.

Bu ara kabine istifa etmiş Livov başbakanlıktan çekilmiş. Kerenski başbakan olmuştu. Ancak savaş bakanlığını da öz elinde tutmuştu. Sovyet, bu hükümet değişikliğini 24 Temmuz'da 42 çekimser, 46 muhalife karşı 147 oyla onaylamıştı.

Kerenski başkentte bulunan 90.000 askeri cepheye göndermişti. Bir çok fabrikaların başkentten taşraya taşınmalarını ön gören bir karar almak niyetinde idi. Öteden beri tartışma konusu olan ve cephede askerlere karşı ölüm cezasının tatbik edilmesi hükmünü taşıyan karar çıkarılmıştı. Eski «Duma» yeniden dirilmiş, toplantılar yapılıyor ve üyelerden bazıları Sovyet Yürütme Komitesi'ni ihtilâli eline geçirerek normal yolundan çevirdiği suçlamasını ileri sürüyordu. Bu durumdan cesaret alan Duma başkanı Rodziyanko, Moskova'da «Devlet Konferansı»nda çektiği bir nutukta «Rusya halkının tek ve tam temsilcisinin Duma olduğunu» iddia etmişti. Tarih ve zaman, sağcıların ne kadar büyük bir yanlış değerlendirmeye düştüğünü gösterecekti.

3-4 Temmuz hezimetinden sonra Lenin, Finlandiya'ya kaçarak, yeraltına geçen partisini, oradan idare ederken, parti yöneticilerine bu ihtilâlin sonu ya bir askeri diktatörlüğe varacak veya iç savaşa... diye yazıyordu. Bunun için örgütlenmeye geçmek gerektir **direktifini veriyordu.**

Haftalar geçiyor, ihtilâlin sorunları, halâ ortada, olduğu gibi duruyordu. Moskova Devlet Konferansı, çenebazlıktan ileri gidememiş, «Arslan yürekli, kuşbeyinli» General Kornilov'un hükümet darbesi başarıya ulaşamamıştı. Güz yaklaşıyordu. Moskova'da ekmek tayı 100 grama indirilmişti. Bazen, bir hafta ekmek verilmeyeceği de ilân ediliyordu. Kış, bu aç ve perişan halkın üzerine bir kılıç gibi yaklaşıyordu. Taşkent'te halk, Sovyet'i dağıtmış, onların yerine daha devrimci kişilerden yeni bir «Geçici Devrim Komitesi» kurmuştu. Zaman, Lenin'in yer altı bolşevik teşkilâtından daha iyi bir şekilde bolşeviklerin lehine çalışıyordu. Bolşevik ajanları da, mümkün olan yerde bozgunculuğu teşvik ediyorlardı.

İmlı sosyalistlerin yavan sözleri, halk üzerinde hiç bir etki yaratmıyordu. Erzak götüren trenler, yağma ediliyor, çiftlikler yakılıp yakılıyordu. 22 Eylül'de Herkov'da «Açlık Yürüyüşü» yapılmış, göstericiler hapishaneyi basıp bütün tutukluları serbest bırakmışlardı. Kabinede bulunan devrimci bakanlar, halkın ihtiyaçlarına çözüm getireceklerine, cezal usuller ve tedbirler getiriyorlardı. Halk, bu gidişin çarlık zorba rejiminden farklı olduğunu söyleyip duruyordu. Kabine başkanı Kerenski'nin parti organı olan gazete «Köylerde halâ hüküm süren kölelik rejimine karşı bir çözüm şekli bu güne kadar getirilmedi» diye yazıyordu. Lenin'in, Alman ajanı olduğu propagandası bu hava içinde unutulmuştu..

Köy mitinglerinde, bolşeviklerin aşırılığına atıp tutan bir söylevciye halk, «Hadi canım, bize maval okuma, hani toprak? İn aşağı bir bolşevik gelsin artık...» diye söyleyip O'nu susturuyordu. 624 idari bölgeye ayrılan Rusya'da, köylerdeki yağma hareketi 428 idari bölgede almış yürümüş ve Sibirya'da ise daha çok görülmüştü. Cephenin durumu ise, berbattı. Teçhizat, yiyecek, giyecek yeterli olmaktan çok uzaktı. Savaş Bakanı, biz artık savaşılamayız, müttefiklerle anlaşarak tek başına barış yapmaktan başka çıkar yolumuz yok dediği için, bakan istifaya davet edilmmişti. Cephenin savaşa gücü olmadığı gibi, isteği de yoktu..

İhtilâlin çok önemli sorunlarından biri de Rusya imparatorluğu içinde haksız, hukuksuz yaşayan esir milletler sorunu idi. Öbür önemli sorunlarda olduğu gibi, bu meseleye de ihtilâl, hiç bir ümitli ışık tutmamıştı. Başta Ukrayna olmak üzere, Belorusya,, Kafkas Çerkesleri, Azerbaycan, Gürcüstan, Ermenistan, Türkistan, Tataristan, Başkırdistan ve daha sayılamıyacak kadar çok olan ve hepsi esaret altında,istibdat rejiminde ezilen milletler ki, sayıları o zaman 90.000.000 buluyordu. Hepsi, ihtilâlden kendi özgürlük ve bağımsızlıklarına çözüm bekliyorlardı. Bunlara karşı o zaman Velikorus halkının sayısı 70.000.00 idi. Krenski yüksek dehasıyla (?) bu çoğunluk olan, Rus esiri milletler, öz haklarını ve özgürlüklerini ister yolda başkaldırmaları diye, Rus ordusunun önemli bir kısmını, bu esir milletler bölgesine kaydırmıştı. Onları cepheye veya aşırı sol hareketi bastırmak üzere merkezi Rusya'ya sürmüyordu. İhtilâlin tarihini yazan bir çok yazarlar, Bolşevik ihtilâlin bastırılmamasında, bu olayın da sebepler arasında bulunduğunu yazarlar. (Pr. S. Prokopoviç: Ob Ekonomiçeskih Osnovah Natsiyonalnovo Voprosa, Prağa 1927.)

Eylül ayından başlayarak, bolşevikler bir kaç şehirde özellikle Petrograd ve Moskova Sovyetinde çoğunluğu elde etmişti. Bu tarihten itibaren «Sovyet» ve «Geçici Hükümet» çatışması çoğaldı. İhtilâlin başlangıcında «İşçi, Köylü ve Askerler, Sovyeti», kurulurken, ona halk sorunlarını ve ihtilâlin sorunlarını çözecek diye pek büyük ümit bağlanmıştı. Buna bakmıyarak Sovyet, ılımlı sosyalistlerin sayesinde beceriksizlikleri yüzünden gittikçe sağlamıştı. Buna karşı halk yığınları, Sovyet'den ümidi kesmiş ve karşı tepki olarak Büyük Temmuz Gösterisi'ni yapmıştı. Bu tarihten sonra ılımlı sosyalistler, Sovyet'in gereksiz bir kurul olduğunu söylemeye başlamışlardı. Bütün bunlar, ihtilâl gidişinin, ılımlı sosyalistler elinden çıktığını ve tekrar duruma bolşevikle-

rin hâkim olduğunu gösteriyordu. Sovyetlerin otorite ve fonksiyonunu kaybetmesi, Rusya için yeni ve çetin sorunlar doğuracaktı. Fakat bunu gören yoktu...

İlimli sosyalistler bu durum karşısında büyük bir âcizlik içersinde idiler. Bununla birlikte bolşevikleri önemsemiyorlardı. İki gün sonra devrim yerleşiyor ve Sovyet rejimi doğuyordu.

BOLŞEVİKLERİN İKTİDARA GELİŞLERİ VE DARBE

«Büyük Temmuz Gösterisi»nden sonra Bolşevikler, nerde ise ortalıktan silinecekler gibi görünmüşlerdi. Geçici Hükümet ve Sovyet'in sağ sosyalistlerinin tarihi ahmaklıkları yüzünden üç ay içinde önce büyük halk yığınlarını sonra iktidarı ellerine geçiriyorlardı. Petrograd fabrikaları işçi çevresi % 90 Bolşeviklerin elinde idi. Ordu arasında ve köylü içinde de kuvvetleri büyüktü. Halk yığınları, çenebazlardan yüz çevirmiş ve her türlü sorunlarının hallinde ve sosyal ihtiyaçlarının temininde her yerde ve her zaman yanı başlarında kendileri ile hem bezm olan Bolşeviklerin arkasına düşmüşlerdi. Ağustos'da Petrograd'da yapılan belediye seçimlerinde Bolşevikler 200.000 oy almışlardı. Bu bütün oyun üçte biri demekti.

Menşevik'ler, oyların % 5'ini almış ve perişan olmuşlardı. (K.D.) ler ayakta durabilmişler, (S.R.) ler, bir miktar oy kaybetmişlerdi ama yine oyların % 37'sini alabilişlerdi. Bir ay sonra Moskova belediye seçiminde Bolşevikler oyların % 51'ini almış ve büyük zafer kazanmışlardı. Taşra şehirlerinde de durum, hemen hemen böyle idi. Bu ara, Bolşevikler lehine, kendilerinin de beklemedikleri bir gelişme oldu. Geçici Hükümet'e en sadık olduğu bilinen V. ordu, çoğunluğu Bolşeviklerden oluşan bir askeri komite kurdu. Topçu kuvvetleri de, bu yolda V. orduyu izledi.

Baltık denizcileri arasında da durum böyle idi. Bunlar, bir toplantı yapmış ve Geçici Hükümet'in başbakanına şöyle bir telgraf göndermişlerdi: «Devrime ihanet eden sana, Napoleon Kerenski lanetlerimizi yolluyoruz» diyorlardı.

31 Ağustos, 1 Eylül gecesi Sovyet'de iktidarın işçilere geçmesi gündeme alındı, uzunca tartışmalardan sonra oylamaya geçildi. Bolşevikler, büyük bir çoğunluk kazandı. İlmli sosyalistler, şaşırılmışlardı. «Büyük Temmuz Gösterisi»nde hapse atılan Bolşevikleri daha henüz salıvermemişlerdi. Ancak Troçki, bir kaç gün önce kefaletle serbest bırakılmıştı. Troçki, Sovyet toplantısına gelir, gelmez «Kerenski halâ bu Sovyet'e üye mi?» diye sordu. «Evet» dediler. Bu tartışma sırasında Kerenski'nin

üye olduğu Sovyet Yönetim Kurulu'na güven meselesi ortaya atıldı. Oylamaya geçildi. 67 çekimser, 414 lehte, 519 aleyhte oy-la Bolşevikler kazandılar.

Artık ortada. Sovyet Yürütme Komitesi diye bir şey kalmamıştı. Bunun üzerine menşevik Tseretelli, kürsüye çıktı ve dedi ki: «Altı aydan beri devrimin bayrağını şerefle yükselere kaldırdık. Bu bayrağı sizin, bu zamanın yarısı kadar elinizde tutmanızı dileyebiliriz.» 5 Eylül'de Geçici Hükümet'e 254'e karşı 335 oyla güvensizlik oyu verilince: Moskova Sovyeti'de Bolşeviklerin eline geçti. Büyük endüstri merkezi olan şehirlerde bu yolu tutmuşlardı.

Tarih, Geçici Hükümet'e ve Sovyet'in çoğunluğunu elinde tutan ılımlı sosyalistlere Rus ihtilâli içinde Bolşevizmi boğmak için «Büyük Temmuz Gösterisi» nden sonra iyi ve ele geçmez bir fırsat vermişti. Onlar, «Toprak köylünün, fabrika işçinin, cephede barış» sloganı ile ortaya atılsalardı ve cesaret ve samimiyetle söyleyebilselerdi, Bolşeviklerin işi bitmişti. Onlar, barış için imperyalist müttefiklerden izin istediler ve alamadılar. Toprak ve işçi sorununuda askıda bıraktılar, bu ihmal ve anlayışsızlıklarının cesasını korkunç şekilde çekeceklerdi ve çektilerde...

Bu ara ılımlı sosyalistler büyük ve tarihi bir hâta yaptılar. Bir «Devrim Yürütme Komitesi» kurulmasını istediler. Bolşevikler bu fırsatı iyi kolladılar, Teklif reye kondu ve Bolşevikler kazandılar. «Petrograd Sovyeti Devrim Askeri Komitesi» böylelikle Bolşeviklerin eline geçerek kurulmuş oldu ve ihtilâlin yapılmasında başlıca rolü oynadı.

Komite Başkanı, aynı zamanda Sovyet Başkanı da olan Troçki idi. Yardımcıları: Başkan vekili Podyovski, sekreter Antonov-Ovseyenko, Laseviç, (S.R) den Lazimir, Sedovski, Mekhonosin'di. İşte böylelikle Bolşevik İhtilâlinin teorisini Lenin, Tsimmervald'den getirmiş ve çok çetin ikna edici yazı ve çene savaşları vereerek arkadaşlarından ve işçi, asker, köylü öncülerden kuvvetli bir kadro yoğunurup yapmıştı. Şimdi ihtilâlin yapıcısı, başta Troçki sonra da «Devrim Askeri Komitesi» olacaktı.

Her şey kansız ve içerden hazırlanmış, askeri birlikler elde edilmiş, istasyonlar, elektrik santralleri, postahane, daha bir çok kamu kuruluşları 24-25 Ekim günü ve gecesi Bolşeviklerin kontrolüne geçmişti. Smolni sarayında Lenin, Perukası ve makyajı ile sabırsızlanıyor ve gergin bir sinirli ruh haleti ile bekliyordu. Kışlık sarayın alınması gecikiyordu. Lenin, ikide bir mer-

keze gelenlere ve Devrim Askeri Komitesi ikinci başkanına dönüyor ve soruyordu. Ne oldu, Kışlık Saray düşmedi mi daha? Podynoski'den «hayır» cevabını alınca da bağırıyor ve «Seni kurşuna dizdirmek lâzımdır» diye hırçınlaşıyordu. En sonunda Kışlık Saray'da düşmüş ve tarihin akışı içinde zalim, müstebit ve kanlı çarın elinden çıkarak, Kışlık Saray, zalim Rus çarını aratacak şekilde, milyonlarca masum, günahsız insanların kanına ellerini bulaştıracak olan Rus Bolşevik Komünist Partisi idaresine geçmişti. Kışlık Saray'ın alınmasında ancak beş kızıl asker kayıp verilmişti. Troçki ve arkadaşları, bu ihtilâl günlerinde yorgunluktan bayılmışlardı.

Bu büyük tarihi olay, çarlığı deviren Şubat ihtilâlindeki, gürültü ve akan kan kadar kurban vermeden, hatta 3-4 Büyük Temmuz Gösterisi gibi, hiç bir gösteri yapılmadan başarılmıştı. Bolşevikler, her partiye ve herkese söz vermişlerdi. Bir devrim yapmayacak, devrimi koruyacaklardı çünkü... (?)

Geçici Hükümet'in üyeleri «Kışlık Saray», Bolşevikler tarafından işgal edildikten sonra tutuklanarak Petro-Pavlovski kalesine kapatılmışlar, Kerenski, bir yolunu bulup cepheye kaçmıştı. Güya, cepheden başkente askeri birlikler getirecek ve Bolşevikleri ezecekti. Bunların hiç birisi olmadı.

26 Ekim akşamı, «İşçiler ve Köylüler Geçici Hükümeti» kuruldu. Sovyetler Kongresi'nin karşısına çıkıp güven oyu almak üzere Lenin ve arkadaşları, gök görültüsünü andıran bir alkış tufanı arasında salona girdiler. Lenin, perukasını çıkaralı ve makyajını sileli daha 24 saat olmamıştı. Lenin, «Şimdi de Sosyalist düzeni kurma işine geçiyoruz.» diye söze başladı ve ihtilâli ve dünya ahvalini hulâsa etti. Kendisi Başvekil, Troçski, Dış İşleri Halk Komiseri, Menjiniski Maliye, Stalin Azınlık Milletler, Halk Komiseri olmuşlardı. Daha başka komiserliklerde bölünece paylaşılmıştı.

26—27 gecesi yapılan toplantıda, «Toprağın sahiplerinden karşılıksız alınarak köylülere bölüştürülmesine» ve «Barışa» karar veriliyordu.

Askerler arasında savaş bitti diye hıçkıra hıçkıra ağlıyarak birbirine sarılanların sayısız olduğunu ve köylülerin kucaklaşarak «Toprak sahibi olduk» diyenlerin sayısız olduğunu görenler çok olmuştur. Tarih, ne Rus askerinin, barışa, ne de Rus köylüsünün, toprağa asla kavuşamayacaklarını gösterecektir. Bu tarihten sonra Lenin'in kendisini «Barış» için iktidara getiren Rus askerlerini, iç savaşta daha üç yıl yine aç ve perişan,

ayak yalın ve namlusu kırılarak yarıya inmiş tüfeklerle, kendi öz kardeşleri olan Rus kazakları ve menşeviklerin ve S.R. lerin tarafını tutan Rus halkı ile burun buruna, boğaz boğaza savaşa götüreceği görülecektir. Rus köylüsünün kaderi de, toprağa kavuşmak olmayıp, çarlık-krepostnoy-kölelik rejiminin kaldırılarak Bolşevik-Komünist Kölelik rejiminin kurulması ve yine özledikleri toprağa kavuşamamaları olacaktır.

Avusturya ve Alman'lara karşı olan Batı cephesindeki Rus ordusu çökmüştü. Alman orduları durmadan ilerliyordu. Dış İşleri Halk Komiseri Trotski, Lenin'in, barış için olan isteğini yerine getirmek üzere Brest-Litvosk'de Alman-Avusturya ve Türkiye temsilcileri ile buluştular. Şubat haftasında başlayan bu görüşmede Trotski, Alman'ların ileri sürdükleri şartları çok ağır bularak, barış görüşmelerini kesti ve Petrograd'a döndü. Bunun üzerine de Alman orduları, daha hızlı bir şekilde ilerlemeye başladılar.

Bolşevik Partisi Merkez Komitesi ve Sol(S.R.) ler, böyle ağır şartları kabul ederek barışı istemiyorlardı. Devrimci bir iktidar olarak, Alman'larla savaşa devam ederiz diyorlardı. Lenin, barış imzalanmazsa Alman'lar, Sovyet Rejimini düşürmek üzere harekete geçecekler diyor ve ne pahasına olursa olsun, barış gereklidir fikrini savunuyordu.

Ancak Merkez Komite'de yapılan her oylama sonucunda azınlıkta kalıyordu. En sonunda arkadaşlarını istifa tehdidi ile ve Trotski'yi ikna ederek Merkez Komite'de 1 çekimser, 5 muhalife karşı 7 oyla barış kararını aldı ve karar Sovyetler Pan-Rus Kongresinde 84 karşı, 116 oyla onaylandı. 19 Şubat'da Rus'lar, barışı imzalamaya hazır olduklarını Alman'lara bildirdiler.

Bu defa Alman'lar, ilk barış görüşmesinin kesilmesini bahane ederek, barış şartlarını daha da ağırlaştırıyorlardı. Rusya, Baltık ülkelerini, Beyaz Rusya'nın bir kısmını, Letonya'da ki Kurzeme bölgesini, Ukranya'yı kaybediyor ve Kars, Ardahan ve Batum'u Türkiye'ye veriyordu. Bu kayıplar, o zamanki Rusya'nın nüfusunun % 34'ünü ve toprağın % 32'sini teşkil ediyordu. Lenin buna, «Zamandan kazanmak için, mekândan kaybediyorum» diyordu. Bu barış anlaşması Sovyetler Kongresi'nde 281'e karşı, 784 oyla onaylandı. Lenin, zamandan kazandığı için memnundu. Vaktiyle Alman Kurmayı'nın Lenin'e bir özel tren hazırlayarak meşhur iç savaş teorisini tatbik etmek üzere İsviç-

re'den İsveç'e, oradan da Rusya'ya gitmesine izin vermesi boşa gitmemişti.

Şimdi «Kurucu Meclis» sorunu, günün meselesi olmuştu. Bolşevikler, Geçici Hükümet'i, Kurucu Meclis'in seçimini geciktiriyor diye boşuna suçlamışlardı. Şimdi iktidara geldikten sonra Sovyet'leri daha yetkili duruma geçirmek için «İpe un seriyor» ve bir türlü Kurucu Meclis seçimine gitmek istemiyorlardı. Kurucu Meclis seçimi sonucundan pek kuşkulu bulunuyorlardı. Sonuç, Bolşevikleri haklı çıkaracak ama, onlar bu işinde içinden Bolşevikçe çıkmasını başaracaklardır. Nihayet Kurucu Meclis seçimi yapıldı. Sonuç Bolşevikler için korkunç idi.

1 — Devrimci Sosyalistler (S.R. partisi	20.900.000	oy	% 58
2 — Bolşevikler	9.000.000	»	% 25
3 — Burjuva partiler (K.D.) ve başkaları	4.600.000	»	% 13
4 — Menşevikler	1.700.000	»	% 4

Yukarıdaki tablo, Bolşevik devrimi sonucu, başkenti bırakıp kaçan Kerenski'nin devrimci sosyalist partisinin büyük çoğunluğu elde etmeyi başardığını gösteriyor. Ancak dikkati çeken bir olay vardı işin içinde.. Şimdi ihtilali sürükleyip götüren başkent Petrograd ve Moskova'da, Bolşevikler 837.000, K.D. ler 515.000, Devrimci Sosyalistler 218.000 rey almışlardı. Yukarıdaki tabloya göre: genel Rusya çapında Kurucu Meclis'e seçilen 707 milletvekilliğinden 410 S.R. ler, 175 Bolşevikler, K.D. ler 17, Menşevikler 16, azınlık milletler (Türk, Ukrayna, Gürcü Azerbaycan ve başkaları) 86 milletvekilliği elde etmişlerdi.

Kurucu Meclis milletvekillerinden 400'ü başkente gelir gelmez Sovyet Hükümeti, Kurucu Meclis'in açılacağını ilân etti. Bu arada S.R.'ler, kurucu mecliste çoğunluğu elde etmiş olduklarından cesaret alarak «Rus halkı, ülkesinin kaderini Bolşeviklere teslim etmiyecektir» şeklinde bir iyimserliğe kapıldılar. Bu partinin askeri kolu başkanı meşhur tethişçi Savinkov, Lenin ve Trotski'yi kaçırmak için plânlar kurmaya başladı. Lenin'e karşı, başarısız bir öldürme teşebbüsüne girişildi. Bütün bunların hepsi, bir sonuç vermedi. Başkent Petrograd'da ve Moskova'da, bütün stratejik bölgeler ve mevkiiler Bolşeviklerin kuvvetli milis teşkilâtı elinde idi. Barış antlaşmasını yaptı diye, başkentte ve cephede bulunan ordu birliklerinin çoğunluğu Bolşeviklerin elinde bulunuyordu.

S.R.'lere gelen çoğunluk reyler, öteden beri onlarla hem bezm olan Rus köylülerden geliyordu. Cephede bulunan askerlerden de S.R.'lere rey gelmişti. Bu askerler, silâhlarını

S.R.'leri iktidara getirmek için kullanacak değillerdi artık..

Kurucu Meclis, 18 Ocak'da Petrograd'da toplandı. Başkanlığa iki aday vardı. Biri (S.R.) Çernov, öbürü Bolşeviklerin destekledikleri sol kanat S.R.'lerden Maria Spiridonova idi. Çernov 153 karşı, 244 oyla başkanlığa seçildi. Bütün bir gece süren uzun müzakerelerden sonra Kurucu Meclis'in Bolşeviklere karşı olduğu anlaşıldı. Bu sırada bir deniz eri, başkana yaklaşıp «Muhafızlar çok yorgundurlar, oturuma son verseniz iyi olur» dedi. Oturumun bir kaç saat sonra yeniden başlaması lâzımdı. 19 Ocak sabahı, Sovyet Merkez Yürütme Komitesi, Kurucu Meclis'in toplantısını erteleyen ve varlığına son veren bir kararname yayınladı. İşte böylece Rusya tarihinde parlamenter idare sistemi de doğmadan tarihe karışarak öldü...

AZERBAIJAN İSTİKLÂL MÜCADELESİNİN SİLAHLI SAVAŞA DÖNÜŞÜ

Azerbaycan istiklâl mücadelesinin eylemci yola girmesi Bolşeviklerin Rus ihtilâli iktidarını ele geçirdikleri tarihten sonra başlamıştı. Bakû'da Azerbaycan Milli davasını yürüten kurullar vardı ve bu kurullar «Milli Komite»de birleşiyorlardı. Seçimlerde tüm Azerbaycan seçim bölgelerinden ve Bakû işçi çevresinden % 75 rey alan Müsavat partisi ile A.M. Topçubaşı ve Fetalihan Hoylu'nun «Tarafsız Gurubu» «Milli Komite»nin çoğunluğunu teşkil ediyor ve Kafkasya çapında Azerbaycan halkı ve siyaseti üzerinde sürükleyici rol oynuyordu.

Moskova'dan Lenin'den direktif alan Bolşevik Şaumyan ve arüadaşlarının amaçları, Milli Komite ile ona bel bağlayan Azerbaycan halkının ümidini kırmak ve moralini bozmak idi. Bu amaçlarını 30, 31, Mart 1 Nisan'da Bakû'da Türk halkına karşı giriştikleri ve on binden fazla insanı öldürmeleriyle elde etmeye çalıştılar. Şaumyan çetesi Ermeni Lalayev'in başkanlığında yürüttüğü bu kırgını Şemahı'ya, Gökçay, Ağdaş, Kuba ve başka bölgelere de götürüyordu. Hedef Gence'yi almak ve Azeri halkı kırıp geçirmek ve Azerbaycan istiklâl davasını böylelikle söndürmek idi. Lalayev'in Ermeni çeteleri Rus Bolşevik kuvvetleri ile birleşerek Gence'ye doğru ilerliyorlardı.

Azerbaycan istiklâl mücadelesi Bakû'da başlamış isede «Milli Komite» Bakû savaşını üstün Ermeni ve Rus kuvvetleri karşısında kaybetmiş ve ağır kayıplar vermiştir. Ancak Azerbaycan'ın ikinci başkenti olan Gence'de Nesip Bey Yusufbeyli'nin başkanlığında bir «Milli Komite» vardı. Milli Komite'nin idaresinde istiklâl mücadelesi devam ediyor ve teşkilatlanıyordu.

Yıkılan çarlık Rus ordusundan Azerbaycan'a «Dikiy Divizvizya-Vahşi Tümen»in ancak Azerbaycan suvari alayı kalmıştı. Bu alay jandarma görevini yapıyordu, fakat yetenekli ve disiplinli değildi. Bir ordu kurmak için önce subay, astsubay, erbaş kadrosu yoktu. Kafkasya'da bulunan Fransız ve İngiliz Misyonu Rus ordusundan boşalan ve çöken Türkiye cephesini Ermeni ve

Gürcülerden kurulacak ayrı, ayrı tümenleri, kuvvetlendirerek Osmanlı Ordusuna karşı sürme çabası içindeydi. Bu amaçla birde Azerbaycan Kolordusu kurulması teklifini Seym hükümetine karşı ileri sürmüştü. Seym Hükümeti teklifi reddetmemişti, ama bu kolordunun kurulması için hiç bir yardımda bulunmuyor ve çaba göstermiyordu. İngiliz ve Fransız Misyonu ise Türk Ordusunun Kafkasya'ya yürüdüğü bir zamanda Azerbaycan halkına silâh vermeyi kendi taktiği için doğru bulmuyordu. Açıkçası Azerbaycan Türk halkına güvenmiyor ve inanamıyorlardı. Fransız irtibat subayı Albay Şardinyi Tiflis'te oturuyor ve Ermeni-Gürcü kolordularının teşkili ile uğraşıyordu.

Türkiye'nin Doğu cephesinde bulunan Rus orduları çözülmüş ve «Eve» diye bir sloganla cepheyi bırakıp Erivan, Tiflis, Gence ve Bakû demir yolu ile Rus anavatanına doğru eşelon halinde silâhları ile dönüyorlardı. Bu trenler Kuzey Kafkasya'dan geçerken «İnguş» çerkezleri dar boğazlarda bu trenleri durduruyorlar ve Rus askerlerinin silâhlarını aldıktan sonra bırakıyorlardı. Gence'de bulunan Azerbaycan Milli Komitesi de bu yola baş vurmaktan başka çare görmedi, başka türlü silâh temin edilemeyecekti. Ancak bu işi tatlılıkla yapmanın yollarını aramak gerekti.

Bu işi başarmak için yapılan plân gereğince Gence'ye bir kaç istasyon ötede bulunan Şemkir istasyonunda tertibat alınacak, gelen asker trenlerinin silâhları alındıktan sonra erzak ve başka ihtiyaçları temin edilerek yola salınacaktı. Bunun için Milli Komite'nin emrinde bulunan Azerbaycan halkından kurulan milis kuvvetleri de Şemkir istasyonunda mevzilenmişlerdi. Milli Komite üyelerinden bir kısmı da askerlerle yapılacak görüşmeyi idare etmek için orada bulunuyorlardı.

Ukrayna'lı askerleri götüren iki tren Şemkir (Şamhor) istasyonuna gelmişti bu tren durdurularak Ukrayna'lı askerlerin elebaşları ile konuşma başladı. Ukrayna'lı askerler başka çıkar yol olmadığını görerek silâhlarını verdiler. Bu askerler Gence istasyonunda bütün ihtiyaçları verilerek ve donatılarak yolcu edildiler. Tam kurumlu mükemmel bir topçu bataryası teslim alınmıştı. Atlar ve başka silâhlar da dahildi.

1 Eşelon : Trenkatarı

RUS KAZAKLAR İLE ŞEMKİR SAVAŞI

Ukrayna trenleri silâhlarını teslim ederken, arkadan gelen trenler Dallar istasyonunda bekletiliyordu. Arkadan gelen Kazak askerlerinin silâhlarını vermek niyetinde olmadıkları uzun süren müzakerelerden sonra anlaşılmıştı. Kazaklar trenlerinde savaş vaziyeti almışlardı. Treni çeken lokomotifin önüne bir açık vagona bulunan topu ateşe hazır bir duruma getirmiş ve başka vagonlara kum torbaları yerleştirerek mevzilenmişlerdi. Bu trenin karşısında Azerbaycan zırhlı treni bulunuyordu ve yolu kesmişti, kazakları bırakmıyordu. Bu arada kazaklar top ateşine başladılar. Zırhlı trende ateşe cevap verdi zırhlı trende bulunan ve üniversiteli ve liseli gençlerden gönüllü milis olan bir kaç kişi şehit düştü, olayları seyre gelen Azeri köylülerini kazak treni mitralyoz ile taradı. İlk anda biraz panik oldu isede, sonra Azerbaycan milislerinin karşılıklı ateşi karşısında kazaklar çaresiz duruma düşmüşlerdi. Şemkir istasyonunda trenin ilerlemesini engellemek için raylar sökülmüştü. karada mevzilenen milislerle kazak treni arasında savaş bir kaç saat sürdü ve en sonra kazak treninden beyaz bayraklar salanmaya başladı. Kazaklar bütün silâhlarını teslim ettiler. Milli Komite kazak yaralılarını hastahanelere gönderdi. sağ kalan kazaklar yiyecekleri verilerek ve bozulan yol tamir edilerek yola koyuldular.

Kazak treninin başına gelenleri duyan ve Dallar istasyonunda bekleyen Rus askerleri kolaylıkla silâhlarını teslim edip yola devam ediyorlardı. Bundan sonraki trenler bu olayları dukdukları için artık Gence, Bakû yolunu bıraktılar Tiflis'ten Batuma geçiyor Batum'dan vapurla Rusya'ya gidiyorlardı. Azerbaycan istiklâl mücadelesi böylelikle eylemli bir yola girmişti. Bakû'da kaybedilen savaş Gence'de kazanılmıştı ve bu hareket bu tarihten sonra, bazen tehlikeli safhalara girsede sonu barsarılı olacaktı. Gence'de kurulan Milli Komite'nin ülkeyi idare edişinde ve Rus trenlerinden silâhların alınmasında ve emin - amanlık, asayişin sağlanmasında Gence'nin yerli halkından kurulan milis teşkilâtının ve bu milis teşkilâtını idare eden cesur

halk ileri gelenlerinin büyük hizmetleri ve rolü olmuştur. Bunlar arasında Aliekber Bey Sarımamkulu, Kaçak Kamber ve Kaçak İbrahim gibi yiğitler öz gerilla kuvvetleri ile büyük yararlıklar göstermişlerdir.

Ayrıca Türkiye ordusundan Ruslara esir düşüp ve Gence'ye gelen subay ve erbaşlardan faydalanılmıştır. (Emekli Kurmay Yarbay Hüsamettin Tuğaç: Bir Neslin Dramı, 1966—Ankara, sh. 147,148,149,150,151152.) Vaktiyle Çarlık Rus ordusunda yetişmiş olan binbaşı Prens Kacar topçu alay komutanlığına tayin edilmiştir.

Gence Milli Komitesinin i d a r e ş i ile Gence'de Ermeni semtinde bulunan 219 ncü Rus depo alayı askerlerinde silâhları alınarak Rusya'ya yolcu edildiler. Bu Rus alayı cephe gerisinde orduya ikmal vazifesi görüyordu. Yaralı Rus askerleri bu alayda tedavi oluyor ve cepheye gönderiliyordu. Mevcudu kalabalıktı on bin asker olarak tahmin ediliyordu.

1917 İHTİLALİNDEN SONRA KAFKASYA'NIN İDARİ DURUMU

1917 yılında Doğu Anadolu Rus ordularının işgali altında bulunuyordu. Bir askeri üs olan Kafkasya, taarruz eden Rus ordularının cephe gerisini teşkil ediyordu. İdari taksimatta Kafkasya, bir sömürge olarak **çar naipleri tarafından** idare ediliyordu. İhtilâlden önce çar 2. Nikola'nın amcası büyük Granduk Nikolay Nikolayeviç, Kafkasya'da çar naibi idi.

İhtilâlden sonra, çar naipliğinin yerini, Geçici Hükümet'in tayin edeceği bir özel idari komite tutacaktı. Bu komitenin başkanlığına Rus Harlamov, getirilmişti. Üyelikleri Azerbaycan'dan Mehmet Yusuf Caferzade, Ermeni'lerden Papacanov, Gürcüler'den Çihenkelî temsil edecekti. Kafkasya, ayrı bir idari ve seçim bölgesine ayrılmıştı.

Valilikler, kaymakamlıklar ve bucak müdürlükleri yerine, halk tarafından seçilen komisyonlar, ülkeyi idare ediyorlardı. Böylelikle halk ve millet, öz topraklarını özü idare ediyordu. Şehirlerde Belediye hizmetleri, bütün şubeleri ile, halkın eline geçmişti. Kafkasya'yı idareye memur «Özel Komite», Kafkasya'yı ayrı bir seçim bölgesi olarak kabul etmiş ve tam anlamıyla gizli ve hür bir seçim yapılmıştı. «Kurucular Meclisine», seçimi Azerbaycan'da «Türk Ademi Merkeziyet Müsavat Fırkası» çoğunlukla, Gürcüstan'da Sosyal Demokrat (Menşevik) Partisi ve Ermenistan'da da İhtilâlcî-Sosyalist Dışnaksütyun partisi kazanmıştı. Kurucu Meclis, seçimi Petrograd ve Moskova'da: Bolşevik'ler iktidara geldikten sonra yapılmış olmasına rağmen, bu ülkelerden Kurucu Meclise tek bir komünist aday seçilmemişti. Bakü işçi ve endüstri şehri olmasına rağmen durum böyleydi.

Kurucu Meclis'e seçilen Azerbaycan milletvekilleri, Petrograd'a gitme hazırlığı yapıyorlardı. Orada, Azerbaycan'ın ülke çapında (territoryel) millî muhtariyet hakkını müdafaa edeceklerdi. 25 Ekim 1917'de (7 Kasım) Bolşevik'ler, iktidarı silâhlı isyanla ele geçirdiler. Ocak 1918'de toplanan Kurucu Meclis'i dağıttılar. Bu duruma göre: Geçici Hükümet'in kurduğu Kafkasya Özel Komitesi'nin de görevi sona eriyordu. İdari ve siya-

si yönden Kafkasya'nın, Rusya ile ilgisi kesiliyordu. Öyle de oldu.. Vazifesi sona eren Özel Komite'nin teşebbüsü ile 24 Kasım'da, Tiflis'te büyük bir müşavere meclisi toplantı. Bu müşavere meclisine Kafkasya'da bulunan idari komisyonlar, millî ve mahallî kuruluşlar, belediyeler, işçi sendikaları, köylü birlikleri, siyasi partiler ve cephede bulunan ordu delegeleri ve başkumandan ve özel komite üyeleri iştirak ettiler. Dört gün devam eden tartışmalı görüşmelerden sonra, bir Kafkasya Geçici Hükûmeti'nin kurulmasına karar verildi.

Kafkasya Geçici Hükûmeti'ne, Azerbaycan'lılardan Fetalihan Hoylu Maarif, Mehmet Yusuf Caferzade Ticaret ve Sanayi Hudad Bey Melikiaslanlı Ulaştırma, Halil Bey Hasmemetli Müfettiş Nazır, Gürcü'lerden; Gegeçkori Başvekil, Çenkeli İşleri, Meşişvili Adalet, Ermeni'lerden; Karçikyan Maliye, Tergazaryan İaşe, Ağacanyan Sağlık, Rusyadan Donskoy Kara ve Deniz Savaş, Neruçev Tarım vekillikleri'ne getirildiler. Dikkat edilirse: hükûmetin kuruluşunda «Dış İşleri Vekilliği» yoktur. Bundan da anlaşılıyor ki, bu Geçici Kafkasya Hükûmeti, ancak Kafkasya'nın iç işleri ile meşgul olacak bir hükûmet idi. Kabine üyesi olan vekillere «Komisar» deniliyordu. Komisar'lar Heyeti, yayınladığı beyannamede, «Bütün sosyalist ve demokratik parti ve kurullar, öz aralarında anlaşarak bir hükûmet kurmuşlardır. Bu hükûmet, bütün Rusya Kurucular Meclisi toplanıncaya kadar iktidarda kalacaktır. Eğer Rusya olayları... Kurucular Meclisi'nin toplanmasına imkân vermezse; hükûmetimiz, Kafkasya'dan ve Kafkas cephesinden, Rusya Kurucular Meclisi'ne seçilen üyeler toplanıncaya kadar iş başında kalacaktır. Rus ihtilâli beyannamesiyle yayınlanan ve milletlerin öz kaderlerini, kendilerinin tayin etmesi yetkisine sahip oldukları prensibine sadık kalarak, Kafkas Ardı Komisariyatı (Hükûmeti) Kafkas Ardında milliyetler meselesinin çabuk ve adilâne bir surette halledilmesi yolunda çalışacaktır. Kafkas Ardı Komisariyatı, vakit geçirmeden, barış anlaşmasının yapılması için en enerjik tedbirleri alacaktır.»

Bu arada, Kafkas cephesinin durumunu öğrenmek iyi olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu ile savaştan Rus cephesi, Almanlara karşı savaştan Batı cephesi gibi çökmüştü.. Rus askerleri, savaş yapmak istemiyor, cepheyi bırakıp evlerine dönüyorlardı. 1917'de cepheyi terkeden Rus askerlerinin sayısı, 128 bini bul-

muştı. Cephede kalanlar da, öz başlarına Türk'lerle barışmışlardı. Türkiye, mütareke teklif ediyordu. Cepenin durumunu gözde tutan Kafkas Ardı Hükûmeti, bu mütareke teklifini ele alarak görüşmek istiyordu.

BARIŞ İÇİN YAPILAN ÇABALAR

Kafkas Ardı Geçici Hükümeti kararıyla, Rus orduları başkumandanı General Prjevalskiy, Türkiye 3. Ordu Kumandanı Ferik Vehip Paşa'ya gönderdiği mektupta; mütareke teklifini kabul ettiğini ve bu iş için, her iki tarafın kuracakları komisyonun, müzakereye başlamak üzere seçilmesini istemişti. 5 (18 Aralık) 1917'de Erzincan'da Türk-Rus orduları arasında böylelikle mütareke imzalanıyordu.

Mütareke imzalandıktan sonra: Vehip Paşa'nın, Rus ordu Kumandanı General Odişelidze'ye gönderdiği mektuptan anlaşıldığına göre; mütareke müzakereleri sırasında, General Vişinski, Vehip Paşa'ya, Kafkasya ordusunun, müstakil Kafkasya Hükümeti adına görüşmeye geldiğini söylemiştir. Vehip Paşa, Enver Paşa'ya gönderdiği raporda: bu ciheti de ayrıca açıklamıştır. Bunun üzerine Enver Paşa, Vehip Paşa'ya gönderdiği bir talimatda: «Müstakil Kafkasya Hükümeti ile bir siyasi ilişki kurmanın nasıl ve ne şekilde mümkün olabileceğinin..» öğrenilmesini istemiştir.

4 (17) Ocak 1918'de, Bolşevik etkisi dışında bulunan «İşçi ve Köylü Asker Mümessilleri Sovyeti Ülke Komitesi», Enver Paşa'nın teklifine aşağıdaki cevabı iletmek üzere, Kafkasya Geçici Hükümeti'ne talimat vermiştir:

Rusya demokrasiesince kabul edilecek bir barış yapılmasına taraftar olmakla birlikte Rusya Cumhuriyeti'nin bir kısmını teşkil ettiğimizi gözönünde tutarak, henüz toplanmış bulunan Kurucular Meclisi'nden gereken müsadeyi aldıktan sonra, sulh müzakerelerine girişebileceğimizi bilgi olarak sunarız. Sulh hakkındaki tekliflerinizin ilk sırada müzakere edilmesi için, gündemin başına koymaları hakkında Kurucular Meclisi'ne hareket etmek üzere bulunan mebuslarımıza talimat verilmiştir. Alınacak cevap, size hemen bildirilecektir.

Bu talimatı alan Kafkasya Geçici Hükümeti, 18 Ocak 1918'de Kurucular Meclisi'nin Petrograd'da, Bolşevikler tarafından dağıtıldığını öğrenmiş olması üzerine, Yukarıya özetı çıkartılan cevabı, Enver Paşa'ya göndermek üzere Vehip Paşa'ya vermemiş-

tir. Bununla birlikte, Kafkasya Ülke Sovyeti'nin barış müzakereleri için, Kafkasya Komisariyatı'na, Halk Komiserleri'de dahil olmak üzere (Yâni Bolşevik Hükümeti) Rusya'da kurulan bütün hükümetlerle, müzakereye girişmeyi teklif eder.»

Bu sırada Bolşevik Hükümeti, Brest Litovsk'de, Rusya'yı savas dışı bırakmak için Batı Merkezi Devletleri ve Osmanlı Hükümeti ile görüşmeye başlamıştı. Kafkas Ardı Geçici Hükümeti, tereddüt geçirmekte olduğundan, Türkiye Hükümeti'nden, üç gün mühlet istedi. Bu arada Vehip Paşa, ikinci bir mektup yazarak 3 (16) Ocak 1918'de, Kafkas Ardı Geçici Hükümeti'ni, Brest Litovsk'de yapılan Sulh konferansına davet ediyor ve bu hükümete, Kafkas istiklâlinin tanınacağını da temin ediyordu. Kafkas Ardı Geçici Hükümeti, Brest Litovski'de, Bolşeviklerle yan yana oturmamak için, bu daveti kabul etmiyor ve Türkiye ile tek başına barış görüşmelerine başlamaya karar veriyordu. Ancak barış görüşmelerine daha yetkili bir hükümetin başlaması için, Kafkasya'dan bütün Rusya kurucu meclisine seçilen mebusları toplantıya çağırıyor ve istifa ederek Kafkasya «Seym» meclisinin tayin edeceği bir hükümete barış müzakerelerine girmek için imkân hazırlıyordu.

26 (13) Nisan tarihli oturumda Gegeçkori Hükümeti, istifa ediyor (Seym) in (Parlemento) nun tayin ettiği Çhenkeli, hükümeti kuruyordu. Ancak Türkiye, beynelmilel devletler huku-ku yönünden, devletlik sıfatını taşımayan bir Kafkasya Hükümeti ile barış müzakerelerine girmeyeceğini bildirdiği için 22 (9) Nisan oturumunda Seym, Kafkasya'nın Rusya'dan ayrı, müstakil bir konfederasyon olduğuna karar vermişti. Olaylar, yıldırım suretiyle geliştiğinden, Kafkasya Hükümeti, Türkiye ile henüz bir barışma müzakerelerine başlıyamamıştı. Çünkü Brest Litovsk anlaşması; Kars, Ardahan ve Batum'u Türkiye'ye bırakmıştı. Türkiye, bu sancakları ordu gücü ile işgale başlamıştı. Diğer taraftan, Bakû'de Bolşevik Stepan Şaumyan başkanlığında bir Bolşevik komite, cepheden dönen silâhlı Ermeni ve Rus birlikleri ile birleşerek Türk ve Müslüman halka karşı kırgın yapmaya başlamış ve on binden fazla günahsız Türk ve Müslüman halkı öldürmüştü. Bu olayların ortasında Müstakil Kafkas Konfederasyonu, daha doğmadan bir ay sonra dağılıvermişti..

BAKÛ'DA TÜRK VE MÜSLÜMANLARA KAŞI KANLI BİR KIRGINDAN SONRA KURULAN SOVYET HÜKÜMETİ

Lenin ve İlya Djugaşvili Stalin 13 N'lu bir dekret imzalıyarak, Stepan Şaumyan'ı, Kuznetsov ve başka arkadaşlarını, Kafkasya'yı Sovyetleştirmeye memur etmiş ve birde Türkiye'de Rus ordusu işgali altında bulunan bölgede, bir Ermenistan kurma yetkisi vermişti. Bu amaçla Şaumyan, önce Tiflis'e gelmiş ve 22 Ocak 1918'de bir çıkışta bulunmuş ve bütün Kafkasya'yı Sovyetleşmeye çağırmıştı. Bu konuşma üzerine Kafkas Ardı Komisariyatı, Şaumyan'ı 24 saat içinde ülkeyi terketmeye mecbur etmişti. Şaumyan ve yanındakiler, Bakû'ya kaçmışlardı.

Türkiye ve İran cephesinden dönen Rus ve Ermeni silâhlı askerlerin bir çok birlikleri, Bakû'da bulunuyorlardı. Şaumyan, önce Bolşevik eğilimli Rus askerlerinden, sonra da Ermeni Daşnak partisinin yardımıyla Ermeni'lerin Türk-Müslümanlara olan düşmanlığından Bolşevikçe faydalanmaya kalktı. Bunlara dayanarak Menşevik, S.R. ve Müsavatçıların çoğunluk oldukları Bakû Sovyeti ve Belediye Meclisi seçimini zorla yeniledi ve Bolşeviklere çoğunluk temin etti. Sonra Bakû şehrinin idari mevkilerinde bulunan Türk Azeri'leri, bu mevkilerden uzaklaştırdı. Böylelikle Bakû ve civarını, Bolşevikleştirdiğini sanan Şaumyan, Ermeni'leri ve Rus askerlerini, özellikle Kaspi savaş gemisi erlerini, Azeri Türk'lerine karşı kışkırtmaya başladı. Bakû'da kendi başkanlığında bir Sovyet Hükümeti kuran Şaumyan, Azeri Türk'lerine size «Azerbaycan İstiklâli» yerine bir mezarlık teslim edeceğim diye açıkça söylüyordu. Bakû'da az miktarda silâhlı olarak, gönüllü Azeri askerler vardı. Şaumyan, saldırıya geçmek için bir bahane arıyordu. Azeri gönüllü alayı, Lenkeran'da bulunan gönüllülere bir miktar silâh göndereceklerdi. Şaumyan başkanlığındaki Sovyet Hükümeti, bu silâhların gönderilmemesi için bir emir verdi. Bu emre, Bakû'da bulunan Azeri gönüllü subayları itaat etmediler ve silâhları vapura yüklediler. Vapur hareket edeceği sırada, bir kısım deniz eri birliği ile Ermeni birliği geldiler ve vapurun hareketine mani olarak, silâhlara el koydular. Bu arada silâhlar patladı ve her

iki taraftan da, bir kaç kişi öldü ve bir kaç kişi de yaralandı. Bunu bahane eden Şaumyan ve arkadaşları, Ermeni ve Rus'ları, Türk-Müslümanlara karşı saldırıya teşvik ettiler.

30, 31 Mart, 1 Nisan tarihinde, geceli gündüzlü yapılan kır-
gında, on binden fazla günahsız Azeri halkı öldürüldü, Türk
mağazaları yağma edildi, evler ateşe verildi. Yapılan daha kla-
sik Ermeni ve Rus vahşetinden burada söz etmek istemiyorum.
Türk kadınları, saç-saç bağlanarak, çıplak gezdirildikten son-
ra, caniyane şekilde tecavüzler ve öldürülmeler ve daha başka
cinayetler... Tecavüzler bununla da bitmedi. Ermeni ve Rus
birlikleri ve gönüllüler birleşerek Şemahı, Salyan, Kürdemir
Kuba ve Lenkeran'a aynı şekilde hücum ettiler ve diğerleri gibi
kırgın, yağma ve cinayetler... devam etti durdu. Şaumyan, sö-
zünü yerine getiriyordu. Azerbaycan istiklâli yerine, Azeri'lere
mezarlık teslim edecekti.

Şaumyan ve kendisi gibi Bolşevik arkadaşlarının tahrik ve
teşvikiyle, 1918 Mart ayı sonlarında Bakû'da, Azeri Türklere,
Bolşevik askerlerinin ve Ermeni'lerin giriştikleri vahşice hü-
cumları gözleri ile gören İran komünistlerinden olan Mir Ca-
fer Pişeveri, hâtıralarında şöyle anlatıyor: « Men, 1918 yılının
Mart ayında Daşnakların vahşiliklerini, sayısız günahsız adam-
ların, hususiyile bitaraf İran'lıların öldürölüp, kervansaraylarda
meyyitlerinin yandırılmasını öz gözümle görmüştüm. Bu çak
facieli ve nifretlendirici bir hareket olmuştur.» (Mir Cafer Pi-
şeveri, seçilmiş eserleri, Sh. 398-1965)

Bolşevik etkisi altında bulunan Hazer Denizi savaş filotillası,
Bakû'nun camilerini bombaladılar, bu sırada Tazepir mescidinin
minareleri ağır yaralar aldı. Bakû'da Türk mimarisinin güzel
bir eseri olan İsmailiye (Cemiyeti Hayriye) binası, Ermeni'ler
tarafından yakıldı. Kulna cıdı bir yabancı turist gördüklerini
şöyle anlatıyor: «Ancak müslümanlarla meskun olan mahallele-
re giren Ermeni'ler halkı öldürüyor, şimsirle parçalıyor, sün-
gülerle delik deşik ediyor, evleri yakıyor, çocukları yanan ev-
lere atıyor, diri-diri yakıyorlar, üç dört günlük süt emen ço-
cukları, süngülerine takıyorlardı.

Bir çukurdan bir kaç gün sonra çıkartılan 87 müslüman
cesedinin kulakları, burunları kesilmiş, karınları yırtılmış ve
uzuvları... kesilmişti. Bunlar, çocuklara acımadıkları gibi, ihti-
yarlara da acııyorlardı. (Azeri Türk İstanbul 1925-N. sh. 6)»

İşte bu zulümleri, Azeri Türklerine yaptıran Lenin ve Sta-
lin tarafından eline 13 sayılı dekret imza edilerek verilen ve

Kafkasya ve Türkiye'de bir Ermenistan kurulmasına memur edilen Şaumyan ve arkadaşları idi.

Aynı Lenin, 7/12/1917 tarihinde, bütün Rusya ve Doğu müslümanlarına yayınladığı beyannamede demişti ki: «Camileri... çar hükümeti tarafından yıkılan siz, ey Kafkas ardı Türk ve Tatarları, bundan sonra milli ve medeni kurullarınızla serbest ve dokunulmazsınız. Milli hayatınızı istediğiniz gibi kurunuz, hatta isterseniz Rusya'dan ayrılıңыз.»

Rus askerine barış vadederek, onu 3 yıl vatandaş savaşına götüren, köylüsüne toprak vadederek, ona Sovyet krepostnoy kolhozunu getiren, işçisine fabrika vadederek onu en basit grev hakkından bile mahrum edip köle yapan Lenin, Türk ve Müslümanlara, yukarıda açıklanan vaitten sonra, öz adamı Bolşevik Şaumyan'a, Türk kadınlarını ve çocuklarını, ihtiyarlarını, camilere doldurtup, cami ile birlikte hepsini yaktırtıyordu. Ermeni ve Bolşevik kuvvetleri toparlanıp Gence'ye doğru ilerlemek, ve Azeri istiklâl hareketini boğmak istiyorlardı.

KAFKASYA KONFEDERASYONUNUN KURULMADAN DAĞILIŞI

Kafkasya Konfederasyonu, Kafkas Ardı halkların hayatında tarihi, coğrafi, siyasi ve daha bir çok zaruret ve ihtiyaçtan doğmaktadır. Ne varki Kafkas halkları, kendi aralarında derinlemesine ve genişlemesine düşünüp konuşmak için bir tarihi fırsat bulamamışlardır. Uzun zaman hür ve müstakil bir hayat yaşayıp, böyle kendi kaderlerine ait meseleleri görüşüp, konuşmaya ne yazık vakit bulamadılar.. Kafkasya'nın siyasi olayları, Kafkas halkına düşünmeye bile imkân vermeden çabuk geçmiştir. Ancak tarihin akışı, bir gün onları, bu konfederasyon meselesini konuşup anlaşılmaya ve yapmaya zorlayacaktır, ben buna inanıyorum...

Azarbaycan için çok kritik ve facialı geçen böyle bir zaman içerisinde Alman, Avusturya-Macaristan ve Türkiye devletleri, 3 Mart 1918'de, Brest Litovsk'de, Bolşevik-Lenin hükümetiyle barış anlaşmasını imzalamış ve dikte ettikleri şartları kabul ettirmişlerdi. Şimdi Osmanlı Devleti, Kafkasya'da kurulan Konfederasyon devleti ile bir anlaşmaya varmak için, bu konfederasyonun istiklâlini ilân ederek, bir devletler arası hüviyet kazanmasını istiyordu. Ancak bundan sonra, karşı karşıya oturarak barış anlaşması hakkında konuşabileceğini söylüyordu. Bunun üzerine 22 (9) Nisan 1918'de Kafkasya «Seym»i, Kafkasya'nın Rusya'dan ayrı müstakil bir konfederasyon olduğuna karar vermişti.

Bununla birlikte bir parlamentonun kendisini bir devlet olarak ilân etmesiyle, hemen bir devlet doğuvermezdi... Bir devletin yeniden doğarak, devletler toplumuna katılması için, devletler hukuku yönünden daha çok yapılacak siyasi ve hukukî işlemler vardı. Kafkasya Federasyonu Hükümeti, Türkiye Hükümeti ile barış konuşmasına başlamıştı. Ancak elde ettiğimiz bazı tarihi delillere göre bu konuşmada pek samimi değillerdi. Bu arada, 11 Mayıs 1918'de, Kuzey Kafkasya'nın istiklâl ilân etmiş olmasını ileri sürerek, Kafkasya Konfederasyonu Devleti

dağılmış ve Azerbaycan, Gürcüstan, Ermenistan parlamentoları istiklallerini ilân etmişlerdir.

Böylelikle 28 Mayıs 1918'de Tiflis'te, Azerbaycan istiklali ilân edilmiştir. Şaumyan'ın direktifiyle, Rus askerleri ve Ermeni kuvvetleri Gence'ye doğru ilerliyorlardı. Azeri Türklerine karşı girişilen bu hücum, 25 Temmuz 1918'e kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra Bakü'ya yönelen Osmanlı ordusu yürüyüşünü durdurmak üzere İngiliz generali Denstirvil komutasında bir İngiliz birliği, İran'da General Biçerahov'un komutasında bulunan bir kazak tümeni ile Bakü'yu işgal ettiler. Bu kuvvetlerin, Bakü'yu işgal etmesiyle, Bakü'daki idare el değiştirdi. İngiliz'lerden ve Biçerahov'un kazak tümeninden kuvvet alan S.R. parti mensupları, K.D. ve Daşnaklar'la Menşevik'ler birleşerek bir «Tsentro-Kaspi» (Merkezi-Hazar) hükümeti kurdular. Bolşevik Şaumyan 26 arkadaşıyla birlikte bir vapura binerek Astrahan'a kaçmak ve oradaki Bolşeviklere ulaşmak istemişti. Hazar Denizi'nde Bakü'yu işgal eden İngiliz kuvvetlerine rastlayınca; İngiliz'ler tarafından yakalandılar, Taze Şehir'e-Krasnovodsk'a götürüldüler. Bir müddet orada tutuklu kaldıktan sonra bunlar, 26 kişi Kızıl-Arvat'ta kurşuna dizildiler.

Garip olan şudur ki, idareyi Bolşeviklerden devr alan «Tsentro-Kaspi» Hükümeti, Bakü ve Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işgal edilen şehirlerinde, Azeri Türklerine karşı aynen Şaumyan'ın, Bolşevik ve Ermeni birlikleri ile yürüttüğü tethiş hareketini devam ettiriyor ve Gence'ye doğru ilerliyorlardı. Ermeni'ler, bu defa Bolşevikleri bırakıp, bu Tsentro-Kaspi haydutları ile birleşmişlerdi. Azerbaycan'ın tarihte yaşadığı en kritik günlerdi bu günler... Bu kritik durumu gören Azerbaycan hükümeti 4 Haziran 1918'de, Türkiye ile bir siyasi ahitname imadmesine göre Türkiye, Ordusunu Azerbaycan gönderdi. (Mirza Bala: Milli Azerbaycan Hareketi, Berlin 1938) Çünkü Bolşevik zulmünden sonra İngiliz ve General Biçerahov kuvvetlerine dayanarak Bakü'da «Tsentro-Kaspi» hükümeti kuran sağcı Rus idarecileri, Azerbaycan Türkleri hakkında aynı zulmü yürütüyordu. Böylelikle Hazar, Kür, Aras havzasında, milli hayat tamamiyle durmuş ve sönmişti. Bakü petrolü, Bakü sanayi ve ticaret kurulları, Bakü limanındaki ticaret filosu, Bakü kültür ve medeniyet ocakları, Hazar, Kür ve Aras boylarındaki verimli topraklar başta olmak üzere, bütün varlıklarını kaybetmek tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyorlardı.

Bu ağır şartlar altında —Azerbaycan siyaset hayatını sü-

rükleyip götüren, başta Müsavat fırkası ve tarafsız gurup adlandırılan seçkin tecrübeli siyaset adamları ve başka partiler 28 Mayıs 1918'de, bir araya gelerek, Azerbaycan istiklâlini bütün dünyaya ilân ettiler.

Gürcü ve Ermeni'ler, Osmanlı Hükümeti ile barış anlaşması hazırlığı yaparken; 1914'de Rusya Türkiye hudutlarını esas tutarak barış müzakerelerine gireceklerini sanmışlardı. Halbuki bu arada Brest Litovsk, barışı yapılmış ve burada Kars, Ardahan Batum Türkiye'ye terkedilmiştir. Bu sebeple Türk orduları komutanlığı, bu vilâyetlerin boşaltılarak kendilerine teslim edilmesini istemiş isede, Kafkasya Seym'i ve Ermeni ve Gürcü'ler, bu isteği kabul etmeye yanaşmayınca; Osmanlı ordusu buraları işgal etmiştir. Bu durum karşısında Türkiye ile barış konuşmalarına başlamak üzere Kafkas Konfederasyonunun bir ay önce istiklâlini ilân eden Seym meclisinde Gürcü ve Ermeni'ler, baş-başa vererek Seym meclisinin yaşamсында kendi politik görüşleri açısından bir fayda görmemeye başladılar. Azerbaycan milletvekilleri, Seym meclisinin dağılmaması için ellerinden gelen bütün gayreti gösterdilerse de bir sonuç alamadılar.

26 Mayıs 1918'de Seym, son toplantısını yaparak aşağıdaki kararla kendisini fesh etti: «Kafkas Ardı müstakil cumhuriyetini vücade getiren milletler arasında harp ve sulh meselesinde esaslı ayrılık olduğu ve nüfuzlu bir hükümet teşkil ederek bütün Kafkas ardı adına konuşmağa imkân kalmadığından Seym, Kafkas Ardı ülkelerinin bölünmesinin bir olup bitti haline geldiğini kayıtlı kendi yetkilerini terkeder.»

Böylelikle Seym, kurulduğu tarihten iki, istiklâlini ilân ettiği tarihten bir ay sonra dağılmış oluyordu.

AZERBAYCAN İSTİKLÂLİNİN İLANI

30, 31 Mart ve 1 Nisan tarihinde, Bakü'da Azeri Türklerine karşı Ermeni Rus Bolşevikleri tarafından başlayan kırgın, 10.000 den fazla müslüman ve Türk halkın, feci şekilde öldürülmesiyle sonuçlanmış ve kırgın bununla da kalmayıp, Şamahı, Kürdemir, Salyan, Kuba, Lenkeran ilçelerine ve civarlarına kadar yayılmıştı. Şimdi saldırganların hedefi Gence idi. Saldırganlar bu defa Karabağ Ermeni'leri ile anlaşarak kuvvetlerini birleştirecek ve Gence'ye hücum edeceklerdi. Gence, Azerbaycan'ın ikinci başkentidir. Bu şehrin düşmesi, Azerbaycan istiklâli davasının ölmesi demek olacaktı. Azerbaycan'lılar, yeniden esaret altına düşeceklerdi. Tiflis'te kurulan Kafkas Ardı Seym Meclisi'nin üçte bir üyeliği Ermeni'ler elinde bulunduğundan, Seym Meclisi' bu taarruzu önleyemedi. Sonra, Seym'in elinde muntazam bir askeri kuvvet yoktu. Azerbaycan'lılar için tek çıkar yol, Osmanlı ordusundan yardım istemektir. Nitekim burada yapmış oldular.

Bu vesile ile Müsavat Partisi liderlerinden Nesip Bey Yusufoğlu, Azerbaycan Milli Şura'sına (Parlamento) okuduğu bir raporda şöyle diyordu: »Yalnız Azerbaycan'ı değil, Bütün Kafkas Ardı'nı, istilâ eden büyük, dehşetli anarşiyi, biz, kendi kuvvetimizle yatıştırıramayız. Doğu tarafından, Bolşeviklerin bizim asırlık düşmanımızla birleşerek hücum etmesi, vaziyeti daha da kötüleştirerek Türk milletine pek çok müsibet ve felâket getiriyor. Durum böyle iken; bize harici bir kuvvetin müdahalesini istemekten başka çare kalmıyor. İstiklâlimizin kızgın taraftarı olmakla beraber ben, bu mesele hakkında birinci olarak danışmak mecburiyetindeyim. Feleketin yüzüne cesaretle bakarak biz sevinmeliyiz ki, hoş bir tali eseri olarak müdahale edecek harici kuvvet bizimle dost ve kardeş olan Türkiye'dir. Belki bu bizim komşularımızın pek hoşuna gitmiyecektir. Lâkin başka çaremiz de yoktur.

Müthiş anarşi karşısında, onlarda bizim gibi güçsüzdürler... Hatır için hasta yatağında yatamayız. Bizim Heyetin Batum'a giderek, Doğu Kafkas Ardı Türkleri adına Osmanlı Devleti'n-

den yardım istemenin zamanı gelmiştir.

...Bununla birlikte Azerbaycan'ın istiklâl idaresini de hiç bir vakit unutmamalıyız...» (MirzaBala, Azerbaycan Milli Hareketi - sh. 132-133)

Azerbaycan'ın feci durumu, Türkiye'de de duyulmuş ve ya-
yılmıştı. Türkiye'nin Batum Konferansı'nda Sulh Heyeti Reisi
Halil Bey, 26 Mayıs 1918'de Kafkas Ardı Sulh Heyeti Reisine
gönderdiği bir numorandumda diyordu ki «...Zatı alilerine
malûm olduğu üzere kaskasya'nın durumu çok kritik ve karı-
şıktır ve çözümlenmeye muhtaçtır. Bakû ve civarında yüz bin-
lerce Türk ve Müslümanlar, kendilerine inkılâpçı diyen vic-
dansız haydutların kanlı pençesinde inliyor. Bu zavallıları teh-
dit eden tamiri imkânsız felâket, günden güne artmaktadır.
Sayısız müteşekkil eşkiyâ çetelerinin taarruzlarına maruz ka-
lan Kafkasya'nın başka bölgelerindeki, Türk ve Müslüman hal-
kın durumu pek ümit verici değildir.

Reis hazretleri, kabul edersiniz ki, bu adı taşımaya lâyık
olan hiç bir hükümet, sınırdaş olduğu bir arazide böyle cina-
yetlerin cezasız olarak kalmasına tahammül edemez ve yine
kabul edersiniz ki, Kafkasya'yı mahveden bu anarşi münase-
betiyle devleti aliyeyi Osmaniye'nin vaziyeti çok naziktir. Çün-
kü bu anarşi devleti aliyeyi Osmaniye ahalisile aynı ırk ve
dine mensup bir ahalinin emniyetine dahi taalluk etmektedir.
Diğer taraftan umumi harbin gereği olarak devleti aliye kendi
ordusunu, diğer cephelere Kafkasya yolu ile göndermek mecbu-
riyeti karşısındadır. Bu da, şimdiki muayyen olmayan duruma
gecikmeden son verilmesini talep eder.»

Bu memorandum, 11 Mayıs'da verilip te cevap alınmayan
tekliflerede, üç gün içerisinde cevap verilmesini istiyordu. Bu
memorandum verildiği gün Kafkas Ardı Seym'i, kendi kendisi-
ni fesh etmiş ve dağılmıştı.

Bununla birlikte yukarıya alınan Müsavat Partisi liderle-
rinden Nesip Bey Yusuffbeyli'nin söylevi ve Halil Bey'in memo-
randumu, birer tarihi belge olmak değerini muhafaza et-
mektedirler.

Azerbaycan Milli Şura'sında şu partiler vardı: «Çoğunlukta
olan Müsavat Partisi, Tarafsız Demokrat Gurup, İhrar, İttihat,
S.R. ve Sosyal-Demokrat partileri, Bu partilerden S.R. ler ve Sos-
yal Demokrat'lar, önce Azerbaycan Rusya'sız müstakil yaşa-
yamaz politikasını gütmüşlerse de, tarihi olaylar, kendilerini hak-
lı çıkartmamıştır. İhrar ve İttihat İslamcı'lar, her zaman Tür-

kiye'ye ilhak politikasını gütmişlerdir. Tarih, bunlara da hak verir bir doğrultuda gitmemiştir. Müsavat Partisi ile Tarafsız Demokrat Gurup, önce «Milli Territorial ve Kültürel Muhtariyet» taraftarı olmuşlarsa da, Rus ihtilâlinin gidişi ve yukarıda kısaca anlatılan Kafkasya olayları, bunları, kendilerinin önceden «Uzak Maksat» olarak tasarladıkları Azerbaycan İstiklali yoluna çabucak sürüklemiştir. Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi tarihinde «Azerbaycan İstiklâli» ne bir rastlantı ve ne de bir olup bittiye gelen siyasi olay olmamıştır. Azerbaycan halkının ruhundan doğan bu istiklâl olayı, tarihin akışı içinde, mantiki seyrini bulmuş ve Azerbaycan siyasi tarihinin kaderini ellerinde tutanlar, tam zamanında, çok olgun birer devlet adamı bulunduklarını göstererek, İstiklâl hareketinin yerinde ve zamanında değerlendirmesini bilmişlerdir. İstiklâl ilânında, yukarıda adları yazılı bütün partiler birleşmişlerdir. Sosyalist Ekber Ağa Şeyh-ül İslâmzade «Biz, tek bir Azerbaycan aleyhinde idik..» diyor ve komşularımız Gürcü ve Ermeni'ler İstiklâl ilân edince: «Sosyalistler, Azerbaycan istiklâli aleyhtarlığını bırakıp, birinci plânda istiklâliyetçi oldular...» şeklinde yazıyor. (Mücahit, Mayıs-Haziran 1962.)

Bir gözlemci ve Azerbaycan Milli Şurası (Parlamento) üyesi, Azerbaycan İstiklâlinin ilân merasimini şöyle anlatıyor: «Akşam, eskiden Rus İmparatoru vekili olarak Kafkasya'yı idare eden Grandük'ün sarayında Seym'in, Müslüman gurubuna ayrılan mavi salonda, Azerbaycan Milli Şurası üyeleri, Dr. Hasan Bey Ağaoğlu'nun başkanlığında toplandık. Hasan Bey, meclisi açtı ve söze başlayarak dedi ki: Şimdi anlaşma bütün âzalar arasında tamamdır.

Rey vermek her âzanın vazifesidir. Tarafsız kalmak isteyenler, lütfen meclisi terketсинler. Hiç kimse yerinden kalkmadı. Hasan Bey, Azerbaycan'ın hür ve müstakil bir devlet olmasını reye koyuyor. Kâtip Mustafa Mahmudi isimleri okuyor, her âza; «Razıyım,» cevabını veriyor. Herkesin yüzü sevinçli ve neşeli görünüyordu.

Reis Hasan Bey, kalkarak bütün âzalara hitaben: «Bu saatte yâni 8'i on dakika geçe, Azerbaycan istiklâliyeti, Milli Azerbaycan Şurası tarafından kabul edilmiştir. Yeni hükümetimizi tebrik ederim.» dedi. Âzalar, çoğunun gözleri yaşlı olarak birbirlerinin ellerini sıkıyorlardı. Çar naibi, sarayının önünde bi-

riken Türk'ler, Ermeni ve Gürcü'ler, «Yaşasın Mustakil Azerbaycan» diye bağırarak, saraydan çıkan Azerbaycan mebuslarını alkışlıyorlardı.

Aynı gözlemci bu sonuca varmak için iki gün önce, her partiden Azerbaycan milletvekilleri, arasız çok uzun geçen iki gün, toplantılar, görüşmeler ve münakaşalar yaptıklarını anlatır.

Azerbaycan Milli Şura'sı tarafından 28 Mayıs 1918'de Tiflis'te bütün dünyaya ilân edilen Azerbaycan istiklâli hakkındaki, «Milli Misak» şöyledir: «Genel seçimle intihab olunan Azerbaycan Milli Şura'sı, bütün insanlara ilân ediyor ki:

1 — Bu günden itibaren Azerbaycan halkı, hâkimiyet hakkına malik olduğu gibi, Güney ve Doğu Kafkas Ardı'ndan ibaret Azerbaycan dahi, bütün hukuka malik müstakil bir devlettir.

2 — Müstakil Azerbaycan devletinin şekli idaresi halk Cumhuriyeti olarak kararlaştırılmıştır.

3 — Azerbaycan halk Cumhuriyeti, bütün milletlerle ve özellikle komşu olduğu millet ve devletlerle, iyi münasebetler kurmaya azimlidir.

4 — Azerbaycan halk cumhuriyeti, millet, mezhep, sınıf ve cins ayrılığı gözetmeden öz toprağında yaşayan bütün uyruklarına vatani ve siyasi vatandaşlık hakkını tanır.

5 — Azerbaycan halk cumhuriyeti, arazi dahilinde yaşayan bütün milletlere serbestçe gelişmek için geniş meydana bırakır.

6 — Kurucu Meclis toplanıncaya kadar, Azerbaycan idaresinin başında genel seçimle kurulan Milli Şura ve Milli Şura'ya karşı mes'ul Geçici Hükümet durur.

Bu merasimden sonra ilk Azerbaycan hükümeti kurulmuştur.

Fetali Han Hoylu'nun kurdugu ilk Azerbaycan Milli Müstakil Hükümeti, bir koalisyon kabinesi olmuştur. Bu kabinedeki 8 nazırdan 6 sı Müsavat ve Tarafsız gurup, birisi «Himmet» ve birisi de «Blok»a mensup bulunmuştur. Demek Azerbaycan istiklâli ilân edildikten sonra kurulan ilk koalisyon kabinesinde, dört parti iştirakte bulunmuştur. Bunlar: Müsavet, Tarafsız De-

mokrat Gurup, Blok -yani Sosyalistler ve de «Himmet» komünist partisi.. Hele kıymetli ve tarihi bir belge olan siyasi olay «Himmet» partisi (Komünist partisi) nin, Azerbaycan istiklâlinin ilânına ve ilk kurulan hükûmetine iştirak edişidir. «Blok» gurubunda, Sosyalist idi. Sosyalist Ekberağa Şeyh-ül İslâmov'un anlattığı; istiklâl ilân edilmeden önce geçen iki uzun gün içerisinde yapılan müşavere ve müzakerelerin, istiklâl ilânı üzerinde tam bir anlaşma ile sonuçlanması Azerbaycan siyaseti yönünden çok, pek çok anlamlıdır. Bu demektir ki, Azerbaycan istiklâlinin ilân edilmesi üzerinde, en sağ uçta bulunan ihrar ve ittihat partisinden, en sol uçta bulunan komunist partisi arasında tam bir anlaşma olmuştur. Yani Azerbaycan komünist partisi de, Azerbaycan'ın devletler arası bir devletlik şahsiyetine malik olmasını istemiştir. Yoksa Rus şöven-nasyonel komunistlerine sömürge olmayı değil... Sonradan Stalin'in, Azerbaycan Komünist partisinin ilk kurucu-

I. Fetalihan Hoylu'nun babası İskenderhan aslen İran Azerbaycan'ın Hoy bölgesindendir. Buradan Kafkasya'ya Azerbaycan'ın Nuha ilçesine göçetmiştir. Nuhada evlenmiştir. İskenderhan Rus ordusunda General Leytenant imiş. İskenderhan'ın Cihangirhan, Hüseyinkuluhan, Fetalihan ve Rüstemhan adlı dört çocuğu olmuştur. Bunlardan Fetalihan ile Rüstemhan hukukçu olarak Moskova Üniversitesinden mezun olmuşlardı Her ikiside bir müddet Rus adliyesinde Savcı olmuş, sonra avukatlığa geçmişlerdir. Fetalihan Bakû'da avukatlık ettiği sırada 1906 yılında ihtilâl sonucu kurulan ikinci Rus Dumasına millet vekili seçilmiştir. Burada Azerbaycan halkının haklarını korur ciddi ve cesur çabaları vardır. Sonradan Azerbaycan parlamentosu'na bağımsız millet vekili seçilmiş ve parlamentoda, bağımsız milletvekillerinin fraksiyonu başkanı olmuştur. Önce en kritik bir devrede ilk defa başvekil olmuş ve sonra dış işleri bakanlığında bulunmuştur. 1920 de Tiflis'te Ermeni «Daşnak»lar tarafından tertip edilen suyi kasta Azerbaycan devlet adamı. Dr. Hasan Bey Ağaoğlu ile birlikte öldürülmüştür.

larını, nasyonualist «Müsavatçı» diye suçlayarak bir tek kişi kalmamacasına hepsini kurşuna dizdirmiş olması anlamlıdır. Bunlar Rus kızıl ordusunun, Azerbaycan'ı işgal edişine yardım ederken de, Azerbaycan'ın, hür ve mustakil bir devlet olacağını sanmışlardır. Çünkü Lenin'in yayınladığı bütün deklarasyonlarda «Hür ve mustakil» bir istiklâl her millete vadediliyordu. Hatta, isterseniz Rusya'dan ayrılıңыз... bile diyordu Lenin.

Müsavat fırkasının, Azerbaycan istiklâlinin ilânındaki rolüne gelince: bu fırkanın; bu yolda yaptığı hizmetler inkâr edilecek gibi değildir. Ancak bu parti liderleri ve mensuplarının Azerbaycan istiklâlinin ilân edilmesinde geçen bütün çaba ve emeklerin, tümünün kendilerine ait bulunduğunu iddiaya kalkışmaları, hemen hemen bütün Azerbaycan aydınlarını incitmiş ve hatta tedirgin etmiştir. Bu konu üzerinde fazla durmamız, etüdümüzü, ilmi olmaktan çıkarır. Onun için geçiyoruz... İleride, istiklâl ilânı meselesinin, kimden geldiği üzerine, eğileceğiz. «İstiklâl» bütün Azerbaycan halkının eseri olmuştur.

Azerbaycan'ın istiklâl ilân etmesi olayını, Azerbaycan nazırlar meclisi reisi (Başvekil) Fetalihan Hoylu, Paris, Roma, Berlin, Viyana, Vaşington. Bükreş, Madrit, Lahı, İstokholm, Kristiyana, Kiyev, Kopenhag, Tahran ve İstanbul hükümetlerine bir memorandumla bildirmiştir. Memorandum, kısaca şudur:

«Bu ayın 28'inde toplanan Azerbaycan «Milli Şurası» Kafkas Ardı'nın Güney Doğusunda bulunan Azerbaycan'ın istiklâlini ilân ve Azerbaycan Cumhuriyeti'ni teşkil etmiştir. Keyfiyetten Hükümeti matbuanızın haberdar edilmesini sureti mahsusada rica eyler ve üstün hürmetlerimi sunmakla, kesbi şeref eylerim. Hükümetin şimdilik «Geçici Merkezi» Gence'dir. 30 Mayıs 1918.

Azerbaycan Cumhuriyeti Nazırlar Meclisi Reisi:
Fetalihan Hoylu.»

(Azerbaycan'ın teşekkülü, yazar E. M. — Ahmediye matbaacılık şirketi, 1918. Türkiyat Enstitüsü kitablığı 5307)

TÜRKİYE'NİN AZERBAIJAN'NA ASKERİ YARDIMI

4 Haziran 1918'de Batum'da istiklâllini yeni ilân eden Azerbaycan Hükûmeti temsilcileri, Resulzade Mehmet Emin ve dış işleri nazırı, Mehmet Hasan Hacinski ve Osmanlı hükûmeti adına Adliye Nazırı Halil Bey ve 3. ordu kumandanı Vehip Paşa arasında yapılan ve imzalanan yardım anlaşması gereğince, 5'ci Kafkas fırkası, Gümrü ve Kazak üzerinden Azerbaycan'a yardım olarak hareket etmiştir. Bu kuvvetler, iki gurup halinde Kazak'a gelmiştir:

1.ci Gurup:

Fırka karargâhı

Onuncu Kafkas alayı

Dokuzuncu Kafkas alayına mensup yirmi altıncı tabur

Snayder dağ topçu taburu

İstihkam bölüğü

Telgraf takımı

Mızıka bölüğü.

Mevcudu: 147 subay, 2812 er, 698 hayvan.

2.ci Gurup:

13.cü Kafkas alayı.

Kudretli dağ topçu taburu

Sıhhiye bölüğü

24.cü seyyar hastahane

Ekmekeçi takımı.

Mevcudu: 110 subay, 2763 er, 668 hayvan.

Bu kuvvetler Celaloğlu, Sadaklı, Kanarlı, Arslanbeyli, Kazak doğrultusunu takip ederek 11/6/334 de birinci gurup, 12/6/334 de ikinci gurup Osmanlı ordusu kuvvetleri, Kazak'a vardılar. Kazaklı Azeri Türk halkı, Türk ordusunu tarihte eşi görülmemiş bir sevinç ve samimiyetle karşılamış, mevkiilerine göre ağırlamıştır. (Askeri Mecmua -. 93, Bakü Yollarında 5.ci fırka, sahife. 24, 25.)

30/6/334 tarihinde, Rus kuvvetleri ile Ermeni'lerin birlikte Gökçay'a, âni bir baskın yapmaları sebebiyle, Azerbaycan'daki

Osmanlı ordusunu güçlendirmek maksadiyle 38.ci alay, aşağıdaki kuvvetle Azerbaycan'a gönderilmiştir. Hareket üssü Gümrü olmuş ve önceden gelen kuvvetlerin yolunu izlemiştir.

3.cü gurup:

- 65 Subay
- 2475 Er
- 701 Hayvan
- 2092 Tüfek
- 16 Ağır makineli tüfek
- 4 Kudretli dağ topu
- 1 Kudretli dağ bataryası.

Bu kuvvetlerden başka, 9.cu ordudan ikmal efradı olarak da 350 erin 9/7/334'de Kazak'a geldiği ve bu efradın, fırka emrine Berküşat istasyonuna gönderildiği ordu kumandanlığından bildiriliyordu. Osmanlı ordusundan Azerbaycan'a gönderilen yarıdım, 5.ci gurup Bakû savaşında gelmiştir. Bundan başka, bir Azerbaycan kolordusu vardı. (Emekli Kaymakam Rüştü: Bakû yollarında, Askeri mecmua, sayı 93, sh. 78.) Bu ordunun teşkili, astsubay ve subaylarının İslâm Ordusu komutanlığınca, Gence'de açılan kısa süreli askeri kurslarda eğitildikleri bilinmektedir. Azerbaycan kolordusuna bir kaç Azeri nizami alayı, Dağıstan süvari alayı ve bunlardan başka, arası kesilmeyen, Azerbaycan'ın her tarafından gelen gönüllüler de dahil oluyordu. Askeri talim ve terbiyeleri az olduğu için, girdikleri savaşlarda fazlaca kayıp veriyorlardı. Bununla birlikte savaştan asla çekinmiyor ve «Biz buraya ölmeye geldik, dönmeye değil» diyerek savaşıyor ve gittikçe de savaş havasına alışıyorlardı. Azerbaycan kolordusunun teşkilâtı tamamlandıktan sonra, yarbay Habip Bey Selimov kumanda ediyordu. Cesur ve strateji kabiliyeti, Türk ordusu yüksek subaylarınca da beğenilen yarbay Habip Bey, Rus ordusunda yetişmiş, Azerbaycan subaylarından- dı. Cesaret ve strateji kabiliyeti, İslâm ordusu karargâhından takdir edilmiş olacak ki: bu savaşlarda cephe ikiye ayrılarak, Cenup Gurubu, Şimal Gurubu diye taksim edilmiş ve Cenup Gurubu komutanlığına Yarbey Habip Bey Selimov tayin edilmiştir. (Yukarıda adı geçen eser sahife 101) Şimal Gurubuna ise Kurmay Yarbey Osman Bey tayin edilmiştir.

İlk kuruluşunda Cenup Gurubu kuvvetleri şöyle idi: 4. cü

piyade alayı (Azeri Birliği) birinci ve ikinci taburları ile iki süvari bölüğü, Azeri süvarilerinden bir bölük daha, iki gurup dağ ve iki Rus sahra topundan ibaret olmuştur. Bundan başka ordu alayları emrine verilen Azerbaycan'lı sahra topçu takımları, manda ile çekildikleri için şose yolundan dışarı çıkamıyordu. Ancak düşman zırhlı otomobillerini ve zırhlı trenlerini kaçırmakta ve toplarını susturmakta çok yararlı oluyorlardı. (Aynı eser sh. 92) Bu toplar, Türkiye cephesini bırakarak Rusya'ya dönen Rus askerleri, trenleri Şamhor ve Gence istasyonlarında durdurularak onlardan Azerbaycan gerilla birlikleri tarafından zorla alınan toplardı. Bu topların mermileri de, yine Rus alaylarından ganimet olarak alınmıştı ve pek boldu. Esasen Azerbaycan kolordusunun bütün silâhları, Rus yapısıydı. Bunun için mermileri yönünden sıkıntı çekilmiyordu. Osmanlı ordusu silâhları için mermi yönünden çok sıkıntı çekiliyordu. (E. Kaymakam Rüştü. aynı eserinden) Savaş müddetince Osmanlı ordusunun ve Azerbaycan kolordusunun iâşesi, Azerbaycan hükûmeti ve halkı tarafından temin edilmiştir.

İslâm Ordusu Komutanlığından Beşinci Kafkas Fırkası Komutanlığına, Bakû'ya taarruz sırasında gönderilen bir emirde ağaşıdaki kayıtlar çok anlamlıdır: «Bakû'ya yakın olan **müslüman köylerinin müsellehan yardımı kaviyyen memul olmakla beraber size et, su ve ekmek hususunda da yardım edecekleri de, muhakkaktır. Siz bu köylerden halen azamî 70 kilometre mesafedesiniz.** (Aynı eser sh. 113)

Bakû üzerinde yapılan savaşlar çok çetin geçtiğinden, Osmanlı ordusundan ayrıca 15.ci fırka karargâhı, 56 ve 106 piyade alayları 1200 er ile Karaköse'den Bakû'ya gönderilmiştir. Hacı-kabul istasyonu ile Alyat istasyonu yönünden Bakû üzerine ilerleyen ordunun durumu, özellikle susuzluk çektiklerinden güç olmuştur. Bu alan çorak ve şorak düz bir bölgedir. Tiflis'ten Bakû'ya giden demir yolu buradan geçmektedir. Alyat istasyonu civarı Hazar denizi kıyılarına yakındır. Düşman bu cephede; hem denizden, sonra elinde bulunan uçaklarla havadan, destek görerek ordumuzu sıkıştırmıştır. Buna bakmayarak Türk ordusu kendine özgü tahammül ve kahramanlıkla susuzluğa ve zayıata bakmayarak düşmanını yenmiş ve Bakû sirtlarına varmış ve «Kobi» köyünde karargâhını kurmuştur.

Büyük askeri otoritelerden rahmetli İsmet İnönü vaktiyle bazı hatıralarını yazdığı «Akis» dergisinde ve rahmetli Fahrettin Altay «Hayat» dergisinde I. Dünya Savaşı sonlarında 1918 yılında Osmanlı ordusunun Azerbaycan seferini «macera» diye vasıflandırmışlardır. Emekli Yarbay Rüşdü'nün «Bakü» yollarında adlı mufassal eserinde verdiği ayrıntılı hesaplardan öğreniyoruz ki, Azerbaycan'a beş katile halinde gönderilen askeri kuvvetin toplamı subay, er astsubay, sıhhiye, istihkam, topçu ve iaşe birliği ile hepsi 10.000 kişiyi bile bulmamıştır. Bu ordu kendisini yabancı bir ülkede hissetmeyip, ana vatandan gelen kardeşleri «Mehmet»lerle yan, yana, omuz omuza çarpışan Azerbaycan nizami ve gönüllü birliklerinden destek görmüştür. Azerbaycan'ı kurtarmaya gelen ve «İslâm Ordusu» adı altında toplanan Osmanlı ordusunun kayıpları yine Yarbay Rüşdü'nün verdiği bilgiye göre 800 ile 1000 kişi arasındadır. Azerbaycan birliklerinin verdiği kayıp bu sayının en az üç-beş mislidir. Çünkü bu birliklerde eğitim eksikliği vardı. Şimdi bu aziz şehitlerimiz yan yana Azerbaycan topraklarında yatıyorlar. Onlara binlerce rahmetler olsun.

Aceba Birinci Dünya Savaşının sona ermekte olduğu aylar içerisinde Azerbaycan'a gönderilen Osmanlı kuvvetleri yüzünden hangi cephede, hangi savaş kaybedilmiştir?. Bu kuvvetler Rus ihtilâli üzerine çözülen, Doğu cephesinden kaçan Rus ordusu karşısından boşalan Osmanlı kuvvetleri idi.

ÇAYIN ORTASINDA SALTANAT VE DEMOKRASI UYUŞMAZLIĞI

Bakü, 15 Eylül 1918'de Osmanlı Devleti Türk orduları ile Azerbaycan'ın mevcut askeri ve gönüllü birlikleri tarafından Ermeni ve Rus düşmanından kurtarılmıştır. Osmanlı Devleti, bu askeri seferi başlatmakla, Azerbaycan Türk halkının tümünü mahvolduktan kurtarmıştır. Bu tarihi değeri büyük ve önemli olay, Azerbaycan halkının hatırası ve hafızasından hiç bir zaman çıkmayacak ve silinmeyecektir. Övündürücü bu olayları kaydettikten sonra bu hayırlı sonuca ulaşmak, Azerbaycan halkı ve hükümeti için kolay olmadığını da burada belirtmeye mecburum.

Bakü kurtarılmadan 39 gün önce, 5. fırka ve yardımcı kuvvetlerin Bakü'yu almak için giriştiği hücum, yenilgiyle sonuçlanmıştı. Ordu yeniden derlenip toparlanmaya ve anavatandan yardım istemeye başlamış, Azeri kuvvetlerini daha sıkı eğitime tabi tutarak ve yeni gönüllüler celbederek ve eğiterek kesin ikinci bir hücum hazırlamaya başlamıştı.

Tam bu sırada Azerbaycan'da bulunan ve Azerbaycan tarihinin her devresinde «Gerici-Mürteci» kara kuvvet diye anılan zümre ortaya bir «İlhakçılık» meselesi çıkarmıştır. Yani Azerbaycan istiklâli ne gerekiyordu ki, en doğrusu Osmanlı Devleti'ne ilhak olunarak, bu devletin bir vilâyeti şeklinde idare edilerek kalmaktı. Azerbaycan'da İslâm Ordusu Komutanı olan Nuri Paşa (Enver Paşa'nın kardeşidir), dürüst bir generaldi. Siyasî konularda hakikaten kuvvetli bir tecrübeye sahip değildi. Mürteci ilhakçılar Nuri Paşa'nın bu durumundan da faydalanmak istiyorlardı.

Bu meseleyi Nuri Paşa ile görüşmek için Azerbaycan Hükümeti adına M. Emin Resulzade, Fetalihan Hoylu ve Mehmet Hacinski bir heyet halinde gitmişlerdi. Paşa, bunlara «Ben askerim, siyasetten anlamam, ordunun siyasî müşaviri Ahmet Ağaoğlu'dur. O'nunla görüşünüz.» demiş ve başka müzakereye girmeyi kabul etmemiştir. Ahmet Ağaoğlu ile müza-

kereye giden, yukarda adları yazılı Azerbaycan heyetine A. Ağaoğlu: «Siz, Milli Şurayı feshediniz. Hükümetten çekiliniz. Nuri Paşa, istediği şahıslardan bir Azerbaycan Hükümeti kurar» cevabını vermişti. Bakû, henüz kurtarılamamıştı ve savaş devam ediyordu. Ordu ve kuvvet Nuri Paşa'nın emrinde ve elinde Nuri Paşa'da, İlhakçıların etkisi altında bulunuyordu. Azerbaycan Hükümet üyeleri A. Ağaoğlu'nun, bu teklifini kabul etmemişlerdi. Münakaşalı ve uzun bir müzakere sonunda Ağaoğlu ile temsilciler şu sonuca varmışlardı: «Azerbaycan Milli Şurası» tatile girecek. Konuşmanın sonucu olan bu meseleyi Milli Şura'ya getiren Azerbaycan temsilcileri durumu anlatınca sol fraksiyon üyeleri Sosyal Demokrat'lar ve Himmet Gurubu, Milli Şura'dan istifa etmişlerdir.

Tarafsız Demokrat Gurup'dan Mehmet Yusuf, kürsüye çıkarak gözyaşlarıyla şöyle demişti: «Eyvah! Kömek (Yardım) gözlediğimiz Osmanlı kardeşlerimiz, yüreğimizi okluyorlar, hayatımızı zehirliyorlar...»

Milli Şura'nın Kazak milletvekili ve parlamentonun en genç üyesi olan Rehim Bey Vekilli diyordu ki: «Temsilcilerimizin bize getirdikleri teklif, ihtimal ki, «Müsavat fırkasının çekildiği son sengerdir. (siperdir.) ve zaruridir. Bu, iki netice ile bitebilir: Ya yeni fuhat, yahut karanlık bodrumlar. Ben isem şahsen kötümser bir hissiyatta bulunarak, her halde ikinci neticeye intizar ediyorum... Bu vakte kadar Türk muhabbetiyle yaşayan münevver gençlerle Osmanlı Türk kardeşlerimiz arasında, Rus çinovnikleri kapusunda (Kapukulu) olarak baş eğer kara kalpli, çinovnik tiynetli adamlar, bize engel olmuşlardır. Bu hainler, dün bize kervansarayda yer gösterdiler. Fakat iş onların merhametine kalırsa kervansaray azdır, karanlık zindanlar gözlüyoruz. Çünkü memleketin ak ve pak kuvvetleri, her zaman resmi mahfellerde uzak siyah çöllerden parlamıştır. Çünkü karanlık zindanda milletin iradesi, azmi ve cihadı terbiye olunur.»

Yukarda Rehim Bey Vekilli'nin sözünü ettiği «Dün Rus çinovniklerine baş eğer hainler» dini siyasete alet ederek, dün Rus'lara yarandıkları gibi o günlerde de genç ve siyasî tecrübesi az olan Nuri Paşa'nın etrafına birikmiş ve şöyle bir tempo tutturmuşlardı: «Devleti Aliyeyi Osmaniye bir «Saltanat» iken

nasıl olurda «Cumhuriyet» ilân eden Azerbaycan ileri kuvvetlerine yardım eder?... Bu hain insanlar o kadar aşağılık ve her devirde kendi çıkarları yönünden entrika yapan dalkavuk insanlardı ki, onların adını bu satırlarda yazmaya değer bulmuyor ve geçiyorum. Müsavat liderlerinden Nesip Bey'in ve M. E. Resulzade'nin, Milli Şura'daki etkili konuşmalarından sonra A. Ağaoğlu ile varılan anlaşma üzerine, yeni bir hükümetin kurulmasını Azerbaycan Milli Şura'sı kabul etmiştir. Bunun üzerine ikinci Fetalihan Hoylu Hükümeti kurulmuştur. Bu hükümette 12 Nazırlık bulunuyordu. Böyle bir çetin ve mücadeleli şartlar altında, Azerbaycan halkının ve istiklâlinin kaderini, olayların akışı içinde, bu hükümet koruyacak ve kurtarmaya çalışacaktı. Ancak Azerbaycan milli hareketini devlet halinde şekillendiren Azerbaycan istiklâl fikrini realize eden ve Azerbaycan Türk'ünün yeni tarihini açan Milli Şura tatile girmişti. (Mirza Bala: Azerbaycan Milli Hareketi.)

Geri softalar ve hocaların, islâm ordusu çevresinde yuvalanarak, haince telkinler yapmış olmaları, orduya da tesir etmekten geri kalmamıştı. İslâm ordusu içinde mustakil komuta ve kurmaya malik olan Azerbaycan Kolordusu lağvedilerek Azerbaycan birlikleri 5 ve 15.ci fırka arasında paylaşılmıştır.

Bundan başka Cenup Gurubu komutanı olan Azerbaycan'lı Albay Habip Bey Selimov, bu mevkiinden alınarak yerine miralay Cemil Cahit Bey (Sonradan Orgeneral Cemil Cahit Toydemir) getirilmiştir. Azerbaycan birliklerinden, süvari alayları ve diki-divizya ile milis taburları, 1.ci fırka emrine bir Azerbaycan süvari bölüğü, dördüncü piyade alayının birinci ve ikinci taburları ve Azerbaycan Kolordusu Rus şnayder ve sahra topları Cenup Gurubu komutanı Albay Cemil Cahit emrine verilmiştir. (Yarbay Rüştü-sh. 192.)

17 Haziran 1918'de kurulan ikinci Fetalihan hükümeti, İslâm ordusunun saltanatçı ve şariatçıların tahrikiyle giriştiği siyasi entrikayı zahiren de olsa kurtarıyordu.

1 — Bir defa İslâm Ordusu, Azerbaycan'a 28 Mayıs 1918'de, istiklâl ilân eden Azerbaycan Hükümeti ile Osmanlı Devleti arasında, Batum'da 4 Haziran'da imzaladığı ahitname ile yardıma gönderilmişti. Vehip Paşa, 2/6/918'de Gence'de bulunan Nuri

Paşa'ya «Azerbaycan Hükümeti mustakileyi islâmiyesinin talebi üzerine, İslâmları Bolşevik tecavüzünden kurtarmak için, muhtelif kuvvetli bir müfrezeyi Kazak üzerinden Gence istikametine tahrik edeceğini» yazıyor ve Haziran 7'de de 5.ci Kafkas fırkasının bütün kısımları ile Kazak yolu ile Gence'ye hareketi için emir verdiğini bildiriyordu. Bir devlet ordu kumandanının, mensup olduğu devlet tarafından ahitname imzaladığı hükümeti tanımaması ne hukukî ve nede siyasi yönden haklı görülecek tutarlı hiç bir tarafı yoktu.

2 — Ayrıca belirtmek lâzımdır ki, Azerbaycan'ın bu devrede siyasi durumunu takdir eden Osmanlı Hariciyesi, müttefikî Almanya ile 23 Eylül 1918'de Berlin'de, Talât Paşa aracılığı ile «Azerbaycan» istiklâlinin Rusya tarafından tanınması şartı ile, Türkiye ordusunun Azerbaycan'ı tahliye edeceğini taahhüt eder bir anlaşma imzalıyordu.

Bütün bunlar gösteriyor ki, gerek Azerbaycan'da bulunan İslâm Ordusu Komutanı ve gerek O'nun siyasi müşaviri Ahmet Ağaoğlu, Azerbaycan istiklâl hareketinin beynelmilel objektif durumunu hiçte iyi hesaplamamışlardı...

Emekli Kurmay Yarbay Hüsamettin Tuğaç «Bir Neslin Dramı» adlı eserinde Azerbaycan'da Gencede bir müddet kaldıktan sonra Ana Vatana dönmek üzere iken son olarak Nasip Bey Yusufbeyli ile geçen bir konuşmasını anlatıyor. Tarihi bir belge olarak «konuşmayı» buraya alıyorum: «Azerbaycan'a bir Türk Ordusu gelmesi olabilir ve lâzımdır da, Ancak korktuğumuz bir nokta var, Türkler bizi İstanbul'dan idareye kalkmasınlar? Bizim ademi merkeziyet üzerine kurulmuş programımız vardır, ona uymak gerekir.

Nasip Bey'in bu sözü bana biraz garip geldi, sordum: Siz bu ademi merkeziyet usulünü Rus idaresine karşı ileri sürmüş bulunuyorsunuz. Türkler gelince onların Rus'lardan bir farkı olmayacak mı? Bu ademi merkeziyete ne luzum var?

Nasip Bey güler yüzlü bir eda ile bana cevap verdi: Azerbaycan'ın sosyal yapısı bambaşkadır. Bakü bir endüstri ve işçi merkezidir. Sultan rejimi buradaki ahvale uymaz. Bir halkın her sınıf ve tabakasının müsavâtı üzerine dayanan bir hükümet kurmak fikrindeyiz. Çarlık devrinin aristokratik ve feodal idaresine son vereceğiz. Milliyetçi ve demokratik bir id-

re istiyoruz. Halbuki Osmanlı Padişahlığı rejim itibariyle Çarlık idaresinden farksızdır. Elbetteki bu konu ırk mefhumundan ayrılır. Elbetteki Osmanlı Türkleri Azeri Türklerinin büyük kardeşidir. Ancak Bakû, İstanbul'dan idare edilemez bunun için müsavat fırkasının ademi merkezîyet prensipi Osmanlı idaresine karşıda var olmalıdır.

Nesip Bey gülererek şu halk sözünü de ilâve etti: (Menim gözüm senden su içmir.) Yani. Sana da güven olmaz demektir.

Nesip Beyi dinledikten sonra ona hak verdim. (Bir Neslin Dramı, 1966-Ankara sh. 155) Azerbaycan ülkesi ve halkı için siyasi ve askeri yönden en kritik bir devir yaşanırken bir Azerbaycan liderinin bu endişesi çok enteresandır... Bu tarihte daha Osmanlı Ordusu Kafkasya'ya gelmemişti.

MİRZA BALA MEHMET ZADE'NİN BİYOGRAFİSİ (1898-1959)

Mirza Bala Bakû'da Abşeron yarım adası köylerinden birinde çok fakir bir balıkçı-kayıkçı ailesinde doğmuştur. Babasını çocukken kaybetmiş iki kardeşi ile kendisini annesi büyüttür. Bakû şehrine göçüp yerleşen bu fakir ailenin geçimine katkıda bulunmak için Mirza Bala annesinin evde hazırladığı börekleri çarşıda ve pazarlarda satmaya çalışmış bir taraftanda ilk okula devam etmiştir. 1898 doğumlu olan ve ilk, orta okulu bitirdikten sonra Bakû'da «Teknikum» okuluna girmiştir. Bu okulun kitap ve defter masraflarını M. Bala'nın okul arkadaşları kendi aralarında para toplayarak temin ediyorlardı. Çalışkanlığı, söz söyleme kabiliyeti ve yazı yazma aşkı okulda arkadaşlarının olduğu kadar öğretmenlerinde dikkatlerini kendi üzerine çekmişti

Teknikum okulunda iken yeraltı «Muhammediye» komitesine katılmış ve sonradan Stalin zamanında Sovyet Rusya'nın gizli polis şefi olan Yahudi Lavrenti Beriye ile arkadaşlık etmiştir. Azerbaycan'ın meşhur edip ve dramaturgu Cafer Cabbarlı'da M. Bala'nın okul arkadaşlarından biridir.

Rus çarlık rejimi istibdadı her Azerbaycan'lı aydını gözü götürmezliği ile karşıladığı gibi her genç talebeninde düşmanlığını kendi üzerine çekiyordu. Bu hava içerisinde gençlik toplantılarında başta M. Bala olmak üzere bir çok gençler alevli çıkışlarda bulunuyor ve geleceğin kendilerine hazırladığı inkılâp içinde savaşmak için yetişiyorlardı. 1915 yılında M.E. Resulzade'nin çıkarmaya başladığı «Açık Söz» gazetesine önceleri yazı yazmaya başlayan M. Bala sonradan bu gazetenin aktif yazarlarından biri oldu. Bu devrede haftalık çıkmakata olan «Basiret» dergisinin başyazarlığını yapıyordu.

1917 Şubat ihtilâlinde sonra M. Bala'yı Bakû'da Azerbaycan gençliğinin görkemli liderleri arasında görüyoruz. Çıkmakta olan «İttifak-ı Müteallimin» ve «Gençler Sedası» dergilerinin faal yazarlarından bulunuyordu.

Müstakil Azerbaycan Devleti kurulduktan sonra hükümetin organı olan Azerbaycan gazetesinin yazarı ve zaman, zaman başyazarlığını yapıyordu. Bakü'da kurulmuş olan kültürel-politik kurullarda çalıştığı gibi «Müsavat» partisine girmiş ve partinin sayılı, görkemli kişilerinden biri olmuştu. Azerbaycan tahtıte ikinci defa olarak, bu defa kızıl Bolşevik Rus'lar tarafından işgal edildikten sonra M. Bala bir müddet tutuklanarak hapsedilmiştir. Bazı tesadüflere borçlu olarak salıverildikten sonra «Müsavat» partisi yeraltı teşkilâtını arkadaşları ile birlikte kurmuştur. Müsavat partisi yeraltı teşkilâtı Azerbaycan'ın hemen her vilâyet ve ilçesinde teşkilâtlandığı için Sovyet Rus Komünist rejimin dikkatini çekmiş ve endişe kaynağı olmuştur. Pek çok takiplerden, kitle halinde tutuklama ve idamlardan ve isyanlardan sonra, 1923 yılı sonlarında Müsavat partisi yeraltı teşkilâtının gizli basın evinde «İstiklâl» adlı gazete dizildiği sırada matbaada, gazeteyi dizen mürettip ve tashihcilerle birlikte yakalandılar.

Bu baskından sonra «Çeka» Azerbaycan aydınları arasında geniş surette tutuklama ve kıyıma (öldürmelere) başlamıştır. Mirza Bala bu sırada İran'a sığınmaya mecbur kalmıştır. Bir müddet İran'da Enzeli (Şimdi Pehlevi) kıyı şehrinde kalmış ve burada Sovyet Rus (ÇEKA) ajanları tarafından takip edildiği için Tahran'a oradan da Tebriz'e gelmiştir. Bu zaman içinde yine M.E. Resulzade'nin İstanbul'da yayınlamakta olduğu «Yeni Kafkasya» dergisine yazılar yazmış ve ayrıca özel öğretmenlik ve eski bir «Teknikum» okulu mezunu olduğu için İran Azerbaycan'ında Sulduz mahalında şose yolu inşaatında kontrol fen memuru olarak çalışmıştır.

1927 yılında İstanbul'a gelen Mirza Bala ondan sonra geçen bütün ömrünü Azerbaycan istiklâl mücadelesine ayırmış ve çok kuvvetli kalemini bu uğurda harcamıştır. Yeni Kafkasya, Azeri Türk, Odlu Yurt, Bildiriş, İstiklâl, Kurtuluş, (Alman'ca) Die Befreiung, Müsavat adlı Bülteninde, Azerbaycan dergilerinde yazılar yazmıştır. 1932 yılında Polonya'nın başkenti Varşova'ya giderek Azerbaycan istiklâli için orada çalışmıştır. 1939 da Polonya Alman Nazi'leri ile Sovyet Rus'lar arasında ikiye bölünerek paylaşıldığı zaman Mirza Bala yine İstanbul'a dönerek «Milliyet» ve «Cumiuriyet» gazetelerinde Rus esiri Türkler hak-

kında yazılar yazmaya devam eylemiştir.

1955 yılında Mirza Bala Münih'te kurulan «Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü»ne davet edilerek Enstitünün «İlim Kurulu» başkanlığına seçilmiş ve Enstitü'nün yayınladığı «Derği»nin baş yazarlığını yapmıştır. 1959 da İstanbul'da kalb hastalığından ölmüştür.

Mirza Bala ölünceye kadar bir Azerbaycan istiklâl mücahidi olarak kalmıştır. Doğduğu aile ve sosyal seviye fakir bir çevreden olduğu halde müstakil milli Azeri cephesini tutması çok önemle üzerinde durulacak bir sorundur. Bu olay Azerbaycan istiklâl mücadelesi hareketinin bir Azeri halk toplumu hareketi olduğunun kuvvetli bir delilidir. Mirza Bala satılık bir çok Azeri aydınları gibi Rus komünist cephesini tutsaydı, onun yeri Çeka zindanları değil büyük komünist mevkileri olurdu. Buna müsait imkânı vardı. Stalin'in sağ kolu olan Lavretiy Beriye M.Bala'nın bir arada yediği içtiği ve gezip dolaştığı ve çalıştığı okul arkadaşıydı. İran'da bir siyasi mülteci olarak bulunduğu sırada Sovyet ajanları vasıtasıyla L. Beriye'nin mücadeleyi bırakıp Azerbaycan'a dönmesi teklifini geri çevirmişti.

M. Bala'nın siyasi makale ve kitapları yanında «İslâm Ansiklopedisi»nde ve «Türk İslâm Ansiklopedisi»nde ilmi yazıları vardır. Ayrıca «Azerbaycan Misak-ı Millisi» (1927), «Millî Azerbaycan Hareketi-Müsavat Partisi Tarihi» (1938-Berlin) adlı ilmi siyasi eserleri vardır. Çoğunlukla yazılarında bir Müsavat partili olarak partili görüşü ile fikir yürütmüştür. Mizacı itibariyle sertti çetin bir yeraltı komitacı davranışları ile etrafındakileri kırmış haksız tenkitlere ve hücumlara hedef olmuştur. Muhacret hayatında doğma yurtdan uzak olarak yaşadığı ülkelerde hiç bir zaman yoksulluktan kendini kurtaramamış ve bu maddi sıkıntılar onu büyük idealinden ötürü mücadele etmekten alıkoymamıştır. Mirza Bala Azerbaycan istiklâl mücadelesinin büyük ve unutulmaz kahramanlarından biridir.

Mirza Bala içerde Müsavat Partisi yeraltı lideri olduğu gibi dış ülkelerde de Resulzade'nin ölümünden sonra «Müsavat» partisine lider seçilmiştir. (Azerbaycan: Mart-1959 — Sayı 12 Azerbaycan. Nisan, Mayıs, Haziran — 1962).

AZERBAIJAN PARLAMENTOSU

Osmanlı Devleti'nin mağlûbiyetinden sonra Mondros mütarekesi, 30/Ekim/1918'de imza edilmiş ve Osmanlı orduları silâhı bırakmışlardı. Mondros mütarekesinin 11.ci maddesi gereğince; Türkiye ordusu, Kafkas ardı ile İran Azerbaycan'ın da bulunan ordularını buralardan geri çekecekti. Mondros mütarekesini, Türkiye adına Rauf Bey ve Reşit Hikmet Bey, Müttefikler adına ise Arthur Galthorpe imzalamışlardı. Ortaya çıkan bu yeni durum üzerine Azerbaycan hükümet temsilcileri, İran'da bulunan ve müttefikleri temsil eden İngiliz Generali Tomson ile görüşmek ve yeni durumu açıklığa kavuşturmak için İran'a ve Enzeli'de bulunan General ile görüşmüşlerse de General Tomson, Azerbaycan adlı bir hükümet tanımadıklarını, söyleyerek görüşmeyi reddetmişti. Bu olay, Azerbaycan siyasi tarihinde yeni bir devrin başlangıcı oluyordu.

İşte böyle bir siyasi hava içerisinde, Bakû yeniden İngiliz orduları tarafından işgal ediliyordu. Bir İngiliz ordusu İran'dan, Enzeli limanından geliyordu Bakû'ya... İngiliz ordusu ile birlikte Rus ve Ermeni silâhlı birlikleri de dönüyorlardı. Bu silâhlı kuvvetleri siyasi yönde Daşnak'lar, S. R. ler, S. D. ler, Ka-det'ler temsil ediyorlardı. Bunlar; Bakû, Türkiye orduları tarafından işgal edildiği zaman vapurlarla kaçıp İran'a sığınmışlardı. Yukarıda adları sıralanan ve Bolşeviklerin Rusya iktidarını ellerine almaları ile parça, pörçük Rusya ve Dünya'nın her tarafına dağılan siyasi teşekküller, «Yahudi Siyonist Partisi» temsilcileri ile birleşerek Bakû'da bir «Demokratik Müşavere» meclisi kurdular ve Azerbaycan siyasi partilerini de çağırdılar. Bunlar, Azerbaycan hükümetinin, Kendi kendisini feshetmesini ve Ufa'da kurulan çar taraftarı Amiral Kolçak hükümetini tanımasını, buna karşılık Azerbaycan siyasi şahsiyetlerine yüksek memuriyetler ve mevkiler vereceklerini vad ediyorlardı. Siyasi ortam, çok gergindi. İnancı zayıf olan bir çok kimseler, paniğe kapılmışlardı. Dün Osmanlı Devleti'ne ilhak-

çılığı propaganda eden bu zavallılar, bugün de; Azerbaycan, tek başına müstakil yaşayamaz, Rusya ile birleşmek zaruridir, tezini müdafaa ediyorlardı. (Arhiv Russkoy Revolyutsii c.XIX sahife 150) İşte Azerbaycan için geçen bu çok çetin ve buhranlı günlerde Ahmet Ağaoğlu'nun, «Azerbaycan'ın, Rusya'ya iltihakı hakkında Bakû'da Rus'ca gazeteye beyanat vermesi, istiklâlcı Azerbaycan aydınları çevresinde çok büyük hayal kırıklığına sebep olmuştu. (Jurnal Problemiy, cilt 11 sh. 185-1935 Paris.)

Böyle bir ortamda Bakû alınmadan önce «İslâm Ordusu» Komutanı Nuri Paşa tarafından toplantıları tatil edilen Azerbaycan «Milli Şura'sı, «hiç bir paniğe kapılmadan. 7 Aralık 1918 tarihinde Bakû'da toplanmıştır. «Milli Şura» başkanı Mehmet Emin Resulzade'nin açış nutkunu dinlemiştir. M. E. Resulzade'nin uzun söylevi, özellikle «İlhakçılara» karşı yönelmiş ve nutku «Bir defa yükselen bayrak, bir daha inmez..» sözleriyle bitirmiş ve alkışlanmıştır. Bu toplantıda Azerbaycan'ın emektar siyaset adamı, Ali Merdan Bey Topçubaşı, Milli Şura başkanlığına seçilmiştir. Tarih, Azerbaycan'ın, o buhranlı çağında Bakû İngiliz, Rus ve Ermeni kuvvetlerinin ve silâhlarının işgali altında iken korkusuz ve imanlı davranışları ile Azerbaycan Milli Şura'sının, bütün bu üyelerini rahmetler ve saygılarla anacaktır.

Bu tarihten sonra başvekil Fetalihan Hoylu'nun İngiliz işgal kuvvetleri komutanı General Tomson ile ardı arası kesilmeyen ve inatçı müzakereleri başlamıştır. Fetalihan, üzerinde durduğu istiklâl davasına olan inancı, özüne mahsus diplomatik kabiliyeti ve devletler arası hukuk yönündeki bilgi gücü ile meseleye sarılmış ve en sonunda konferansına şu hakikati an-

Mondros Mütarekesinin 15.ci maddesi: «Bilcümle demiryollarına itilâf mütareke subayları memur edilecektir. Bunlarla birlikte şimdi Osmanlı hükümetinin kontrolü altında bulunan Kafkas Ardı demiryolları da dahildir. İşbu Kafkas sınırı serbest ve tam olarak itilâf memurlarının idaresi altına verilecektir. Ahalinin ihtiyaçının karşılanması gözetilecektir.

Osmanlı hükümeti Bakû'nun işgaline itiraz etmeyecektir. Batum'un işgali de dahildir.

latmaya muvaffak olmuştur: «Hali hazırda Rusya, Bolşevik - Menşevik adıyla yapılan anarşik bir iç savaş içerisinde bulunmaktadır. Kafkas Ardı bölgede ve o sırada Azerbaycan'da halk, yeni kurulan Milli hükümetlere itaatkâr bir şekilde huzur ve aşayış içinde yaşamaktadır. Eğer müttefikler ve İngiliz komutanlığı, bu milli hükümetlerin fiili varlığını tanımaz sa: Kafkas ülkelerinde ve Azerbaycan'da da huzur ve asayiş bozulacaktır. «Bu çok doğru siyasi teşhis ve çıkıştan sonra, İngiliz Generali Tomson, Müttefikler konferansı ile danışarak» «Azerbaycan «Milli Şurası»nın teşkil ettiği Fetalihan Hükümeti'ni, Azerbaycan'da tek meşru hükümet olarak tanıyacağını bir beyanname ile Fetalihan Hükümeti'ne ve halka ilân etmiştir. (28 Aralık 1918 — Milyukov - sh.. 225)

Bundan sonra Azerbaycan istiklâl davasını, Batı ve Dünya devletler arası arenada tanıtmak için Azerbaycan Parlamentosu (Milli Şura) başkanı Ali Merdan Bey Topçubaşı'nın başkanlığında bir heyet, Paris sulh konferansına gönderilmiştir. (İslâm-Türk Ansiklopedisi sayı: 44.)

Azerbaycan nüfusu, işçi teşekkülleri ve sendikaları, diğer serbest meslek kuruluşları ve işveren ticaret ve sanayi odaları, il, ilçe, bucak, köy kuruluşları hesabedilerek, Milli Şura'da 120 milletvekilinin bulunması gerekirdi. Politik şartların ağır olması ve zaman yönünden olayların dar boğazda bulunmaları sebebiyle, Azerbaycan parlamentosunda 93-95 ten fazla milletvekili bulunmamıştır Bunların, parlamentodaki yerleri şöyle idi: «Müsavat 32, Tarafsız Demokrat Gurup 7, İttihat 11, Sosyalist fraksiyonu 11, Ehrar fırkası 10, Bağımsız 4, Ermeni Fraksiyonu 10, Rus fraksiyonu 5, Başka milletler 5.»

Bunlardan sosyalistlere «Blok» adı veriliyordu. Tarafsız Demokrat Gurubu, başta Ali Merdan Bey Topçubaşı, Fetalihan Hoylu, Kardeşi Rüstemhan Hoylu ve başkaları teşkil ediyordu. Bu tarafsız demokrat gurup, devamlı olarak Müsavat Partisi ile koalisyona gitmiştir.

Bolşevikler, Petrograd ve Moskova'da silâhlı isyan ve darbe ile iş başına geldikten sonra yapılan Kurucu Meclis seçiminde, Müsavat fırkası 634.000 seçmenden 405.000 seçmenin reyini almayı başarmıştır.

22 Ekim 1917'de Bakü Sovyeti'ne yapılan seçimde 15.00

İranlı Azerbaycanı'ndan olan kişilerin rey verme hakları kabul edilmediği halde 8.147 rey Müsavat, 3.883 rey Bolşevik, 687 rey Menşevik fırkası almıştı. (Dergi. yıl 13-1957-n. 9, sh. 12- İshan-yan: Revolyutsiya i kontrrevolyutsiya v zakavkazii, Bakü-1918.)

Bütün bunlar Azerbaycan ve Bakü halkı ve işçi çevresinin, hangi parti arkasınca gittiğini açıkça gösteriyor. Bolşevik ve Menşevik'lerin aldıkları reylerin de, Ermeniler ve Rus'ların verdikleri reyler olduğunu söylemeye lüzum yoktur. (W. Woytinski: Demokratie Georgienne, Paris 1921-p. 113.)

Bunlara bakmayarak dışarda ve içerde Azerbaycan istiklâlini baltalamak ve Âzeri Türk'ünün devlet kurma çabasını boşa çıkarmak için Rus partileri, ellerinden geleni esirgemiyorlardı. Bunun üzerine üçüncü Fetalihan hükûmetinin, İngiliz ordusu komutanı Tomson nezdinde, ısrarlı direnişleriyle Azerbaycan sınırları dışına çıkarılan Rus ve Ermeni silâhlı kuvvetlerinden sonra Rus partilerinin içten içe giriştikleri teşvik ve tahrikle, Azerbaycan iktisadi durumunu sarsmak ve devlet idaresini sabote ederek, Âzeri'lerin, devlet idare edemeyeceklerini göstermek istediler. Ancak Bakü petrol ocakları sanayiinde ve yan sanayilerde ve başka fabrikalarda çalışan işçilerin çoğu Türk olduğundan, Bolşevik propagandasına uymadılar ve greve gitmediler. Bakü'da bulunan yabancı gözlemciler ve İngiliz kuvvetleri, komutanı General Tomson, Milli mustakil Azerbaycan hükûmetinin, halkın çoğunluğunun sempatisini kazandığını gördüler. 1920 yılının başlarında, Azerbaycan'da işçi hareketini sevk ve idare etmek üzere gizli surette Moskova'dan Bakü'ya gönderilen Kafkas Ardı Komünist teşkilâtın genel sekreteri Luminadze, sonradan yayınladığı hatıralarında Bakü işçisinin, ancak Müsavat partisi arkasınca gittiğini yazmaktadır. (Şark Kadını Dergisi, sayı-17, Bakü-1925.)

Milli Azerbaycan mustakil devletinin en önemli taraflarından biri de, tam anlamıyla bir «Hukuk Devleti» olmasıydı. «Milli Şura» toplantılarına başladığı zaman Azerbaycan vatandaşı olan Ermeni, Rus ve Yahudi'lerden parlamentoya temsilciler göndermelerini istemişti. Böylelikle 10 Ermeni, 5 Rus ve Yahudi başka milletlerden de 5 milletvekili Milli Şura'da yerini almıştı. (Mirza Bala sh. 155.)

Azerbaycan halkı ve bu halkın yeni kurduğu milli mustakil devlet, durmadan iç ve dış düşmanlarla mücadele ediyor, bir taraftan da bir devlet için gerekli milli kurulları kuruyordu. Çar taraftarı General Denikin, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan milli cumhuriyetlerinin topraklarını askeri gücü ile ve çok kanlı savaşla istilâ etmiş bir taraftan Gürcistan, öbür taraftan Azerbaycan sınırına yaklaşmıştı. Kuzey cephesinden de bu generalin kuvvetleri, Bolşevikler tarafından sıkıştırılıp duruyordu. Azerbaycan hükümeti, bir taraftan Kuzey Kafkasya ve Dağıstan kuvvetlerine, Denikin'e karşı koymak için yardım ediyor, öbür taraftan da vaktiyle çarlık tarafından Azerbaycan'a göçmen olarak getirilip yerleştirilen ve «Malakan» diye tanınan Rus çeteleri tarafından işgal edilen Lenkeren ve Mugan bölgelerini, bu iç düşmanlardan kurtarmak çabasında bulunuyordu. Azerbaycan içinde bulunan bu Rus çeteleri bir taraftan Denikin'den, deniz yolu ile yardım görürken, aynı zamanda da Bolşevik'lerden yardım alıyorlardı. Azerbaycan ordusu, yeni kuruluş devresinde Tuğ General Habib Bey Selimov'un kumandasında gönderdiği bir kuvvetle Mugan ve Lenkeren'daki «Malakan çetelerini ezdi ve silâhlarını ellerinden aldı. Lenkeren ve Mugan, Azerbaycan bayrağı altına girdi. Bundan sonra sıra, Erivan tarafından Azerbaycan Hükümeti adına isyana teşvik edilen Ermenilere geldi. Onlarda az bir zaman içerisinde, yola getirildiler. Bu durum, hükümetin ve Âzeri halkının, genç ordusuna olan inancını artırdı ve ülkede tam bir huzur ve asayiş kurulmuş oldu. Savaş nazırı Orgeneral Samet Bey Mihmandarlı, bir gün-lük emrinde, genç Azerbaycan ordusuna şöyle diyordu: «Kahraman askerler, ben şahsen Alman cephesinde bir çok savaşlarda bulundum, fakat sizin kadar kahraman askerlere az rastladım. Siz benim ümitlerimi kuvvetlendirdiniz..» (Azerbaycan ordusu hakkında, Yeni Kafkasya-yıl 1-sayı-17-Miralay İsrail)

Azerbaycan milli mustakil hükümetinin yaşadığı on yedi ay içinde, yeni bir devlet kurma yolunda yaptığı işler, sözün tam anlamıyla büyük işlerdi.

Kurslar, okullar açarak memur yetiştirdiği gibi, uzman olan Türk Âzeri'ler den de faydalıyor ve batı ülkelerine uzman yetişmesi için, pek çok öğrenci gönderiyordu. Ülke içerisinde ihtisas enstitüleri açılıyor, Azerbaycan ülkesinde adliye, idare ve zabıta kesimleri büyük gayretler sarfedilerek, yine öz halkından olmak üzere kuruluyordu. Vergi esası, gelir artımına göre düzenlenmiş, iktisadi islahata başlanmış ve bir de devlet bankası

kurulmuştu. Köylerde üretici halkın, kredi ihtiyacını karşılamak için kredi ve emanet sandıkları kurulmuş ve ticaret hayatına uyacak bankalar ve kredi müesseseleri yaratılmıştı.

Milli Eğitim yönünde liseler açılmış ve liselerde edebi Türk dili okumaya esas olarak kabul edilmişti. Okul kitaplarının basımı için Maarif nezaretinde bir telif ve tercüme encümeni meydana getirilmiş ve ülkenin pek çok yerinde öğretmen okulları açılmıştı. Bunların hepsinin üstünde, Batı anlamında bir Azerbaycan Üniversitesi kurulmuştu.

Sosyal meselelerin hallini, Azerbaycan Hükümeti, radikal bir şekilde ortaya koydu ve tatbikine başladı. Bütün büyük topraklar sahiplerinden bedelsiz ve karşılıksız alınarak üzerinde ekip-biçen ve çalışan köylülere mal edildi. Toprak mülkiyetinin en çok miktarı tayin edildi. Yani toprak mülkiyeti sınırlandırıldı. Toprak sahibi kılınan köylülerin kredi ve başka ihtiyaçları için gereken tedbirler alındı. Böylelikle Çarlık rejiminin Azerbaycan'a getirdiği ve Rus medeniyetinin ölçü ve seviyesini gösteren kölelik-toprak rejiminin kalma kanunlar ve nizamlar ve gelenekler, kökünden sökülerek atıldı.

Azerbaycan'da istiklâl ilân edilmesiyle birlikte, din devletinden ayrılmıştır. Bundan başka «Şiiilik» ve «Sünnilik» mezhep ayrımı daha 1905 ihtilâlinde bütün Rusya müslümanlarının «Nişni Novgorodda yaptıkları büyük bir konferansta, Ali Merdan Bey Topçubaşı'nın teklifi, kongre kararı ile iki dini kurulların müftü ve imamlarının, kongre huzurunda birbirleriyle kucaklaşarak öpüşmeleri ve her gün bir orada bulunmaları ve yeyip içmeleriyle ortadan kaldırılmıştı. Mustakil Azerbaycan kuruluşunda bu geleneğe devam edilmiş ve her dini mezhebin mümessillerinden ibaret bir «Meşihat-i İslâmiye» kurulmuş, Sünni müftü ile Şii şeyhülislâm köy, köy dolaşarak artık mezhep ihtilâfı diye bir şeyin mevcut olmadığını halka anlatmış ve en medeni anlamda, İslâm tarihinden misaller vermişlerdir. Halk, mümin din adamlarının telkinlerini saygı ile kabul ediyor ve inanıyorlardı.

Azerbaycan milli mustakil hükümetinde çalışma vekâleti vardı, işçi ve emek ücreti meselesi en ince konulara kadar işçilerin faydalarına sonuçlanmış ve bu yolda çok radikal bir ka-

nun çıkarılmıştı. Bu kanunda mümkün olduğu kadar sınıf sür-
tüşmesine meydan bırakılmamıştı.

Azerbaycan milli mustakil cumhuriyetinin anayasasını ha-
zırlamak için Kurucu Meclis'in toplantıya çağırılmasından ötürü
kurulan komisyon hazırlığını yapmış ve tamamlamıştı. Burada
sayılamayacak kadar çok toplum işleri yapılmıştır.

MİLLİ MUSTAKİL AZERBAYCAN DEVLETİNİN MİLLETLER ARASI DURUMU

Bu günün şartlarında milletler arası münasebetler bir birine karşı olan kamplara ayrıldığı için, bakıyorsunuz ki, daha dün kabile hayatı yaşayan bir Afrika halk toplumu, bağımsızlığını ilân eder etmez, bu Afrika kabilesinden yana olan devletler kampı, hemen ertesi gün; Bağımsızlığını ilân eden Afrika toplumunu bir devlet olarak tanıyorlar. Çok geçmeden yeni doğan Afrika devleti mensup olduğu «Kampın» desteklemesiyle Birleşik Milletlere üye oluveriyor.

XX. ci yüz yılın ilk çeyreğinde yeni doğan bir devlet kendisini kabul ettirmek için Kltâsik «Devletler Hukuku» gelenekleri ve kaidelerine uyması lâzımdı. Kafkasya'da yeni doğan Azerbaycan ve Gürcüstan devletleri I. ci Dünya Savaşı'nın galipleri «Antant» adı altında birleşen, Batı'nın hegemonyal devletlerine, kendilerini kabul ettirmiş fiilen (De Fakto) tanınmışlardır. Bu tanınmadan önce Azerbaycan, kendisine komşu olan bir çok ülkelerle uluslararası ilişkiler kurmuş ve anlaşmalar imzalamış ve temsilciler göndermiş ve kabul etmiştir.

Dr. Mir Yakup (Azerbaycan'ın Paris'te temsilciler heyeti üyesi) Azerbaycan ve Gürcüstan'ın istiklâlinin Batı devletlerinince tanınması merasimini şöyle anlatıyor: «... Versay Konferansı mahfillerinde, mevcut Kafkasya devletlerinin tastiki için bir ortam hazırlanmış bulunuyordu. İş, yalnız bu meselenin gündeme alınmasına kalmıştı. Bu da o zaman İngiltere Hariciye Nazırı, aynı zamanda da Sulh Kongresi maraahhası bulunan Lord Kurzon tarafından yapıldı. 12 Ocak 1920'de Büyük Devletler Yüksek Konseyi, Azerbaycan ile Gürcüstan Cumhuriyet'lerinin tanındığını bildiriyor. Bundan sonra, Bu iki cumhuriyetin maraahhas Heyetleri Hariciye Nezaretine çağırılıyorlardı. Buradaki Fransa Maraahhası Kambon, bu iki devletin istiklâllerinin kongrece tasdik edildiğini törenle ilân ediyor. Bu törende İngiliz Filip Kerr ve Markiz de la Toratti (İtalya maraahhası) hazır bulunuyordu. Kambon, tasdik olayını bildiren nutkunda, her iki cumhuriyetin bundan sonra mustakil birer devlet muamelesi göreceklerini be-

lirtmiş ve müracaatlarının kongrece müzakere edileceğini ilâve etmiştir. Bundan başka bu tastik ile adı geçen Cumhuriyet'lerin, Rusya'dan ayrılmış olduklarının kabulü demek olduğunu da ayrıca açıklamıştır. Şöyleki: «Bundan sonra, Azerbaycan ile Gürcüstan Cumhuriyet'lerine mustakil ve egemen birer devlet gibi bakılacaktır.»

19 Ocak 1918'de, Azerbaycan ile Gürcüstan Cumhuriyet'leri murahhasları iştiraki ile Yüksek Konsey'in olağanüstü bir toplantısı oluyor. Toplantıda İngiltere'yi Harbiye Nazırı Çörçil, Feldmarşal Henri Vilson, Amirallik birinci Lordu U. Lang, Amiral Bilti, Lord Kurzon ve başkaları, Fransa'yı Klemanso, Kambon, Pişon, Mareşal Foş ve başkaları temsil ediyorlardı. İtalyan murahhaslarının başında Nitti vardı.

Toplantıyı açan Klamonso, tebrik eder nutkunda, tastik olayının önemini belirterek, Kafkasya'lı murahhaslar da tafsilatlı malumat vererek maddi ve manevi yardım istediler. Aynı toplantıda diğer iki Cumhuriyetin yâni Şimali Kafkasya ile Ermenistan'ın dahi tanınmaları için teşebbüste bulunuldu. «(Azerbaycan Dergisi yıl 1, sayı 11-1 Şubat—1953)

Azerbaycan istiklâli 28 Mayıs 1918'de ilân edildikten sonra, Fetalihan Hoylu tarafından kurulan hükümet, ilk devletlerarası «Ahitnameyi» Türkiye Hükümeti ile Baum'da tyapmış, bu ahitname ile Osmanlı hükümetinden yardım istemiş ve bu yardımı bundan önceki bölümlerde de belirttiğimiz gibi temin etmişti. Böylelikle, Devletler arası münasebetlerde yeni devlet her yeri geldikçe kendisinden söz ettirmiş ve Devletler Hukukuna göre kendisini bir çok devletlere fiilen ve hukuken tanıtmıştır.

İngiliz Ordusu, Ağustos 1919'da çekilip gitmiş ve Azerbaycan tam anlamıyla hür ve mustakil bir devlet olmuştur.

Komşu Gürcüstan Cumhuriyeti ile iyi komşuluk ve Kuzeyden gelecek her türlü tecavüze karşı birlikte korunma antlaşması yapılmış ve bu antlaşma Ermenistan için açık bırakılmıştı. Ermeni Hükümet adamlarının aksiliklerine rağmen onlarla iyi komşuluk münasebetleri kurmak için 1920'de Bakü'da bir Ermeni Azerbaycan Konferansı çağırılmıştı 25 Nisan 1920'de Tiflis'te Kafkas Ardı Cumhuriyetleri Konferansı'na iştirak edilmiş ve bu konferansta Kafkas Konfederasyonu tezi savunulmuştur. Denikin, Çarlık taraftarı ordularının Kafkasya'ya sarkması düşünülerek, bu tecavüzü önlemek için Dağıstan ile Kuzey Kafkasya Çerkes'leri birleşerek Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti adı

altında bir devlet kurmuşlardı. Bu cumhuriyete Azerbaycan bütçesinden 2,5 milyon funt sterling miktarında bir yardım öngörölmüş ve de yapılmıştır.

Komşu İran Devleti ile siyasi, iktisadi ve ticari münasebetleri tanzim için Bakü'de uzun süren bir konferans toplanmış ve anlaşmayı varılarak, muahede imzalanmış ve anlaşma ile İran hükümeti, Azerbaycan'ı hukuken tanımış ve Azerbaycan Hükümeti de, İran'a ülkesinden geçen transit hakkını tanımıştır. İran'la Azerbaycan arasında karşılıklı elçiler gönderilmiş ve kabul edilmiştir. Batum'da Acara idaresine ve Kars ve Aras boyundaki müslüman Türk idaresine maddi yardımda bulunuyordu.

MİLLÎ MUSTAKİL AZERBAYCAN HÜKÜMETİNİN DIŞ SİYASİ TEMSİLCİLİKLERİNDEN BAZILARI

Paris Sulh Konferansında Heyet Başkanı :

Ali Merdan Bey Topçubaşı.

Acaristan (Batum) siyasi Mümessili :

Dr. Mahmut Bey Efendiyev.

Ermenistanda siyasi mumesil:

Mehmethan Tekinski.

Gürcüstan'da siyasi mümessil :

Mehmet Yusuf Caferov

İran'da siyasi mumesil :

Adilhan Ziyathan

Türkistan'da siyasi mümessil :

A. Sadikov.

Kuban-Kazak'da siyasi mümessil :

Cafer Bey Rüstembeyli.

Türkiye (İstanbul) siyasi mümessili :

Yusuf Bey Vezirov.

MİLLÎ MUSTAKİL AZERBAYCAN HÜKÜMETİ NEZDİNDE BULUNAN DIŞ SİYASİ TEMSİLCİLİKLERDEN BAZILARI

Amerika Birleşik Devletleri :

Mr. Randal't

Amerika Birleşik Devletleri Kafkas Ardı Fevkalade Komiseri :

Albay Gaskel.

Amerika'nın Bakû Konsolosu :

Mr. G. Smith.

Ufa'da kurulan Beyaz Rus Hükümeti temsilcisi :

Albay Politsin ve Albay Belyayev.

Ermenistan Hükümeti Temsilcisi :

T. A. Bekzadyan.

Fransa Hükümeti Temsilcisi :
Mr. A. Gaye.
Fransa Hükümeti Askeri Ataşesi :
Albay Osberg.
Gürcüstan Hükümeti Temsilcisi :
K. Alşibaya
İtalya Hükümeti Temsilcisi:
Albay Barbaris ve Şövalye Anri İnsam.
Kuzey Kafkasya Hükümet Temsilcisi:
Alihan Kantemir.
Polonya Hükümet Temsilcisi :
Mr. Leysner - Mr. B. Ostrovski.
Türkistan'da Kaspi Hükümet Temsilcisi :
Mr. N. A. Stolpako.
Ukrayna Hükümet Temsilcisi :
Mr. V. Konsolos.
İsviçre Hükümet Temsilcisi:
Mr. Robert de Riez.
İngiliz Hükümet Temsilcisi :
Albay Stoks.
İran Hükümet Temsilcisi :
Muhammethan Saidül Vüzara.
İran'ın Lenkeran konsolosu :
Sadıkhan Sâdü-dovle.
Litvanya Hükümet Temsilcisi :
Mr. Mitskeviç ve Fr. Delide.
Papa-Vatikan Temsilcisi :
Mr. Antuan Delabus (A. Del'fussşe)

MİLLİ MUSTAKİL AZERBAYCAN CUMHURİYETİNİN ORDUSU

Çarlık Rusya'sı Türkistan ve Azerbaycan gibi Türk sömürgelerinden asker almıyordu. Maksat açıktı, Türk halkın askerlik geleneğini unutturmak ve güvenilmeyen bu sömürge halkının eline silâh vermemek. İkinci Rus İhtilâli askeri kuvveti olmayın Azerileri kritik bir duruma sokmuştu. Her şeye yeni baştan başlamak lâzımdı. Osmanlı Ordusu yardıma gelmeden önce Gence'de Astsubay okulunun ilk sınıfı kurulmuştu. Osmanlı Ordusu bu okulu «Zabit Vekili» okulu adı ile yeniden teşkil etti.

Rus Ordusundan Azerbaycan'a 300 kadar iyi yetişmiş bir subay kadrosu kalmıştı. Bu subayların otuzdan fazlası kurmaydı. Fakat askersiz, küçük zabiti olmayan subay kadrosu neye yarardı?. Osmanlı Ordusu Mondros Mütarekesi gereğince Bakü'yu İngilizlere teslim edip gitmişti. Bundan ötürü Azerbaycan «Harbiye Nezareti» Gence'ye taşınmak zorunda kaldı. Gence'de ilk iş olarak yeni «Askeri Talimname» kabul etmek oldu. Mevcut «Zabit Vekili» okuluna yeni öğretmen subaylar tayin edildi ve bir «Harbiye Mektebi» kuruldu. Bu okulun öğretmen kadrosu Rus ordusunda yetişen çoğu Türk kurmay subaylardan olmakla birlikte Gürcü ve Rus subaylarından da öğretmen kadrosuna alınmıştı. Ağdam'da bir «Mitralyoz Astsubay Okulu» kurulmuştu. Bu askeri okullarda subaylar öğrencilerinden ayırt edilmeyecek şekilde okulda ve arazide bir, birlerine karışmış olarak çalışıyor ve okutuyor ve okutuluyorlardı. Ağdam'da ki, mirtalyoz okulunda General Süleyman Bey Efendiyev arazide öğrencilerin yanbaşında araziye uzanıyor ve öğretim yapıyordu. Ayrıca «İhzari Çavuş Mektebi» ve «İstihkam Bölüğü Mektebi» açılmıştı. Bütün subaylar ve hükümet bir Azerbaycan ordusu kurmak için insan üstü çaba gösteriyorlardı. Alaylar kuruldukça, yeter Azerbaycan subayları olmadığı için kardeş Kuzey Kafkasya'lı Çerkez subaylardan, Gürcü subaylarından ve en son Rus subaylarından kadrolar doldurulmaya çalışılıyordu.

Böyle bir çalışma ile Azerbaycan ordusu şu şekilde kurulmuştu: 1nci Piyade Tümeni Komutanı Tümgeneral Cevat Bey idi.

1 — Cevanşir alayı,

2 — Zakatala Alayı,

3 — Gence Alayı'ndan kurulmuştu.

1 — Gönüllü Süvari Alayı 1 nci tümenin kuruluşuna giriyordu.

2nci Tümenin kuruluşuna:

1 — Kuba piyade alayı,

2 — Bakü piyade alayı,

3 — Şemahı piyade alayı,

4 — Gökçay piyade alayı giriyordu.

Tümen Komutanı Tümgeneral İbrahim Ağa Yusufov idi.

3ncü Tümenin kuruluşuna Lenkeran alayı girmişti ve ikmal edilmekte idi. Süvari Fırkası: Tatar, Karabağ, Şeki alaylarından kuruluydu. Her Tümeninde iki topçu alayı bulunuyordu.

İki zırhlı tren, 6 zırhlı otomobil, 8 deniz uçağı vardı. Kars

ve Ardahan adlı 2 deniz gambotu bulunuyordu.

Her alay iki bin süngüden ibaretti. Orduda 600 subay vardı. Bu mikdarın yarısı Türktü ve % 10 kurmaydı. Harp Okulu 600 Üsteğmen rütbeli mezununu vermişti. Harbiye Nezareti Haziran 1919 da Gence'den Bakû'ya taşınmış ve İstiklâlin birinci yıllığı doluyisiyle yapılan geçit resminde Azerbaycan ordusu, disiplinli alayları, iyi talim görmüş bir şekilde halkın coşkun alkışları ve sevinç gözyaşları ile teftiş veriyordu.

General İbrahim Yusuf İtalya'ya gitmiş ve 50.000 askere yetecek giyim ve başka teçhizat satın almıştı. Harbiye Nazırı. Or-general Samet Bey Mihmandarlı, Genel Kurmay Başkanı Tüm General Habib Bey Selimov'du. Osmanlı Ordusu Azerbaycan'a yardıma geldiği zaman destek bir kuvvet olmak üzere kurulan Azerbaycan Kolordusunda hizmet etmiş, Bakû savaşında Şemahı ve Kürdemir hattında cephenin Güney kanadına kumanda etmişti. Son hücumda Apşeron yarım adasında Meştâğa cephesinde savaşmıştır. O zaman albay olan Habib Bep Selimov Azerbaycan. Hükûmeti tarafından generallığe yükseltilmiş ve Rus'larla yapılan Azerbaycan iç savaşını da zaferle sonuçlandırmıştır. XI Rus Kızıl Ordusunun Azerbaycan'ı işgalinden sonra General Selim Bey kurşuna dizilmiştir.

Çarlık Rus ordusunda yetişip Azerbaycan ordusuna geçen bazı Azerbaycan'lı General'lerin adları. (Bunların hepsi kurşuna dizilmiştir.)

- 1 — Tümgeneral Hüseyin Nahçıvanlı.
- 2 — Tümgeneral Hamit Gaydabaşı.
- 3 — Tümgeneral Prens Kâzım Kacar.
- 4 — Tümgeneral Yadigarov.
- 5 — Tümgeneral Murat Giray Dilhas.
- 6 — Tümgeneral Sulkeviç Süleyman Bey.
- 7 — Tümgeneral İbrahim Ağa Vekilov.
- 8 — Tümgeneral Çheidze. (Harp Okulu Müdürü).

(M.E. Rezulzade: Azerbaycan Cumhuriyeti. 1341-İstanbul - Azerbaycan Dergisi, 1964 - Yıl 13 - sayı: 7-8-9. E. Kurtulan)

Jandarma kuvvetleri dahil Azerbaycan ordusu 30.000 kişilik bir kuvvetti. Lenkeran ve Karabağ savaşlarında bu askeri kuvvet Türk askeri olduğunu göstermiş ve bir çok askeri kurullarda övülmüştü.

SİVAS'TA MUSTAFA KEMAL PAŞA VE AMERİKAN GENERALİ HARBORD GÖRÜŞMESİ

Bu görüşme Türkiye ve Kafkasya siyaset tarihi yönünden çok önemlidir. Bu görüşme sonucunda M. Kemal Paşa'nın Kafkasya'da ki, hareketler hakkında derin bilgi sahibi olduğunu, Misakı Milli Sınırları hakkında ki, kesin kararını ve Ermeniler ve Komünizm üzerine yürüttüğü tutarlı fikirleri öğreniyoruz. Görüşme 20 Eylül 1919 da Sivas'ta yapılmıştır.

General Harbord yanında iki general ve maiyetiyle Sivas'a Heyeti Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeye gitmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın yanında Rauf, Bekir Sami ve Rüstem Beyler bulunmuştur. Görüşme 3-4 saat sürmüş ve General Harbord, Erzurum'a ve oradan da Kafkasya'ya gideceğini, Kafkasya'dan deniz yolu ile İstanbul'a döneceğini ve aşağıdaki sorularına yazılı bir rapor halinde cevap verilmesini bu raporun Samsun limanında kendisine yetiştirilmesini, bu raporu cumhurbaşkanı Vilson'a ve Senato'ya sunacağını Mustafa Kemal Paşa'ya söylemiştir.

General Harbord'un soruları şunlardır:

- 1 — Kuvayı Milliye'nin mebdai teşkilâtı ve bu günkü derece-i kuvveti ve şümulu,
- 2 — Anâsır-ı gayr-ı müslime ve bilhassa Ermeni'ler hakkındaki nokta-i nazarınız.
- 3 — Muavenet ve müzaheret hakkındaki fikriniz.

Olay, Mustafa Kemal Paşa ile General Harbord'un kararlaştırdıkları şekilde cereyan etmiş ve uzun rapor, dönüş yolunda Karadeniz'de General Harbord'a yetiştirilmiştir. Uzun görüşmenin ve raporun Kafkasya ve Azerbaycan ile ilgili olan pasajlarını aşağıya alıyoruz:

• Bolşeviklere Gelince, bizim memleketimizde bu doktrinin hiçbir şekilde bir yeri olamaz, dinimiz, adetlerimiz ve aynı zamanda sosyal bünyemiz tamamiyle böyle bir fikrin yerleşmesine müsait değildir. Türkiye'de ne büyük kapitalistler ne de milyon-

larca sanatkâr ve işçi vardır. Diğer taraftan ziraî bir problemimiz yoktur. Son olarak sosyal bakımdan dinî prensiplerimiz Bolşevizmi benimsemekten bizi uzak tutmaktadır. Türk milletinin bir doktrine karşı hiç bir temayülü olmadığını ve hattâ Ferit Paşa'nın Bolşevizmin memleketi istilâ ettiği veya etmek üzere olduğu yolundaki aslı olmayan söylentilere karşı milletin duyduğu dehşet hissi bunun kuvvetli delilidir.

«Merkezi Erivan olan Ermeni Cumhuriyeti'ne karşı düşmanca hiçbir niyetimiz yoktur. Bu gün için cemiyetin bu devletle hiç bir münasebeti yoktur ve alâkalanmamaktadır. Bu devlet hakkındaki bilgimiz söylentiler ve dolayısıyla elde edilen malumata dayanmaktadır. Bununla beraber hakikat olan şu kadarını biliyoruz ki, bu yeni devletteki Ermeniler, Ermeni müfreze kumandanının emirlerine binaen Müslüman unsurunu imha etmek üzere faaliyette bulunuyorlar. Bu emirlerin suretlerini gözlerimizle gördük. Erivan'daki Ermeni'lerin, Müslümanları imha siyaseti güttükleri ve bu kanlı vahşet dalgasının sınırlarımıza kadar genişlediği sınırlarımızın öbür taraftan kaçan sayısız müslümanla dolu olması ile de teyid edilmiş oluyor. Diğer taraftan Erivan Hükûmeti sınırın bu tarafında top ateşi açmak suretiyle doğrudan doğruya tahrik faaliyetlerine de başvurmuştur.

İngilizler bu hareketin cereyanı esnasında bir yandan Ermenilerin Müslümanlara karşı tutumlarını teşvik ettiler, hattâ onları bu mevzuda kışkırttılar, diğer taraftan Ermenilerin tecavüzlerini bize sayıp döktüler ve bunları tahammül edilemez hareketler olarak tarif ettiler ve bu komşu devlete saldırarak misilemede bulunmağa bizi zorladılar. Fakat biz, hakikatin kendini göstereceğinden emin olarak Ermeni tahriklerine tahammül ettik ve İngilizlerin öfkelerini farketmiş göründük. Hakikaten bizi Ermenilere saldıрмаğa teşvik eden ve bu suretle kendi bölüklerini o topraklara gönderebilmelerini sağlayacak bir vasat yaratmağı plânlayan İngilizlerin tutumlarını meydana çıkara-bileceğimizi düşündük. İngilizlerin bütün bu manevraları Kafkasya'yı boşaltmaları mecburiyetini hissettikten sonra onların subay ve temsilcileri tarafından başlatıldı.

Azerbaycan ve Erivan Ermenileri arasında çarpışmalar olduğunu işitiyoruz. Bunun sebebinin Ermenilerin Azerbaycan ve Gürcüstan arasında, İngiltere'nin himayesinde olan ve güneye doğru zorlayan «Denikin-e karşı imzaladıkları ittifakla iştirak etmeği reddetmeleri olduğunu tahmin ediyoruz.

Erzurum ve Van'daki Müslümanların ve bilhassa sınır muntıkasında yaşayanların Ermenistan'da cereyan eden katliama dair hergün aldıkları haberler ve ölümden kaçan ve ağlanacak vaziyette olan mültecilerin manzarası karşısında büyük heyecana kapılmaları çok normaldir. Galeyanın artmasına bir sebep de Ermenilerin sınırlarımız dışında top ateşi tatbikatı yapmalarıdır. Fakat bizim teşkilatımız bunları yatıştırmaya muvaffak olmuş, her türlü şiddetli reaksiyon ihtimali bertaraf edilmiştir.

Ermenistandaki bahtsız müslüman halkın yardımına gitmekten ve AZERBAYCAN MÜSLÜMANLARI İLE TEŞRİK-İ ME-SAI ETMEKTEN ÇEKİNEREK BÜTÜN FAALİYET VE HEDEFLE-RİMİZİ ANAVATANIN VE MİLLETİN ŞİMDİ ÇİZİLEN HUDUT-LAR İÇİNDE İSTİKBALİNİ VE REFAHINI GARANTİ ALTINA ALMAK İÇİN HASRETMEYİ ZARURİ GÖRÜYORUZ. Hakikat-te bize isnad olunan dört maddelik hareketlerin zararlı oldu-ğuna kaniiz. Sınırlarımızın dışındaki maksatlar için maddi ve manevi kuvvetlerimizi dağıtmakla sadece anavatanın kalbi ve varlığımızın düğümü olan hilafet ve saltanat makamının müdafaası için ihtiyacımız olan kuvveti zayıflatmış olacağımızı düşünüyoruz.

Yakın zamanlarda gözlerimizin önünde cereyan eden hadiseler bize mutedil telâkkilere bağlı kalmağı öğretti. **HENÜZ SULHLA NETİCELENMİŞ OLAN UMUMİ HARP ESNASINDA HÜKÜMETİMİZİN BAŞINDA OLAN ZAT OSMANLI KUVVETLERİNİ KAFKASYA'NIN ZAPTI, AZERBAYCAN HÜKÜMETİ'NİN KUVVETLENDİRİLMESİ ve MİSİR'in GERİ ALINMASI GAYELERİ UĞRUNDA KULLANDI.** Bu siyasetin sonucu olarak bizim hakiki vatanımızın can damarı olan halk epey kayba uğradı. Birçok verimli ve kıymetli topraklar bizden zorla sökülüp alındı ve hatta kendimize en son sınır olarak ayırdığımız yerlerden Başkentimiz ve memleketimizin İzmir, Antalya ve Adana gibi eşsiz bölgeleri yabancı işgali altındadır. Halbuki eğer harbe iştirak etmemiş olsaydık veya hiç değilse iştirak ettiğimiz halde kuvvetlerimizi haris emeller uğrunda harcaacağımıza, akıllıca hâl-i hazırdaki sınırlar dahilinde topraklarımızı müdafaa etmek üzere kullanmış olsaydık, durumumuz hâlâ mağlup insanlarınki olmakla beraber şimdiki vaziyetten farklı olacaktı» (Türk Kültürü Dergisi. Sayı 81. sh. 600-601, Ankara 1969. Dr. Fethi Tevet-oglu).

AZERBAYCAN İSTİKLALİ DRAMI...

Azerbaycan'ın Bolşevik'leştirilmesi üzerine ve Azerbaycan'ın istiklâli için oynanan «Dram» hakkında, Türkiye ve Dünya'da bir çok yazılar ve eserler yayınlanmıştır. Bu yayınlar bir çok yanlıdır. Çoğunluğu kapsayan fikir Mustafa Kemal Paşa'nın Azerbaycan istiklâlini Sovyet Rusya'ya, Anadolu Milli Mücadele Haraketine yaptıkları yardıma karşı taviz olarak feda eylediği fikridir. Lord Kinros. Dr. Rıza Nur, Profesör Tarık Zafer Tunaya, Memduh Yaşa, Dr. Salahattin Tansel, Aclan Sayılğan, Doğan Avcıoğlu ve Emekli General Veysel Ünüvar ve başkaları bu fikirdedirler.

1 — Dr. Rıza Nur kalabalık ciltli «Türk Tarihi» adlı eserinde: «Azerbaycan'lılar, Türkiye için, önce bizi düşmandan kurtardılar. Sonra bizi kızıl Rus'lara sattılar diyorlar.» diye yazıyor.

2 — E. General Veysel Ünüvar, «Bolşeviklerle Sekiz Ay» adlı kitabında: (İstanbul 1948) «Azerbaycan'daki Bolşevik mezalimi Ermeni tedhişlerini unutturmuştu, Ermeni'lere rahmet okumuşlardı. Nahçıvan'ın bir Türk şehri olan Nehram'da bir toplantı yapıldı. Azerbaycan'ın uğradığı felaket anlatıldı. Bolşevikler lanetlendi. Açıkta açığa «Türkiye kendisini kurtarmak için bizi kurban ediyor. Eğer Bolşeviklerin hatırı için (Ermeni'lere) taarruzdan vaz geçmeselerdi bu gün biz iki düşman arasında kalmayacaktık.» dediler. General Veysel Ünüvar yukarıda adı yazılı kitabında, o, zamanın siyasi durumunu ve Bolşevik'leri hayret edilecek bir doğrulukla değerlendiriyor: «Zaten Bolşevikler bu zamanlarda ki, ilk zaferlerini halk'ın tereddüdü ve komünizmin türlü, türlü tefsirleri, her kesin bu karışık dünya durumunda bir halâskâr aramaya mecbur olması sayesinde kazanmışlardı.» (sh. 6) «Adı geçen Rus

devletinin emperyalist siyasetinin değişmeyeceğine o zaman-ki yüksek komuta makamlarında mevcut olan kanaatı göstermesi bakımından bu düşünce dikkate layıktır.» diyor.

Ne yazık ki, olaylar başlangıçta görülen bu gerçek doğrultuda gelişmemiştir. Yunan'lıların Anadolu'da ilerlemesi karşısında Türkiye yüksek komuta çevresinde bir panik havası esmiştir. Bu hava içerisinde Bolşevikler Azerbaycan'ı işgal etmede büyük kolaylık ve yardım görmüşlerdir, Türkiye Yüksek Komuta'sından.

Bu sebeple Azerbaycan'ın Bolşevikleşmesi olayı Yakın Doğu'nun siyasi tarihinde önemli bir olay olmuştur. Haklı olarak bir çok objektif eser veren bilgin yazarlar bu olaya bir kaç sahife ayırmış ve yer vermişlerdir. Azerbaycan'ın Bolşevik Rus'lar tarafından işgali, Türkiye Kurtuluş Savaşı Tarihi'nin dramatik bir aşamasıdır. O çağın tarihini yazan herkes bu olay üzerinde önemle durmalıdır.

2 — Lord Kinros, Atatürk adlı eserinde şöyle diyor: «Sivas kongresinden sonra Mustafa Kemal, Sovyet Rusya'ya gayri resmi bir temsilcinin gönderilmesini ve Sovyet'lerden para ve silâh yardımı almak imkânlarının araştırılmasını uygun görmüştü. Bu iş için eski ittihatçılardan Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa seçildi. Kısmen onun gayretiyle 1920 yılının ilk aylarında Anadolu'ya Rus'lardan, az da olsa, bir yardım gelmeye başladı. Kâzım Karabekir Paşa başkanlığındaki, bir heyetin Bakû'ya gönderilmesi müsbet netice vermemişti. Doğudaki Türk vilâyetlerinin geri alınması için girişilecek askeri harekâta karşılık Rusya'nın Azerbaycan üzerindeki haklarını tanıyacağını bildirdi. Sonuç olarak ortak mücadele uğruna kuvvetlerin düzenlenmesi için para ve silâh yardımı istedi.» (Lord Kinros : Atatürk, İstanbul 1966, sh. 370-371).

3—10 Kasım 1965'de Ankara radyosunda Profesör Tarık Zafer Tunaya ile Memduh Yaşa, Atatürk'ün ölüm yıldönümü dolayısıyla yaptıkları tartışmalı yayında, Milli Kurtuluş Savaşı sırasında Bolşevik Rus'lardan yardım elde edebilmek için Türkiye'nin Ermenistan gibi Azerbaycan'ın da Sovyetler birliğine katılması şartını kabul eyledikleri fikrini açık ifadelerle belirtmişlerdir.

4 — Vakıflar Bankası Yayınları arasında 1966'da basılan ve yazarı tarih doktoru Selâhattin Tansel olan «1919-1922 Atatürk ve Kurtuluş Savaşı» adlı kitapta şunları okuyoruz: «Mustafa Kemal Rusya'nın umumi siyasetini nazarı itibara alarak 26 Nisan 1920'de Sovyetlere bir mektup gönderdi ve siyasi, askeri nitelik-

te bir ittifak içerisinde işbirliği yapabileceğini, her iki memleketi de tehdit eden yabancı emperyalizme karşı birlikte mücadele edileceğini, Sovyet Hükümeti Menşevik Gürcüstan üzerine yürüdüğü takdirde, Türk kuvvetlerinin de emperyalist Ermenilere hücum edeceğini, Azerbaycan'ı Bolşevik zümresine sokmayı kabul edeceğini bildirdi.

5 — Aclan Sayılğan 1967'de «Solun 94 Yılı» adı ile yayınladığı eserde şunları yazıyor: «Azerbaycan'daki «Müsavat Partisi» iktidarı —ki, menşevik eğilimli idi— Kızıl ordu ile Azerbaycan'daki Türkiyeli Türklerin ittifakı sonunda yıkılması ve Azerbaycan'ın Rus Sovyet ordularının işgalinde yardımcı olduğu iddiaları üzerinde de durmakta fayda vardır. Bu iddiaları doğrulayacak bazı karineler mevcuttur. Meselâ bunlardan biri Nahçıvan'da Kâzım Karabekir Paşa ordularının Kızıl Ordu ile buluşması ve Ermeni meselesinin bu bölgede halledilmesi. Bilindiği gibi Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın Moskova'ya hareketinden evvel, Sovyet hariciye komiseri, Hükümetinin görüşü olarak, Anadolu'dan da alınacak topraklarla müstakil bir Ermenistan kurulmasını açıklamıştı. 3 Eylül 1920'de Karabekir Paşa'nın kumandasındaki askerlerin taarruza geçip Sarıkamış ve Kars'ı aldıktan sonra, Gümrü'yü de ele geçirmesi, Ermeni menşeviklerinin idaresinde olan hükümetle 3 Aralık 1920'de Gümrü barış antlaşmasını imzalaması ve aynı günlerde Kızıl ordunun Ermenistanı işgal etmesi, Sovyetlerin Ermeni meselesi konusundaki görüşlerinin değişmesine sebep olmuştu. Fakat, Türk hükümeti tarafından verilen daha bir tâviz, «Müsavat Partisi» idaresinde olan, Azerbaycan'ın Kızıl ordu tarafından işgaline göz yummasıdır. Şöyle ki: daha 1918 Mart ayında Stepan Şaumyan idaresindeki silâhlı Ermeni kuvvetleri 14.000 Azeri Türkünü katletmişti. Anadolu'da olduğu gibi Azerbaycan'da da Ermeni-Türk katliamı bir birini izliyordu. Komintern ajanları 1919 yıllarında Azerbaycan'a sızdılar ve bir çok grevler organize ettiler. Azerbaycan, petrol kaynakları olan zengin bir ülke idi. Sovyetler daha ilk günden bu arazi parçasına göz dikmişlerdi. Fakat Bolşeviklerin burada hâkim olmalarını önleyen kuvvet, başında Mehmet Emin Resulzade'nin bulunduğu «Müsavat Partisi» idi. Komintern üyesi Skoçka o sıralar Azerbaycan'da bulunan mülteci Türkiyeli subaylarla «Müsavat Partisi» aleyhine komplo kurmak ve onları iktidardan uzaklaştırmak için temasa memur edilmişti. Skoçka Azerbaycan'da Bolşevizmin yerleşmesinde en büyük engelin «Müsavat Partisi» olduğuna inanmıştı. O halde Sovyet-

ler Çiçerin'in müstakil Ermenistan iddialarından vaz geçmeliydi. Bu politika Sovyetlere hem Ermenistan'ın hem Azerbaycan'ın istilâsını sağlayacaktı. Buna mukabil Milli Kurtuluş Savaşını yürüten Türkiye doğu cephesinde Ermenistan gailisinin ortadan kalkması ile rahat bir nefes alacaktı. Komintern taktiğini elbette kolay değiştirmede. Uzun bir süre, Ermenistanı mı desteklemek lâzım, yoksa Türkiye'yi mi konusunda zigzaglar çizerek oyalandı. Kâzım Karabekir Paşa'nın askerlerinin Kars'a dayanması ve Ermenistan'la Gümrü muahedelerini akdetmesi Sovyetleri Ermenistan'ı işgale sevketti. Sovyetler Ermenistan'ın istiklâli politikasından vaz geçtiler ve Azerbaycan'ı da işgal ederek Türkiye ile hem hudut oldular.»

Kominternin plânı, Avrupa sömürgelerini Asya ve Yakın doğudaki ham madde kaynaklarından mahrum ederek yaratılan buhran sonucu komunizmin Avrupa'ya da sıçramasını temin etmekte. Bunun üzerine Moskova Türkiye'nin nüfuzundan istifade ederek politikasını Azerbaycan üzerine çevirdi. Komintern temsilcisi Skoçka Kafkas komünistleri Halil Paşa ve arkadaşları ile, (Mülteci Türkiyeli subaylar) anlaşarak Azerbaycan milli hükümetini devirmeye karar verdiler. Azerbaycan milli Hükümeti bu sıralarda Ermeni'lerle uğraşmakta idi. Mustafa Kemal Paşa'ya suikast sırasında, istiklâl mahkemesinde savcı olan Necip Ali Bey'in (Küçüka), Talât (Muşkara) ya Azerbaycan faciası ile ilgili sualler sorması ve suallere alınan cevaplar oldukça ilgi çekicidir. Bu cevaplardan anlaşıldığına göre, Halil Paşa, Kızıl Ordunun başına geçerek doğruca Anadolu'ya yürüyecek ve böylelikle Enver Paşa'nın milli mücadelenin başına geçmesini sağlayacaktı. Fakat, «Müsavat Partisi'nin hükümeti buna müsaade etmedi. Amma Sovyet Kızıl Ordusunun Azerbaycan Hükümetini devirmesini de önleyemedi. Kızıl ordu ve Halil Paşa kuvvetleri «Müsavat Partisi»ni devirdikten sonra, Halil Paşa işledikleri hatanın azametini anladılar. Bakû, Kızıl Ordu tarafından işgal edilince Halil Paşa 1914 — 1918 de Birinci Cihan Savaşına iştirak ettikleri gerekçesiyle Rus'larca tasfiye edildi. Türkiye'ye yardım işlerinin idaresi Mustafa Suphi'ye ve onun idare ettiği Türk komunist fırkasına verildi..» (Aclan Sayılğan: Solun 94 yılı 1871-1965, s. 149 150, 151, 152.)

Doğan Avcıoğlu, «Milli Kurtuluş Tarihi» adlı eserinin ikinci kitabında «Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesi» ne kısa bir bölüm ayırmıştır. Bu bölümde Kâzım Karabekir Paşa'nın Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesinde harcadığı çok aktif ve enerjik çabalara

dikkati çektiikten sonra, Mustafa Kemal Paşa'nın bu meselede ki, rolünü tesbit etmiştir. Doğan Avcıoğlu önce Mustafa Kemal'in K. Karabekir'e yazdığı bir mektuptan şu bilgiyi veriyor: «26 Nisan 1920 de Bakü'ya gönderilen askeri kurulumuza, emperyalizme karşı Bolşeviklerle «iş ve eylem» birliğini kabul ettiğimizi ve Azerbaycan hükümetini, belli koşullarda, Bolşevik devletler gurubuna katma vazifesini aldığımızı bildiriyoruz» (Doğan Avcıoğlu, sh. 452)

«Erzurum milletvekilleri Durak, Necati, Hüseyin Avni ve Yasin'in (Oltu), «İslâm Bolşevik ordusu'nun öncülerinin Erzurum'a geldiğinin söylendiğini» umutla sormaları üzeriile Mustafa Kemal, 14 Ağustos 1920 de Meclis'te şöyle konuşur: «Başta İngilizler olmak üzere, İtilaf Devletleri, bir yandan ellerindeki bütün araç ve kuvvetlerle bizi yoketmek, bizi ezmek için çalışırken, öte yandan da ezilen bütün insanlığı kurtarmak amacıyla çalışan Bolşeviklerin, mazlum milletimize el uzatmaması için yine servetlerini, kuvvet ve kudretlerini kullanarak uğraşmışlardır.

Fakat Bolşevik Cumhuriyeti, hem kendi yaşamaları ve varlıklarının önemini artırmak, hem de İtilaf Devletleri'nin zulüm pencesinden kurtuldukları takdirde, en kudretli bir yardımcı ve yandaş olacak milletimizin birlik ve beraberlik elini tutmak için fiili girişimlerde bulunmuştur. Yaptığı girişim, Efendiler, X ve XI nci Ordularını doğrudan doğruya Kafkasya'ya, Doğu cephesine ayırmak oldu. Bu ordular bizim yol göstericiliğimiz, etkimiz ve hizmetimiz sayesinde, kolaylıkla Kuzey Kafkasya'yı geçtiler ve Azerbaycan'a girdiler...» (Doğan Avcıoğlu sh. 455 - Meclis zabıtları..)

1920 yılının ilk aylarında Kâzım Karabekir Paşa ve kurmayını «Bölşevik» romantizmi ile vecde gelmiş, görüyoruz, öbür taraftan Yunan'lıların ilerlemeleri karşısında paniğe uğramış K. K. Paşa. 13 Nisan 1920 de, Mustafa Kemal'e yazdığı mektupta şöyle diyor: «Kur'an-ı Kerim, fakirlere, işçiye ve emeğe ilişkin ve bizce bilinebilen ne kadar Bolşevik ilkeleri varsa hepsini içine almaktadır. Bu nedenle de müslümanlar Bolşevikliği kolay ve munis kabul etmekte ve karşılamaktadır.»

Karabekir 23 Nisan 1920 de gönderdiği mektubunda İslâm Dünyası'nın geleceği için Azerbaycan'ın Bolşevikleşmesinin gerekli olduğunu ileri sürdükten sonra: «Bugün Anadolu'nun kurtuluşu için Bolşevik orduları ile el ele vererek hareket etmekten başka çaremiz kalmamıştır.» diye Mustafa Kemal'e önerilerde bulunuyor. (Doğan Avcıoğlu sh. 453, 454. K. Karabekir İstik-

lâl Harbimiz.) Karabekir'in M. Kemal Paşa'ya yazdığı mektuplarda «Bolşevik yönetimin kabulü zorunda olduğumuz...» yolunda öneriler doludur.

Mustafa Kemal, K. Karabekir'e verdiği cevaplarda bu önerileri reddetmemektedir ve kendisi tarafından verilen emirlerde de aynı önerilerin gözetildiğini belirtmektedir. Ancak Bolşevizm hakkında K. Karabekir'de gördüğümüz romantizmi ve vecdi Mustafa Kemal'de göremiyoruz. Mustafa Kemal, K. Karabekir gibi bir ideolojik şaşkınlığa uğramamıştır. O, Bolşeviklerin Türkiye sınırlarına gelmesini İngilizlerin «Milli Kurtuluş hareketi'ni» Kafkasya cephesinden kuşatmaya geçmemeleri için istemektedir.

Burada birkaç mesele üzerinde açıklama yaparak geçeceğiz. Lord Kinros'un kitabında yazdığı gibi Anadolu Milli Kurtuluş savaşı devrinde Kâzım Karabekir Paşa başkanlığında Bakû'ya Azerbaycan Milli Müstakil Hükümeti nezdine bir heyet gitmiştir.

Doğan Avcıoğlu kitabının 2 nci cildinde Milli Mustakil Azerbaycan Hükümet'i İngiliz yanlısı diye gösteriyor. Azerbaycan İngiliz işgalinde olmuştur, fakat Azerbaycan hükümeti İngiliz yanlısı hiç bir zaman olmamıştır. Hele Azerbaycan halkı'nın İngiliz'lere karşı oluşları geleneksel olmuştur, o, zaman. Bolşevik'lerle iş birliği yapan Türkiye subayları halkın bu ruh halden faydalanmışlardır.

Aclan Sayılğan bir (Halil Paşa askeri kuvvetinden söz ediyor) böyle bir kuvvet ne Azerbaycan'da, ne de hiç bir yerde hiç bir zaman olmamıştır. Rus'lar Halil Paşa ve arkadaşlarını öncü kızıl askerler trenine bindirerek Azerbaycan askerlerine ve halka Ruslara karşı koymamalarını ve bu askerin Anadolu'ya yardıma gideceğini söyletmişlerdir. Bu girişten sonra Azerbaycan İstiklâli Dram'ının oynandığı ortam ve kahramanları üzerinde durabiliriz.

Daha Samsun'a ayak basmadan önce İstanbul'da iken Anadolu Kurtuluş Hareketini tasarladığı sırada Mustafa Kemal'in galip Antant devletler arasındaki uyumsuzluğu görmediği ve hesaplamadığı düşünülemez. Bundan başka çarlık Rusyası yerini alan Lenin Rusya'sının Batı Devletlerine karşı çıkışında, mazlûm ve esir milletlere «hürriyet ve istiklâl» vadedişlerinde kendi dâvasına uygun ve ortak mesnet aradığı ve gördüğü de şüphesizdir. Bu ortamı gözden hiç bir zaman kaçırmadı. Siyasî kozlarını, bu ortam içinde oynadı. Samsun'a çıktıktan sonra Sivas

yolu üzerinde Havza ilçesinde Ali Baba'nın (Mesudiye) otelinde, o zaman albay bulunan süvari subayı Budyoni başkanlığındaki Rus heyetiyle görüştüğü bilinmektedir. (Dr. Fethi Tevetoğlu» Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler, s. 124) Bu olayı Harp Okulu hocası Tahsin Ünal, Türk Siyasi Tarihi adlı kitabında da teyit etmektedir. s. 260.

Yunanlıların Anadolu'yu işgal eylemelerine ilk karşı koyan G e n e r a l K â z ı m Ö z a l p hatıralarında Yunanlılara karşı savaşmaya başladıktan bir müddet sonra Balıkesir'deki karargâhında kendisini biri tatar olmak üzere üç Rus Kızıl Ordu subayının ziyaret ettiğini anlatmaktadır (Cumhuriyet Gazetesi). Öbür taraftan Lenin o tarihte Pravda gazetesinin baş yazarı bulunan Karl Radek'i Berlinde olan ve birinci dünya savaşının mağlup generalleri Enver ve Cemal Paşa'larla temasa geçmeğe ve onları Sovyet Rusya'ya davet etmekle vazifelendirmişti. Bütün bunlar, Sovyet Rusya'nın Anadolu Milli hareketi ile kendi hesaplarına göre yakından ilgilendiklerinin delilleridir. Sovyet liderleri de her şeyden önce yeni kurulan kızıl Rus Sovyet devletinin Güney cephesinden Antant devletler tarafından sarılmasını veya vurulmasını önlemek istemişlerdir. İkinci hesap da şuydu! Bir taraftan, Anadolu Milli İstiklal hareketi lideri Mustafa Kemal ile öbür taraftan, ittihaçı paşalarla iş birliği yaparak Antant devletlerin sömürgeleri olan Şark ülkelerinde ihtilâller yaratmak ve kabilse Anadolu hareketine komünist yön vererek klasik Rus siyaseti olan sıcak denizlere çıkmak stratejisini gerçekleştirmek. Böylelikle Moskova bir taşla bir kaç kuş vurmak siyasetini güdüyorlду.

MUSTAFA KEMAL'İN SİVASTA BULUNDUĞU «HEYETİ TEMSİLİYE» DEVRİNDE AZERBAYCAN'DA UMUMİ DURUM

28 Mayıs 1918'de istiklâlini ilân ederek, gerek çarlık ve gerek Kızıl Rusya'dan kopan ve müstakil bir devlet olarak yaşamaya başlayan Azerbaycan Cumhuriyeti, Türk ve İslâm dünyasında ilk demokratik, cumhuriyet rejimi ile yeni doğan bir Türk devleti idi. Yeni doğan bir devletin pek çok ve çetin meseleleri olacağını söylemeğe lüzum yoktur. Herşeyden önce milli bir ordu kurmak, yeni kurulan devletin mali ve iktisadi işlerini düzenlemek, üniversite dahil maarif işlerini ve başka pek çok problemleri yoluna koymak, ülkenin iç asayişini temin etmek ve kendisini önce İngiliz işgal ordusuna, sonra Birinci Dünya Savaşının galip devletleri olan Antant devletlere tanıtmak ve kabul ettirmek, bir taraftan komşu olan ve Türk halkı için ezeli bir dert bulunan Ermenilerin, öbür taraftan Kafkasya'ya doğru yürümekte olan kızıl ordunun tecavüzünü önlemek için çareler düşünmek gibi daha pek çok siyasi ve askeri meseleler... O zamanki Azerbaycan devlet adamlarını meşgul etmekte idi. Aradan yarım yüz yıldan fazla bir zaman geçtikten sonra şimdi anlıyor ve takdir ediyoruz ki, o zaman iktidarı elinde tutan Azerbaycan devlet adamları iyi çalışmışlardır. Şeriatçı «İhrar fırkasından,» Komunist fırkasına ve Rus ve Ermeni azınlıklarının da temsil edildikleri kuvvetli muhalefeti olan bir parlamento ile, onlar, İslâm Şark ülkelerinin ilk Cumhuriyet rejimini tam bir hukuk devleti anlamında gerçekleştirmiş ve bir devletin bütün müesseselerini kurmuşlardı. Azerbaycan, Anadolu halkının ve onun kurtuluş savaşının zaferi için titremekte idi. Ancak müşterek bir hududun olmaması ve yardım yollarının Ermeni ve Antant devletlerin kontrolü altında bulunması sebebiyle Azerbaycan hükümeti Anadolu'ya yardım edemiyordu. Yeni do-

ğan ve henüz Antant devletler tarafından hukuken tanınmayan Azerbaycan gibi küçük bir devletin açıkça Anadolu milli hareketine yardım edebilmesine siyasî bakımdan imkân olmadığı da bir hakikat idi.

Halil Paşa küçük Talât'la birlikte İstanbul'da Bekir Ağa bölüğünden kaçmış ve Moskova'da bulunan Enver ve Cemal Paşalara katılmak üzere yola çıkmıştı. Bu yol üzerinde Anadolu'da olup bitenleri yerinde görmek ve Moskova'daki Paşalara rapor vermek üzere Sivas'ta «Heyeti Temsiliye»nin başında bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya uğrayarak onunla görüşmek istedi. Halil Paşa hatıralarında (Akşam Gatezesi, 13-14 Aralık 1967). Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine İttihatçıların Anadolu Kuvayı Milliye hareketine karşımalarının doğru olmadığını uzun uzadıya anlattığını yazıyor. Ve Mustafa Kemal'in o zaman zihnini en çok meşgul eden meselelerden birinin de Enver Paşa meselesi olduğunu ilâve ediyor. Bu durum karşısında kendisinin Anadolu Kuvayı Milliye hareketine zarar vermekten sakınacağına ve Mustafa Kemal'e itaat edeceğine dair söz verdiğini ve Enver Paşa'nın da bu yolda hareket edeceğine dair Mustafa Kemal'e teminat verdiğini kaydediyor. İşte böylece Halil Paşa Sivas'tan Azerbaycan'a gitmek üzere ayrılıyor.

Tevfik Bıyıklıoğlu Atatürk Anadolu'da adlı kitabında, Halil Paşa'nın Rusya'ya gidişinden söz ederken: «Mustafa Kemal onu Bolşevik'lerle yolu açmak ve onlardan silâh, cephane ve para almakla vazifelendirdi. Kazanılacak dostluğun kıymeti (arkayı emniyete almak ve silâh yardımı) ile ifade olunabilirdi diyor.» Bu devirde Azerbaycan, dağılan Osmanlı ordusunun subay ve erlerinden bir kısmı ve sivillerden bir hayli insanın iltica ettikleri bir ülke idi. Her gelen Türk subayına gerek Azerbaycan halkı ve gerek hükümet iyi muamele ediyor ve hattâ subaylardan bir kısmına Azerbaycan hükümeti (orduya almadan) maaş veriyordu. Bu arada İstanbul'dan Bakû'ya Dr. Fuat Sabit'de gelmişti. Dr. Fuat Sabit 1912-13 yıllarında İstanbul'da «Türk Ocağı» kurulduğu zaman Nesip Yusufbeyli ile birlikte ilk kaydolunan üyelereydi. (Muharrem Feyzi Tuğay: Yusuf Akçura, 1958 İstanbul). Bu ocakta arkadaşlık yapmışlardı. Dr. Fuat Sabit Bakû'ya geldiğinde Nesip Yusufbeyli Azerbaycan Başvekili bulunuyordu. Rauf Bey ve Kâzım Karabekir Dr. Fuat Sabit'i Azerbaycan Hükümeti ile görüşerek Anadolu'ya yardım istemeye memur etmişlerdi. Bakû'ya gelen Dr. Fuat Sabit bu konuda Azer-

baycan Başvekili Nesip Bey Yusufbeyli ile görüşüyor ve sonucu aşağıdaki şifre ile Rauf Bey'e bildiriyordu:

Amasya19/10/335-919

15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerine

Atideki şifre 9. Fırka Kumandanı Miralay Rüştü Bey'de bulunan miftahla halledilmediğinden bu hususta delâleti âlilerini rica ve muhteviyatının mahrem olarak tesrii iş'arını istirham ile takdim ihtiramât eylerim.

**5. Fırka Kumandanı
Cemil Cahit**

(Şifre uzun olduğundan konumuza gerekli fıkraları alıyorum H.B.)

2 — Azerbaycan hükûmeti istikraza muvafakat ediyor. Murahhası gelecektir. Zuhur eden kabine buhranı şimdiye kadar tehirine sebep olmuştur.

5 — Azerbaycan hükûmeti sulh konferansında İngilizlerden ümitvar olduğu cihetle ihtiyat ve itidalle hareket etmektedir. Sulh konferansının maksadı Manevrayı Kafkas konfederasyonu yapmaktır. Hükûmet buna taraftardır. Bu cihetle açıktan açığa bize yardım etmek ve icabında muhasamayı kabul etmek fikrinde olmadığını anladım.

6 — Reisi vükela Nasip Bey, Rauf Beyin buraya gelmesinin muvafık olacağını söyledi. Silâh ve cepthane ne miktar verileceğini ve hangi vasıtalarla gönderileceğini soruyor.

(İmza
Dr. Fuat Sabit

Şifre çözülerek 21.10.1335 — 1919 tarihinde geri gönderiliyor (Kâzım Karabekir: İstiklâl Harbimiz, s. 358-359).

Halbuki Dr. Fuat Sabit Azerbaycan hükûmetinin Anadolu'ya yardıma niyetli olduğunu ve buna imkân ve kabiliyeti bulunduğunu öğrenir öğrenmez Moskova ve Bakû'da bulunan üyesi olduğu Türk Komünist Partisi ile anlaşıp bu yardımı sabote etmiştir. Bakû'da Türk Komünist Fırkası vekili Doktor Fuat imzalı olarak 15. Kolordu Kumandanlığı vasıtasıyla «Heyeti Temsiliye»ye yetiştirilmesi istenen uzun bir raporda: Moskova Sovyetiyle uyuşacak sollardan mürekkep bir hükûmeti Azerbaycan'da mevkii iktidara getirmekten söz ediliyor. Ve devamla deniyor ki: «Şayet marûl-arz intikali hükûmetin mevkii iktidara gelmesi çok teehhür ederse netice intilâl ile yaklaştırılacaktır. Biz bu

faaliyetimizde bu gayeyi istihdaf etmekteyiz Şöyle ki: Burada infilâk edecek bir Bolşevik inkilâbını boğmak üzere Gürcü ve bilhassa Ermenilerin, Enzelide bulunmakta olan bir alay kadar İngiliz askerinin Azerbaycan üzerine yürüyecekleri hemen muhakkaktır. « Dr. Fethi Tevetoglu: Türkiye'de Komünist ve sosyalist Faaliyetler, s. 273-274).

Yukarıya aldığım bilgiler Dr. Fuat Sabit'in Bakü'dan Erzurum'a 15. Kolordu aracılığı ile «Heyeti Temsiliye»ye gönderdiği rapordan alınmıştır. Şimdi aynı Dr. Fuat İstanbul'da bulunan Rauf Bey aracılığı ile yine Sivas'ta bulunan «Heyeti Temsiliye»ye aşağıdaki yalan bilgiyi gönderiyor: «Azerbaycan hükümeti İngilizlerin nüfuzu altındadır. Bizde geçen ahval ile alâkaları yoktur. Bilâkis bizi zaafa uğratmak isteyen İngiliz memurlarının tesiriyle bol para vererek ordumuzdan zabıt, küçük zabıt ve hattâ efrad kaçırıyorlar. Bu günlerde bazı iyi zabıtlarımız ve küçük zabıtlarımız Azerbaycan'a firar ettikleri gibi İstanbul'dan da gidiyorlar.» (K.K. İstiklâl Harbimiz, s. 358).

Bu şifre üzerine Kazım Karabekir Paşa telâşa düşüyor ve hatıralarında şöyle yazıyor: «İstanbul'dan gidenlerin ehemmiyeti yoksa da benim kıtaatımdan gayri meşru bir tarzda gidişler inzibatı, itaatı sarsabilecektir. Tabii şedit karşıladım, ağır tamimler yaptım ve tedbir aldım. Belki Bolşevik istilâsına karşı da bir hazırlık için Azerbaycan ordusuna Türk zabıtlarının gitmesine İngilizler müsaade ediyor. Fakat muntıkamdaki mesaiyi ihanet telâkki ediyorum.» (K.K. in eseri, s. 358).

Sivas'a «Heyeti Temsiliye»ye çeşitli yollardan Azerbaycan hükümeti hakkında uçurulan yalan haberler Dr. Fuat Sabit'den çıkmaktadır. Azerbaycan hükümetinin yapmayı tasarladığı yardıma sabote etmek için.

Rauf Bey karargâhı, İstanbul'da bulunan Çanakkale mevkiî müstahkemi kumandanı vasıtasıyla 27.1.1920'de Kâzım Karabekir'e bir şifre gönderiyor. Bu şifrede «İngilizlerin Azerbaycan hükümetiyle ittifak ettikleri, ilk kafiye olarak 5000 İngiliz askerinin Azerbaycan'a sevkolunacağını ve lüzumu kadar esliha ve cephaneyi İngilizlerin vereceği ve keza Ermeni ve Gürcüleri de teslih edecekleri, maksat bolşeviklere karşı olduğu ve saire...» şeklinde bir yığın asılsız haberlerle Azerbaycan hükümetini karalamak hedefini güden rivayetler çıkarılıyor. Sivas'ta bulunan ve aynı haberleri Rauf Bey'den alan Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir'e 30.I.1336'da Heyeti Temsiliye adına bir şifre göndererek «Bu havadisın tahkiki ile beraber İngilizlere temayülün tevliit edeceği mehalik serdedilerek vesaiti münasibe ile bu

babda Azerbaycan'ın ikaz ve neticenin iş'ar buyrulması rica olunur» diye talimat veriyor. Kazım Karabekir Paşa bunun üzerine Trabzon'da bulunan 3. fırka kumandanlığı vasıtasıyla «Azerbaycana ilk yazılı talimattır »diye Bakû'ya ulaştırılması için uzunca bir şifre gönderiyor. (K.K. İstiklal Harbimiz, s. 455-456-457.) Halbuki bu tarihte Azerbaycan hükûmetinin Anadolu'ya yardımı düşündüğü İngiliz gizli servisinde de öğrenilmiştir. Amiral Sir F. de Robec'ten Lord Gurzon'a şöyle şifre gönderiliyor: «Azerbaycan hükûmetiyle Türk milliyetçileri temas halindedirler. Azerbaycan'a silah vermiyelim.» (Ali Kemal Meram: Devlet Kurulurken, Mayıs 25-1969 Akşam gazetesi.)

Burada Azerbaycan hükûmeti aleyhine çevrilen siyasi entrika ve tertibin inceliğine okurların dikkatini çekmek istiyorum. A z e r b a y c a n Başvekili Nesip Bey Anadolu'ya yardım meselesini görüşmek üzere Heyeti Temsiliyenin murahhası olarak Rauf Beyin Bakû'ya gönderilmesini istemiştir. İşte bu sebeple ne yapıp, yapıp Rauf Bey'in kafasına Azerbaycan hükûmeti hakkında bir şüphe düşürmek için bütün yalan haberleri Rauf Beyin kanalı ile yayınlamaya başlıyorlar. Dr. Fuat Sabit'in Azerbaycan Başvekili ile Anadolu'ya yardım meselesini tam zamanında, bolşeviklerin Azerbaycan'a saldırılarından altı ay önce konuştuğunu, tarihi vesikalar gösteriyor. O tarihte Azerbaycan'da bir tek İngiliz askeri yoktu. Yalnız İngiliz diplomatik misyonu bulunuyordu. Bu yazıda sırası gelince arzedeceğimiz vesikalardan anlaşılacağı üzere İngilizlerin Azerbaycan'a dönmek niyetleri de yoktu. Azerbaycan Anadolu'ya her türlü yardımı verebilecek durumda idi (1925 yılının ortalarında eski Azerbaycan Başvekili ve sonradan Hariciye Nazırı Fetalihan Hoylu'nun kardeşi Rustamhan Hoylu ile Bakû'da Şemahı hapishanesinde ve Tifliste Meteh (Metshet) kalesinde tutuklu bulunduğumuz zaman avukat ve Azerbaycan'ın eski Sağlık ve Sosyal yardım vekili rahmetli Rustem Han, bana Anadolu'ya yardım meselesini ve yardım yolunun İran üzerinden yapılması düşünüldüğünü anlatmıştı H.B.) 18 Şubat 1336-1919'da Kâzım Karabekir tarafından Heyeti Temsiliyeye gönderilen şifrenin birinci maddesinde «Alınan mevsuk malumata nazaran, Azerbaycan'lıların İngiliz'lerle ittifakı asılsız bir şayiadan ibarettir, denilmektedir. Buna rağmen Heyeti Temsiliye komunistlerin oynadıkları siyasi entrikanın farkında olmuyor ve Bakû'ya yetkili bir kişi veya heyet göndermiyor. Mustafa Kemal komunistlerin oynadıkları hainane entrikaları ancak Birinci Büyük Millet Meclisi kurulduktan ve Heyeti Temsiliye Ankara'ya yerleştikten sonra ve «Yeşil

Ordu», «Türkiye Komünist Partisi», Batum'da kurulan «Türkiye İş-tirakiyum Partisinden» sonra anılıyor. 8 Nisan 1336-1919 tarihli ve Baha Sait imzalı 15. Kolordu'ya hitaben yazılan mektupta şunları okuyoruz: «M. Kemal'e bildiriniz. Moskova'ya gönderilecek heyeti murahhasasını göndersin pek müstaceldir ve lazımdır. Oradan gönderilecek adamı titizlikten bulamazlarsa burada Küçük Talât'la ben varım.

Kırmızı ordunun bütün Kafkas umuru şimdilik benim mukadderatıma bağlanmış haldedir. Aynı mektup şöyle devam ediyor: «Şimdiki halde Azerbaycan hükûmeti tamamen İngiliz elinde bulunmuş görülüyor. Onun için şimal harekâtının Türkiye'ye imkân derecede muavenetine mumanaat ediyor, demektir. Azerbaycan'ın Anadolu Milli Hareketine yardımına engel olan komünistler, şimdi Azerbaycan hükûmetini Şimal'den Türkiye'ye gelecek yardıma engel olmakla suçlandırıyor ve tarihe komünistler tarafından uydurulan ve aslı esası olmayan bir yalan daha ilâve ediyorlar. «Müsavatın 10 Ermeni 5 Rus ve sair reylerle 45 reyi vardır. Taşnak reyi ile ekseriyeti muhafaza ederek ancak iktidarda kalıyor» (K. Karabekir, s. 616-617). Halbuki Azerbaycan Parlamentosunda rus, ermeni mebuslar rol sahibi olmamışlardır. O zaman. Baha Sait Moskova'nın kendilerine mevki verir gibi gözükerek, asıl gayesi olan Azerbaycan'ı işgal etmek oyununu oynayan politikasına kapılıyor ve şöyle diyor: «Moskova'nın Kafkas vekili yanımda, komiser olmak şartıyla, umum Kafkas komitesi beni şimdilik başkumandan mevkiinde bulunduruyor». Bundan sonra Baha Sait vecde gelerek «Yâni bütün bu işleri alelhesap ben görüyorum» diyor (İstiklal Harbimiz, s. 612). Komünistlerin bütün bu avantür oyunlarına gelen Kazım Karabekir defterine şöyle bir not düşürüyor: «Azerbaycan hükûmeti maatteessüf kendisini ve milleti bir tehlikeye düşürecektir. Bir taraftan Karabağ'da Ermenilerle müsademe devam ediyor, bir taraftan bolşeviklerle anlaşmaya yanaşmıyor. Bizi hiç düşünmüyor. Bütün bu ters işlerin İngilizlerin tertibatı olduğunu bilmemesi kabul olunamaz.» (K. K., s. 612). Yukarıda Baha Said'in yazdığı guya Azerbaycan Hükûmeti 10 Taşnak 5 Rus milletvekilinin parlamentoda kendisini tutmasıyla iktidarı elinde tutabildiği avantürü ile Kâzım Karabekir Paşa'nın Azerbaycan hükûmetinin Karabağ'da Ermenilerle savaş halinde bulunduğu yazısının birbiriyle çeliştiği meydandadır. Fakat bu olayların hiç birisi hakikatin anlaşılmasına yardım etmiyor.

İbrahim Efendi eliyle Trabzon'da 3. fırka Kumandanı Rüstü

Bey'den 15. Kolordu Kumandanı K. Karabekir Paşa'ya gelen bir raporda deniyor ki: «Gerek Rus ve gerekse Türk komitesinin (söz konusu Türk komitesi, Türkiye Komünist Partisidir. H.B.) muvafakati üzerine Halil Paşanın ihtilal ordusunun emir ve kumandasını deruhte etmesi münasip görülmektedir.» Bu gurupların toplantısında alınan kararda:

«İngiliz siyasetinin pek ateşin mürevvici olan Azerbaycan Hükümeti hazırasını en az bir müddet zarfında yıkmak ve Bolşeviklerle anlaşıp bir hükümeti resikâra çıkarmak» lazımdır deniyor ve bu iş için hazırlanan tertibat ve şahıslar sayılıyor.

Bu uzun harekât ve Azerbaycan hükümetine karşı yürütülen Haince entrikayı açıklaması yönünden çok enterandır. Bunda deniyor ki: Azerbaycan'a son defa giden Türk zabitanı, hükümeti hazıra ordusuna kabul edilmemekte ve vuku bulan müracaatları birer surette baştan savılmaktadır. Bu hususta İngilizlerin tesiri bulunduğu gibi Türk zabitanının ordu nüfuzunu ellerine almalardan korkmaktadır Azerbaycan hükümeti.

Burada çok şahane bir komünist entrikasına dikkati çekmek faydalı olacaktır. Azerbaycan Başvekili Nesip Bey Yusufbeyli, Rauf Beyi Bakû'ya Anadolu Milli Mücadele Hareketine yardım meselesini konuşmak için davet eylediği zaman, «Azerbaycan hükümeti Milli Mücadele Hareketini İngilizlerin teşvikiyle zaafa uğratmak için Erzurumda bulunan 15. Kolordu zabitanıyla, İstanbul'da bulunan ve osmanlı ordusunun dağılmasıyla boşta kalan zabitanı yüksek maaşlar vad ederek Azerbaycan ordusunda istihdam etmek üzere kaçırıyor» diye propaganda yapan Halil Paşa ve arkadaşları ve Türkiye Komünist Partisi, bu defa bu zabitanı kendilerinin Türkiye'den kaçırdıklarını ve bunları Azerbaycan hükümetinin kendi ordusuna, Türkiyeli paşa ve subayların ve Türkiye Komünist Partisinin Azerbaycan ordusunu kendi ellerine alma plânlarını önlemek için almadığını açıklamakta ve itiraf etmektedirler. Ancak iş işten geçmiş ve komünist oyunu başarı ile oynanmıştır.» Anadolu Milli Mücadele Hareketine hiç bir zaman ilgisiz kalmayan ve yapmak istediği yardım, usta Moskova ajanlarının oyunu ile Türk Paşa ve subaylarının elleriyle sabote edilen ve önlenen masum, günahsız Azerbaycan halkı hakkında «Kardeş Bir Millet» tarafından kesin karar verilmiştir. Böylelikle Kâzım Karabekir hatıralarında şöyle yazıyor: Azerbaycan kabinesine yapılan, fakat neticesiz kalan süikast bu inkilâbın ilk asarındandır. Esasen Zengezur hududunda Ermenilerle henüz gayri resmi sûrette ciddi muharebeler yapmakta olan Azerbay-

can Milli kuvvetlerine Bakû ve havalisinden mütemadiyen gönüllü kabileleri gelmekte, Azerbaycan'ın Ermenilere karşı kin ve gayeyi millisini istihdaf eden bu muharebat Azerbaycan hükümetinin vaziyeti siyasiye ve askeriyesini zaten tesbit etmektedir.» (K.K. İstiklal Harbimiz, s. 603-604). Heyeti temsiliyeye gönderilen bu rapor şöyle bitiyor: «Vaziyetin bizim için matlub olan şekli tabiiisinde devam etmekte olduğu maruzdur». Ardı ,arası kesilmeden Heyeti Temsiliyeye gönderilen düzmece komunist raporlarından sonra o, zamanki şartlar altında bir sürü gailelerle Kurtuluş Savaşını yürüten Mustafa Kemal, Kazım Karabekir Paşa'ya en son kararını 6.2.1336 (1920) tarihli 15. Kolordu Kumandanlığına diye yazılan şifre ile bildiriyor. Karar Azerbaycanın Bolşevikleştirilmesidir. Şu şifreye Kâzım Karabekir'in o zaman verdiği cevabı aynen alıyoruz.

«1 — İtilâf devletlerinin vücuda getirmek istediği Kafkasya seddi ve binnetice memleketimizin her taraftan işgali ve inhidamı dahili mülâhazatı artık tasvir ve tasavvur buyrulan şekilde varit olamayacağını zannederim.

4 — 22 Kânunisanı 1336-1920 tarihinde arzettiğim mutalaa-tıma Heyeti Temsiliyenin tamamiyle mutabık olduğu bildirilmiş iken ve Kafkaslarda itilafın vahim ve şüpheyi mucip bir kudreti ve sevkedilmiş bir kıt'ası bile yokken bu kerre bunun nereden mülhem olduğunun iş'ar ve tenvir buyurulması» hasseten istirham ederim» (K.K. İstiklal Harbimiz, s. 467-468).

Kâzım Karabekir Paşanın Erzurum 26.4.1336 (1920) tarihli telinde de şöyle deniliyor:

«Büyük Millet Meclisi Riyasetine,

Nesip Bey Yusufbeyli'nin riyasetindeki Azerbaycan ile Bolşevikler arasında münasebeti tüccariyeye tarafeyince muvafakat edildiğinin haber alınması. Derbend'de toplanan bolşevik kıtaatı muntazamasına mensup ileri kıtaatin Azerbaycan hududu üzerinde bulunması ve istihbaratı muhtelifeye nazaran Azerbaycan hükümetinin bolşevikleri hüsnü istikbale karar verdiğinin anlaşılması şimdiye kadar meşkül olan Azerbaycan vaziyetinin şekli kat'isini almak üzere olduğunu göstermektedir» (K.K. İstiklal Harbimiz, s. 620 ve 660).

Türkiye Komünist Partisinin Bakû ve Moskova'dan guya Kafkasya'da bir İngiliz askeri kuvveti varmış gibi Heyeti Temsiliye'yi devamlı olarak kasıtlı şekilde telâşa düşüren raporlarına karşı Kâzım Karabekir Paşa'nın «Kafkasya'da Anadolu Milli Hareketini kuşatacak bir İngiliz askeri kuvveti» bulunma-

dığına dair Mustafa Kemal'e gönderdiği raporu yukarıda arz etmiştik. Bu meseleye dair başka kaynaklardan edindiğimiz bilgiyi aşağıya alıyoruz. Eski Gürcüstan Milli Müstakil Cumhuriyeti Başvekili Noy Jordaniya, (Naşı Raznoglasıya-Bizim İhtilâflarımız) adlı Pariste yayınladığı Rusca kitapta şöyle diyor: «Dünya için bir sır değildir ki, Yunanistan'ı Türkiye'ye tecavüze teşvik eden İngiltere ve onun şahsında Başvekil Lloyd George, Güney Kafkasya Cumhuriyetleri topraklarını işgale Sovyet Rusya'yı teşvik ediyordu. Bu sırrı Çiçer'in ağzından kaçırmış ve bütün dünya da bu sırrı duymuştur». (s. 73). Noy Jordaniya'nın ayrıca Almanca yayınladığı Die Englische Gewerkschaftsdelegation und Georgien-1925 adlı kitabında bu olay bütün teferratıyla incelenmektedir.

Azerbaycan Milli Şura Reisi (Parlemento Başkanı) Mehmed Emin Resulzade bu vaka hakkında Çağdaş Azerbaycan Tarihi adlı eserinde şöyle yazıyor: «İngilizlerin Türkistan ve Kafkasya'dan ordularını çekmiş olmaları, Kafkasya üzerine yürümek için Bolşevikleri cesaretlendirdi. Bununla beraber o zamanki, İngiliz Başbakanı Lloyd George Londra'yı ziyaret eden Sovyet Dış Ticaret Komiseri Krasin'e Krallık hükûmetinin Kafkasya işleri ile ilgilenmediğini, bu sırada bildirmiştir» (1951, Ankara, s. 6).

Moskova, Türkiye Komünist Partisi kanalıyla, Heyeti Temsilileyi Kafkasya'dan İngiliz kuşatması fikri ile meşgul ederken, siyasi toleransları tarihçe malûm olan İttihatçıları da hayali büyük payeler vadiyle oyalamış ve Azerbaycanı işgal edinceye kadar büyük vaitlerde bulunmuştur. Halil Paşa, Kâzım Karabekir Paşa'ya yazdığı bir mektupta diyor ki: «Deruhte ettiğim vazife, İran'dan Irak istikametine hareketi mutasavver İran İnkılâp Ordusu Başkumandanlığıdır.» Aynı Halil Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya şöyle yazıyor: «Ben buradan Bakû'ya oradan da İran'a hareket edeceğim. Irak gerilerine ve Bulucistan istikametine hareketi temdit etmek fikrindeyim» (İstiklâl Harbimiz, s. 850). Hakkatde ne ordu, ne Başkumandanlık ve ne de bir harekât vardı. Çok yıllar sonra Atatürk'ün Azerbaycan istiklalinin kayboluşundan duyduğu üzüntüyü Falih Rıfkı Atay şöyle anlatıyor. «Stalinden sonra Rusya'nın gidişini görüyordu. Yeni bir düşmanlık devrine girilmemek için elinden geleni yapmakla beraber, Ankara'daki evinde elçisi ile yiyip içtiği Azerbaycan Türk devletlerinden artık eser kalmadığını biliyordu (Dünya 8 Kasım 1964).

XI — ci Rus Bolşevik Ordusunun Azerbaycana hücumundan önceki günlerin siyasi havasını maruf Türkiye komunistlerinden

dilci Ahmet Cevat Emre(1) şöyle anlatıyor: «Kızılların haberi alınan zaferleri üzerine, Bakü'da Müsavat Meclisi (Parlamento) geceli gündüzlü müzakereye devam ediyor, fakat mukavemet kararına varamıyordu Dinleyiciler locasından seyrettiğim bu fasılasız meclis oturumu, hürriyete, bağımsızlığa aşık bir küçük memleketin ümitsizlik içinde kıvrınmasının ülvi bir levhasıydı.» (Tarih Dünyası Dergisi Sayı I, Yıl 1 sh. 90).

1 — 1920 de Moskova'da Türk Komunistleri. Adlı yazısında

SOVYET RUSYA İMPARATORLUĞU VE SÖMÜRGELERİ

Etnik Nüfus yoğunluğu ve Toprak genişliği tablosu

1 — Azerbaycan: 5,3 milyon nüfus. Azeri 73,8% — Ermeni 9,4% — Rus 10% gerisi bşk. m. ler 86,6 bin km² toprak yüz ölçümü. Başkent Bakû 1 milyon 291 bin nüfuslu.

2 — Ermenistan: 2 milyon 608 bin nüfus. Ermeni 88,6% — Rus 2,7% — Azeri 5,9% bşk. m. ler. 29,8 km² T. yüz ölçümü. Başkent Eriven 818 bin nüfuslu.

3 — Gürcüstan: 4,8 milyon nüfus. Gürcü 66,8% — Ermeni 9,7% — Rus 8,5% — Azeri 4,6% bşk. m. ler. 69,7 bin km² T. yüz ölçümü. Başkent Tiflis 927 bin nüfuslu.

4 — Belorusya: 9 milyon 152 bin nüfus, Belorus 81% — Polonyalı 4,3% Rus 10,2% — 207,6 bin km² T. yüz ölçümü. Başkent Minsk 1 milyon nüfuslu.

5 — Kazakistan: 13 milyon 130 bin kusur nüfus. Kazaklar 29,8% — Rus 43,2% — Ukraynalı 8,3% — 2717,3 bin km² (iki milyon yedi yüz on yedi bin kilometre kare) T. yüz ölçümü. Başkent Alma-Ata 776 bin nüfuslu.

6 — Kırgızistan: 3 milyon 80 bin nüfus. Kırgız 43,8% — Rus 29,2% — Ukraynalı 8,3% bşk. Özbek 4,1%, 198,5 bin km² T. yüz ölçümü. Başkent Frunze 453 bin nüfuslu.

7 — Letonya: 2 milyon 412 bin nüfus. Latışlar 56,8% — Rus 29,8% — Belorus 4% — Polonyalı 2,7% Ukrayna-

lı 2,3% — 63,7 bin km² T. yüz ölçümü. Başkent Riga 755 bin nüfuslu.

8 — Litvanya: 3 milyon 200 bin nüfus. Litvanyalı 80,1% — Rus 8,6% — Polonyalı 7,7% — Belorus 1,5%, — 65,2 bin km² T. yüz ölçümü. Başkent Vilna 400 bin nüfuslu.

9 — Moldavya: 3 milyon 669 bin nüfus. Moldavlar 64,6% — Ukraynalılar 14,2% — Rus 11,6% — Gagauzlar 3,5% — 33,7 bin km² T. yüz ölçümü. Başkent Kişinev 395 bin nüfuslu.

10 — Tacikistan: 3 milyon 80 bin nüfus. Tacikler 56,2% — Özbekler 23,0% — Rus 11,9%. — 143,1 bin km² T. yüz ölçümü. Başkent Düşenbe 400 bin nüfuslu.

11 — Türkmenistan: 2 milyon 288 bin nüfus. Türkmenler 65,6% — Rus 14,5% — Özbek 8,3%, Kazak 3,2%. 488,1 bin km² T. yüz ölçümü. Başkent Aşabat 266 bin nüfuslu.

12 — Özbekistan: 12 milyon 500 bin nüfus. Özbekler 65,5% — Rus 12,5% — Tatar 4,9% — Kazak 4% Tacik 3,8% — Karakalpak 2%. — 447,4 bin km² T. yüz ölçümü. Başkent Taşkent 1 milyon 461 bin nüfuslu.

13 — Ukrayna: 47 milyon 9 yüz bin nüfus. Ukraynalı 74,9% — Rus 19,4% — Yahudi 1,4% — Belorus 0,8% — Polonyalı 0,6%. — 603,7 bin km² T. yüz ölçümü. Başkent Kiyev 1 milyon 764 bin nüfuslu.

14 — Estonya: 1 milyon 391 bin nüfus. Estonyalı 68,2% — Rus 24,7% — Ukraynalı 2,1% — Belorus 1,4%. 45,1 bin km² T. yüz ölçümü. Başkent Tallin 378 bin nüfuslu.

15 — RSFSR — Sovyet Rusya: Nüfus 131,4 milyon,

Rus 82,8% — Tatar 3,7% — Ukraynalı 2,6% ve başka milletler. Toprak genişliği 17,075,4 bin km².

Sovyet Rus Ana Yasa'sında Sovyet Rusya, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (?) nin arasında tek bir üye imiş gibi gösteriliyor... Böylelikle Sovyet Rusya ayrı federatif bir devletmiş gibi gösterilmekte ve dünyanın bir kısmı buna inanmaktadır. Hakikatta RSFSR Rus hegemonyal imparatorluğun özünü teşkil ediyor. Sovyet Anayasası bu durumu örtmek için bir sürü formal dekoratif esaslar koymuştur. Dünyada bu sinsi bolşevik Rus oyununa gelen milyonlarca insan vardır. Halbuki Moskova'da tarihin zalim Rus çarlarından kendilerine miras olarak kalan «Kremlin» sarayında yerleşen şöven Rus Nasyonal Komünist Bolşevik Juntası, Batı Avrupa'da bulunan peyk devletler nüfusu da içine alan 400.000.000 (Dört Yüz Milyona yakın) insanı tarihte ve dünyada eşine rastlanmadık şekilde büyük bir toplama kampına çevirerek idare ediyordu.

Bir ellerinde Marks ve Lenin'in kitapları, öbür ellerinde bir zamanlar «Çeka», şimdi «KGB» nin ölüm kusan terörü ile dünya hegemonyasını sürdürüyorlar. Yukarda listesi çıkarılan 14 «Dekoratif - Kukla» cumhuriyetten başka, RSFSR - Sovyet Rusya terkbine giren 21 sözde muhtar(?) otonomiye sahip cumhuriyet ve vilayetlerin nüfus yoğunluğunu ve toprak yüz ölçümlerini aşağıya alıyoruz:

1 — Başkırdistan 3 m. 835 bin nüfus, 143,6 bin km² yüz ölçümü. Başkent Ufa.

2 — Buryatlar 826 bin nüfus, 351,3 bin km² yüz ölçümü. Başkent Ulan-Ude.

3 — Dağıstan 1 m. 476 bin nüfus 50,3 km² yüz ölçümü. Başkent Mahaçkala .

4 — Kabarda ve Balkarlar 614 bin nüfus, 12,5 km² yüz ölçümü, Başkent Nalçik.

5 — Kalmıklar 271 bin nüfus, 75,9 bin km² yüz ölçümü, Başkent Elista.

6 — Kareliya 715 bin nüfus, 172,4 bin km² yüz ölçümü. Başkent Petrozavodsk.

7 — Komi 984 bin nüfus, 415,9 km² yüz ölçümü, Başkent Sıktıvkar.

8 — Mariiyiski 688 bin nüfus, 23,2 km² yüz ölçümü, Başkent Yoşkar-Ola.

9 — Mordovalar 1 m. 20 bin nüfus, 26,2 km² yüz ölçümü, Başkent Saransk.

10 — Kuzey Osetinler 750 bin nüfus, 8 bin km² yüz ölçümü, Başkent Ordjonikidze.

11 — Tataristan 3 m. 202 bin nüfus, 68 bin km² yüz ölçümü, Başkent Kazan.

12 — Tuvinya 242 bin nüfus, 170,5 km² yüz ölçümü, Başkent Kızıl.

13 — Udmuriya 1 m. 424 bin nüfus, 42,1 km² yüz ölçümü, Başkent İjevsk.

14 — Çeçen - İnguşlar 1101 bin nüfus, 19,3 km² yüz ölçümü, Başkent Groznıy.

15 — Çuvaşlar 1 m. 243 bin nüfus, 18,3 km² yüz ölçümü, Başkent Çeboksarı.

16 — Yakutlar 694 bin nüfus, 3,103,2 bin km² yüz ölçümü, Başkent Yakutsk.

17 — Adıgeyler 397 bin nüfus, 7,6 bin km² yüz ölçümü, Başkent Maykop.

18 — Yahudiler 178 bin, 36 bin km² yüz ölçümü, Başkent Birobidjan.

19 — Dağlı Altaylılar 166 bin nüfus, 92,6 bin km² yüz ölçümü. Başkent Gorno-Altayısk.

20 — Karaçay Çerkesler 352 bin nüfus, 14,1 km² yüz ölçümü. Başkent Çerkesısk.

21 — Hakaylar 455 bin nüfus, 61,9 bin km² yüz ölçümü, Başkent Abakan.

1972 Yılı İstatistiğine göre Etnik Gurupların Mikdarı

SSSR — Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği: 246 milyon 300 bin nüfus,

RSFSR — Rus Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti 131 milyon 400 bin nüfus.

SSSR terkiğine, RSFSR — Sovyet Rusya dahil 15 cumhuriyet girmektedir.

RSFSR — Sovyet Rusya 131 milyon 400 bin nüfustur. Bu devletten başka SSSR yâni Sovyetler Birliği içinde görünen 14 cumhuriyet kalmaktadır. Bu 14 cumhuriyetin toplam nüfusu 115 milyon 900 bin oluyor. Yukarıda ki, listede gösterildiği gibi bu 14 cumhuriyet topraklarında 21 milyon civarında Rus yaşamaktadır. Bu cumhuriyetlerde yaşayan Rus'ların önemli vazifeleri ve rolleri vardır. Sömürge halkı olan esir milletlerin üzerinde Rus İmparatorluğunun kontrolünü, gözcülüğünü yapmak. İkincisi bu sömürgeleri sıkı merkezi, müstebit idare yürüten ana vatan Rusya'ya bağlamak. Üçüncüsü bu sömürgeleri ruslaştırmak.

SSSR — Birliğe dahil 14 cumhuriyette yaşayan 21 milyon Rus çıktıktan sonra 14 cumhuriyetin toplam nüfusu 94 milyon 900 bin oluyor.

RSFSR — Ayrıca Sovyet Rusya terkiinde 21 otonom cumhuriyet ve vilayet vardır. Bu otonom cumhuriyet ve vilayetlerin toplam nüfusu 23 milyon civarındadır. 23 milyon nüfusun 90% Ural-Altay soyundandır, yukarıki listede gösterilmiştir. RSFSR — Sovyet Rus ya terkiinde yaşayan 21 otonom cumhuriyet ve vilayetlerin toplam nüfusu olan 23 milyon Rus olmayan nüfus çıktıktan sonra 108 milyon 400 bin Rus kalıyor. İşte Sovyet Rusya İmparatorluğunun ana kuvveti bu 108 milyon 400 bin Rusdur. Bu Rus ana kuvveti birliğe dahil 14 cumhuriyette yaşayan 21 milyon Rus halkına dayanarak, Sovyet Rus İmparatorluğunu vucude getiriyor.

Görülüyor ki, Sovyet Rus İmparatorluğunda esir milletler ikiye bölünmüştür. Bir kısmı doğrudan doğruya Rus kırıbacının idaresine, öbür kısmı birliğe dahil cumhuriyetler gibi gösterilerek «Birlik» kırıbacının idaresine terkedilmiştir. SSSR — Birlik terkiinde 5 Ural-Altay soyundan olan Türk cumhuriyet vardır.

1 — Azerbaycan'da 3 milyon 900 bin, Ermenistan'da 180 bin, Gürcistan'da 240 bin Azeri vardır. Toplam 4 milyon 320 bin Can.

2 — Kazakistan 3 milyon 800 bin can.

3 — Kırgızistan 1 milyon 800 bin can.

4 — Türkmenistan 1 milyon 600 bin can,

5 — Özbekistan 8 milyon 500 bin can.

Beş Cumhuriyette toplam Ural-Altay soyundan olan Türk 19 milyon 600 bin can'dır. Bu miktara RSFSR idaresinde yaşayan 21 bölge halkının Ural - Altay soylu olanların toplamı tahminen 20 milyondur. Böylelikle Sovyet Rusya'da 40 milyona yakın Türk halkın bulunduğu anlaşılır. Şimdi Toprak genişliği miktarlarını inceleyelim:

1 — SSSR toprak yüz ölçümü: 22 milyon 400 bin kilometre kare. Bu toprakların 75% Asyada 25% Avrupada'dır.

2 — RSFSR — Sovyet Rusya toprak yüz ölçümü miktarı 11 milyon 965 bin km². Yerleşme bölgesi olmayan tunduraları ve Kuzey Buz denizine doğru olan boş insan-sız toprakları da Sovyet Rusya kendi toprakları içine almıştır.

3 — SSSR — Birlik içinde bulunan dekoratif — federal Ural - Altaylı soydan cumhuriyetlerin toprak yüz ölçümleri 5 milyon 109 bin km².

4 — RSFSR — Sovyet Rusya terkiğine giren 21 sözde otonom cumhuriyet ve vilayetlerin toprak yüz ölçümü, 4 milyon 989 bin km². Bu toprakların 95% miktarı Ural-Al-tay soydan olan halkların topraklarıdır. Bu topraklara SSSR — Birlik içinde bulunan 5 Ural-Altaylı soydan halk-ların toprakları bulunan 3 milyon 937 bin km² kare topraklar eklenirse 8 milyon 537 bin km² civarında bir toprak yüz ölçümü çıkar meydana. Bu miktar topraklar bütün SSSR topraklarının üçte birinden fazladır. Bu gün bu toprakların Uzak Doğu'da bulunan bölgeleri Sovyet Rusya ile Çin Halk Cumhuriyeti arasında sürtüşme ve çekişme konusudur. Aslında hepsi türk toprakları olan bu bölgelerin bir kısmı XIX yüz yılda Çarlık Rusya'sı tarafından Çin'den zorla koparılmıştır.

Yukardan beri yaptığımız hesaplara Dış Moğolistan dahil değildir. Bir Sovyet Rus sömürgesi olan Dış Moğolistan'ın nüfusu 1 milyon 301 bin, hesaplanıyor 1972 sayımında. Toprak yüz ölçümü genişliği 1 milyon 565 bin km² dir. Başkenti Ulan-Batur olan bu ülkede, on yıl önce elime geçen bir istatistiğe göre yalnız 59 milyon büyük baş hayvan (sığır) bulunuyordu. Sovyet Rusya'nın et ambarı olan bu ülke de XIX yüz yılda Çin'den Rus Çarlığınca zorla alınmıştır.

Sonuç olarak Rus ana vatanında 108 milyon 400 bin nüfusun bulunduğu ve birliğe dahil 14 cumhuriyette 21

milyon Rus'un olduğu ve toplam olarak 129 milyon 400 bin Rus gör÷lmektedir. B÷t÷n diktatorluk idaresi bu Rus'ların elindedir. Ne Sovyetler Birliği hük÷metinde nede Politbüroda Ukrayna hariç esir milletlerden bir tek kişi yoktur.

SSSR — Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği adı ile dünyada birinci sınıf hegemonyal bir devlet kuran 129,4 milyon Rus milleti, bu topraklar üzerinde yaşayan 118 buçuk milyon (Moğolistan dahil) Rus olmayan halkları tarihinde eşi gör÷lmemiş bir z÷l÷m ve esaret altında tutmaktadır. Bundan başka Rus imparatorluğu kendi, coğrafi sınırları çevresinde 6 devleti mutlak surette yarı mustakil bir statu içinde bulundurmaktadır.

Bunlar:

Macarlar 11 milyon, Polonya 33 milyon, Çekoslovakya 15 milyon, Doğu Almanya 18 milyon, Bulgaristan 9 milyon, Finlandiya 5 milyon, Romanya 21 milyon, Yugoslavya Batı devletleri ile Sovyet Rusya arasında şimdilik bir denge ile yaşamaktadır. Kuzey Koreyi bu hesaba katmak gerekir, 15 milyondur. (1970 sayımı). Bu hesaba göre Sovyet Rusya dışarda 120 mliyondan fazla, hepsi Ruslardan medeni olan milletleri Rusya içinde 118 buçuk milyon medeni halkları zorla büyük bir toplama kampı içerisinde esaret altında inletmektedir. Rejimden memnun olmayan Rus halkının çoğunluğunu da bu hesaba dahil edersek Moskova'da Rus çarlarının yerinde oturan Rus ř÷ven Bolşevik - Nasyonal Komunist Juntası 400 milyona yakın insanı b÷t÷n hürriyetlerinden yoksun bırakarak ezmektedir.

Azerbaycan şairi Ahmet Cevad'ın dediği gibi:

Yığın, yığın felsefe, kucak, kucak iktisat
Cennetlik dünyamızı mahveyledi «Moskova»...

KAYNAKLAR :

Ejegovnik Bolşoy Sovetskoy Entsiklopedii, Moskva 1972.

Sovetskiy Soyuz, Obşşiy Obzor Moskva 1972

P.G. Podyaçih: Naseleniye SSSR Moskva 1961.

BİBLİYOGRAFYA

1 — M.S. Ülkütaşır: Kuzey Azerbaycan Coğrafyası, İslam - Türk Muhitülmaarifi, c. I, N. 45.

2 — Pr. Ahmet Zeki Velidi: Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası, Azerbaycan Yurt Bilgisi, 1932 İstanbul.

3 — Bolşaya Sovetskaya Antsiklopediya, c. I - Moskova 1936.

4 — Ejegodnik Bolşoy Sovetskoy Entsiklopedii, 1972, Moskova.

5 — Sovetskiy Soyuz, Obşşiy Obzor, Moskova 1972.

6 — Koloniyalnaya Politika Rossiyskovo Tsarizma v Azerbaydjan'e SSCB İlimler Akademisi yayını, 1937, Arşiv materyalleri.

7 — Pr. Potto: Utverjdeniye Russkovo Vladicestva na Kavkaz'e.

8 — Pr. Pohomov: O soslovno Pozemelnom Voprose v Azerbaydjan'e (Azerbaycan'ı Tetkik ve Tetebbü Eden Cemiyetin İhbarı, N.I. 1925 — Bakû.)

9 — General Kâzım Karabekir: İstiklâl Harbimiz, 1960.

10 — Azerbaycan Tarihi, C. 2, Azerbaycan İlimler Akademisi Yayını. 1964.

1 — Mehmet Hasan Baharlı (Velili) Azerbaycan Coğrafi - Tarihi, Etnoğrafik ve İktisadi Mûlahazat - Bakû, 1921.

12 — M. Musayev: XIX cü Asrın Sonlarında Bakû şehrinin Dahili Ticaretinin İnkişafının Bazı Hususiyetleri, «İktisadiyat» Dergisi, 1968 — Sayı I, Bakû.

13 — Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Cilt 2—1960.

14 — M. Musayev: XX yüz yılın Evvelerinde Bakû şehrinin Dahili Ticaretinin Umumi İnkişâ Meyli, «İktisadiyat» Dergisi Bakû, 1969 Sayı — 1,

15 — Lenin: Eserleri, cilt 21, Bakû 1951.

16 — Mirza Bala: Rusya İhtilalinde Türkler, Dergi, Münih - 1957, sayı 9.

- 17 — Lenin: Eserleri, cilt 4, Bakû, 1958.
- 18 — Akademik Pr. Bartold: Rus Olmayan Halkları Nasıl Ruslaştırılmalı, Türkiyat Enstitüsü Kitaplığında, 716 sayıda, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- 19 — Mirza Fetali Ahundzade: Kemalût - dövle Mektupları, Bakû, 1924.
- 20 — Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Muzey, fond. Bar. Rozina g. 41 LL. 211—ei, 6 — Projekt Uçrejdeniya Musulmanskovo Uçilişşa, Sostavlenniy Mayorom Abaskuli Ağa Bakıhanov'ım 20 Fevralya 1832 goda, Tiflis. (Azerbaycan tarihinden alınmıştır.)
- 21 — Hrestomatiya po Novoy İstorii, cilt 1 — Peterburğ 1914. Kollektif eser. Ya. La. Gureviç: Forma Antıçınoy Kulturiy ve Kontse Srednyavo Veka.
- 22 — M.F. Ahurzade: Eserleri, cilt 2 — Bakû 1951.
- 23 — Tahsin Demiray: Türkiye'de Son 50 yıllık İç Politika, 1955 — İstanbul.
- 24 — Dünya Gazetesi: 23 Mayıs 1954 sayısı.
- 25 — Dünya Gazetesi: 24 Mayıs 1954 sayısı.
- 26 — Pr. S. Prokopoviç: Ob Ekonomiçeskih Osnovah Natsiyonalnovo Voprosa, Praga, 1927.
- Otto Bauer: Die Nationalitüten frage und die Sozialdemokratie 1924.
- R. Johannet, Le princip des nationalite, 1918.
- E. Renan, qu'est ce guanne nation? 1882.
- 27 — Lenin: Eserleri, cilt 28 — Bakû 1958.
- 28 — Pr. Franz Fon List: Devletler Hukuku (Rus'ca) Riga, 1923.
- 29 — Pr. F. Martens: Medeni Halkların Çağdaş Devletler Hukuku, cilt 1 — St. Peterburğ 1887.
- 30 — Prf. D.D. Grim: Dogma Rimskovo Prava, St. Peterburğ — 1898.
- 31 — Kasimov: Sredstva Dlya Borbiy s Razboyem na Kavkaze. Bakû ,1964

3 — Pr. Ahmet Caferoğlu: Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi, İstanbul 1932.

3 — Azərbaycan Yurt Bilgisi (Dergi) sayı 23, 1933.

34 — Azərbaycan (Dergi) Sayı 7, 8, 9, 1961.

35 — Mir Muhsin Nevvab: Tezkire-yi Nevvab, 1910 Bakû.

36 — Pr. Akdes Nimet Kurat: Rusya Tarihi,

37 — Graf S. Yu. Vitte: Vospominaniya cilt 1, Berlin 1932.

38 — Hüsiyin Baliç: 1905 İnkılabı ve Ucalar, Oku İşleri (Dergi) İyun, 1925 N. 2 Akmescit.

39 — Graf. S. Yu. Vitte: Vospominaniya, cilt 2, Berlin - 1922:

40 — M. İ. Mış: Vestnik Prava, 1906, XXXVI — Peterburg.

41 — İnce Sanat Dergisi, 12 İyul, 1969 N. 28, Sahip Rzayev - Bakû.

42 — Hayat Gazetesi N. 1. Haziran 1905. (Azərbaycan Tarihinden).

43 — Kaspi Gazetesi N. 57 - 30 Mart 1905.

44 — Musa Carullah Bilgi: İslahat Esasları, Petrograd — 1915.

45 — Karibi: Krasnaya Kniga, Tiflis 1921.

46 — Pr. Yusuf Akçuraoglu: Türk Yılı, Ankara - 1928.

47 — V. İ. Lenin: Eserleri, cilt 30—.

48 — Lenin: Eserleri cilt 23.

49 — Tekâmül Gazetesi sayı 12, Mart 12, 1907. (Azərbaycan Tarihinden.)

50 — Abdurrahman Sâdi: Tatar Edebiyatı Tarihi, Kazan 1926.

51 — Hayat Gazetesi, 2/Temmuz/1906, N. 143. (Azərbaycan Tarihinden.)

52 — Hayat Gazetesi, 18 Nisan 1906 - N. 83. (Azərbaycan Tarihinden.)

53 — Mirza Bala: İstiklalin ilk şairi, Azərbaycan dergisi 1953, N. 3.

54 — Azərbaycan Edebiyat Tarihi cilt 2, Azərbaycan İlimler Akademisi Yayını kollektif eser.

55 — Hüseyn Cavit: Seçilmiş eserleri, 1958 - Bakû.

56 — H. Cavit: Geçmiş Günler, 1912.

57 — Molla Nasrettin N. 44 - 11 Aralık (Azərbaycan Edebiyat Tarihinden alınmıştır.)

58 — İrşat Gazetesi - 12/Aralık/1906, N. 283, Bakû. (Edebiyat Tarihinden alınmıştır.)

59 — Ahmet Cevat: Dalğa, Bakû - 1919.

60 — İstiklal Uğrunda Şiirler - İstanbul, 1928.

61 — Mirza Bala: Milli Azərbaycan Hareketi, Berlin 1938.

62 — Mir Cafer Pişeveri: Seçilmiş Eserleri, 1965.

83 — G. Zinovyev: İstoriya VKP (Bolşevikov) Moskova 1924.

64 — Azərbaycan Dergisi, Mart 1955, sayı 12, İstanbul.

65 — Milyukov: Rossiya Na Perelome, cilt 1 — Paris 1927.

66 — Yarbay Hüsamettin Tuğaç: Bir neslin Dramı, 1966, Ankara.

67 — Azeri Türk dergisi, 1925

68 — E. M. Azərbaycan'ın teşekkülü, 1918 — Türkiyat Enstitüsü kitablığı N. 5307.

69 — Emekli Kaymakam Rüştü: Bakû Yollarında, Askeri mecmua sayı 93

70 — Azərbaycan dergisi Mart 1959 sayı 12,

71 — Azərbaycan Nisan, Mayıs, Haziran 1962.

72 — Jurnal Probyemiy, cilt II, 1935, Paris.

73 — İslam - Türk Ansiklopedisi, sayı 44.

74 — İşhaniyan: Revolyutsiya i kontrrevolyutsiya ve Zakavkazii, Bakû - 1918.

75 — W. Woytinskiy: Demokratie Georgienne, Paris, 1921.

76 — Miralay İsrafil : Azerbaycan Ordusu Hakkında, Yeni Kafkasya, yıl I, sayı 17 — İstanbul.

77 — Mir Yakup: Azerbaycan ve Gürcüstan İstiklalinin Batı Devletlerince tanınması, Azerbacan dergisi, Yıl, I, Sayı II Şubat I — 1953.

78 — M. E. Resulzade: Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyeti Teşekkülü, 1341 İstanbul.

79 — E. Kurtulan: Azerbaycan dergisi yıl 13 — sayı 7, 8, 9.

80 — Dr. Fethi Tevetoğlu: Sivasta Mustafa Kemal, General Harbord Görüşmesi, Türk Kültürü sayı 8, 1969.

8 — Dr. Rıza Nur: Türk Tarihi...

82 — Emekli General Veysel Ünüvar: Bolşeviklerle Sekiz Ay, 1948 - İstanbul.

83 — Lord Kinros: Atatürk, 1966 - İstanbul.

84 — Pr. Tarık Zafer Tunaya ve Pr. Memduh Yaşa: 10 - Kasım 1965, Ankara Radyosu açık oturumu.

85 — Dr. Salahattin Tansel: 1919 - 1922, Atatürk ve Kurtuluş Davaşı, 1966.

86 — Aclan Sayılğan: Solun 94 Yılı, 1967.

87 — Doğan Avcıoğlu: Milli Kurtuluş Tarihi, ikinci kitap,

- 88 — Akşam Gazetesi: 13 - 14 Aralık 1967 sayıları.
- 89 — Tevfik Bıyıklıoğlu: Atatürk Anadolu'da...
- 90 — Muharrem Feyzi Tuğay: Yusuf Akçura oğlu, 1958, İstanbul.
- 91 — Ali Kemal Meram: Devlet Kurulurken, Akşam Gazetesi, 25 - Mayıs 1969.
- 92 — Noy Jordaniya: Naşi Raznoglasıya, Paris 1927.
- 93 — M. E. Resulzade: Çağdaş Azerbaycan Tarihi, 1951 — Ankara.
- 94 — Falih Rifkı Atay: Dünya Gazetesi, 8 - Kasım 1964.
- 95 — Ahmet Cevat Emre: Tarih Dünyası dergisi, sayı 1, Yıl 1,
- 96 — D. B. Seidzade: Azerbaydjanskaya Burjuvaziya i Natsiyonalno - Osvoboditelnoye Dvijenıye v 1905 gode. Tarih - Felsefe - Hukuk dergisi - Azerbaycan İlimler Akademisi haberleri 1972 N. I. Bakû.
- 97 — Programma Sotsialista Revolyutsiyonera, 1911
- 98 — Azerbaycan Türk Federalist «Müsavat» Halk Fırkası Programı, 1927, İstanbul.
- 99 — Tahsin Ünal Türk Siyasi Tarihi. Ankara 1958.
- 100 — A. A. Kaspari: Pokoryonniy Kavkaz, St. Peterburg, 1904.
- 101 — Haziran 1960, Mücahit dergisi.
- 102 — M. M. Kasimov: Oçerki Po İstorii Peredovoy

Filosofskoy i Obşestvenno Politıçeskoy Mıslı Azerbaydjanskovo Naroda v XIX Veke. 1959 Bakû, A.G.U. yayını.

103 — Mücahit dergisi, Mayıs - Haziran 1962.

104 — VI. Voytiniskiy: Godı Pobed i Porajeniy, Berlin 1923.

105 — Hüseyin Baykara: Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX yüz yıl, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 1966.

106 — S. M. Efendiyev: Azerbaycan Proletaryatının İnkilabi Hareketi Tarihinden, 1957 - Bakû.

107 — Lenin: Pereselençeskiy Vopros, (Sömürgele-re Rus Göçü Meselesi) 1912.

108 — Pr. Lavissa ve Pr. Rambo: XIX ci Yüz Yılın Tarihi, 1938, Moskova - cilt. 1.

109 — Dr. Fethi Tevetoğlu: Türkiye'de Sosyalist ve Komunist Faaliyetler.

İÇİNDEKİLER

A — Önsöz	
1 — Kuzey Azerbaycan Coğrafyası ve Ekonomi	17—24
2 — Sovyet kaynaklarına göre son yakın yıllarda Azerbaycan ekonomisi	24—25
3 — Tarım yönünde ekilen toprak alanlarının yüz ölçümleri	25
4 — Hanlık, Çarlık ve Milli istiklâl devrinde Azerbaycan'da toprak rejimine genel bir bakış	27
5 — A — Hanlık çağında toprak rejimi	28—29
B — Çarlık Rus işgalinden sonra toprak rejimi	30—32
C — Krepostnoy - Kulluk toprak rejiminin Azerbaycan'da kurulması.	32—34
D — 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan istiklâlinin ilân edildiği tarihe kadar toprak rejimi	40
E — Milli istiklâl devrinde hükûmet iktidarının toprak tasarısı	40
6 — Azerbaycan istiklâl mücadelesinin iktisadi temeli.	41—57
A — Petrol ve ticaret, sanayi Burjuvazisi'nin doğuşu ve gelişmesi	»
B — Balıkçılık - İpekçilik	»
C — Pamukçuluk	»
D — Üzüm ve Şarapçılık	»
E — İlaçe endüstrisi	»
F — Tütün fabrikaları	»

- G — Nakliyat »
- H — İç ticaret »
- I — Şehirler ve sanayide Azeri iş adamlarının durumu »
- J — Azerbaycan'da proleter sınıfın doğuşu »
- 7 — XIX. cu yüz yılın son çeyreği ve XX. ci yüz yılın başında Azerbaycan'da kültürel durum
- A — Okullar 57—89
- B — Kitaplıklar ve okuma odaları »
- C — Sosyal politik dernekler »
- D — Azerbaycan maarifcileri ve siyaset adamları »
- E — Azerbaycan'da tarih dalında yazılan eserler »
- F — Edebî tenkit ve edebiyat tarihçiliği »
- 9 — Azerbaycan'a batı anlamında felsefî sosyal ve siyasî devlet fikrinin gelişi. M. F. Ahundzade, Hasan Bey Zerdablı'nın politik, sosyal fikirleri. S. M. Ganizade, S. A. Şirvani, Habib Bey Mahmutbeyli, R. E. Efendizade ve başkaları »
- A — Estetik nesir »
- B — A. A. Bakıhanlı'nın Polonya istiklâlcileri ve Dekabristlerle münasebeti »
- 9 — Mirza Fetali Ahundzade'nin siyaset ve demokrasi görüşü. »
- 10 — XX. ci yüz yılın başında Azerbaycan'da siyasi hareketler.
- A — XX. yüz yılın başında kurulan Rus Sosyal Demokrat Derneği.

B — 1904'de kurulan «Hümmet» Müslüman Derneği.	
C — Difai Partisi.	
D — Müsavat Partisi.	
11 — Millet olma gerçeği.	80—85
12 — Azərbaycan halkının bir millet olarak meydana çıkması	85—88
13 — Azərbaycan tarihinde «Kaçaklar» hareketi . .	89—106
A — Kaçak Nebi.	
B — Kaçak Deli Ali.	
C — Kaçak Mehmet Bey Kavalier.	
14 — 1905 Birinci Rus İhtilâli	107—112
15 — Kanlı Pazar.	
16 — Çar 2 Nikola'nın 17 Oktober (Ekim) manifestosu	113—118
17 — 1905 Birinci Rus ihtilâlinin Azərbaycan'da ki etkileri	119—124
18 — Kafkas müslümanlarının istekleri	124—130
19 — Azerî Türklerine karşı Ermeni saldırısı . . .	131—132
20 — Difai partisinin kuruluşu	132—134
21 — Gence'de Ermenilere karşı taarruz.	134—137
22 — Gence millet vekili İsmail Han Ziyadhanoglu'nun Duma'da söylediği nutuk	138—142
23 — Rusya müslümanlarının Nijni Novgorod'da topladıkları 3. cü kurultay.	143—144
A — Kurultayın müntehap Heyet-i Riyaseti ve gündelik meseleleri.	144—145
B — Mektepler meselesi	145—146

- C — Medreseler meselesi 146—147
D — Rusya müslümanları ittifakı partisinin ku-
ruluşu meselesi 147—158
- E — Medreseleri idare eden ruhaniler meselesi
F — Kurultaya liderlik eden kişiler.
- 24 — Rusya müslümanları ittifakı halk partisi
programı 159—173
- A — Ahali hukuku
B — Devlet şekli
C — Dini nizamlar
D — Mahalli muhtariyet
E — Mahkeme
F — Maarif
G — Mali işler
H — Toprak meselesi
I — Amele meselesi
J — Rusya müslümanları üçüncü kurultayı-
nın tebliği 174—179
- L — I — II — III — Kurultayların kroniği.
- 25 — Azərbaycan'ı istiklal savaşına götürən roman-
tizm çağı. 180—188
- A — Muhammed Hâdi
B — Abbas Sihat
C — Abdullah Şaik
D — Hüseyn Cavit
- 26 — Azərbaycan'da realist edebi okulu. 189—192
A — Molla Nasrettin Okulu
B — Cəlil Məhəmmədov
C — Mirza Alekber Sabir.
D — Abdurrahim Həqverdi.
F — Üzeyir Bəy Hacıbəyli
F — M.F. Ahundzadə'nin Realist Edebi Okulu-
nun davam etməsi.

27 — Basın	
28 — Azerbaycan'ın milli şairi Ahmet Cevat İstiklâl mücadelesinde.	192—201
29 — Müsavat Partisi'nin kuruluşu.	202—208
30 — M.E. Resulzade'nin hayat ve şahsiyeti . . .	209—212
31 — 1914 - 1917 yılları arasında savaş ve ihtilâl .	213—214
32 — Tsimmervaldizm	214—223
33 — Lenin'in Rusya'ya dönüşü	224—227
34 — 1917 Şubat ihtilâli günlerinde Rus toplumu- nin ihtilâlden umduğu ve çözümünü bekle- diği meseleler.	228—229
35 — Temmuz yürüyüşü	230—234
36 — Bolşeviklerin iktidara gelişleri ve darbe . . .	235—240
37 — Azerbaycan istiklâl mücadelesinin silahlı sa- vasha dönüşü	241—242
38 — Rus kazakları ile Şemkir savaşı	243—244
39 — 1917 İhtilâlden sonra Kafkasya'nın idari du- rumu.	245—247
40 — Barış için yapılan çabalar	248—249
41 — Bakû'da Türk ve Müslümanlara karşı kanlı bir kırgından sonra kurulan Sovyet Hükûmeti . . .	250—252
42 — Kafkasya Konfederasyonunun kurulmadan da- ğılışı.	253—255
43 — Azerbaycan istiklâlinin ilânı	256—261
44 — Türkiye'nin Azerbaycan'a askeri yardımı . . .	262—265
45 — Çayın ortasında saltanat ve Demokrasi uyuş- mazlığı	266—270
46 — Mirza Bala Mehmetzade'nin biyografisi (1898—1959).	271—273
47 — Azerbaycan parlamentosu.	274—280
48 — Milli mustakil Azerbaycan Devletinin Milletler arası durumu.	281—283
49 — Milli mustakil Azerbaycan Hükûmetinin Dış Si- yasi temsilciliklerinden bazıları.	284
50 — Milli Mustakil Azerbaycan Hükûmeti nezdinde bulunan dış siyasi temsilciliklerden bazıları .	284—285
51 — Milli Mustakil Azerbaycan Cumhuriyetinin or- dusu.	285—287
52 — Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa ve Amerikan Ge- nerali Harbord görüşmesi.	288

53 —	Azerbaycan istiklâli Dramı	289—306
54 —	Sovyet Rusya İmparatorluğu ve sömürgeleri, Etnik Nüfus yoğunluğu ve Toprak Genişliği Tablosu	
55 —	İçindekiler	
56 —	Bibliyografya	329—330
57 —	Düzeltilmeler	331

DÜZELTMELER

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
17	10	(Abşeron)	(Abşeron)
19	9	ldenizin	denizin
27	15	palnladığı	plânladığı
31	17	gan	Gan
58	39	koullarda	okullarda
66	17	Kafkas-Öteki	Kafkas-ötesi
86	32	feodol	feodal
87	10	manasnıyla	manasıyla
90	4	anlmıyla	anlamıyla
91	3	Nabi	Nebi
100	10	rian	İran
102	24	hâkümet	hükümet
103	25	Şrebetini	sermetini
105	5	ran	İran
105	25	pedegog	pedagog
106	1	sissizlik	sessizlik
106	6	nifret	nefret
135	10	puartisinin	partisinin
135	40	rürkler	Türkler
138	3	Syın	Sayın
155	24	merkum	mahkum
173	25	Tyürklerin	Türklerin
181	22	vebr	cebr
199	20	alayı	olayı
201	11	esriri	eseri
204	11	şâyle	şöyle
259	35	müsavet	müsavat
262	1	Azerbayban'na	Azerbaycan'a
271	28	çıkma kata	çıkmakta
281	12	Kltâsik	klasik
281	18	sve	ve
281	18	kurmu	kurmuş
286	15	Mirtalyaz	Mitralyöz
84	39	Fransız	Franz

AZERBAIJAN
istiklâl mücadelesi şehitlerinden
bir gurup

Soranlara, ben bu yurdun

Anlatayım nesiyim:

Ben çığnemen bir ülkenin,

Hak bağırın sesiyim.>

Ahmet Cevat (1892-1937)

Azerbaycan Şairi

Mehmet Emin Resulzade
Müsavat Partisi lideri,
Milli Şura Reisi.

Dr. Hasan Bey Ağayev
Azerbaycan Parlamentosu
Reisi

Tifliste Azarbeycan İstiklâlini İlân
eden Parlamento Oturumuna
Başkanlık etmiştir.

Fetalihan Hoylu
Azarbeycan Başvekili

Kaçak Mehmet Bey Kaveler

Mirza Bala Mehmet Zade
(1927 de Tebrizde)

Dr. Dadaş Hasanzade
Mirza Bala'dan sonra Mûsavat
Partisi yeraltı teşkilatı
başkanı

Atabala Musahanlı
(Pedagog)

Surhay Hüseyin zade

Rahim Bey Vekilli
Kazak ilinden seçilen
Parlamentonun en genç
milletvekili idi

Hüseyin Baykara
İstanbul Barosu
Avukatlarından

Bir istiklâl yolcusu...

...Ve siz ey ölümün korkunç yolunda
Yürürken, «Bahtı» da sürüyən gençler...

GÜLTEKİN (Emin Abid)

Azərbaycan şairi

Ali Yusuf
Paris'te Seans Politik Mezunu
ve şair.

Ebulfez Babazade
İşçi sendikaları
müdürlerinden

Kaçak Nebi

